

GYULAI PÁL

írta

PAPP FERENC

I. KÖTET

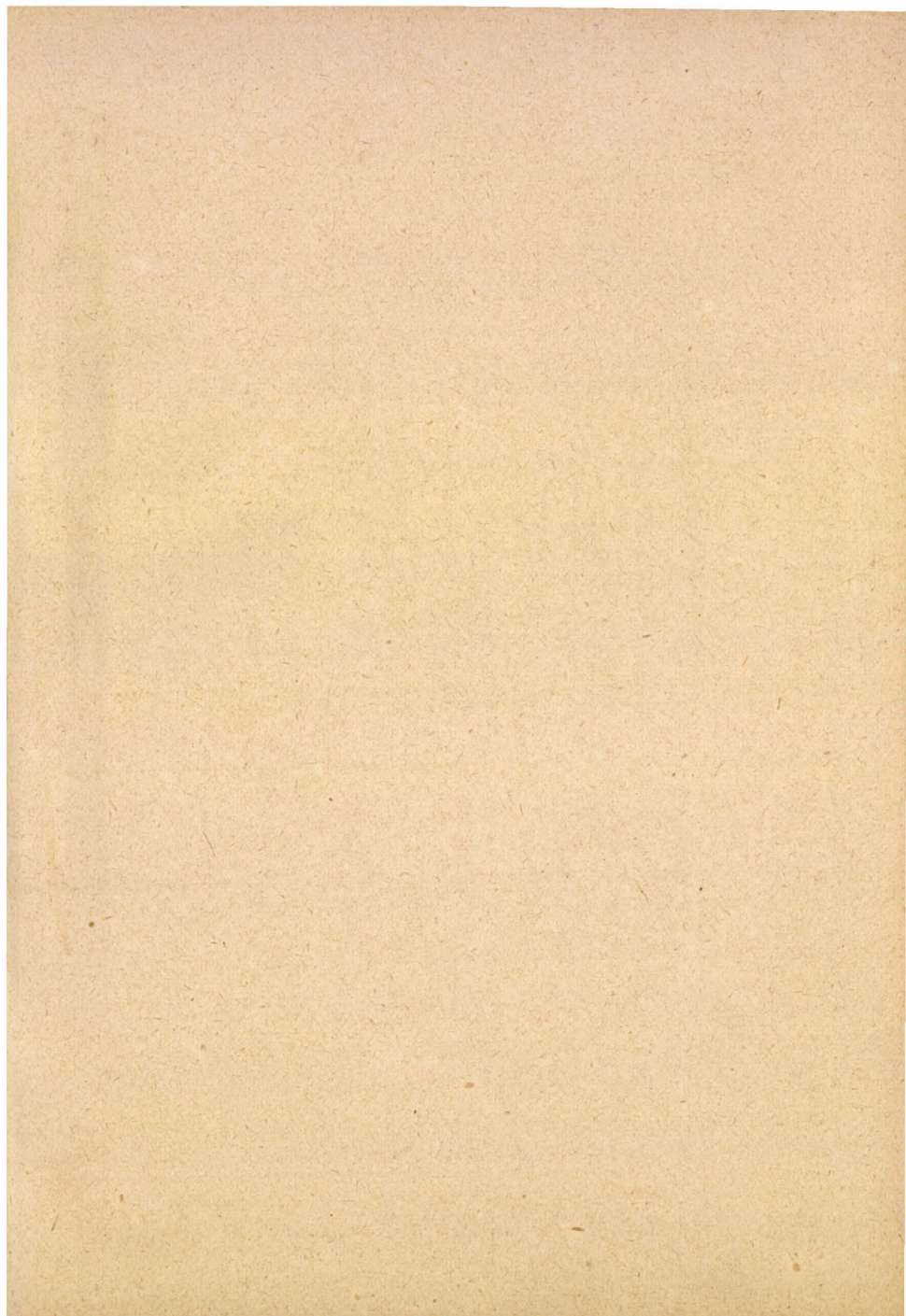
B U D A P E S T

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1935.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

ÚJ FOLYAM
1933—1935. CYCLUS

GYULAI PÁL

ÍRTA
PAPP FERENC

I. KÖTET

AZ 1935. ÉVI ILLETMÉNY

GYULAI PÁL

ÍRTA

PAPP FERENC

I. KÖTET

B U D A P E S T

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1935.

1935

Sylvester Irodalmi és Nyomdai R. T.

Budapest

CSALÁDI VONÁSOK ÉS GYERMEKKORI HATÁSOK.

Erdély zárt hegysoraival, rohanó patakjaival, zegzugos völgyeivel életet formáló hatalom, mely határozott körvonalakat ad a jellemnek. Erdély vetette meg Gyulai Pál egyéniségének alapját is. Merész életcéljait az égbe nyúló bércek sugallhatták, szellemének éles látását a tiszta hegyi levegő növelhette, míg költői képzeletét a vadvirágos rét s a napsugaras erdő vette körül csillogó ábrándokkal. Még többet köszönt a fejlődő egyéniség Erdély multjának. Amint az eszmék hősei és vértanúi nemes önáldozatokra ösztönözték, épúgy emelték szemében az ítélőerő becsét azok a nagy államférfiak, kik Kelet és Nyugat harcai között biztos kézzel irányították bérces hazájuknak sorsát.

Annak a két családnak ősei, melyekhez Gyulai Pál szülei tartoztak, nem követelhettek maguk számára Erdély történetének lapjain nevezetesebb helyet, mindazáltal mind a Gyulay-, mind a Hajóscsalád több jelét adta annak, hogy nemesebb becsvágy vezette elhatározásaikban.

A nemességet a Gyulay-családnak 1591-ben Gyulay Balázs szerezte meg. Őt odaadó ragaszkodásáért Geszthy Ferenc, a hatalmas főúr emeltette Báthori Zsigmonddal Magyarország és Erdély nemesének sorába, hogy később végrendeletében még bőkezűbben gondoskodják hűséges komornyikjáról. Az adománylevél szerint a nemesi címer díszei is: a fehér lilium és rózsza, melyek vörös mezőben a Körös folyót ábrázoló szalag két oldalán helyezkedtek el, a becsületességnek és jámbor erkölcsöknek jelképei. A kitüntetett férfiúval egy személy lehetett az a Gyulay Balázs is, kinek Báthori Gábor fejedelem a „Váradi“ előnévvel együtt új címet adott, hisz a Báthori Zsigmond-féle címer Körös folyója is váradi származásra vall. Egyébként Gyulay Balásznak legkiválóbb utódja, Gyulai Pál, szintén jogot tartott mind a liliumos és rózsás címerhez, mind a „Nagyváradi“ előnévhez, egyúttal azonban a nemességszerző ős erényének még ragyogóbb példáját adta az eszmék és személyek iránt tanúsított, törhetetlen hűségében.¹

A fejedelmi korszak hanyatlásával a Gyulay-család vagyoni viszonyai annyira összezavarodtak, hogy az új nemzedéknek új életfeltételekről kellett gondoskodnia. Komoly életgondok kötötték a család tagjait a XVIII. és XIX. században is Kolozsvárhoz. A XVIII. század közepén Gyulai Pál déd-atyja, nemes és nemzeti Gyulay Ferenc, mint borbély küzdött ki magának és nagy családjának tiszt-

¹ Komáromy András dr.: *Gyulay Balázs címeres levele*. Turul. VII. 1889. 97—99. l.

tes helyet a városban. Egyik fia, Ferenc, Gyulai Pál nagyatyja, az erdélyi kormányshéknél nyert alkalmazást, de tisztviselői pályáját 1804-ben negyvenhatodik évében a halál roppantotta ketté. A kormányshéknél vállalt hivatalt Gyulai Pál atyja, Gyulay Antal is.¹

A Gyulayak, mintha meg akarták volna valósítani nemesi címerük fehér lilomának jelentését, híven ragaszkodtak a társadalmi rendhez, mely családjukat egykor felemelte. Gyulai Pál is csak a családi hagyományokhoz maradt hű, mikor a törvényes, politikai rend iránt érzett tiszteletét mindvégig megőrizte.² Egyébként kolozsvári elődei, a szorgalmas iparosok a polgári társadalomhoz tartoztak; ezért nem szerepelnek a város azon nemesinek névsorában, kik 1770-ben igazoltatták nemességüket.³ A család értelmessége jellemzően nyilatkozott abban az emberismeretben, melyre a sűrűbb társadalmi érintkezés épűgy utalta az ügyes

¹ Gyulai Pál családfáját a kolozsvári ref. egyház anyakönyvei és levéltára alapján Herepei János, kolozsvári ref. kollégiumi levéltáros állította össze számomra, miért ezűttal is hálás köszönetet mondok. Főbb körvonalai a következők. *Gyulay Ferenc*, borbély, kereszteltetett 1724—25., eltemettetett 1793. II. 25. — Első feleségétől, Veszprémi Annától származó 3. gyermeke, *Ferenc*, számvevő k. 1758. XI. 28. † 1804. III. 8. — Ennek és nejének, Benő Ágnesnek 2. gyermeke, *Antal*, tartományi számvevő k. 1793. V. 23. † 1840. I. 11.

² Angyal Dávid: *Gyulai Pál*. Olesó Könyvtár. 1654—1656. sz. 1912. 6. l.

³ Kelemen Lajos, kolozsvári múzeumi levéltáros adata a Kolozsvár város levéltárában levő, 1770. évi, *Regestrum Magnatum et nobilium* című irat alapján.

borbélyt és sebészt, mint a műveltebb tisztviselőt. Ezért helyes úton járnak azok, kik Gyulai Pál műbírálói hajlamait elsősorban Gyulay-örökségnek tekintik.¹ Gyulai Pál közvetlen elődeinek életéből tanulhatta meg azt is, hogy az életnek minden értékéért meg kell küzdenie, de családi kapcsolataiban époly jókor megismerhette a szellemi munka örömeit is.

Hasonló szellemi örökséget hagytak Gyulai Pálra anyai ágon levő elődei is. A Hajósok a válásüldözések korának erős hitével ragaszkodtak az unitárius valláshoz. Mint „Vargyasi” előnevük mutatja, az udvarhelyszéki székelyek közül valók, de Vargyasról ezelőtt már kétszáz évnél régebben elszármaztak s a XVIII. században Kolozsvárott és környékén telepedtek meg. A kolozsvári ág nemességét és előnevét a kolozsvári unitárius egyház anyakönyvei is igazolják. Ennek nemesi címere is két egyenlő háromszögre osztott s egy-egy kék csilaggal ékesített arany paizs, melynek sisakdíszéül természetes színű, kardos oroslán szolgál.² A Hajósok egyébiránt Kolozsvárott a birtokos osztályhoz tartoztak s általános tiszteletben részesültek; akadt közöttük jómódú mészáros s érdemes tisztviselő. Különösen nagy tekintélyre tett szert a XVIII. század második felében „nemes, nemzetes

¹ Riedl Frigyes: *Gyulai Pál*. Olesó Könyvtár. 1598—1599. sz. 1911. 8. l.

² Pálmay József: *Udvarhely vármegye nemes családjai*. 1900. 95. l. — Az itt leírt nemesi címert őrizte meg Hajós János rendőrbiztos peesétnyomója is, mely Hajós Béla dr. min. tanácsos birtokában maradt fenn.

Hajós János uram“, ki a kolozsvári unitárius egyház anyakönyve szerint 1801-ben „halotti tisztességtétellel tiszteltetett meg.“ Ennek második feleségétől, Menyhárt Máriától született 1788. nov. 27-én Hajós János, a későbbi rendőrbiztos, s ebből a házasságból származott 1793-ban Hajós Sára is, kiben Gyulai Pál anyját tisztelte. Hajós Sára kereszteléséről mélyen hallgatnak ugyan a kolozsvári unitárius egyház anyakönyvei, de Hajós János rendőrbiztossal való testvéri kapcsolatát biztos családtörténeti adatok teszik kétségtelenné.¹

¹ A Hajós-családra vonatkozó anyakönyvi adatokat Kelemen Lajos, kolozsvári múzeumi levéltárosnak köszönöm. Hajós Sára, minthogy 1848-ban 55 éves korában halt meg, 1793-ban született. Hajós János és Hajós Sára testvéri kapcsolatát leginkább Hajós Béla dr. nyug. min. tanácsos bizonyította, kinek családtörténeti felvilágosításait Pálmay József is felhasználta id. m. 95. lapján. Ő határozottan emlékezett arra, hogy atyja, Hajós János min. tanácsos Gyulai Ferencet és Gyulai Pált első unokatestvéreinek, Hajós Sárát pedig nagynénjének tartotta. Hajós Béla dr. maga is sokszor látta gyermekkorában Gyulai Pál bátyját, Ferencet kolozsvári családi otthonukban, a Szathmáry-házban, mely Hajós János nejének, Szathmáry Rózának örökségeként került a család birtokába. Különösen fontos bizonyítékok a Nemzeti Múzeum kéziratárájában azok a bizalmas hangú, rokoni levelek, melyekben Hajós János Gyulai Pált „édes öcsém“-nek, Hajós Béla dr. pedig „Pali bácsi“-nak szólítja. Még inkább megvilágítja a rokonság fokát Hajós Jánosnak Gyulai Pál jubileuma alkalmából 1895. febr. 15-én írt levelében a következő óhajtás: „Vajha e szívemelő jeleneteknek egy parányát láthatta volna néhai édes anyád, a mi kedves Sárika nénénk, aki édes anyánk elhaltával nekem és

A Hajósok épűgy, mint a Gyulayak, nagyra becsülték a műveltséget. Maga id. Hajós János is, mint fia, János, megszerezte az ügyvédi oklevelet s csak első felesége kedvéért állott a mészárszékbe.¹ Több Hajós szerepel 1824 táján a tiszti névtárban is, köztük Hajós János, szállásmester, bizonyára a későbbi rendőrbiztos, továbbá Kolozsról egy árvagondnok s egy szenátor.² A feltörekvő család azonban nemcsak magasabb igényekkel tekintett az életre, hanem gyakran költői világnézettel is. Mily regényes indítékok vezették Hajós Jánost, a későbbi rendőrbiztost, mikor az erdélyi színészetnek egyik jeles úttörőjét, Sáska János színész özvegyét, Koronka Borbálát, vette nőül! Költői haj-

fivéremnek is az édes anya helyét pótolta érzelmeinkben!“ Valóban Hajós Sárát, Gyulay Antal feleségét, csak a testvéri szeretet indíthatta az anyátlan gyermekek felkarolására. Hogy Gyulai Pál maga is közeli rokoni közé számította Hajós Jánost, a későbbi min. tanácsost, azt bizonyítja a Nemzeti Múzeum kézirat-tárában Szilágyi Sándorhoz 1851. máj. 4-én Gyömrőről írt levele, melyben írói díját Kolozsvárra Hajós Jánoshoz a Szathmáry-házba irányíttatta. A Gyulay- és Hajós-család rokoni kapcsolata jut kifejezésre a kolozsvári temetőben is, hol a családoknak legközelebbi tagjai szoktak közös helyre temetkezni. Így alusszák egymás mellett örök álmukat a közeli rokonság jeléül az 1801-ben elhunyt Hajós János és első felesége, Tyuk Kata, Hajós János rendőrbiztos és fia, továbbá Gyulay Antal és neje, Hajós Sára, valamint fiúk, Gyulai Ferenc.

¹ Hajós Béla dr. min. tanácsos szóbeli közlése.

² *Calendarium novum et vetus ad annum MDCCCXXIV. in usum M. Principatus Transsilvaniae.*

lamait villantotta meg Hajós János, a későbbi miniszteri tanácsos is, mikor az 1839. évi *Remény* zsebkönyv szerkesztését elvállalta s benne több érzelmes lírai költeményét és balladáját adta ki.¹ Valóban a Hajós-család multja sok becses építőanyagot rejtett magában a költő és író nagy életcszménye számára. Gyulai innen örökölte költői fogékonyságát s székely eredetének tudatát. A Hajósok székelyföldi emlékein keresztül hatották meg lelkét a Székelyföld szépségei, a székelység szenvedései és reményei; az unitárius ősök küzdelmes élete pedig arra ösztönözte, hogy rokon- és ellenérzéseiből, valamint ítéleteiből a felekezeti türelmetlenségnek utolsó gyökerét is kiirtsa.

A két család szellemi hagyatékát a két szülő származtatta át a fejlődő lélekre. Gyulay Antal, bár tizenegy éves korában már árvaságra jutott, komoly tanulmányokkal nyitott magának utat a kolozsvári ref. kollégiumból a kormányszéki hivatalszobák világába. 1793. máj. 23-a körül született s 1809 júliusában iratkozott a felsőbb tudományok hallgatói közé. Már a poéták osztályában összekerült a nála fiatalabb Szilágyi Ferencsel, a későbbi tudós főiskolai tanárral² s vele együtt hallgatta a jogot is. Bizonyára ő is époly szorga-

¹ *Remény*. Kiadta az unitarium collegiumbeli olvasó társaság. 1839. 107., 241., 242., 304., 309., 355., 363., 372. l.

² A kolozsvári ref. kollégium levéltárában levő *Album Studiosorum* és *Recensio studentium* című könyveknek ide illő adatait Csúry Bálint dr. volt kollégiumi levéltárosnak köszönöm.

lommal készült vizsgálaira s époly örömet foglalkozott tudományos kérdésekkel, mint nagyratörő barátja. Alig fejezte be jogi tanulmányait s alig töltötte be huszadik évét, hivatalba lépett, majd megházasodott. Felvilágosult gondolkodásának az- zel adta tanújelét, hogy református létére a nem rég üldözött unitárius felekezetből választott ma- gának feleséget. A kolozsvári unitárius egyház anyakönyve szerint 1818. febr. 16-án mint számve- vőségi irnok esküdt örök hűséget Hajós Sára uni- tárius hajadonnak. Csöndes természetével s pon- tosságával hamar megszerezte feljebbvalóinak be- csülését. Növelte tekintélyét biztos ítélete és nyelv- ismerte; a latint még a kollégiumban megtanulta, azonkívül értett németül és oláhul.¹ Mindazáltal a tisztviselői pálya fokozatain lassan haladt előre. 1830-ban kapta a gyakornoki, 1833-ban a jegyzői cí- met, 1836-ban negyvenkét éves korában érte el a számvevőségi tiszti rangot; ekkor fizetése négyszáz, idővel ötszáz forintra rúgott. A családi gondok és kiadások szaporodása készíthette a munkás férfiút arra, hogy 1830-tól 1836-ig a ref. egyházi főtanács mellett a segédszámvevői állást is elvállalja.²

Gyulay Antal lelki életét jellemzően világítja meg az az őszinte tisztelet, mellyel emlékét Szilágyi Ferenc évek hosszú során át megőrizte. Szilágyi Fe- renc a mult század ötvenes éveiben többször meg- emlékezett Gyulai Pálhoz intézett leveleiben Gyul- ay Antalról, mint legjobb barátjáról s még 1861-

¹ Angyal Dávid id. m. 5. l.

² Lásd Erdély-nagyfejedelemség tiszti névtárait az 1822—1840. évekből.

ben is szeretettel gondolt azokra az órákra, melyeket egykor barátjának társaságában töltött el.¹ Ha célzásaiból joggal következtethetünk is Gyulay Antal higgadt és sok tekintetben konzervatív gondolkodására, másrészt a baráti visszaemlékezés melegsége egyaránt szól a szép műveltségű és nemes indulatú férfiúnak. A magasabb szempontok érvényesítésére azonban a kormányzék nem kínált alkalmas teret. Úgy látszik, Gyulay Antal épúgy megvetette a kegyhajhászás minden fajtáját, mint vele egykorú, kiváló tiszttársa, Bölöni Farkas Sándor, ki 1835. évi naplójegyzeteiben szinte borzalommal gondol vissza kormányzékeni kancellista-korának gyötrő emlékeire.² Elviselte ugyan az érdem hátrátételét, de érezte, hogy többre volna hivatva, ha szelleme szabadon bonthatná ki szárnyait. Mintha saját életéről mondott volna ítéletet, mikor egy szóval sem tartóztatta fiát, ki a kormányzékeni hivatalszobából a színpad festett deszkái után vágyódott. Gyulai Ferenc, a színész is így nyilatkozott atyjának engedékenységről 1842. dec. 7-i levelének e soraiban: „Szegény, jó atyám, ő szeretett s jól tudá, hogy ő sem rabláncra születt.”³ Valószínű tehát, hogy Gyulay Antal 1840.

¹ Lásd Szilágyi Ferencnek Gyulai Pálhoz 1853. szept. 1-én, 1855. dec. 19-én, 1856. márc. 3-án és 1861. máj. 25-én írt leveleit a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

² Bölöni Farkas Sándor naplója. Kolozsvári nagy naptár. 1865. 60. l.

³ Lásd Gyulai Ferencnek anyjához 1842. dec. 7-én írt levelét a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

jan. 9-én több csalódással, mint kielégített becs-vággyal hajtotta fejét örök nyugalomra.

A nemes férfi-jellemmel szépen összehangzott Hajós Sárának vonzó nőiessége. Férj és feleség ugyanabban az évben, 1793-ban születtek. Úgy látszik, lelküknek rokonsága korán egymáshoz vezette őket. Valószínű, az egybekeléssel is csak azért vártak huszonöt éves korukig, mert Gyulay Antal kezdő tisztviselői fizetését még nem tartották elég biztos alapnak a család fenntartására. Hajós Sára is, mint férje, korán megismerkedett az élet zord-ságával, minthogy nyolc éves korában elvesztette atyját, a gyászév leteltével meg anyja egy mészároslegényhez ment férjhez.¹ A sors csapásai között legbiztosabb támaszra János bátyjában talált. A küzdelmes gyermekévek közös emlékeiből szövődött a két testvér között az a megható szeretet, mely az életnek minden változásával szemben diadalmaskodott s egészen a sírig tartott. Hajós Sára azonban még többet is köszönhetett bátyjának; tőle nyerhetett ösztönt a műveltség szeretetére is. Még inkább szélesült látóköre férje oldalán. Az a mód, ahogyan évekkel később idősebbik fia, Ferenc saját művészi fejlődésének kérdéseit tárgyalta előtte, azt bizonyítja, hogy Gyulay Antalné gyönyörűségét találta a színház örömeiben s meg tudta becsülni a valódi értéket. Ilyfajta lelki tartalomra céloz a színészpályára lépő fiú, mikor 1842. dec. 7-i levelében következőképen akarja özvegy anyjának

¹ A kolozsvári unitárius egyház anyakönyve szerint 1802. ápr. 28-án ment végbe az esküvő.

aggodalmait eloszlatni: »Jól emlékezhet Anyám, sokszor mondotta: „Ha olyan lehetnél, mint Egressy vagy Fáncsy, nem bánnám, ha színész lennél is.“«

Mindazáltal Gyulay Antalné nem annyira értelmének, mint inkább kedélyének gazdagságával uralkodott környezetén. Mint egykor ősei vallási eszméikért, úgy hozott a törekeny nő áldozatot családjáért. Női hivatását mély kötelességérzettel töltötte be. Így vált férjének s férje halála után gyermekeinek védőszellemévé. Utána rajzolta meg Gyulai Pál *A vén színész* című novellájában az önfeláldozó anya képét, ki jó reggeltől késő estig varr kis házának ablakában s a varrást legtöbbször csak azért hagyja félbe, mert a könnyek elhomályosították szemüvegét. A költői rajzból s a mintául szolgáló valóságból leginkább hiányoztak az erőyes s a gyakorlati életben jártas nő jellemvonásai. Épen ez a gyöngesség egyik fő forrása annak a gyöngéd tiszteletnek, melyet a gyermekek éreztek anyjuk iránt. Mint Gyulai Pál novellahőseit, a vén színészt, megindították anyjának könnyei, épúgy Gyulai Ferenc is főképp azért nem tudta özvegy anyját az első évben elhagyni, mert — saját szavai szerint — nem akart a még új fájdalomra fájdalmat rakni.¹

A két szülő jellemének nyomai itt is, ott is kiütköztek Gyulai Pál egyéniségének elemeiben. A szigorú erkölcsiség, mellyel a fiú az élet minden viszonyában teljesítette kötelességeit, éppannyira

¹ Lásd Gyulai Ferencnek 1842. dec. 7-én anyjához írt levelét.

atyai, mint anyai örökség. Mikor azonban Gyulai Pál magasabb életcélokat tűzött maga elé, nemesebb írói becsvágyában épúgy, mint bátyjának művészi törekvéseiben, a csalódott apának titkolt eszményei keltek életre. A költői kedély mozgalmában viszont, a családi élet örömeinek és fájdalmainak lírai átérzésében inkább az anyai szív izgalmai hangzottak vissza.¹ A kétféle szerepnek megfelelően alakult ki Gyulai Pál költészetében szüleinek emléke is: az apa jellemének komorabb vonásai mellett a mély érzésű anyja képe.

A szülők emlékével szorosan kapcsolódott annak a kis háznak képe, hol Gyulai Pál született, honnan atyját a temetőbe kísérte, s hol özvegy anyjának meghitt körében gyermekéveit töltötte. A családi fészekrakás Kolozsvár átalakulásának arra a korára esett, melyben a vár falai és bástyái mindinkább elvesztették hadi jelentőségüket. Gyulai Antal otthona is a Hídkaputól keletre közvetlenül a várfalra támaszkodott, s már kis kert is tartozott hozzá.² Ide mutat Gyulai Ferenc is, mikor 1842. dec. 7-i levelét anyja címére Kolozsvárra a Híd-utcába irányítja. A helyet különösen érdekessé tette a Kis-Szamos örökösen zúgó malmával, a Hídkapu vihar-verte tornyával s az alatta lebonyolódó, élénk forgalommal. Ma már a régi épületek a városrendezés következtében eltűntek a föld

¹ Riedl Frigyes id. m. 8. l.

² Lásd Jakab Elek *Kolozsvár története* című művének III. kötetében (1888.) az 555. lapon s a *Kolozsvár története világosító rajzai* II. füzetének (1888.) 1. tábláján a 14. számú épület sorsát.

színéről, de Veress Ferencnek az 1860-as években készült fényképén még látható az ódon Hídkapubástya s mellette Gyulayék háza.¹ Az alacsony, egyemeletes ház szerényen húzódik meg a mult idők büszke emléke mellett. Homlokfala, mely a Hid-utcát félig elzárta, maga a megtestesült igénytelenség; az emelet három ablakából s a két földszinti ablakból azonban festői kilátás nyílt a Híd-utca mindkét ház-sorára, melyeknek szeszélyes vonalait letűnt századok ízlése vontta meg.

Mennyi értékes képpel gazdagíthatta a fejlődő költői képzeletet a gyermekkori környezet, melynek változatosságát a mult és jelen egyaránt fokozta! Nem csoda azért, ha Gyulai Pál oly gyakran és oly pontosan emlékezik vissza lírai rajzaiban a szülei házra. Mennyre összeillik az egykori otthon helyrajzával egy 1851. évi költeményének e két sora:

Egy kicsiny ház áll az utcavégen,
Sok jó időt töltöttem ott régen.

Épily jellemzően céloznak a szülei ház kis kertjére 1852-ben e költői sorok:

Mint madárnak, fészken volt ez a fa,
Tanultam és pihentem alatta.

S évek múlva is mennyire határozottan jelöli meg Gyulai saját születésének helyét, mikor minden szót hangsúlyozva, azt mondja:

¹ Lásd a fénykép mását a Pásztortűz 1926. évi folyamának 1. számában.

A kék Szamos partján születtem.¹

A kis, Szamos-parti otthon évről-évre hangsúlyosabbá vált a gyermekzajtól. Az elsőszülött Károly 1818-ban köszöntött be, Ferenc 1819-ben. Őket követték: Karolina, Pál, Sándor, második Károly és Antónia. A két Károlyon és Karolinán kívül a többi gyermek mind túlélte a szülőket.² Hogy Gyulai Pál mikor látott először napvilágot, azt a kolozsvári ref. egyház anyakönyve nem árulja el. Belőle csak az tűnik ki, hogy a kereszteleés 1826. jan. 14-én ment végbe. Maga Gyulai sem tudta, vajon 1825 végén vagy 1826 elején született-e, úgyhogy születésének ideje ma is irodalomtörténeti kérdés.³ A kereszteleéseknek a gyülekezetben elfogadott rendjéből azonban határozottan következik, hogy Gyulai Pál a kereszteleés idejénél néhány nappal előbb, tehát 1826. jan. 10-e táján született.⁴

¹ Gyulai Pál: 1. *Egy kicsiny ház...* (Papp Ferenc: *Gyulai Pál irodalmi emlékei*. 1926. 131. l.) 2. *A szülői ház*. 3. *Leányfalván*. (*Költemények*. II. 1904. 126., 207. l.)

² Gyulay Antal és Hajós Sára gyermekei a következő sorrendben kereszteleettek meg: 1.) Károly 1818. VIII. 22. 2.) Ferenc 1819. XI. 28. 3.) Karolina 1824. XI. 4. 4.) Pál 1826. I. 14. 5.) Sándor 1828. VI. 17. 6.) Károly 1829. X. 23. 7.) Antónia 1831. VI. 18.

³ 1904 decemberében Szilágyi Sándor Herepei Gergely kolozsvári ref. lelkésztől kért felvilágosítást Gyulai Pál születésének idejéről, de Herepei Gergelynek 1904. dec. 27-én írt a Nemzeti Múzeum kéziratárában levő levele sem döntötte el a kérdést.

⁴ Minthogy a kolozsvári ref. egyház anyakönyve 1826 táján csak a kereszteleés adatait tüntette fel, Gyulai Pál születésének idejét leginkább id. Herepei Ger-

A mind jobban elbokrosodó család felett, ha néha beborult is az ég, máskor annál többször ki-sütött a nap. A szülők igénytelensége és szorgalma biztosította a gyermekek zavartalan fejlődését. A családi jólét valójában Gyulay Antal tisztviselői fizetésén nyugodott, de családi hagyomány szerint Gyulayéknak házukon kívül más ingatlanuk is volt, mely a Hajós-család révén örökségként szállott rájuk.¹ Ilyen eredetű lehetett a Szamoson túl emelkedő szőlőhegyen, a Kőmálon az a kert is, melyben Gyulay Antal nejével együtt annyit foglalatzkodott. Úgy látszik, a derék tisztviselő értett a gyümölcsfa-tenyésztéshez, míg feleségének a vetemények mellett inkább a virágágyakra volt gondja. Talán már itt kifejlődött Gyulai Pálban a gyümölcsfa és virág szeretete, mely évek múlva annyi boldog örömmel hintette be életét. Még hetven éves korában is örömet idézte emlékezetébe a

gely ref. esperes magán-anyakönyvi feljegyzéseiből állapíthatjuk meg, melyek Herepei János kolozsvári ref. kollégiumi levéltáros birtokában maradtak fenn. Ezek szerint 1837-től 1840-ig a keresztelés a születést 127 közül 75 esetben másnap vagy harmadnap követte, 42 esetben 4 vagy 5 nap múlva, 6 esetben egy hét múlva, 4 esetben s csak előkelő családokban két vagy három hét múlva. Minthogy pedig az egyházi szertartások módja évtizedeken át változatlan szokott maradni, biztosra vehetjük, hogy a kolozsvári ref. egyházban a keresztelés 1826-ban épen olyan módon történt, mint egy évtizeddel később, valamint azt is, hogy az egyszerűbb családból származó Gyulai Pált születése után néhány nap múlva keresztelték meg.

¹ Vásárhelyi Boldizsárné Földesi Ida nagytiszteltető asszonynak szóbeli közlése.

régi, kedves hely képét. Egy 1896. évi decemberi levelében Haraszti Gyula kolozsvári egyetemi tanár kőmáli lakására célozva, ily mélabús hangulattal emlékezik vissza gyermekkorának napsugaras benyomásaira: „Ez a Kőmál sok gyermekkori emléket költ fel. Szemben azzal a hellyel, ahol önök laknak, volt a mi kertünk. Mennyi finom gyümölcsöt ültetett ott atyám, mily szép virágok nyíltak anyám ágyasaiban! Vagy csak én találtam akkor oly szépeknek.”¹ Mindez bizonyítja, mennyire boldognak érezte magát a gyermeklélék az egyszerű családi környezetben. A túlzott kényelem csak akadályozta volna a mozgékony képzeletet csapongásaiban. A fényt, a csillogást könnyen fedtette a családtagok közt levő bensőséges viszony: a tisztelet és hála, mely a szülők gondoskodását jutalmazta, valamint az önzetlen szeretet, melyet a testvérek egymás iránt éreztek.

Hasonló képet festett Gyulai Pál maga is a szülei ház életéről, mikor gyermekkorára, mint vesztett boldogságára tekintett vissza. Költői képzeletével még egyszer összegyűjtötte mindazokat, kiket szeretett. Hallotta anyjának édes szavát, amint mesét mondott s altató dalt énekelt neki. Testvérei közül különösen gyakran tűnt fel előtte kis húgának vonzó alakja. Egykor mennyit futkosott s játszott vele s mily örömmel teljesítette vágyait! Szedett neki gyümölcsöt, virágot, s ha apjuk megdorgálta érte, együtt zokogott szegénykével.

² Haraszti Gyula: *Gyulai Pál emlékének*. Budapesti Szemle. 141. k. (1910.) 206. l.

Mily drága kincsesé lett szemében a nagy kályha is, melynek vidám tűzénél valamikor oly sok boldog karácsonyt töltött! A költői képet kiegészíti a kis diák élményeinek rajza, ki kertjük fái alatt csalogánydal mellett írta első versét.¹

A rejtett boldogság örömeit sötét viharként dúlta szét 1840. jan. 9-én a család fejének, Gyulay Antalnak váratlan halála.² A fáradhatatlan férfiú életének legszebb korában, 47. évében szállt sírba, akkor, mikor családjának legnagyobb szüksége lett volna reá. Elhúnyta sötét gondokat s nyomasztó viszonyokat hagyott hátra az elárvult otthonban. Gyermekai közül csak legidősebb fia, Ferenc jutott el a szárnybontásig, amennyiben a kormányshéknél irnoki állást nyert; de ő is oly kevés fizetést kapott, hogy még mindig rászorult szüleinek támogatására.³ A másik két fiú: Pál és Sándor a kolozsvári ref. kollégium alsó osztályaiban tanultak, kis húguk, Antónia pedig nem rég kerülhetett ki az elemi iskolából. Ily körülmények között a kormányshék is kötelességének tartotta, hogy az özvegyet s az árvákat segítségben részesítse. Tekintve Gyulay Antalnak több, mint huszonhat évi szolgálatát, az özvegy számára nyugdíjat, a három kis-korú számára pedig nevelési járulékot állapítottak meg; a húsz éves Ferencet már nagykorúnak vették. Mindazáltal mindent összeszámítva is, a kormány évi segítsége csak 241 forint 40 krajcár ezüst-

¹ Gyulai Pál: *A szülői ház*.

² Angyal Dávid id. m. 5. l.

³ Lásd Gyulai Ferenek 1842. dec. 7-én anyjához írt levelét.

pénzt tett ki, mi a legszerényebb igények kielégítésére is kevés volt.¹

A családban fennmaradt hagyomány szerint, ha volt is Gyulay Antaléknak vagyonuk, a neveltetés költségei felemésztették.² Ilyen módon a számadásban mutatkozó hiányokat még nagyobb takarékossgal s még odaadóbb munkássággal kellett az özvegynek pótolnia. Ekkor vált küzdelmének győzelmes eszközévé a varrótű. Mennyi javítani valója akadt a négy gyermek ruháján, s hányszor kellett saját ruháit is újra alakítania, hogy mindig illendően jelenhessék meg ismerőseinek körében! Az önáldozatban nem fáradt el, sőt mintha újabb terheket keresett volna, gondoskodását kiterjesztette testvérének anyátlan gyermekeire, a Hajós-gyermekekre is, úgyhogy ezek is úgy tekintettek reá, mint anyjukra.³

Leginkább megszállta az özvegyet a bizonytalanság érzete, mikor gyermekei életének kellett volna irányt adnia. Különösen fiainak sorsa aggasztotta. Férje bizonyára inkább megértette volna a merész álmok ébredését, míg ő ott is veszélyt látott, hol az ifjú lélek szabadabb mozdulattal készült magasba hajló életútjára. A gyermekeiért

¹ Angyal Dávid id. m. 5. l.

² Vásárhelyi Boldizsárné Földesi Ida nagytiszt. asszonynak szóbeli közlése.

³ Lásd Hajós János min. tanácsosnak Gyulai Pálhoz 1895. febr. 15-én írt levelét és Angyal Dávid id. m. 6. lapját. — Az anyátlan gyermekek Hajós János rendőrbiztos gyermekei: Károly és János voltak, kik 1831-ben veszítették el anyjukat, Koronka Borbálát.

rettegő anyja izgalmai olvadnak össze Gyulai Ferencnek, a kiváló színművésznak pályakezdésével is. A fiatal kormányzéki irnok még atyja életében elhatározta, hogy színésszé lesz. Az atya nem ellenezte fia tervét. Annál nagyobb ellenérzéssel viseltetett a színészet iránt az özvegy anyja, úgy-hogy érvei, még inkább könnyei egy ideig fiát is visszatartották kedvelt eszméjének megvalósításától. Végre mégis a művészlélek ábrándjai győztek. Gyulai Ferenc 1842-ben egy nyári napon elhagyta a szulei házat a nélkül, hogy búcsút vett volna feleitől, s csak hat hónap múlva dec. 7-én írta meg édes anyjának, hogy egy színésztársulattal Szege-dig jutva, ott saját neve alatt játszott, s nincs hatalom, mely a színészpályától eltérítené. Mit szólhatott Gyulay Antalné a levélhez, mely tele volt csillogó reményekkel, nagy fogadkozásokkal, s mely a mindent megbocsátó anyai szeretethez fellebbezett? Bizonyára szeme könnybe lábbadt, s Isten áldását kérte idegenbe szakadt fiára.

Minél többet veszített az élet terhei alatt roskadozó nő, annál inkább ragaszkodott mindahhoz, amit a sors még meghagyott neki. Mennyi megnyugvás lehetett számára, hogy maga mellett tudhatta másik fiát, Pált, kinek ítéletére és kötelességérzetére mindig biztosan számíthatott! Míg fiának kollégiumi sikereiről értesült, élénk képzeletével előre látta Erdély valamelyik völgyében a hegyoldalba a csinos református paplakot, benne fiát, a fiatal tiszteletest s önmagát, amint általános tisztelet veszi körül őket. Színes ábrándjait örökölhette a vén színésznek, a novellahősnek

anyja, ki szintén a református paplak tornácáról, kertjéről és csüireiről álmodozott.¹ A derék kollégiumi tanuló készséggel osztozott anyjának családi gondjaiban. Így fejlődött ki az a bensőséges viszony, mely az anyának áldást, a fiúnak életre szóló emléket jelentett.

Azok az évek, melyeket Gyulai Pál özvegy anyja körében élt át, elhatározólag alakították jellemét. Az egyszerű világban nem ismerhette meg ugyan az élet finomabb formáit, annál inkább meg-edzette akaratát a folytonos életküzdelem. Korán kifejlődött önállósága a nélkül, hogy vágyainak játékszerévé vált volna. A sötét gondok, melyek anyja közelében fogadták, inkább figyelmeztették az élet komorabb feladataira, de azért tudott örülni a legkisebb virágnak is, mely útjába került. Anyjától tanulhatta meg, mint lehet kötelességeinket költői kedéllyel felfogni s megszépíteni. Évtizedek múlva is csak anyja példáját követte, mikor semmi kicsinyes gondtól, semmi fáradságtól nem riadt vissza, ha vele övéinek helyzetén könnyíthetett. A legnagyobb azonban, amivel Gyulai világnézetét anyja gazdagította, a női lélek tisztelete volt. Mint Kemény Zsigmond br., ő is legelőször anyjában ismerte meg a női erény valóját: a látszatos gyengeség és következetlenség mellett azt az áldozatkészséget, mely az önfeláldozásig magasztosul. Özvegy anyjának küzdelmes éveire is gondolhatott, valahányszor oly meggyőződéssel hir-

¹ Gyulai Pál: *A vén színész*. 1850/1. (*Vázlatok és képek*. 1913. 69., 70. l.)

dette, hogy a nő sokkal magasabbra tud az önáldozatban emelkedni, mint a férfiú. Valóban már a gyermek Gyulai határozott érzelmeiben megvilant az igazi költő sastekintete, mely a jelenségek zűrzavarán keresztül az örökkévaló értékeket fedezi fel.

A gyermekkor élményeit összeillő keretbe foglalta Gyulai számára szülővárosa, Kolozsvár. Épen, mire a gyermeklélek pontosabban fel tudta fogni környezetének jelentőségét, épen akkor bontakozott ki Kolozsvár viharos századainak mohából igazán modern várossá. A vár falai és bástyái, az egykor kincses polgárság erősségei és büszkeségei, még állottak ugyan, hirdetve Zsigmond király bőkezűségét, Hollós Mátyás király hatalmát s a fejedelmi korszak erejét, de az idő s az új nemzedék évről-évre többet rombolt le a tisztes emlékekből. A régi kövek, melyeken egykor ellenséges hadak rohama tört meg, a béke áldásaiként alakultak templomokká, tornyokká, iskolákká és palotákká. A kikövezett utcák, az éjjeli világításra szolgáló utcai lámpák, a biztos hidak s rendezett utak pedig az európai műveltség magasabb igényeit is kielégíthették. Még nagyobb lendületet vett a város fejlődése a benne tartott országgyűlésekkel s a kormánysház áttelepítésével. Az állami és magánérdekeknek ily teljes összpontosítása idézte elő, hogy az 1834. évi országgyűlés idején már mindenki Erdély fővárosának tekintette Kolozsvárt.¹

A rohamos átalakulás ellenére a várost a tör-

¹ Jakab Elek: *Kolozsvár története*. III. k. (1888.)

tényleg annyira átfonta hangulataival, hogy benne Gyulai minduntalan a mult varázskörébe került. A régi templomok merész ívei századokra vitték vissza tekintetét; a mohos várfalak és komor bástyák pedig, melyek körül a gyermek gondtalanul üzte játékait, letűnt korok szenvedélyeiről regéltek neki izgató történeteket. Mikor mint az 1842. évi Regélő Pesti Divatlapnak fiatal tudósítója képzeletben a Fellegvárról tekintett alá, képzelt benyomásai közé akkor is a mult történetei vegyítették ábrándszerű eszméiket, „a hős századok dicsőségei és iszonyai.“ Régi benyomásokat elevenített fel a kezdő költő 1843. évi regéjében, a *Testvérekben* is, mikor a kolozsvári várfalak keletkezésének mondáját a várfalnak azzal az emlékkövével kapcsolta össze, melynek két domborművű nőalakját oly sokszor látta gyermekkorában.¹ Így telt meg a gyermek lelke igazi romantikus tartalommal, a régi Erdély csodálatával.

Kolozsvár azonban, bármily sok részletet örökölt meg a regényes multból falai között, époly érdekes távlatokat nyitott a kis Gyulai Pál előtt a XIX. századi Erdély életébe is. Egy-egy forgalmas napon szeme előtt vonult fel a környékbeli falvaknak népe, hogy az öltözetek festői tarkaságával jelezze Erdélynek kuszált nemzetiségi viszonyait. Máskor egy-egy főúri társaság ötletes mulatsága vagy ünnepi menet ragadta meg figyelmét. A politikai mozgalmak legelőször az 1834. évi or-

¹ Regélő Pesti Divatlap. 1842. évi 34. (ápr. 28.), 1843. évi 43. (máj. 28.) sz.

szággyűlés alkalmával kelthették föl érdeklődését. A nyolc éves gyermek semmi esetre sem látott a pártok küzdelmeinek rejtett rúgói közé, de egy-egy jelentős esemény vagy kimagasló vezéregyéniség mélyen emlékezetébe vésődött. Mily felejthetetlen benyomás lehetett számára, ha láthatta Wesselényi Miklós bárónak erőtől duzzadó alakját, amint egy-egy politikai gyülekezetben mondott gyujtó beszédet vagy egy-egy lovas csapat élén tűnt fel vakmerő lovasmutatványjaival!

Így vett részt a költő és író nevelésében mindaz az ízlés, férfias erő és szellem, melyet Kolozsvár, mint a magyar műveltség jellemző virága, egyesített magában. Mily elhatározó lehetett a csinos tereknek, zengugos utcáknak és művészi alkotásoknak hatása, melyek oly természetes bájjal símulnak a Szamos völgyének vonalaihoz! A műbíráló talán bennük találta meg esztétikai műveltségének legmélyebben fekvő alapját. Hasonlóképp korán megedzette a fejlődő lélek akaraterejét az a szakadatlan küzdelem, melyet az erdélyi magyar társadalom évszázadokon keresztül vívott nemzeti céljaiért. S mennyire mozgásba hozta a költői és írói tehetség rejtett erőit a kolozsvári irodalmi élet, mely évszázadokra tekintett vissza, a XIX. században pedig új eszmékkal s új irányokkal gazdagította az egyetemes magyar irodalmat! Mindezeket a hatásokat az iskola olvasztotta egybe, Gyulai Pál egyéniségének leghathatósabb alakítója, a kolozsvári református kollégium.

A KOLOZSVÁRI REFORMÁTUS KOLLÉGIUMBAN.

Hogy mit jelentett Gyulai Pál számára a kolozsvári református kollégium, azt leginkább ő maga állapította meg 1862-ben, mikor mint főiskolai tanár az ifjúsághoz intézett búcsúbeszédében így nyilatkozott róla: „Ez az épület a szülei házzal van egybeolvadva emlékemben, ez az iskola az, melynek nevelésemet köszönöm.”¹

Az épület, mely a költői lelket ily bensőséges visszaemlékezésre indította, épenséggel nem tartozott a művészi alkotások közé. Négyszögű udvara elég tágasnak látszott ugyan, de annyira körül volt építve minden oldalról két emelet magasságban, hogy egészen zárdai jellemet öltött. A komorságot csak növelte a dísznek szinte puritán mellőzése. Mennyi ridegséget árult el annak az ötven ablaknak szabályos elhelyezése is, melyekkel a homlok-rész a Belső-Farkas-utcára nézett! Minden vonalból az a szellem tükröződött, mely többre becsülte

¹ Hölgfutár. 1862. 78. (júl. 1.) szám.

az erőt a fénynél, a lényegét a formánál. Mikor az 1798. évi tűzvész a kollégiumot elhamvasztotta, a hitbuzgóság, mely a romokból új épületet emelt, nem annyira az első francia császárság korabeli klasszikus ízlésnek akart hódolni, inkább a főiskola évszázados céljait tartotta szem előtt.

Mindazáltal a mult ragyogó fénnel vonta be az egyszerű falakat. A kollégium telke Bethlen Gábor államférfiúi bölcseségének emlékét őrizte, míg a tulajdonképeni alapítás és építés a két Rákóczi György nemes buzgalmát hirdette.¹ Még nagyobb szellemi értéket hagyott maga után az intézet nagynevű tanára, Apáczai Cseri János, mikor prófétai lélekkel tűzte ki a nemzetnevelés vezető elveit. Élete, mely a tudomány szolgálatában lobogott el, eszménnyé fínomult s századokon keresztül irányította az utána következő tanárnemzedékek gondolkozását. Ezek után érthető, ha a főiskola Erdély legértékesebb erőit egyesítette magában, s ha vezetői között az arisztokrácia legnemesebb tagjai, tanárai között a középosztály legtürekvőbb elemei foglaltak helyet. Így Gyulai Pál is, mikor a kollégium vonzókörébe került, sokkal többet talált ott, mint amennyit a komor épület falai első pillanatra ígértek.²

A legrégebb adatok, melyek Gyulai Pál kollé-

¹ Török István dr.: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. 1905. I. 17., 18., 28., 30. l.

² Gyulai Pál kollégiumi tanulmányait és éimé-
nyeit részletesebben tárgyalja Papp Ferencnek *Gyulai Pál a kolozsvári református kollégiumban* című érte-
kezése. Erdélyi Múzeum. Új folyam. V. (1934.) 245—260. l.

giumi tanulmányainak kezdetére vetnek világot, a kollégium alsóbb osztályainak osztályozókönyvében s a kollégiumi törvényszék jegyzőkönyveiben maradtak fenn. Ezek szerint Gyulai az 1834/35. iskolai évben a *conjunctica classis* tanulója volt.¹ Minthogy az előző iskolai évben neve nem fordul elő az elemi osztály névsorában, 1834 szeptemberében nyolc éves korában jutott a kollégiummal bensőbb viszonyba; 1848-ban pedig mint huszonkét éves ifjú búcsúzott el tőle. A tartalmas évek hosszú sora indította később is oly őszinte hálanyilatkozatra. Egyébként az alsóbb osztályokat úgy végezte, hogy szüleinek házából járt iskolába. Hetedik osztályos koráig atyja ügyelt tanulmányaira, azontúl özvegy anyjának számolt be iskolai élményeiről. Mint a felsőbb tudományok hallgatója több éven át bent lakott ugyan a kollégiumban, de a szabadságharc nemcsak az ősi iskolától szakította el, hanem anyjának otthonától is örökre megfosztotta. Ilyen módon kapcsolódott emlékezetében a kollégium képe a szülei házával.

Az út a szülei háztól a kollégiumba a Híd-utcán, a Piac-soron s a Belső-Közép-utcán veze-

¹ CsúryBálint dr., a kolozsvári ref. kollégium egykori levéltárosa, kijegyezte számomra a kollégiumi sedesnek, vagyis iskolai törvényszéknek jegyzőkönyveiből a Gyulai Pálra vonatkozó adatokat. Herepei János, a kollégium mostani levéltárosa, pedig a kollégium alsóbb osztályainak évekig lappangó s csak újabban előkerült osztályozókönyvéből írta ki számomra Gyulai Pál tanulmányi előmenetelének adatait. Lekötelező szívességükért e helyen is hálás köszönetet mondok.

tett. Itt lüktetett a város szíve. Innen csak a Minorita-sikátoron kellett Gyulainak végig haladnia, s feltárult előtte a Belső-Farkas-utca, Kolozsvár leg gondolkodóbb része. Ott állott az egyik szíren az ódon, csúcsíves református templom, merész ormával az ég felé mutatva; mellette a kollégium. Távolabb következett a vármegyeház, országos politikai harcok színhelye, még távolabb a főiskolai jellemű katolikus lyceum s a piarista rendház. A másik szer kiemelkedőbb pontjai voltak: a fő-kormánysház épülete, az első, állandó, magyar színház, a Teleki-ház, tovább a református papok és tanárok lakásai. Hogyan tudta volna a fejlődő lélek magát kivonni a hely sugallata alól, melyet a nagy eszmékért folytatott, százados küzdelmek szenteltek meg? Érdeklődését egyaránt lekötötte a térszerű utca, akár a letűnt nagy idők emlékeit idézte fel hallgató épületeivel, akár új eszmék diadalától visszhangzott. Különösen vonzotta a református kollégium emelkedett, de szigorú szellemével, élénk, de lelkes ifjúságával, komoly, de művelt tanári karával.

A kis Gyulai hamar beletalálta magát a zárdai jellemű iskolai életbe. Nem volt annyira elkenyeztetve, hogy a keményebb nevelésmód érzékenyen érintette volna. A rendhez már otthon hozzászokott, azért könnyen felfogta a fegyelem jelentőségét oly vegyes eredetű ifjúsággal szemben, minő a kollégiumban évenként verődött össze. Szorgalmas tanuló volt, de épúgy élvezte a szabadságot is, melyet a kollégium az iskolai kötelezettségen túl tanítványainak engedett. Így azután örömet in-

dult iskolába s bizonyára saját élményeit használta fel, mikor az első magyar komikus jellemrajzában oly szeretettel vázolta a gyerekhadát, mely Kolozsvárott a Farkas-utcában oly vidám z sivajjal sietett reggel és délután a múzsák templomába.¹

Legkevésbé feleltek meg a célnak a kollégiumi eszközei a nyolc alsóbb osztályban. A köztanítók, kik a főiskola tanári karától egy-egy osztály vezetésére kaptak megbízást, sem elég szakismerettel, sem kellő pedagógiai gyakorlattal nem rendelkeztek, hisz végzett teológusok voltak s két-három évenként változtak. Másrészt az 1822. évi tanterv szerint is, kivéve az elemi osztályt, a tanítás középpontjában a latin nyelv állott, úgyhogy mellette a reális és nemzeti tárgyak alig érvényesülhettek. Gyulait is leginkább a latin nyelv tanulásának különböző fokain vezették végig az egyes osztályok, amint évről-évre egymásután következtek: a conjunctica classis után a grammatica, a syntactica inferior, syntactica superior, rhetorica, poëtica és logica. Az ötödik osztálytól kezdve szerepelt a tantárgyak között a német, a hetedikről kezdve a görög, a nyolcadikban a bölcséleti alapvetés.² A köztanítók és az iskolai tanterv fogyatkozásait Gyulai tanulókorában még némiképp ellensúlyozta Salamon Józsefnek, a kiváló nevelésügyi tekintélynek hatása, ki 1832-től 1839-ig mint tanvezető,

¹ Gyulai Pál: *Az első magyar komikus*. 1854. [*Vázlatok és képek*. 1913. 179. l.]

² Lásd az 1822. évi tantervet. Török István dr. id. m. I. k. 334—346. l.

1839-től 1842-ig mint igazgató adott határozottabb irányt az iskolai életnek.¹

A hét év munkájáról, melyet Gyulai 1834 szeptemberétől 1841 júliusáig végzett, a kollégium évi kimutatásai adnak számot. A köztanítók bő kézzel osztogatták itt a szorgalmas tanulónak a „kitűnő“ érdemjegyeket, úgyhogy bizonyítványai-ban ritkaság számba ment a „jó“ osztályzat is. A rangsorban is elég magasra emelkedett Gyulai osztályonként; elérte a hatodik helyet is s a tizedik-nél hátrább sohasem került.² Még világosabban beszélnék a folytonos haladásról a kollégiumi törvényszéki gyűlések jegyzőkönyveinek azok a helyei, melyek az iskolai jutalmak rendjét foglalják magukban. Gyulai már 1835. július elején az első latin osztályban, a conjuncticában mint hetedik em-nens nyert könyvjutalmat. Az 1836. évi jutalmak-ról szóló jegyzőkönyv elkallódott ugyan, de a kö-vetkező években Gyulai továbbra is a kiűntetettek között szerepel, még pedig 1837-ben a hetedik, 1838-ban a hatodik helyen, 1839-ben ismét a hetediken. Még magasabbra emelkedett 1840-ben és 1841-ben, mikor a poëtica, majd a logica classis jutalmazott-jai között az első helyre küzdötte fel magát ösztön-díjával. Mindezek az adatok fényesen igazolják, mennyire felismerte és megbecsülte az iskola jeles

¹ Török István dr. id. m. II. 248. l.

² Gyulai Pálnak a kollégium alsóbb osztályaiban szerzett érdemjegyeit a kolozsvári ref. kollégium levél-tárában levő *Classisták Classificációja 1832/3-tól 1844/5-ig* című osztályozókönyvből Herepei János, kollégiumi levéltáros írta ki számomra.

növendékét, de egyúttal jelzik azokat a nagy eredményeket is, melyekkel Gyulai az alsóbb osztályok köréből lépett ki. Itt vetette meg latin nyelvi és irodalmi ismereteinek alapját, melyek tanári és költői hivatásában jutottak teljesebb kifejlésre. Ha a hetedik osztályú tanuló nem mélyedt volna el egykor oly szeretettel Horatius ódáinak olvasásába, alig született volna meg az ötvenes évek végén a *Horatius olvasásakor* című óda. Korán hozzálátott Gyulai a német nyelv tanulásához is. Erre egyaránt serkentette atyja példája, valamint az a tisztelet, mely a német nyelvet és irodalmat Kolozsvárott körülvette. Egyébként Gyulai — egy későbbi nyilatkozata szerint — értette a német nyelvet, csak szabatosan nem tudta magát rajta kifejezni.¹

Még mélyebb bepillantást nyert a fiatal kollégiumi diák a magyar irodalom, főképp a magyar költészet valójába. E tekintetben a tanterv szerint nem sok támogatást várhatott ugyan az iskola részéről, de annál gazdagabb okulást szerzett olvasmányaiból. Csak évek hosszú sorának eredménye lehetett az a fejlett ízlés, mely Gyulainak irodalmi ítéleteit s költői kísérleteit gimnáziumi tanulmányainak befejezése után néhány hónap múlva jellemezte. A fejlődésnek jelentős mozzanatára vall a tizennégy éves tanulónak *Villám és sár* című balladája, melyet Gyulai unokabátyja, Hajós János ör-

¹ Lásd Gyulai Pálnak Nádasdy Lipótné grófnéhoz 1855. nov. 10-én írt levelét. Nyugat. 1923. ápr. 16-i sz. 516. l.

zött meg számunkra.¹ A költői tehetségnek ily korai fellobbanása szerezhette meg Gyulainak a poéták osztályában azt a kitüntető jutalmat is, melynek emlékét a kollégiumi törvényszéknek 1840. jún. 30-i jegyzőkönyve tartotta fenn.

1841 júniusának végén jelentkezett Gyulai, mint a felsőbb tudományok hallgatója, mikor saját nevének aláírásával tett fogadalmat a főiskolai törvények megtartására.² Tanulóévei valójában ettől az időponttól kezdve telnek meg egész életre szóló hatásokkal. A kollégium ugyanis leginkább a tanítás felső fokán emelkedett hivatásának magaslata, amennyiben a vezetést itt már egészen a főiskola tanárai tartották kezükben. A hallgatók, ha világi pályára készültek, két-két évet töltöttek a bölcséleti és jogi szakon; a teológusok ezenfelül még két évig hallgatták saját szaktárgyaikat. Gyulai mind a három szakot végigjárta. 1841 szeptemberétől 1843 júniusának végéig volt bölcsész, 1845. június végéig jogász, 1847. június végéig teológus.³

¹ Riedl Frigyes id. m. 47. l. — Angyal Dávid id. m. 11. l. — Lásd Hajós János min. tanácsosnak Gyulai Pálhoz 1895. febr. 15-én írt levelét. — Irodalomtörténeti Közlemények. XLIII. 1933. 295., 296. l.

² Gyulai Pál a kolozsvári ref. kollégium levéltárában levő *Album Studiosorum* 112. lapján az 1840/41. iskolai évben iratkozott be, de csak az 1840/41. iskolai év végén jelentkezhett, mert ekkor végezte az utolsó gimnáziumi osztályt.

³ Gyulai Pál felsőbb tanulmányainak idejére nézve a kolozsvári ref. kollégium levéltárában levő *Classificationis protocollum* ad felvilágosítást.

A felsőbb tanulmányok kora még bensőbb kapcsolatot teremtett Gyulai Pál és a főiskola között. Atyjának halála után napról-napra láthatta, mint szállják meg az élet gondjai özvegy anyjának otthonát. Leginkább az anyai szív önáldozatai indíthatták arra, hogy öccsével együtt elfogadja azt a jótéteményt, melyet a kollégiumi épületben való lakás a szegényebb deákoknak jelentett. A főiskolai törvényszék jegyzőkönyveiből biztosan megállapítható, hogy az 1842/43., 1843/44. és 1844/45. iskolai években bent lakott a kollégiumban. 1843 szeptemberében ötödmagával, főképp Szilágyi Sándorral, Pataki Ferencével s Pataki Gyulával együtt az első emeleten a „Berlin“ nevű szobában helyezkedett el. Egy év múlva az első emeleten az öreg templom felé eső részen a 15. számú szobát foglalta el négy társával, köztük öccsével, Sándorral együtt; régi lakótársai közül azonban csak Szilágyi Sándor követte.

Bármily ridegnek látszott is az intézetben lakók élete, a kollégium itt is, ott is érezte velük atyai jóindulatát; szigorúan büntetett ugyan, de ha mást nem, legalább cipót adott növendékeinek kezébe. Gyulai nagy kötelességérzettel illeszkedett új környezetébe, úgyhogy magaviselet tekintetében is a legjobbak közé tartozott. Mulasztásai s vétségei, melyek miatt neve a főiskolai törvényszék jegyzőkönyveibe került, oly jelentéktelenek, hogy valójában csak az ellenőrzés pontosságát vagy kicsinyességét bizonyítják. Évenként egyszer megtörtént vele, hogy kapuzárás után érkezett haza s ezért lefizette a hét krajcár büntetéspénzt. Nagy

ritkán jelentették, hogy elkésett vagy elmaradt az isteni tiszteletről. Jogász-korában kétszer azért fizetett egy-egy ezüst forintot, mert több társával együtt bálban vett részt. Ugyanez időtájt egyszer törvénytelen köntös viseléséért intette meg az igazgató, miközben figyelmeztette, hogy a legelső alkalommal, ha szabálytalanul öltözködik, köntösét konfiskálni fogják. Ily félrelépések szinte dícséret számba mehetnek a mellett a szigorú rend mellett, mely a bentlakó ifjúság életét reggeltől estig s estétől reggelig szemmel tartotta. Egy részük, mint a bálozás, az ifjúkornak oly természetes nyilatkozása, hogy néhány év múlva az iskolai fegyelmi szabályok sem találtak rajta megütközni valót.

Minél inkább meglakta Gyulai a kollégium épületét, annál több rokonérzést keltett maga iránt egyenes jellemével deáktársai között. A közhangulat kifejezésre jutott a főiskolai törvényszék gyűlésein is, hol az ifjúság az igazgató tanár vezetésével szinte önmaga fegyelmezte magát. Ebből a szempontból különösen jellemző az 1843. május 3-i gyűlés. Itt Demeter Károly, ellenőr és a szolgák felügyelője, kinek kettős hivataláért négy pár cipó járt, kijelentette, hogy járandóságának feléről lemond, de egyúttal fenntartotta magának a jogot, hogy maga rendelkezessék róla. Kikötését azzal okolta meg, hogy nem szeretné, ha a felajánlott kedvezményt a következők jogán érdemetlenek nyernék el, mikor a sorrendben hátrább arra sokkal érdemesebb, jó igyekezetű, szegény ifjak volnának. A gyűlés a feltételt jogosnak ismerte el s az ajánlattevő kívánsága szerint az egyik pár cipót

Gyulai Pálnak, a másik párt Vas Jánosnak adta. A főiskolai törvényszék révén jutott Gyulai legációhoz, azaz egyházi szónoki kiküldetéshez is, mi szép jövedelemforrás volt a szegényebb sorsú deákok számára. A fennmaradt jegyzőkönyvek szerint háromszor szerepelt mint legátus vidéki gyűlékezésekben: 1844 húsvétján Bethlenben, 1845-ben húsvétkor Sárosberkeszen, pünkösdkor Bálványosváraán.

Még inkább megszerezte Gyulai az iskolai pályához szükséges anyagi eszközöket alsóbb osztályú tanulók tanításával, mihez a kollégium szintén csak kiválóbb hallgatóit segítette. Egyik ilyen tanítványát látjuk a tíz esztendő Pataki Gyulában, ki az 1843/44. iskolai évben volt Gyulai lakótársa a „Berlin“ nevű szobában. Gyulai 1843 szeptemberétől 1845 júliusáig tanította Pataki alispán gyermekeit. Az 1845/46. iskolai évben is foglalkozott tanítással; egy 1847. évi márciusi levelében ugyanis azt írta, hogy az elmúlt évben nagyon beletanult a mentor szerepébe, bárha már hat hónap óta exmentor. 1846 nyarának végén került Gyulai id. Bethlen János gr. fiai mellé nevelőül s a gróf családjában érte meg az 1848. évi nagy politikai változásokat.¹ Ezek után elhihetjük Szász Károlynak, hogy Gyulai nem nézte tétlenül özvegy anyjának nehéz életharcát, s hogy 1843-tól, tizenhét éves

¹ Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1847. dec. 1-én, márc. 15-én és ápr. 29-én írt leveleit Szász Károly, volt képviselőházi elnök birtokában. Neki mondok hála köszönetet azért, hogy Gyulai leveleit rendelkezésemre bocsátotta.

korától fogva egészen saját erején tartotta fenn magát.¹

Az áldozatok, melyekkel Gyulai saját egyéniségének kiművelését biztosította, még értékesebbé tették szemében felsőbb tanulmányait. Az itt hallgatott előadások már tantárgyak szerint is hol alacsonyabb, hol magasabb színvonalat értek el. Még nagyobb különbséget hozott létre köztük a tanár tudása és jelleme. Mindazáltal Gyulai főiskolai hallgató-kora nagyjában kedvezőnek mondható, mert a XIX. század második negyedében a kolozsvári református kollégium tanári kara jelentős egyéniségekből állott. A történetet és filológiát Szilágyi Ferenc tanította, a mennyiségtant és természettudományt Méhes Sámuel, a böleseletet Nagy Ferenc, a jogot Tunyogi Csapó József, a teológiát Salamon József.²

A három elsővel már bölcsészethallgató-korában ismerkedett meg Gyulai. Nagy Ferencről körülbelül úgy gondolkozhatott, mint Szathmáry Károly, ki tanárának különösen nemes erkölcsiségét s józan, magyar felfogását dicsérte. Szilágyit és Méhest a M. T. Akadémia is tagjai közé választotta; Szilágyi hatását azonban megbénította nyers, szinte kötekedő természete, Méhes pedig, bár finom modorával megnyerte az ifjúság vonzalmát, az előadói széken már fáradtnak mutatkozott. Tu-

¹ Szász Károly: *Gyulai Pál*. Vasárnapi Ujság. '869. dec. 12-i szám.

² Gyulai Pál tanárainak munkásságát Török István dr. idézett munkájának második kötete ismerteti részletesen.

nyogi Csapó Józseftől hallgatta Gyulai a római és hazai, főképp erdélyi jogot, a büntető jogot s politikát. A híres jogtanár multjára több fényt vetett Wesselényi Miklós báróval való egykori kapcsolata s akadémiai tagsága, de hallgatói több elismeréssel nyilatkoztak emlékező tehetségéről, mint szempontjainak eredetiségéről. Annál nagyobb tisztelet tárgya volt a tekintélyes külsejű Salamon József; tanítványai Szathmáry Károly szerint egyaránt tisztelték és félték tőle.¹ Rendkívüli erélye mély nyomot hagyott az ifjúság vallásos-kölcsi nevelésén; alapos teológiai tudását pedig még a göttingai egyetem is méltányolta, mikor százéves fennállásának ünnepén egykori jeles tanítványát doktori oklevéllel tüntette ki.²

A felötlő tanári egyéniségeknek mély hatását semmi sem bizonyítja jobban, mint az az odaadó figyelem, mellyel Gyulai a főiskolai előadásokat kísérte. A főiskolai törvényszék jegyzőkönyveiben is csak egyszer, az 1847. máj. 5-i bejegyzésben fordul elő, hogy Gyulait több társával együtt lecke-mulasztásért intették meg. Így a különböző tárgyú előadások nem is hangzottak el kellő visszhang nélkül. Minden év, melyet Gyulai, mint főiskolai hallgató töltött el, új meg új ismeretettel szélesítette látókörét. A classica philologia s a német irodalom továbbra is kedvelt tanulmánya maradt; joggal kötötte tehát 1862. évi búcsúbeszédében tanítványainak lelkére a klasszikus irodalom és a jelenkori mű-

¹ P. Szathmáry Károly: *Emlékeim*. 1884. 46—48. l.

² Török István dr. id. m. II. 289. l.

veltség tanulmányozását.¹ Szép eredménnyel tanulta magánúton a francia nyelvet is. Jogász-korában ugyanis már úgy beszél Sand regényeiről, mintha eredetiben olvasta volna őket,² s Kemény Zsigmond br. is azt írja róla 1844-ben, hogy németül és franciául ért.³ Legkevésebbé illet össze gondolatvilágával a mennyiségtan, úgyhogy 1847-ben köztanítói vizsgáján is — mint maga beismeri — keveset tudott belőle.⁴ Jogi ismeretei, ha nem is voltak mélyek, saját céljainak teljesen megfeleltek. Így nyilatkozott róluk 1856-ban is, mikor növendéke, Nádasdy Tamás gr. kedvéért a berlini egyetemen a jogot hallgatta.⁵ Különösen nagy igyekezettel készült vizsgáira a teológiai szakon. Ilyenfajta tanulmányaira céloz 1847-ben, mikor Prielle Kornéliának panaszolja levelében, hogy feje zúg a teológiától, vagy mikor Szász Károlynak írja, hogy istenészkedése minden idejét elrabolja.⁶

¹ Hölgyfutár. 1862. júl. 1-i szám.

² Gyulai a Regélő Pesti Divatlapnak 1844. ápr. 7-i számában ötödik kolozsvári levelében nyilatkozik Sand költészetről. Írói neve: Anday.

³ Papp Miklós: *B. Kemény Zsigmondnak b. Wesselényi Miklóshoz 1844. júl. 26-án írt levele*. Életképek. 1876. évi 46. szám.

⁴ Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1847. ápr. 29-én írt levelét.

⁵ Lásd Gyulai Pálnak Nádasdy Lipót grófhhoz és nejéhez 1856. jan. 18-án írt levelét. Nyugat. 1923. máj. 1-i szám.

⁶ Lásd Gyulai Pálnak Prielle Kornéliához 1847. jún. 12-én írt levelét a Nemzeti Múzeum kéziratgyűjteményében és Gyulainak Szász Károlyhoz 1847. ápr. 29-én írt levelét.

A lelkes főiskolai hallgató mellett tesznek tanúbizonyságot Gyulai érdemjegyei is, melyeket pontosan megőrzött a főiskolai levéltárban a felsőbb osztályok tanulmányi eredményeinek naplója.¹ Belőlük a fokozatos haladás képe tárul elénk. Gyulai, mint bölcseész a latinból nyert kitűnővel a hetedik helyet érdemelte ki társai között. Mint második éves elvesztette kitűnőjét, azért a következő év elején valamivel hátrább került a rangsorban. Joghallgató-korában az első évben, a latin irodalmat kivéve, mindenből kitűnő osztályzatot nyert, úgyhogy a második év elején neve a sorban a negyedik helyet foglalta el. Még szebb osztályzattal, csupa kitűnővel végezte a második évet. Leginkább kitűnt a teológiai szakon, hol egy-egy jó osztályzata ellenére mindkét évben osztályának legjobb tanulója volt s az első helyet vívta ki magának. Mindezekből az adatokból kiérzik a fegyelmezett léleknek növekedő becsvágya. Az érdemjegyek jelentését megerősítik a főiskolai jutalmakról szóló rendelkezések is. Gyulai neve már 1842 júniusában, tehát első éves bölcseészethallgató-korában szóba került a hat felsőbb osztályra eső 60 magyar forint szétosztása alkalmával, de a jutalmat csak egy év múlva nyerte el.² Még nagyobb kitűn-

¹ Gyulai Pálnak főiskolai hallgató-korából való érdemjegyeit a kolozsvári ref. kollégium levéltárában a *Classificationis protocollum ab anno 1832/3 usque ad annum 1846/7.* című kötet tartalmazza. A rangsort az iskolai év elején az előző évi eredmények alapján állították össze.

² Lásd a kollégiumi törvényszék jegyzőkönyveiben az 1842. jún. 24-i s az 1843. jún. 30-i bejegyzéseket.

tetés érte első éves teológus-korában. Az 1846. jún. 28-i tanári ülés ugyanis neki adta azt az 50 v. rft. díjat, melyet Szentgyörgyi udvari tanácsos a filológiai szeminárium egyik kitűnő tagjának jutalmazására alapított.

Az a műveltség, melyet Gyulai a kollégium előadótermeiben ismert meg, inkább volt széleskörű, mint mély, inkább összehordott és gyakorlatias, mint egységes és eredeti. Mindazáltal az iskola még sem bocsátotta el neveltjét irodalmi pályájára minden útravaló nélkül. A főiskolai előadások óvatcsan kerültk ugyan az újabb irodalomnak időszerű kérdéseit, mégis az irodalomnak s a költői formáknak jelentőségét eléggé kiemelték a klasszikus költészet aprólékos elemzésével. Másrészt a legtöbb kollégiumi tanár magasabb műveltségének alapjait Németországból hozta magával. azért gyakran állította eszményképül tanítványai elé a német bölcséletnek és költészetnek kimagasló egyéniségeit. Mennyi ösztönt adhatott a fiatal Gyulainak Goethe és Schiller tiszteletéhez tanára, Szilágyi Ferenc is, ki 1819-ben egyetemi hallgató-korában a két német szellemóriás nyomait kereste Weimarban s még abban a szerencsében részesült, hogy láthatta Goethet!¹ Közvetve még többet adtak Gyulainak, az írónak s költőnek, a kollégium tanárai. Ők bizonyították előtte jogban, történetben s költészetben az erkölcsi törvény uralmát; ők ébresztettek benne tiszteletet letűnt évszázadok eszmevilága iránt s hirdették neki azt a böles mér-

¹ Török István dr. id. m. II. 198. 1.

sékletet, mely a mult hagyományain építi fel a jövőt. Ők szoktatták a világos gondolathoz, s ők szerették meg vele mindazt, ami magyar, főkép ami erdélyi.

A főiskola tanári karának két tagja: Méhes Sámuel és Szilágyi Ferenc még közvetlenebbül is elősegítették Gyulai írói hajlamainak kifejlődését azzal a jelentős szereppel, melyet a politikai életben s a kolozsvári hírlapirodalomban játszottak. Méhes az Erdélyi Híradót s melléklapját, a Nemzeti Társalkodót alakította át a harmincas és negyvenes években az ellenzéki politika hathatós fegyvereivé, Szilágyi pedig épen az ellenzéki szellem visszaszorítására indította meg 1841-ben a Mult És Jelent melléklapjával együtt. Méhes kevesebb becsvágyat, de több politikai belátást tanusított; Szilágyi nagyobb írói készséggel rendelkezett, de tekintélyét kicsinyes személyi harcokban pazarolta el. A kollégium Méhes pártján állott, úgyhogy Szilágyival nemcsak a tanári kar, hanem az ifjúság is minduntalan érezte ellenérzését.

Ha Gyulai nem látta is eszményképét Méhesben, mégis nagyra becsülte következetességéért s meggyőződéssel ünnepelte az 1848. évi Erdélyi Híradónak egyik márciusi számában, mint az ifjúság meleg keblű barátját.¹ Valószínű, névtelenül már előbb is dolgozott Méhes lapjai számára, mielőtt *Lengyel bujdosó* című epigrammája a Nemzeti Társalkodónak 1844. évi folyamában megjelent. Még bonyolultabb érzésekkel kapcsolódott

¹ Erdélyi Híradó. 1848. márc. 26-i szám.

Gyulai a másik hírlapszerkesztő tanárhoz, Szilágyi Ferenchez. Méhes ellenfelét el kellett ugyan ítélnie konzervatív és sokszor nemzetietlen szempontjaiért, de néha talán a népszerűtlen férfiú konokságában is felfedezte az erkölcsi erőnek valamelyes fokát. Tárgyias ítéletébe belejátszott annak a barátságnak emléke, mely egykor atyját Szilágyi Ferenchez kötötte. Másfelől Szilágyi Ferenc is joggal hivatkozott egy 1853. évi levelében azokra a szolgálatokra, melyekkel elhunyt barátjának, Gyulay Antalnak gyermekeit minden alkalommal támogatta.¹ Jóakarátának több jelét adhatta az árvákkal szemben főiskolai tanulmányaik idején, s úgy látszik, ő volt Gyulai Pálnak egyik legrégibb buzdítója irodalmi pályájának kezdetén. 1848-ban majd Gyulainak az Életképekben megjelent költeményét, a *Székelýföldönt* közölte meleg ajánlás kíséretében saját lapjában, majd Gyulainak az *Unio*-ban kiadott novelláját emelte ki részletes esztétikai elemzéssel.² Mindkét esetben a pártfogó jóindulatának ad kifejezést, mikor a fiatal költőt ily fellengően figyelmezteti magasabb rendű kötelességére: „A halhatatlanság hervadatlan füzérje virító színben magasan leng feje felett, s méltó, hogy csüggedetlen lélekkel s férfias szilárdsággal vívjon meg érte.“ Szilágyi tehát még határozottabban vonta Gyulai tekintetét az irodalom felé, mint Méhes, de mindkettőnek érdeme, hogy a fiatal író

¹ Lásd Szilágyi Ferencnek Gyulai Pálhoz 1853. szept. 1-én írt levelét.

² Hon És Külföld. 1848. febr. 29-i és ápr. 25-i szám

előtt az irodalmat a férfias lélek küzdőtereként mutatták be.

A kollégium nevelő hatásában azonban a tanári kar mellett époly jelentős szerepet játszott az ifjúság is, mely régi hatalmának nagy részét elvesztette ugyan, de önkormányzatának maradványaival még mindig külön világot alkotott. Az a szabad szellem, mely ezt az iskolai társadalmat jellemezte, minden feltörekvő erőnek utat nyitott az érvényesülésre, azért a szegénységet sohasem nézte le, csak az erkölcsi süllyedést sujtotta megvetéssel. Ki tudhatta, hogy a szegény-deákra, ki száraz cipőn tengeti életét, mily nagy feladatok várnak még? Ebben a körben teljes visszhangra találtak a kornak nagy jelszavai, melyek az érzés és gondolat szabadságát követelték, valamint a nemzeti törekvések, melyek az alkotmányos jogok teljességét célozták. Nem csoda, ha az erdélyi kormányoknak is szemet szúrt a forrongó gondolatvilágnak egy-egy merészebb kitörése.

Az ötszáz főnyi ifjúság lelke a főiskolai hallgatóság volt, mely körülbelül kétszáz tagból állott. Gyulainak itt kivételes helyet biztosított költői híre s főképp az az elismerés, mely felsőbb tanulmányainak idején irodalmi munkásságát a kolozsvári és pesti lapokban kísérte. Törekvései annál több megértésre számíthattak, mert az ifjúságban több rokonlélekre talált. Közös irodalmi eszmények fűzték Urházy Györgyhez, ki 1842-ben került a főiskolába s csakhamar mint az Erdélyi Hiradó beiskolai munkatársa keltett nagvobb feltűnést. A kollégiumban szövődött Sükei Károllyal való barátsága is,

ki szépirodalmi terveiert szakította félbe jogi tanulmányait, úgyhogy az 1845. évi júniusi vizsgálatokon már nem is vett részt.¹ Írói babérok csábították Gyulainak gyermekkori barátját, Szilágyi Sándort is, bár becsvágya minden iránytű nélkül csapongott irodalmi működésében.² Határozottabb írói hajlamot fedezhetett fel Gyulai egykori lakótársában és barátjában, Pataki Ferencben, de különösen nagyra becsülte Lőrincz Endrének, az 1846/47. iskolai évi széniornak, költői tehetségét. Az ő jellemzésére írta Szász Károlynak 1847. dec. 1-én a következő sorokat: „Egy új erdélyi talentum is fel fog lépni az *Unió*ban, kitől én igen sokat várok. Ez Lőrincz Endre. „Rákóczi búcsúja“ című költeménye elragadó szép. Itt, Kolozsvárott az ifjú emberek közt neki vannak legtisztább nézetei a poezis körül. Ő sokat tanul, sokat gondolkodik, keveset ír, de amit ír, az jó. Egész Kolozsvárott szinte ő egyetlen barátom.“

Mennyi mozgalmat idézett elő a sok rokontörekvés, melyeken az ifjúság nemes hevülete ömlött el! Ily mozgalmak számára megfelelő színterül szolgált az Olvasó Társaság, hol az ifjúság önmagát képezve, vitatta meg a kor kérdéseit. A negyvenes években a főiskolai előljáróság felsőbb utasításra szigorú rendszabályokkal korlátozta ugyan a Társaságot, de azért a negyvenes évek deákjai is

¹ Lásd az 1845. jún. 27-i tanári ülés jegyzőkönyvét a kolozsvári ref. kollégium levéltárában.

² Lásd Gyulai Pálnak Pákh Alberthez 1851. okt. 24-én írt levelét. Nyugat. 1911. nov. 1-i szám.

találtak módot az önképzésre.¹ Bizonyára ők sem pusztán olvasás végett gyűltek össze az olvasó-szobában, hanem épúgy vitatkoztak s épúgy írtak verses és prózai dolgozataikat, mint elődeik. Itt érezte magát a fiatal Gyulai elemében. Amennyiben ösztönző hatással voltak rá társai, azt busásan viszonozta szellemének mozgékonyásával, az irodalmi irányok éles bírálatával s a költészet valójának mind mélyebb felfogásával. Egykor elhangzott nyilatkozatairól hallgatnak a jegyzőkönyvek,² önképzőkori dolgozatai is eltűntek, csak a könyvtári napló hiányos bejegyzéseiből következtethetjük, hogy majd iskolai, majd irodalmi célból kölcsönzött ki könyvet a könyvtárból. Az olvasó-szobában eltöltött órák még sem tűntek el nyomtalanul; tartalmuk tovább hatott a költői és írói egyéniség rohamos fejlődésében. Maga Gyulai évtizedek múlva is szeretettel gondolt vissza rájuk. 1862-ben a főiskolai ifjúságtól búcsúzva, ily átérzett szavakkal idézte fel tanulókorának szép emlékeit: „A főiskola olvasó- és önképzőtársulatában lobbant fel szívemben a lelkesülés a magyar költészet és irodalom iránt. Jól emlékszem, midőn olvasó-szobákban először olvastam Kisfaludy Sándort és Vö-

¹ Török István dr. id. m. III. 178., 179. l.

² Ferenczy József *Czakó Zsigmond összes műveinek* I. kötetében (1883.) a „Bevezetés“ XVIII. lapján Czakó életrajzában minden bizonyítás nélkül azt írja, hogy a kolozsvári ref. kollégium önképzőkörének jegyzőkönyvei a harmincas évek végéről s a negyvenes évek elejéről az enyészetnek adattak át elővigyázatból, nehogy az ifjak később a politikai hatóságok előtt kompromittáltassanak.

rösmartyt; jól emlékszem, midőn ugyanott először szavaltam el társaimnak első kísérletemet. Ó édes emléék!“¹

Így pótolta az ifjúsági egyesület a főiskolai előadások hiányait. Míg a tanár letűnt korok értelmét kutatta s a törvényt magyarázta, addig az ifjúság inkább a jövőre fordította tekintetét s a szabadelvű eszmékért lelkesült. Már inkább köteles-ségérzetből vett részt Gyulai a teológiai gyakorló-intézet ülésein,² amint valójában a falusi papi pályára is csak merész irodalmi terveinek összeomlása esetén gondolt. Mindazáltal neve többször előkerül az intézet jegyzőkönyveiben. Az 1845/46. iskolai évben a szónoklattani osztály több ülésének jegyzőkönyvét vezette, a következő iskolai évben pedig 1847. márc. 4-én az elnöklő tanártól, Salamon Józseftől János evangéliuma XV. részének 8. versét kapta tételül kidolgozás végett. 1847. őszén mint végzett teológus is tagja maradt a teológiai önképzőkörnek; ekkor egy bírálattal szerepelt, melyet Décsei Károlynak, későbbi főiskolai tanártársának egyházi beszédéről mondott.³

Így emelkedett az ifjú Gyulai egyéniségének értéke évről-évre mind magasabbra deáktársainak

¹ Hölgyfutár. 1862. júl. 1-i szám.

² Tárkányi György: *Az első magyarországi ref. teológiai önképzőkör.* (Protestáns Egyházi És Iskolai Lap. 1869. márc. 15-i sz.) — Török István dr. id. m. III. 180—188. l.

³ A kolozsvári ref. kollégium papi gyakorló-intézetének jegyzőkönyveit Csúry Bálint dr., volt kollégiumi levéltáros szívességéből ismerem.

és tanárainak ítéletében. Még több alkalmat nyújtottak kitiüntetésére azok a pályakérdések, melyeket a főiskola Wass Ádám gr. jóvoltából tűzött ki. Gyulai nagy becsvággyal és szép sikerrel vett részt a versenyekben. Pályamunkái nem maradtak ugyan reánk, de egy-két rájuk vonatkozó adat megvilágítja mivoltukat. Az első, 25 frtnyi jutalmat Wass Ádám gr. 1844. márc. 2-án ajánlotta fel; pályatételül ezúttal Erdély irodalomtörténetének 1790/1-től saját koráig való levezetését tűzte ki, bírálókul pedig Salamon Józsefet, Nagy Ferencet, Kemény Zsigmond bárót és Krizbai Miklóst kérte fel.¹ Az 1844. jún. 28-i tanári ülés jegyzőkönyve szerint a Wass gróftól kijelölt bíráló bizottság a két pályázó közül Gyulai Pálnak ítélte oda a jutalmat sok adattal és jeles ítélő tehetséggel megírt értekezéséért. 1845. jún. 25-én a tanári ülés szintén két pályamunkáról ítéltkezett, melyek a Wass gróftól feltett következő kérdésre feleltek: „Miért szükséges, hogy a tudományok iskoláinkban magyar nyelven taníttassanak?” A 30 frtnyi jutalommal kitiüntetett munka szerzői Gyulai Pál és Tompa Károly voltak, míg a megdicsért értekezést Urházy György írta. A bírálók ezúttal is külön megdicsérték Gyulait és társát a tárgynak alapos kifejtéséért és helyes szempontú felfogásáért. Az 1845/46. iskolai évre szóló pályakérdés így hangzott: „A párviadal, a

¹ Wass Ádám grófnak a kolozsvári ref. kollégium tanári karához 1844. márc. 2-án intézett levelét, mely a kolozsvári ref. kollégium levéltárában van, György Lajos dr. egyetemi m. tanár baráti szívességéből ismerem.

kritika ítélőszéke elé állítva, miként állja ki egyfelől a józan ész, másfelől a tapasztalat bírálatát? Az iskolai év végére két pályamunka érkezett, de megkésve, úgyhogy megbírálásuk a következő évre maradt. Az 1847. jún. 27-i tanári ülés a 30 frt. jutalommal ismét Gyulai Pál értekezését tüntette ki. Ezek az ifjúkori pályamunkák nemcsak azért érdemelnek figyelmet, mert a főiskola elismerését vívták ki, hanem azért is, mert Gyulai bennük kezdte meg nagyarányú műbíráloi munkásságát. Már kollégiumi hallgató-korában bő ismerettel rendelkezett irodalomtörténeti kérdések megoldásához s talán éppen kitüntetett értekezéseiben szerezte meg az elemzés és előadás finomabb eszközeit. Ifjúkori bíráloi is írói tehetségének legjellemzőbb elemét: éles ítélőerejét emelték ki.

1847. június végén Gyulai befejezte felsőbb tanulmányait; a főiskolától azonban ekkor még nem vált meg, mert a tanári kar 1847. máj. 3-i ülésén a következő iskolai évre köztanítóvá nevezte ki. Hogy már előbb is komolyan foglalkozott a nevelés kérdéseivel, mutatja az is, hogy a Kolozsvári Nevelői Kör, melyet Pestalozzi emlékezetének fenntartására Brassai Sámuellel együtt leginkább a ref. kollégium tanárai alapítottak, 1846. évi márciusi ülésén Gyulait is tagjai közé választotta.¹ A köztanítói vizsgálat lefolyásáról maga Gyulai értesítette Szász Károlyt 1847. ápr. 29-i levelében. Legtöbb kifogása Takács Jánosnak, a mathezis új pro-

¹ A Vasárnapi Ujság 1846. márc. 15-i száma szerint a jegyző, Gáspár János ajánlatára a Nevelői Kör „tanász” Gyulai Pált is felvette tagjai közé.

fesszorának túlzott szigorúsága ellen volt. A levél szerint a tanári karnak is voltak aggodalmai, vajon lesz-e Gyulainak az ifjúság előtt elég tekintélye, de tehetségére való tekintettel mégis rábízák a hetedik, úgynevezett költészeti osztály vezetését.

Eleinte alig vezette Gyulait más, mint hogy új munkakörében időt nyerjen életpályájának megválasztásához, később azonban mindinkább megszerette s mind komolyabban fogta fel tanítói feladatát. 1847 októberében Szilágyi Sándor útján szerzett segédkönyveket, hogy tantárgyaiba elmélyedhessen.¹ 1847. dec. elsején pedig már így nyilatkozott iskolai elfoglaltságáról: „Az iskolában is tanítok, de itt reményemen felül jól találom magam. Tanítványaim talentumosak, szinte örvendek, midőn annyi lelkes szem tekint reám, ha Vörösmartyt magyarázom.“² Gyulai azonban nemcsak szeretetet, hanem kellő erélyt is tanúsított tanítványaival szemben. 1847 októberében egy diákforrongás alkalmával épen a rend érdekében emelte fel szavát, s határozott fellépéséért az egyik rendetlenkedővel szemben a tanári kar is teljes elégtételt szolgáltatott neki.³ Még egyszer előfordul Gyulai neve a tanári ülések jegyzőkönyvében 1848. jan. 30-án, mikor a köztanítók fizetésére szolgáló ösz-

¹ Gyulai Pál 1847. okt. 19-én Szilágyi Sándorhoz írt levelében Tatay költészeti könyvét s Fogarasi *Nyelvtanát* kérte maga számára.

² Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1847. dec. 1-én írt levelét.

³ Lásd az 1847. dec. 10-i tanári ülés jegyzőkönyvét a kellégium levéltárában.

szegből 80 frtot kapott. Őrá vonatkozhatik az Erdelyi Hiradonak 1848. febr. 8-i számában a kolozsvári ref. kollegium gimnaziumi osztályvizsgalatainak biralataban az a dicséret is, mely a latin nyelv értelmes tanításáért a poéták osztályának köztanítóját érte. Az 1848 márciusában meginduló politikai mozgalmak azonban Gyulai köztanítói pályájának is véget vetettek. Ha Gyulai egyelőre nem látta is át a tanítványaival együtt eltöltött órák jelentőségét, később mégis részben ezeknek köszönhetette, hogy a tanári munkában életének egyik legértelmesebb hivatását fedezte fel.

Mennyi nyom itt is, ott is, melyek mind az ősi kollégium hatására mutatnak vissza! Gyulai itt szerezte meg műveltségének alapjait, itt tanult az élet kedvezőtlen viszonyain uralkodni; itt ismerte meg a tudományok nagy kérdéseit, itt ébredt írói és költői hivatásának tudatára; itt élte át első irodalmi diadalait s itt érezte tanítói munkájának első örömeit. A főiskola, mely Gyulait nevelte, néha kelleténél szigorúbb volt, néha eszközei is fogyatékosoknak bizonyultak, de tekintetét mindig a nemzet és emberiség nagy érdekein tartotta. Így örökítette át kitűnő tanítványára rég letűnt századok szellemét, melyek az emberi lélek legszentebb kincseiért, a lelkiismereti szabadságért vívták harcaikat. Az ódon intézet nevelő munkájának egyik legszebb virága éppen Gyulai Pálnak, a főiskolai hallgatónak összehangzó egyénisége volt.

A hat év alatt, melyeket Gyulai felsőbb tanulmányainak szellemi légkörében töltött el, a becsvágyó gimnáziumi tanuló határozott jellemű ifjává

fejlődött. Karcsú, kicsi termete élénk szellemet, sötét tűzű szeme mély szenvedélyeket árult el. Amennyire áhitotta a tartalmas hatásokat, ép oly megingathatatatlannak mutatkozott rokon- és ellenérzéseiben. Éles elméje épúgy irtózott az eszmék zavarától, mint nemes kedélye a léhaságtól és elfogultságtól. Örök figyelmeztetőül állott előtte a komor, csúcsíves református templom, annak az elszánt protestáns szellemnek emléke, mely századokon át lankadatlanul küzdött nagy eszméiért s még a költészetet is az erkölcsi világ szolgálatába állította. Gyulai életnézetének derűjét azonban a kollégium puritán, vallásos nevelésmódja nem tudta megtörni, s a templom, hol társaival együtt oly sokszor megjelent, csak annyiban éreztette vele hatását, hogy megszilárdította gondolkodásának erkölcsi alapját. A haladásnak legbiztosabb záloga épen a fiatal deáknak erős akarata volt, mely tudott nagy célokat kitűzni s értük áldozatot hozni. Körülbelül ilyennek látta Gyulait jogász-korában Kemény Zsigmond br., a nagy lélekismerő is. Neki 1844-ben az Erdélyi Híradóval való kapcsolatánál fogva több alkalma lehetett arra, hogy Gyulaival személyesen ismerkedjék meg. Még inkább belelátott Kemény báró a komoly törekvésű főiskolai hallgató lelkébe, mikor 1844 júniusában Wass Ádám gr. megbízásából ítéletet mondott Gyulai Pálnak Erdély irodalomtörténetét tárgyzó pályamunkájáról. Mennyire meglephette az éles ítélőerő, a gazdag kedélyvilág s a feltűnő írói tehetség! Mikor Wesselényi Miklós br. ez időtájt fiai mellé nevelőt keresett, Kemény Zsigmond br. 1844. júl.

26-i levelében a három ajánlott ifjú közül következőkép emelte ki Gyulait: „A másik Gyulai Pál, ez is ért németül és franciául; esze és kedélye a másikonál mélyebb, ismeretei alaposabbak. De ő aztán épen nem jelentékeny külsejű, inkább hallgatag természetű és félrevonult.”¹

Másfél évtizeden keresztül vett részt a kolozsvári református főiskola Gyulai Pál egyéniségének kialakításában. Feladatát nemes felelősségérzettel oldotta meg, a rá bízott talentumokat nemcsak megtartotta, hanem újakkal szaporította is. Az iskola hatása azonban leginkább künt az élet bonyolult viszonyai között mutatta meg valódi értékeit.

¹ Életképek. 1876. évi 46. szám.

AZ ISKOLA FALAIN TÜL.

Kolozsvár szellemi életéből leghamarabb a színészet vonta magára Gyulai Pál figyelmét. 1821-től fogva már készen állott a Belső-Farkas-utcában az első, magyar, állandó színház, mely után három évtized színésznemzedéke sovárgott, s melyet az erdélyi magyarságnak, főkép id. Wesselényi Miklós bárónak nemes buzgalma teremtet meg. Amint Gyulai a ref. kollégium kapujából kilépett, azonnal szemébe ötlött a kiemelkedő épület magas tetéjével s tekintélyes, jón oszlopfős homlokfalával. Érdeklődését élesztette a közhangulat, mely Kolozsvárott nemzeti ügynek tekintette a színházat. Hogy már gyermekkorában szenvedéllyel fordult a színház felé, azt maga megvallotta egy 1844. évi levelében, mikor gyermekéveinek friss emlékeiről így nyilatkozott: „Én gyermekségem óta nagy színházbarát vagyok; boldog életkorom eltűnt álmaiban úgy tűnik fel az, mint mesés tündérvilág, melynek fénysugaraiba gyönyörrel merült lelkem“¹

¹ Lásd Anday levelét a Regélő Pesti Divatlapnak 1844. febr. 4-i számában.

Mennyire izgathatta az élénk eszű gyermek képzeletét a színtársulatok érkezése és távozása, melyek, mint vándorfecskék, keresték fel évről-évre elhagyott fészüket! A tizennyolc éves ifjú visszaemlékezései után elképzelhetjük az első előadások varázslatos hatását is.

Az 1834/35. évi erdélyi országgyűlés idején oly szép és nagy színtársulat verődött össze Kolozsvárra, minőt sohasem látott azelőtt a város. A lelkes közönség együtt ünnepelte a színházban Dérnyét, Egressy Gábort, Lendvay Mártont, Szerdahelyi Józsefet, Szentpétery Zsigmondot s az öreg Jantsó Pált.¹ Kit látott közülök a kis Gyulai, nem tudjuk, de kétségtelen, hogy a színház korán hatalmába ejtette egész lelki világát. Legnagyobb élvezete volt, mint Szász Károly püspök említi, ha az előadásra besurranhatott; sőt ha szerét ejthette, a próbákra is beosont. Otthon azután eljátszotta, amit a színpadon látott; egyébként is mindig a színdarabokat bújta s folyton belőlük szavalt. A színészek tetszését apró szolgálatokkal igyekezett megnyerni; hordta-vitte szerepeiket. Ezért nevezték el az eleven, eszes, csillogó szemű, tüzes mozdulatú, mindig szavaló fiút Rollénak, mit tanuló társai is felkaptak.² Szász Károly adatai után nem is lehet kétségünk, hogy Gyulai *A vén színész* című novellájában saját gyermekkori emlékeit használta fel, mikor főhősének gyermekkorát megrajzolta. A vén

¹ Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári színészet és színház története*, 1897. 331—333. l.

² Szász Károly: *Gyulai Pál*. Vasárnapi Ujság. 1869. dec. 12-i szám.

színész egykor épúgy folyton első színházi estéjéről beszélt a kollégiumban s épúgy eljátszotta a láttott darabot barátainak, mint Gyulai. Mindegyiküknek a színház rajongó szeretetéért adtak társaik gúnynevet. S mennyire emlékeztet bennünket a színészek körül settenkedő Gyulaira Dávid, a kis diák, ki szintén egyre futkozott a színészek és színésznők után s félisteneknek képzelte őket!

A lelkes, színházlátogató diákot elsősorban bátyja, Ferenc avathatta be a színtársulatok titkaiba, ki maga is élt-halt a színpadért. Gyulai Ferenc a harmincas évek végén már kormánybiztos volt, de amennyire lenyomta lelkét hivatala, annyira büszkévé tette az a taps, mellyel a színházi közönség őt, mint Kolozsvár első klarinétosát kitüntette. Még évek múlva is szinte mámor fogja el, mikor anyjához írt levelében első színpadi diadalaira emlékszik vissza.¹ Valószínű, ő is azok közé a gubernialisták közé tartozott, kik Déryné naplója szerint a színházi zenekar tagjaiként szerepeltek.² Ezek után érthető, hogy Gyulai Pált bátyja révén még több bensőséges szál fűzte a színházhoz. Együtt lelkesedett a két testvér akkor is, mikor Gyulai Ferenc — saját nyilatkozata szerint — Egressy Gábor s Fánecs Lajos művészetének hatása alatt elhatározta, hogy a színészpályát választja élethivatásul. Ez mindenbizonnyal 1840 előtt tör-

¹ Lásd Gyulai Ferenének 1842. dec. 7-én anyjához írt levelét.

² Déryné *Naplója*. Kiadja Bayer József. II. k. 1901. 121. l.

tént, mert Gyulai Ferenc még atyjával is tudatta megingathatatlan szándékát. A két Gyulai-testvért tehát leginkább 1838 őszén ragadhatta el a kolozsvári színpadon Egressy és Fánecs játéka, mikor Kilényi igazgató vendégszereplésekkel akarta a közönség érdeklődését ébren tartani. Új, értékes színészegyéniségeket ismerhettek meg Lendvaynéban, Kántornéban s Laborfalvy Rózában, kik 1839 folyamán szereztek a kolozsvári közönségnek felejthetetlen színházi estéket.

A két Gyulai-testvér színházi élményeit 1840. jan. 9-én atyjok halála szakította félbe. Annál nagyobb erővel robbantak ki az elfojtott vágyak, mikor Kilényi igazgató az 1841/42. évi kolozsvári országgyűlés idején nagy színtársulatot szervezett, hogy az országgyűlés tagjainak ízlését is kielégíthesse. A társulat lelke Déryné volt, de mellette a kiváló vendégszereplők: Megyeri, Egressy, Fánecs, Laborfalvy Róza, Lendvay és Lendvayné egymásnak adták át a kilincset.¹ A komoly művészi törekvések, melyeket a kolozsvári közönség zsúfolt színházzal s lelkes tüntetésekkel jutalmazott, mély nyomot hagytak a két Gyulai-testvér gondolkodásában. Gyulai Ferenc ekkor vált meg hivatalától, hogy 1842 júniusában a vándorszínész-élet izgalmai között kövesse keblének sugallatát. Gyulai Pál viszont annyira a festett deszkák világában élt, hogy 1842-ben s 1843 első felében a Regelő Pesti

¹ Lásd Ferenczi Zoltán id. m. 340., 341., 343., 350. lapjait s az 1839., 1840., 1841. évi Erdélyi Hiradót.

Divatlap számára írt tudósításai minduntalan kiterjeszkedtek a kolozsvári színház ügyeire.¹

A Regélő Pesti Divatlap szerkesztője, Garay János, örömet vont a lapjának érdekkörébe a vidéki iskolák ifjúságát. Az 1842. évi kolozsvári leveleket is a 19. (márc. 15.) számtól kezdve eleinte Gyulai Pál és Szilágyi Sándor, ref. kollégiumi hallgatók együtt írták. A 34. (ápr. 28.) számtól kezdve azonban az 1843. évi 47. (jún. 11.) számig Gyulai egyedül küldte a lap számára értesítéseit.² A kolozsvári levelekből a színháznak bensőséges szeretete s határozott szempontú ítélőerő rajzolódik elénk. A fiatal laptudósító méltányolja ugyan

¹ Gyulai leveleit a lapnak következő számai tartalmazzák. — 1842-ben: 19. (márc. 15.), 20., 22., 27., 29., 32., 34., 37., 44., 50., 58., 62., 64., 66., 74., 76., 85., 91., 97., 103. (dec. 25.) sz. — 1843-ban: 3. (jan. 8.), 7., 8., 24., 30., 35., 37., 41., 47. (jún. 11.) sz.

² A Regélő Pesti Divatlapnak 1842. évi 19. (márc. 15.) számában a *Gyorskocsi* rovatban a *Testvérhaza* kolozsvári tudósítás alján a következő írói jegyek állanak: *Sz— és Gy—*. Hogy ezek valóban Szilágyi Sándorra és Gyulai Pálra mutatnak, kitetszik a további levelekben az *Sz... Gy.*, majd *Szlggy Sándor és Gylly Pál*, majd a *Kolozsváriak* aláírásokból. Az 1842. évi 34. (ápr. 28.) számtól kezdve azonban az 1843. évi 47. (jún. 11.) számig az *y* írói jegyből, Gyulay nevének utolsó betűjéből Gyulai Pál szerző voltára következtethetünk. Még inkább elárulja magát az *y* jegyű levélíró, mikor az 1842. évi 80. (okt. 20.) számban a kolozsvári várfalakról s Kolozsvár némely helyeiről regéket ígér olvasóinak, s mikor az egyik regé az 1843. évi 43. (máj. 28.) számban *Testvérek* címmel s „Gyulay Pál“ aláírással, a másik regé az 1843. évi 19. (szept. 3.) számban *Hegyesdomb* címmel és „Gy...y“ aláírással jelent meg.

az operát, mégis valójában a drámai előadások érdeklik; Kilényit is azért rója meg, mert az opera kedvéért elhanyagolja a drámát. Kilényinél és Czelesztinnél több rokonérzéssel üdvözli 1842 novemberében Komlósyt, mint színigazgatót; tulajdonképen azonban Egressy Gábort szeretné a kolozsvári színtársulat élén látni. Hogy mennyire uralkodik lelki világán a színészet, mutatja az a nagy figyelem, mellyel a színház körül minden mozzanatot számon tart. Amily boldoggá teszi egy-egy fényes színpadi siker, mint Lendvaynak és Laborfalvy Rózának művészi játéka, épannyira lesujtja, ha a színház zárva van, vagy ha rendeltetésével ellentétes célokat szolgál. 1842 októberében méltatlankodva jelenti, hogy az elárvult színházban tavasz óta baglyok sivítanak s egerek játszanak. A lap dec. 15-i számában meg valóságos dorgáló beszédet intéz a kolozsvári közönséghez, mely inkább pártolja a lovasjátékokat, mint a színészetet. Még inkább megbotránkozik, mikor 1843 májusában bűvész-mutatványok számára engedik át a színpadot. Felháborodva kérdi, illő-e, hogy azon falak között, hol Shakespeare és Schiller szavai hangzottak el a színészek ajkairól, felköltve jobb érzeményeket, egy bűvész a babonát terjessze.

A színházi tudósítások elejtett fonalát Gyulai azokban a kolozsvári levelekben vette fel, melyeket 1844 első felében „Anday“ néven írt a Regélő Pesti Divatlap számára. Itt maga mondta: „A színházat most is szorgalmasan járom.“ Különösen részletesen számolt be lapja közönségének Fánecsy vendégszerepléseiről, majd Komlósy színtársulatá-

nak játékáról. A fiatal színi bíráló már látta a fény mellett az árnyékot s a kiválóság mellett a fogyatkozást is. Fáncsyt csak nélkülözhetetlen színésznek tartotta, de nem geniálisnak. Hasonlóképp talált megróni valót Komlósy Ida játékában is, bár nem mes művészetéért s feddhetetlen életéért őszinte hódolattal emlékezett meg róla. Valóban az 1844. évi Regélő Pesti Divatlap kolozsvári tudósítója kinőtt már a színház naív csodálatának korából s fejlett ízlésével a színpadi jelenségek fölé emelkedett.

Még inkább feltárult a gondolkodó ifjú előtt a színpad görögtüzes világa, mióta bátyja, Gyulai Ferenc a kolozsvári színpadon megkezdte hódító-útját. A jeles drámai színész már 1844 nyarán feltűnt Kolozsvárott. A közönséget az 1844/45-i téli évadban hódította meg, mikor tisztelői jutalomjátéka alkalmából verssel, aranygyűrűvel és ezüsterleggel lepték meg.¹ Ettől fogva a szabadságharcig Gyulai Ferenc volt a kolozsvári színháznak egyik legállandóbb s legértékesebb művésze, sőt 1846 decemberétől 1848 tavaszáig Felekyék mellett mint társigazgató is működött.² A bensőséges viszony, mely Gyulai Pált bátyjához kötötte, új meg új alkalmat adott neki, hogy átélje a színész munkájának izgalmaival s benne a drámai eszme diadalát. Ilyfajta élményeit összegezte a Pesti Divatlapnak 1847. ápr. 4-i számában, mikor erdélyi leveleiben Feleky és Gyulai színtársulatának működését

¹ Erdélyi Híradó. 1844. júl. 30-i s 1845. márc. 4-i szám.

² Ferenczi Zoltán id. m. 368—371. l.

elismeréssel vázolta.¹ A színházban is úgy tekintettek a fiatal színi bírálóra, mintha a színtársulathoz tartozott volna. A szorosabb kapcsolat jeléül foglalt helyet Gyulai Pálnak *Kifakadás* című költeménye is az 1845. évre szóló *Játékszíni zsebkönyvben*, melyet — a címlap szerint — Kolozsvárott a dalszínház sűgői ajánlottak a közönség figyelmébe.²

Valamikor a fiatal Gyulai Páltól sem volt távol az a gondolat, hogy a világot jelentő deszkákra lép. Szász Károly püspök feljegyzése szerint, ha néhány hüvelykkel magasabbra nő, hogy hősoket játszhatott volna, színész lett volna belőle.³ Hajós János miniszteri tanácsos is — mint 1895. febr. 15-én írta Gyulainak — Gyulai anyjával s az egész rokonsággal együtt azt következtette a gyermek játékaiból, hogy Gyulait ellenállhatatlanul vonja majd szenvedélyes vágya a színészpályára. Idővel az ábrándos vágyakat eloszlatta a szigorúbb önbírálat, úgyhogy a gyermek és ifjú színházi benyomásai csak a költő és műbíráló számára jelentettek értéket.

Az az élet, mely a színház körül hullámozott, sok jellemző képpel gazdagította a költői képzelet tárházát. A művészi törekvés s az üzleti számítás

¹ Gyulai az *Erdélyi levelek* című tudósítását *Anday* írói néven írta alá.

² Papp Ferenc: *Gyulai Pál irodalmi emlékei*. 1926. 65., 66., 164. l.

³ Szász Károly: *Gyulai Pál*, Magyarország és a Nagyvilág. 1876. 42. (okt. 15.) sz.

küzdelmeiből minduntalan kivillant a vándorszínész-sors romantikája. Gyulai Pál átérezte ennek a világnak minden örömét és szenvedését. Maga beszéli el, mennyire ragaszkodott ifjúkorában az erdélyi színészet egyik úttörőjéhez, Jantsó Pálhoz, az első magyar komikushoz, s mily sokszor látogatta meg a mindig zsörtölődő öreget, hogy újra meg újra hallhassa haragos visszaemlékezéseit.¹ Az 1842. márc. 29-i Regélő Pesti Divatlapnak kolozsvári levelezője is nagy rokonérzéssel jelentette, hogy a legelső erdélyi színjátzó társaságból már csak Jantsó Pál él, az „oly kedves komikus, kinél e szerepben jobbat magyar játékszínen azóta nem láttak“. 1845. dec. 2-án bizonyára Gyulai is elkísérte a nagy színészt utolsó útjára; csak így tudta oly jellemzően kiemelni a temetés ellentéteit a gyászoló közönségnek, főképp az erőszakos képírónak, a nagybajuszos énekmondónak s a kiabáló tragikus színésznek torzképében.² Még közelebb állott szívéhez bátyja, Gyulai Ferenc. Benne nemcsak a valószerűségre törekvő, újabb színésznemzedéknek kiváló képviselőjét látta, hanem egyúttal az izgékony lelkű barátot is, kit leginkább saját szenvedélyeitől kellett féltenie. 1846. dec. 3-án Pataki Ferenchez írt levelében is úgy jellemzi őt, mint aki nem élhet szerelmi

¹ Gyulai Pál: *Az első magyar komikus. 1854. (Vázlatok és képek. 1913. 203. l.)*

² Csúry Bálint: *Gyulai Pál két novellahőséről. Pásztortűz. 1927. 240. l.*

szenvedély nélkül, s ki Othellohoz nemcsak színben, de féltékenységben is hasonlít.¹

Benső vonzalommal figyelte a fiatal Gyulai Pál Prielle Kornéliának, az új színpadi csillagnak pályáját is. Mikor 1846. dec. 3-a táján eloször látta, egyaránt meghódolt az ünnepelt színésznő szépsége, szellemessége és művészete előtt. Ha nem találta is meg benne eszményképét, mint bátyja, Gyulai Ferenc és barátja, Pataki Ferenc, azért nem közönséges jellemnek tartotta s gyakran időzött társaságában; saját vallomása szerint vígasztalta szerencsétlenségében, tanult tőle szenvedni s mulatott könnyelmű szeszélyein.² 1847. jún. 12-én Prielle Kornéliához írt levelében is inkább évődött vele, mint hódolatát nyilvánította. Minden nyilatkozatából kitűnik, hogy az érdekes művészjellemet nem megítélni, hanem megérteni törekedett.

Ugyanazok az alakok foglalkoztatták az ifjú Gyulai Pál képzeletét, mint aminőket Déryné naplója vetített szemünk elé a kolozsvári színházi élet-ről. Így kerültek egymás mellé a költői lélek vásznán: a reményeiben csalódott színigazgató, a szenvedélyes színész, ki az életben is színpadi szerepeit játssza, a körülrajongott színésznő, a féltékeny szerelmes s az előkelő gróf, ki mint a színházi bizottság tagja tart jogot az ostromlott művésznő

¹ Gyulai Pálnak eltűnt levelét Herepei János, kolozsvári ref. kollégiumi levéltáros másolta le számomra.

² Lásd Gyulai Pálnak Pataki Ferenchez 1846. dec. 3-án s Szász Károlyhoz 1847. ápr. 29-én, dec. 1-én írt leveleit.

kegyére. Mily becses anyag mindez a finom vonalú lélekrajzokhoz, melyekben Gyulai annyi hűséggel s annyi együtterzéssel rajzolta a színesvilág küzdelmeit! Amint *Az első magyar komikusban*, az öreg Jantsó Pál jellemrajzában maga mutat ra egyéni benyomásaira, épúgy alakította át *A vén színészben* mindazt, ami szívét a kolozsvári színház körül Gyulai Ferenc és Prielle Kornélia közéletében megdobogtatta.

A színészelet változatai mellett Gyulai érdeklődésének állandó tárgya maradt a színelőadás. Mint laptudósításaiból kitűnik, jól ismerte már a magyar színészvilág jellemző alakjait, valamint a színész mesterfogásait s a színpad titkait. Még mélyebb hatással volt írói és költői egyéniségének kifejlődésére az a drámai költészet, melyet a kolozsvári színpadon oly jelentékeny, sokszor kiváló művészek magyaráztak.

A színház talán már 1838-ban felhívta a kollégiumi diák figyelmét Shakespeare-re, amikor Egressy Gábor nagy hatású játékában *Hamletet* s *Lear királyt* hozta színre; azóta is rendszeren csak egy-egy vendégszereplés alkalmával vállalkozott a nagy brit költő tolmácsolására. Így lépett fel 1840-ben Megyeri, majd Fánecsy *A velencei kalmárban*, 1841-ben Lendvay *Hamletben*, Bartha *Lear királyban*, 1842-ben Lendvay *Hamletben*, Egressy *Coriolanusban*, 1847-ben Egressy *Romeo és Júliában*. Bizonyára ezeknek a vendégszerepléseknek is részük volt abban, hogy Gyulai a negyvenes évek folyamán többször nagy lelkesedéssel nyilatkozott Shakespeare költészetéről. Hasonlókép alapozta meg Gy-

lai lelkében Schiller tiszteletét a *Haramiak*, *Armány és szerelem*, *Fiesco* és *Orteansi szüz* előadása. Részben a kolozsvári színházi élet hatása tehat, hogy közvetlen a szabadságharc után oly nagy helyet foglalnak el Shakespeare és Schiller tragédiái Gyulai költői világában, főképp *A vén színesz* című novellájának bonyodalmában. A későbbi, híres *Bánk bán*-magyarázathoz is az első ösztönt gyermek- vagy ifjúkori színházi emlék adhatta. Ez azonban alig lehetett a tragédiának 1834. évi bemutatása, inkább az 1842. évi előadás Egressy és Laborfalvy Róza felléptével, majd a műnek 1845., 1846. és 1847. évi színrehozatala s a főszerepben Gyulai Ferencnek, részint Lendvaynak művészi játéka.

A romantika, mely már Shakespeare és Schiller tragédiáiban nyilatkozott, még győzelemesebben vonult fel a kolozsvári színpadon a francia dráma hódításaival. Az irodalmi forradalom szellemét Hugo darabjai hozták el ide: *Marion de Lorm*, *Hernani*, *Borgia Lucretia*, *Tudor Mária*, *Angelo*, *Ruy Blas*. A merész újítások, a vad szenvedélyeknek torzított, de ügyes rajzai csakhamar a divat erejével ejtették hatalmukba Kolozsvárt Dumas Sándor drámáiban. Közülök a műsorban körülbelül tizenegy szerepelt, s a legnagyobb tetszést *Kean*, *Lorenzino*, *Monaldeschi* s *Paul Jones* érte el. A francia dráma eszmevilága ismétlődött meg Gyulai előtt a mind nagyobb arányokat öltő magyar drámairodalomban is. A kolozsvári színház műsorában ugyanis évről-évre nagyobb teret foglaltak el a magyar romantikus dráma művelői:

Vörösmarty, Garay, Czakó, Kuthy, Csató Pál, Eötvös József br., Szigligeti, Nagy Ignac, Vahót Imre, Obernyik, Kovacs Pál. Legnagyobb ügyességgel hozott a francia irodalmi divatnak Szigligeti Ide, úgyhogy a kolozsvári színházi közönséget szinte elkapraztatta képzeletének leleményességével. Mintegy húsz darabját adták elő, s egyik-másik, mint: *Vazul*, *Gyászvitézek*, *Pókaiak*, *Miczbán*, *Rózsa*, *Kinizsi*, *Szökött katona*, *Két pisztoly*, *Zsidó*, *Rab*, több előadást ért meg.¹

A kolozsvári színházi estékből bontakozik ki a legállandóbb irodalmi hatás, mely Gyulai Pált ifjúkorában a világirodalomnak s a magyar költészetnek nagy értékeire figyelmeztette. Amint Shakespeare, Schiller s Katona költői eszméi, épúgy az uralkodó irodalmi divat nyilatkozásai is nyomot hagytak a fejlődő lélek ízlésén. Gyulai nem az utolsó szót mondta ki a francia drámáról, mikor 1842-ben mint a Regélő Pesti Divatlap tudósítója tőle féltette a magyar drámairodalmat.² A negyvenes évek folyamán oly sokszor találkozott a kolozsvári színpadon a francia romantikus drámaírók alkotásaival, hogy fogatkozásaik mellett fel kellett ismernie erényeiket is: az ügyes rendezés és előadás művészetét. Mintha e hangulatváltozást már maga jelezné 1847. dec. elseji levelében, mikor a Hugótól megindított irodalmi mozgalmat az „ifjú Magyarország”-gal szemben, mint az erő és követ-

¹ Az 1838-tól 1848-ig előadott színdarabok adatait részint Ferenczi Zoltán id. m., részint az Erdélyi Híradónak megfelelő évfolyamai szolgáltatták.

² Regélő Pesti Divatlap. 1842. jún. 2-i szám.

kezetesség jelét emlegeti.¹ Még inkább megvesztegette a negyvenes évek drámáinak romantikus világa a fiatal költő alkotó képzeletét. Mikor ugyanis Gyulai 1846-ban és 1847-ben novelláit tervezte, a cselekvényt nagyrészt ugyanazokkal az indítékokkal és alakokkal bonyolította, melyeknek hatását már a kolozsvári színelőadásokból apróra ismerte. Így rajzolta a *Férj és nőben* a bosszúvágy és játékszenvedély borzalmait, *Az aranycsinálóban* a kitett gyermek vergődését, miután e költői tárgyak értékeit előtte már Dumas, Kuthy és Szigligeti is kizsákmányolták. *Pókainé* című balladájának tárgyához, a Pókai-család tragédiájához is részben Szigligeti szomorújátéka, a *Pókaiak* révén jutott el. Ennek 1839. és 1844. évi előadásán annál inkább jelen lehetett, mert egyik főszerepben Lendvaynét s Kántornét láthatta, kiknek művészetét mindig nagy méltánylással emelte ki.²

A költészet nagy kérdéseire azonban Gyulai figyelmét Kolozsvárott nemcsak a színház, hanem az irodalmi élet is felhívta. A kolozsvári írónemzedék a negyvenes évek folyamán épúgy megújódott, mint szellemi rokona, a pesti. A harmincas évek írói: Bölöni Farkas Sándor, Szász Károly, a híres nagyenyedi tanár, a megvakult Wesselényi Miklós br. nagyrészt elnémultak. Méhes Sámuel ugyan még kezében tartotta az Erdélyi Hiradót és melléklapját, a Nemzeti Társalkodót, de a lapveze-

¹ Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1847. dec. 1-én írt levelét.

² Erdélyi Hiradó. 1839. máj. 30-i és 1844. márc. 5-i szám.

tést fiatalabb erőkre bízta. Értékes irodalmi multtal léptek át az új évtizedbe Jósika Miklós br., Brassai Sámuel és Szilágyi Ferenc.

A mozgalmas évtized elején Kemény Zsigmond br. emelkedett ki, mint az „ifjú Erdély“ vezéregyénisége. 1842-ben s 1843 első felében Kovács Lajossal együtt tulajdonképen ő szerkesztette az Erdélyi Hiradót, s leginkább ő sürgette, hogy az 1841/42. évi erdélyi országgyűlés a reformok terére lépjen. Hírlapi cikkeit épúgy, mint a regényeiből megjelent mutatványokat, mély költőiség mellett széles látókör s művészi elemzés jellemezte. Leglelkesebb munkatársa a korán elhunyt Szentiváni Mihály volt; hozzája csatlakoztak a költői lelkű Kriza János s a nagy műveltségű Teleki Domokos gr., a negyvenes éveknek áldozatra kész, erdélyi publicistája. Ez a társaság a világboldogítás gondolatkörében élt, de szabadelvű eszméiért komoly tudással küzdött. Mennyire megfelelt ez ábrándos, mégis határozott irodalmi törekvéseknek a költészetben a romantika! A mozgalmas kor saját eszményképeire ismerhetett Jósika Miklós br. regényeiben a régi lovagvárak rettenthetetlen hőseiben, kik vakmerő kalandokon szálltak szembe az ármány sötét hatalmaival. Kemény Zsigmond br. is csak a kor szellemét tolmácsolta, mikor első regényének hősében, Martinuzziban azt a nagy államférfiút rajzolta, ki saját eszméi szerint akarta a világot átalakítani, s mikor második regényében, az *Élet és ábránd*ban Camoenst, a költőt, mint az emberiség legeszményibb hősét fogta fel. A lírában Kriza és Szentiváni jelölték meg az „ifjú Er-

dély“ irányát. Őket a népjogok tisztelete annyira a népies formák felé vonta, hogy a népdal szépségeit még Petőfi fellépte előtt beleillesztették a mű-költészetbe.

Az újabb erdélyi líra a *Remény* című zseb-könyvben annál inkább felkelthette a fiatal Gyulai érdeklődését, mert unokatestvére, Hajós János szintén a *Remény* munkatársai közé tartozott. Az erdélyi magyar költészetnek még teljesebb képe tárult eléje az Erdélyi Hiradó melléklapjában, a Nemzeti Társalkodóban. Együtt láthatta itt Erdély elbeszélő íróit, köztük Jósika Miklós bárót s Kemény Zsigmond bárót, valamint külföldi mintaképeiket. Így a lelkes kollégiumi hallgatót a kolozsvári irodalmi életben a romantikának ugyanazok a ködképei és merész eszméi vették körül, melyekkel a kolozsvári színházban találkozott. A diadalmas költői eszmények indították arra, hogy oltahatatlan vággyal keresse a kapcsolatot azzal az írói körrel, mely Erdély legnemesebb ifjúságát foglalta magában. Ez a kapcsolat nyilatkozott abban az együttérzésben, mellyel Gyulai a Regélő Pesti Divatlapnak 1844. évi 19. és 49. számaiban a Nemzeti Társalkodót, továbbá Kriza és Kemény báró irodalmi munkáit a magyar olvasóközönség figyelmébe ajánlotta. Másfelől Kemény Zsigmond br. körének elismerését fejezte ki az Erdélyi Hiradó 1843. febr. 17-i számában a Kőváry-féle Beszélytár első füzetének ismertetésében Gyulai *Sírvirágok* című románcának ajánlása, mely dícsérettel emlékezett meg a múzsa kegyeltjéről, hiszen az Erdélyi Hiradó ekkor Kemény báró vezetése alatt

állott. Jósika Miklós br. és Kemény Zsigmond br. útjait követte a fiatal Gyulai akkor is, mikor mind sovárgóbb tekintettel fordult Pest felé, hogy ott az irodalmi irányok heves csatáiban keressen írói és költői becsvágya számára méltó teret és célt.

Az 1840-es évek végén Gyulai Pál már értékes tagja a legifjabb erdélyi író- és költőnemzedéknek, úgyhogy baráti köre is túlterjed az iskola falain. Ekkor kerül mind bizalmasabb viszonyba Mentovich Ferencceel, ki külföldi tanulmányai után Nagyenyed közelében vonta meg magát, mint nevelő, hogy zavartalanul élhessen családjának s a költészetnek. Valahányszor Gyulai levelet írt Nagyenyedre ifjabb Szász Károlynak, mindig volt Mentovich számára is egy-egy kedveskedő üzenete. A rokonérzéseknél még bensőségesebb talajából fejlődött ki az a barátság, mely egy hosszú életen át annyi áldást nyújtott Gyulai Pálnak és ifjabb Szász Károlynak. Mikor 1847-ben megindult közöttük a levelezés, Gyulai maga állapította meg a lélekrokonságot, amennyiben barátjának nemcsak nemes szívéből, hanem helyes irodalmi elveiről is elismeréssel nyilatkozott. Terjedelmes leveleiben, melyeket 1847 folyamán intézett Szász Károlyhoz, tulajdonképp a közös irodalmi eszmények felé vezető utakat kereste.

A romantika azonban, mint az egyéni és nemzeti szabadság vágya annál könnyebben meghódította Gyulai lelkét, minthogy az 1840-es években ismét Kolozsvár ragadta magához az erdélyi politikai élet vezetését. Különösen felébresztette érdeklődését a kor égető kérdései iránt az 1841/42. évi

kolozsvári országgyűlés. Leginkább Kemény Zsigmond br. vezette be a magyar szabadelvűség rejtelmeibe, mikor 1842-ben s 1843 első felében, mint az Erdélyi Híradó szerkesztője s vezércikkírója az elemzés ritka művészetével világította meg az erdélyi politika ellentétes irányait. Hogy Gyulai mennyire állandó izgalomban tartotta az erdélyi országgyűlés munkája, azt mutatják a Regélő Pesti Divatlap számára küldött tudósításaiban gyakori politikai kitérései, főképp Teleki József gr. kormányzói működésének rajza, majd a magyar nyelv, az erdélyi nemzeti múzeum s a színház kérdéseinek érintése. Visszatekintve az 1842. évi küzdelmekre, Kemény Zsigmond báróval együtt az országgyűlés jelentőségét ő is abban látta, hogy a koreszmét érlelte. Mindazáltal lényegesen eltért tőle abban, hogy mint lírai természet, a politikai eszmét inkább költői kedélyének mozgalmain keresztül ítélte meg.

Minél több benyomással gazdagította a fejlődő költői és írói egyéniséget a kolozsvári színházi, irodalmi és politikai élet, annál inkább megszerette Gyulai Kolozsvárt zegzugos utcáival, századokra visszatekintő épületeivel s jókedvű népével. A Regélő Pesti Divatlap tanúskodása szerint minden érdekelte: az ódon székesegyház épűgy, mint a várfal, — a májusfa-ünnep épűgy, mint egy-egy magyaros táncmulatság. Sokszor szinte úgy tetszett, mintha vágyai nem is terjednének a város határain túl. Pedig mikor az első tavaszi szellő meglibbent, Gyulai is szűknek érezte a várost, s titkos vágy vonta a messzeségbe, a nagy természetbe.

Hogy már ifjúkorában rajongó szeretettel csüngött a természet életén, az kivüláglók kolozsvári leveleiből is, melyeket 1842-től 1844-ig a Regélő Pesti Divatlap számára írt. Örömet követte itt rajzaiban Kolozsvár népét a szabadba: a népkertbe s a szőlőhegybe. Mennyire meghatotta — egyik levele szerint — egy népkerti estélyen a csendes alkony, a falombok között átszűrődő lámpafény s a Szamos egyhangú zúgása! Különösen megragadták figyelmét az 1842. évi szüret változatos jelenetei: a víg lövöldözések, a barna hangászcsoport zenéje s a táncrea perdült társaság, mintha évek múlva az ellentétnél fogva ezek az emlékek is belejátszottak volna annak a komor szüretnek rajzába, mely a szabadságharc után *Szüreten* című költeményében mozgatta meg költői kedélyét. Egyébiránt a természetben épúgy érdekelte a részlet, mint a nagy távlat. Úgy látszik, 1842-ben már jól ismerte Erdély legtöbb vidékét, mert Kolozsvár fekvésének rajzában egyaránt hivatkozik a Mezősége, a székely és szász földre és Hunyad megyére. Csak a tapasztalt utazó buzdíthatta a Regélő Pesti Divatlapnak 1842. ápr. 28-i számában magyar hon fiait a kis bércecs haza megtekintésére. Bizonyára Gyulai saját úti emlékeire támaszkodva írásra, hogy az utazás fáradalmait feledteti a vendégszeretet s a tájak szépsége. Legbensőbb érzelmeiből fakadt tehát 1844. évi májusi levelében ódái lelkesedése, mikor a természetet, mint a gyönyörűségek kifogyhatatlan forrását, a fájdalom menedékét s a tántorgó hit támaszát dicsőítette.

A barangolások, melyekre Gyulai irodalmi le-

veleiben céloz, érdekesen törték meg a diákélet komorságát. Pénz nem sok kellett hozzájuk, de annál több regényes hajlam. A nyári vándorlásoknak jellemző képét őrizte meg számunkra az a két levél, melyeket Gyulai évszám jelzése nélkül intézett barátjához, Szilágyi Sándorhoz, melyek azonban a bennük levő adatok után az 1846. évről valóknak bizonyulnak.¹ Ez évben Gyulai néhány társával együtt mindjárt a júniusi vizsgák után július elején indult el Torda felé; csak így értesíthette júl. 6-án Szilágyi Sándort Radnótról, hogy Csapóra olvasóegyleti bálba készül. Erre a bálra gondolhat vissza 1851. évi *Erdélyi úti benyomásaiban* is, mikor képezelete újra összegyűjti egy galambbúgos udvarban és címeres házban az egykor ott mulató társaságot, a megyének valamennyi fertálmágnás táblabíráját nőstül és leányostul.² Innen a kis társaság Marosvásárhelyen át Udvarhelyszék nevezetesebb helyeit: Udvarhelyt, Homoródot, Korondot kereste

¹ Gyulai Pálnak Radnótról jún. 6-án s Csikszere-dáról júl. 24-én Szilágyi Sándorhoz írt levelei a Nemzeti Múzeum kéziratárában vannak. Hogy az első levél keltezésében „június“ helyett „július“-t kell érteni, azt mutatja a levélen levő következő bélyegzés: „Radnót 7 July“ és „9 July“. A júl. 6-i levélnek folytatása a júl. 24-i. Az utóbbi levél címében Szilágyi Sándor, mint kolozsvári tanácsi őrnök szerepel. Minthogy Szilágyi Sándor jogi tanulmányait 1845-ben végezte be s egy évi marosvásárhelyi gyakornokoskodása után a kolozsvári tanácsnál szolgált, Gyulai a tanácsi őrnöknek küldött levelet 1846 nyarán írta. A szoros kapcsolatnál fogva mindkét levél 1846-ból való.

² Gyulai Pál: *Erdélyi úti benyomások*. Olesó könyvtár. 2009–2013. sz. 1921. 41. l.

fel, majd a moldvai határ közelébe Borszékig jutott. Júl. 24-én már Csikszeredáról írt Gyulai levelet Szilágyi Sándorhoz s további útjoknak kiemelkedő pontjaiul Háromszéket, Brassót, Fogarast és Nagyszebent jelölte meg. A vidék, melyet ez alkalommal bejárt, majdnem fél Erdély. Hozzá még a kis vándoresapat az útnak nagy részét gyalog tette meg; csak ha szekeret találtak, akkor ültek fel rá. Valami nagy kényelemre egyébként sem számíthatnak. Gyulai is csak azt az 50 forintot vitte magával, melyet az iskolai év végén jutalomdíjul kaphatott, de ez az összeg is hamar elolvadt. Ami azonban az erszényből hiányzott, azt bőven pótolta a ruganyos izom, a derült kedély s a fiatalos kalandvágy. Maga Gyulai is, bár csak röviden vázolhatta úti benyomásait barátjához írt leveleiben, útjának leginkább víg és kalandos voltát emelte ki. A szép napok hangulata sokáig megmaradt emlékezetében. Székelyföldi barángolásainak felejthetetlen benyomásait foglalta művészien össze 1847. évi leíró költeménye, mely az Életképekben *Székelyföldön*, a gyűjteményes kiadásban *Erdély* címmel jelent meg. 1851 tavaszán is, mikor Tordától kocsin haladt Marosvásárhely felé, eszébe jutott, hogy évekkal azelőtt ugyanott gyalog utazott. Gyönyörű deák-kori útjának emlékeit újította fel 1851. évi erdélyi útirajzában e néhány sor: „Akkor tanuló voltam... Enyém volt a világ, még a hegyen túl is. A patak-
kal utaztam s nem tudom, ő volt-e vitorabb, vagy én. Az is kétséges, a völgynek volt-e több virága, vagy lelkemnek.”¹

¹ Gyulai Pál: *Erdélyi úti benyomások*. 1921. 40. l.

Nyitott szemmel s nyitott szívvel haladt Gyulai Pál végig ifjúkorának évein. Amennyire szeretett elmerülni az élet apró jeleneinek szemléletébe, annyira lekötötte figyelmét az emberi léleknek nagyobbyszerű alkotó munkája. Borongó sejtelmeiben azonban saját csalódásainak s veszteségeinek előszele jelentkezett, mikor örökös honvágyat érzett a természet magánya után s az erdő csendjéért, a mező pacsirtadalaért örömet elcserélte a társaság legizgatóbb élvezeteit. Ily lélek arra van hivatva, hogy éles megfigyelésein, merész eszmetársításain, az öröm és bánat változatain keresztül az emberi életnek mélyebb értelmét fedezze fel, s hogy felfedezéseit művészi formába öntse a toll hatalmával. Az ifjú Gyulait is íróvá és költővé avatta mindaz, amit a kolozsvári színpadon látott, amiért az erdélyi irodalmi és politikai életben lelkesült, s amit a bércek, erdők világa sugallt neki. Mintha legtitkosabb vágyainak leplét lebbentette volna meg, mikor a Regélő Pesti Divatlapnak 1842. évi folyamában egyik levelében azon kesergett, hogy Erdélynek nincs költője, ki a bérces haza valójának méltó módon adott volna költői kifejezést.¹ Az ifjú író és költő világnézetét azonban még nagyobb értékekkel gazdagították saját szenvedései.

¹ Regélő Pesti Divatlap. 1842. 34. (ápr. 28.) sz.

PATAKI EMILIA.

Bármily meglepő képekkel vette körül az ifjú Gyulai képzeletét a színpad festett világa, a társadalmi élet s a szabad természet, még nagy felfedezések vártak reá saját lelkének mozgalmaiban, főképp a nőiség varázsában. Küzdelmes ifjúságán többször átvonult a nő, mint önfeláldozó anya s szerető testvér, itt-ott megállíthatta egy-egy csinos leányarc is, de még nem ismerte a nőt, ki igézetével ellenállhatatlanul veszi hatalmába a férfiú szívének birodalmát. Ez tűnt fel előtte egész rejtelmességével Deesen Pataki Dániel alispán családjában.¹

Pataki Dániel azok közé a férfiak közé tartozott, kik maguk tiporják ki életüknek ösvényét. Őseitől nemcsak nemesi címert, hanem ügyességet s erős akaratot is örökölt. Így emelkedett a mult század harmincas és negyvenes éveiben, mint Belső-Szolnok vármegye tisztviselője mind magasabb hatáskörbe, mikor az

¹ Gyulai Pál szerelmének történetét az összes bizonyítékokkal együtt lásd Papp Ferencnek *Gyulai Pál és Pataki Emilia* című értekezésében. Irodalomtörténeti Közlemények, XXXVII. k. 1927. 161—180. l.

erdélyi kormány a választójog kijátszásával állandó izgalmat idézett elő országszerte. Különösen heves támadások érték az alispáni székben, melybe kinevezés útján került;¹ az ellene emelt vádak azonban éppoly önérzetesen utasította vissza a megyegyűlésen, mint az Erdélyi Hiradónak 1843. évi folyamában. Ellenségeinek seregét barátainak nagyszáma ellensúlyozta. Ezeket magyaros szívésséggel fegyverezte le, amazokat igazgatásra termett egyéniségével: törhetetlen erélyével s mindenre kiterjedő figyelmével. Ezért azután háza és szép családja messze vidéken általános tisztelet tárgya volt.

Az alispán otthonába Gyulai Pált Pataki Dániel fia, Pataki Ferenc vezethette be. Pataki Ferenc ugyan egy évvel előbb iratkozott a felsőbb tudományok hallgatói közé, mint Gyulai, de betegsége, melynek fél lába áldozatul esett, kissé hátravetette tanulmányaiban. Mindkét ifjú írói és költői babérról álmodozott az iskola padjain, s leginkább közös irodalmi ábrándjaikból szövődött barátságuk is. Mikor tehát Pataki Dániel 1843-ban nevelőt keresett fiai mellé, Pataki Ferenc bizonyára a legnagyobb készséggel ajánlotta atyja figyelmébe Gyulai Pált. Az alispán, ki többször megfordult Kolozsvárott, maga is érdeklődhetett Gyulai iránt a ref. kollégiumban s csak kedvező értesülései után bízhatta rá fiainak vezetését. A fiúk közül csak a tizenhárom éves Dánielnek s a tízéves Gyulának neveléséről lehetett szó; Ferenc idősebb, Sándor

¹ Kovács Samu: *Visszaemlékezések 1830—1850.* Deb. 1887. 32. l.

pedig majdnem annyi idős volt, mint Gyulai. A két tanítvány közül különösen kitűnt Gyula, ki Gyulai segítségével az alsó és felső syntactica classisban ért el szép eredményt a kolozsvári ref. kollégiumban.¹

Az időpontra nézve Gyulai Pál maga nyilatkozik, mikor Szász Károlyhoz 1847. dec. 1-én írt levelében említi, hogy első éves jogász-korában került Pataki alispán házához tanítóul. Minthogy 1843-ban szeptember elején kezdte meg jogi tanulmányait, ez időtájt foglalhatta el nevelői állását. Szeptember-nél mégis előbb, legalább a júniusi vizsgák után mutatkozhatott be Deésen a családnál s ott töltötte a nyári szünidőt is. A Pataki-családdal való korábbi kapcsolatra s a bizalmas nyári együttlétre mutat a kolozsvári ref. kollégiumi iskolai törvényszék jegyzőkönyvének az az adata is, mely szerint Gyulai Pál 1843. szept. 3-án Pataki Gyulával együtt a kollégiumnak ugyanabban a szobájában helyezkedett el.

Új világ fogadta Gyulait Patakiék deési otthonában. A magas, földszintes épület a nemesi kúriák tekintélyével tűnt ki zegzugos városi környezetéből, s erős falai és szép vonalú manzard-teteje szinte mosolyogva hívták harera az idők viharát. A homlokkal arányos beosztását, az öt négyszögletes ab-

¹ A sárospataki Pataki-család deési ágának leszármazását Herepei János, kolozsvári ref. kollégiumi levéltáros állította össze számomra. Ugyanő írta ki a kolozsvári ref. kollégium alsóbb osztályainak osztályozókönyvéből Pataki Dániel és Pataki Gyula érdemjegyeit is. Mindezt itt is köszönetet mondok neki.

laknak s a félköríves kapu kőrámajának elhelyezését egy század sem tudta megbontani. Még kedvezőbb hatást tett a belépőre az épületnek belső felén a derékszögbe hajtott, fehérre meszelt, nyílt tornác, melyhez két oldalt néhány lépcsőfok vezetett. A biztos, négyszögű pillérekön nyugvó bolthajtások alatt annyi napfény ömlött be, hogy a tornácnak széles falkorlátja kitűnő helyül kínálkozott a cserepes virágok és dísznövények számára. Kellemes kilátás nyílt innét az udvaron keresztül a jázmin- és borostyánbokrokkal körülvett kertre s a virágos kerti házra. A szobák közül leginkább kivált az épület homlokrészen a tágas, egymásba nyíló ebédlő és nappali vagy szalon. Berendezésükből annyi előkelőség sugárzott ki, mennyi az akkori nemesi házakban párját ritkította. A ragyogó bútorok, melyek a biedermeier-korszak kényelemszeretetét megnemmesítve tükrözték vissza, egyaránt tanúskodtak jó módról s művelt ízlésről. Egy-egy olajfestmény vagy könyvszekrény a szellem tisztelét árulta el, az ablak mellett pedig egy-egy dús virágállvány női kezek gondosságát hirdette.¹ Pataki Dániel értett a vagyonszerzéshez, de tudott szépen élni is, szerette a társaságot. Háza sokszor a társadalmi élet ellentétes osztályait gyűjtötte össze; benne az átutazó tudósok és művészek is mindig

¹ A deési Pataki-ház fényképét s a rája vonatkozó adatokat Irsai Szabó Tiborné Pataki Ottilia úrnő szerezte meg számomra deési rokonai útján; az ő szalonjában láttam az ősi családi bútorokból is néhány darabot.

szíves fogadtatásra találtak.¹ Pataki alispán otthonának legfőbb ékességei mégis második feleségétől származó gyermekei voltak, a négy fiú mellett a három leány: Emilia, Katinka és Anna.

A szülei ház és a kollégium komorsága után Gyulainak úgy tetszhetett, mintha a Pataki-házban a napfény, maga az élet mosolygott volna feléje. Mindazáltal szemében az otthonias szobák, az oszlopos tornác, a virágos kert csak háttérül szolgáltak a főszemély, Emilia alakjához. Emilia, ki 1827. szept. 30-án született, igazi feszlő rózsabimbó volt, mikor 1843 nyarán Gyulaival először találkozott. Bár egész valója hódításra termett, szépségének titka inkább vonzó egyéniségében rejlett. Ilyennek tűnik fel azon az arcképen is, melyet egyik tisztelője, Mezei József, annyi megértéssel festett róla.² Rendkívül karesú termete légies jellemet adott alakjának, mégis karjai oly edzetteknek látszottak, hogy kezébe egyaránt beleillett a báli legyező, mint a könnyű lovaglóostor. Arcának vonalain nőies báj ömlött el; míg azonban vékony, kissé összeszorított ajkának szögleteiben önuralom s erély vonult meg, addig barna szemének mély tekintetéből, szépen ívelt szemöldökéből, nyílt homlokából szellem s éles ítélőerő tűnt elő. A komoly hatást csak növelte a gazdag, sötétbarna haj, mely kibontva mélyen derékig ért, egyébként pedig, mint

¹ Kovács Samu id. m. 38. l.

² Pataki Emilia arcképe, melyet Mezei József, Petőfi barátja festett, Irsai Szabó Tiborné Pataki Ottilia úrnő birtokában van. Az olajfestmény alján a következő aláírás olvasható: „Mezei 1851.“

Mezei festményén, gonddal font koszorúban emelte ki a jelentős fej körvonalait.

Az érdekes külsőt igazolta a belső élet jellemző összetétele. Pataki Emilia kedvét találta ugyan a szellem műveiben, de époly örömet kivette részét a háztartás-gondjaiból is. Egy későbbi levelében kedélyesen írja magáról és hűgáról, hogy testestül-lelkestül üzik a szabómesterséget.¹ Műveltségére nevelkedésének köre, főkép bátyjával, Ferencel való benső viszonya hatott; ő élesztette benne az irodalom szeretetét is. Ügyessége s okossága azonban megóvta a szép lelkek túlzásaitól. Örömet áldozott időt, fáradságot virágainak s könyveinek, de ruganyos szervezetét époly kellemes izgalom fogta el, ha egy-egy jó táncos karján végig röphetett a báltermen, vagy ha paripájának hátán bebarangolhatta a vidéket. Emléktárgyai között máig is őrzik kegyeletes kezek fehér csontlemezt, selyem legyezőjét s lovaglóostorát, mely a gyakori használat nyomait viseli magán. Egyéniségének varázsát az a néhány fennmaradt, aranyozott szélű emléklap jelzi, melyeken egykor tisztelői fejezték ki érzelmeiket. Közöttük egyik legrégebb Pataki Ferencnek 1841. okt. 24-én Emilia napjára írt emléklapja, mely ékes szavakkal kíván „a viruló rózsaszálnak méltó helyet Erdély rényes hölgyeinek koszorújában, majd egy minden érdemekkel felruházott férj kebelén“. A családi hagyomány ma is mint rendki-

¹ A szóban forgó levelet, mely Irsai Szabó Tiborné Pataki Ottilia úrnő birtokában van, Pataki Emilia Herepei Ottiliához írta, ki később Pataki Gyula nejevé lett.

vül szellemes hölgyet emlegeti Pataki Emiliát. Irsai Szabó Tiborné Pataki Ottilia úrnő is csak a szépet és jót hallotta róla anyjától, Pataki Gyuláné Herepei Ottiliától, ki mindig a rajongó csodálat hangján emlékezett meg Emiliáról, egykori bárátnéjáról és sógornéjáról.¹

Hol, mikor látta először Pataki Emiliát Gyulai, a virágos kertben vagy a fehér leányszobában-e, fényes napvilágnál vagy fátyolos alkonyatál-e, nem tudjuk; csak az bizonyos, hogy az első találkozás elemi erővel forgatta fel lelkét. A hatásban egyaránt része volt az ábrándnak és valóságnak. Négy év múlva maga Gyulai így vázolta feldúlt lelkének mozgalmait: „Megérkezésem után már másnap szerettem, szerettem tizenhat éves lelkem hő ábrándjaival. Emilia nem volt igen szép, oly szelleműs sem talán, mint amilyennek hírlelék, de volt valami lényében, mi lelkemhez szólt. Mintha szívem testvére volna ő, mintha rég keresné beteg lelkem, mintha mindig róla álmodtam volna. De mit tudom én, hogy miért szerettem? Ki fejt meg a szerelem rejtélyeit? Még egyszer mondom, szerettem őt.“²

¹ Irsai Szabó Tiborné Pataki Ottilia úrnőnek ez alkalommal is mély hálámat fejezem ki azért, hogy a Pataki-családra vonatkozó adatait közölte velem, s hogy rendelkezésemre boesátotta a gyűjteményében levő emléktárgyakat, nevezetesen: Pataki Emilia levelezőjét, lovaglőostorát, emlékalbumát s a fényképet, mely Pataki Emiliát lovaglórúhában ábrázolja.

² Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1847. dec. 1-én írt levelét. Innen való Gyulainak saját szerelmére vonatkozó, következő vallomása is.

A visszaemlékezésben tévedés a tizenhat év, minthogy Gyulai tizenhét éves volt az első találkozás idején, de a rajz találó. Eleinte inkább az ábrándkép, később inkább a valóság uralkodott a költői lélek világán. Valamelyes szakadás mindvégig megmaradt szerelmében. Amennyire érezte költői ábrándjaihoz való jogát, époly bátortalan volt a deési alispán ünnepelt leányával szemben. Hasztalan kereste a fogatkozásokat Emilia külsején és egyéniségében, végül is hódolattal kellett előtte a kritika fegyvereit leraknia. Annál lesújtóbb volt ítélete, ha magára, jelentéktelen jelenére s bizonytalan jövőjére gondolt. Saját szavai szerint nem hitte, hogy a szép leány szerelmessé lehessen belé, s igen magasnak képzelte az alispánékat. Azt is mondja, hogy semmitől sem irtózott úgy, mint megsérteni valakit vagy nevetségessé válni. Leginkább az 1843. év nyarára illik következő vallomása is: „Kerültem találkozni vele, mert arcom, beszédem elárul, s csak titkon kívántam látni őt; órákig elnéztem kerti lakom függönye mögül, midőn virágait öntöze, órákig elmélyedtem látásán, ha a kertben olvasott vagy sétált, de soha egy pillantásom, egy célzásom vagy szavam sem árulá el szerelmemet. De úgy tetszett, hogy mégis ezek nélkül is ért ő engem.“

Az elfojtott érzelem élesztésére mennyi alkalmat nyújtott a mindennapi érintkezés! Mily boldogság lehetett Emiliát hallani, mikor a szép leány valamelyik kedves költőjének költeményét szavalta! Ilyenkor a költői gondolatnak művész tolmácsolójában lelki rokonára ismerhetett Gyulai. Ép-

oly gyönyörűséggel nézhette máskor a táncoló párok között Emilia könnyed mozdulatainak báját; legfeljebb azt sajnálhatta, hogy nem tanult s nem tud táncolni. Ha termetre nézve nem is versenyezhetett a deési bálterem arszlánjaival, lelkes arca, mozgékony kedélye, ötletes társalgása nagy előnyt biztosított neki Emilia szemében. Még inkább felkölthették a költői lelkű leány érdeklődését Gyulainak első irodalmi diadalai, s Emilia, kinek a költészet és természet annyi boldog órát szerzett, bizonyára örömet cserélt eszmét a rokon gondolkodású ifjúval az újabb irodalmi törekvésekről vagy a Szamos völgyének szépségeiről. Ily meghitt együttlétre célozgat Gyulai 1844-ben Laurához intézett irodalmi leveleiben, mikor Pataki Emiliára gondolva, emlegeti, mily sokszor szavalta előtte barátnéja Garay *Kontját*, mint lelkesültek közös olvasmányukért, Sand *Léliájáért*, s mint keresték fel együtt kedves kiránduló helyüket, a kúszó növényekkel borított, magas hegy szirtoltárát.¹ Emilia, mint Gyulai sejtette, bizonyára keresztüllátott a titkolt szerelem fátyolán, de nem tartozott az olvadékony természetek közé. Esze és önérzete elég ellentálló erőt adott neki a néma szerelem ostromával szemben, jó szíve pedig megvédte a kacérság örvényeitől. Így, bár Gyulait többször kitüntette vonzalmának és nagyrabecsülésének jeleivel, rokonérzése sohasem terjedt az őszinte barátság határain túl.

¹ Regélő Pesti Divatlap. 1844. 3. (jan. 11.), 28. (ápr. 7.) s 49. (jún. 20.) sz.

Valószínű, 1843 nyarán Gyulait boldoggá tette Emiliának bizalmas közelsége, úgyhogy titkolt szerelmének hangulata bűbájjal vonta be egész környezetét: Deést, a régi várost és regényes vidékét. A sudár tornyú, ódon, csúcsíves református templom mélyebben meghathatta lelkét, mióta Emiliát látta benne imádkozni. A girbe-görbe, egyenetlen utcák is szinte megszépültek képzeletében, ha valamelyik utcaszögleten az ismert, kedves, leányos alak bukkant eléje. Mily elragadó volt szemében közös kirándulójuk is, a magas, szirtes hegy melyben a deési Rózsahegyre ismerünk, vagy a viruló völgy, melynek lombkoszorúi alatt itt is, ott is megvillant a Szamos tükre! Nem csoda tehát, hogy 1843 augusztusának végén boldog emlékek raja vette körül Gyulait, mikor búcsút vett a Pataki-háztól, s mikor a Kis-Szamos völgyében Kolozsvár felé törekedve, a távolból még egyszer megpillantotta a deési református templomnak égbe nyúló tornyát s a Rózsahegy tetejét.

A távolság különbözőkép hatott a regényes történet két hősére. Ha Emilia eleinte örömet gondolt is vissza Gyulaira, hamar elfoglalta magát megszokott munkakörében s a deési társadalmi életben; lelkének összhangját nem tudta megzavarni az emlékezés. Gyulai napjait is állandó gonddal töltötték meg jogi tanulmányai, tanítványai s anyjának nehéz küzdelmei; magányos óráiban azonban annál többször visszatért felejthetetlen nyári emlékeihez. Képzelete ragyogó fénnel vette körül a Pataki-házat s a ház legnagyobb értékét, Emiliát, úgyhogy utánuk való vágyódása mind szenvedé-

lyesebb jellemet öltött. Ábrándozásra utalta tartózkodó természete is. Saját szavai szerint, míg a családnál volt, soha senkinek, még legbensőbb barátainak sem szólt egy szót sem érzelmeiről.¹ Így hatalmasodtak el lelkén magányának csillogó eszméi.

Újabb találkozásra csak az iskolai szünetek adtak alkalmat. Ezeket — Szász Károly püspök feljegyzése szerint is — Gyulai Deesen Pataki Dániel házában töltötte el.² A kedves körbe annál inkább siethetett, mivel ott mindenki családtagnak tekintette. Ilyen szünet volt 1843-ban a szüreti és karácsonyi, melyeknek mindegyike három-három hétig tartott. A szép napok hangulatába belejátszott a színes őszi természetnek s a fehér téli világnak hatása is, melyek új szépségekkel hintették tele a Szamos völgyét.

A karácsonyi szünet élményei bírhatták rá Gyulait, hogy a nyilatkozásnak eredeti módját kísérelje meg. Szerelme találékonnyá tette. Ekkor kezdte képzelt vidéki barátnéjához, Laurához intézett kolozsvári leveleit írni, melyek „Anday“ írói névvel a Regélő Pesti Divatlap 1844. évi folyamának első felében jelentek meg.³ A levelek vonatkozásai annyira összhangzanak Gyulai egyéniségével, hogy Gyulai szerző voltában nem kételkedhe-

¹ Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1847. dec. 1-én írt levelét.

² Szász Károly: *Gyulai Pál*. Vasárnapi Ujság. 1869. dec. 12-i sz.

³ Anday leveleit a következő számok tartalmazzák: 3. (jan. 11.), 10. (febr. 4.), 19. (márc. 7.), 24. (márc. 24.), 25. (márc. 28.), 28. (ápr. 7.), 37. (máj. 9.), 49. (jún. 20.) sz.

tünk. Anday épúgy lelkesül a színházért, épúgy nem tanult és nem tud táncolni, mint Gyulai;¹ rá vallanak a levélírónak jogászbáli hírei, kedvelt olvasmányai s irodalmi célzásai is.² S amint az „Anday“ írói név mögül mind határozottabban bontakozik ki Gyulai lelki arcképe, époly biztosan tűnnek elő Andaynak Laurára vonatkozó megjegyzéseiből Pataki Emilia jellemvonásai. Laura époly örömet idézik virágai között vagy mélyed el egy-egy jó regény olvasásába, épúgy szeret szavalni, hímezni,

¹ Amint Anday a lap 10. számában mondja, hogy gyermeksege óta nagy színházbarát, épúgy Szász Károly püspök is a Vasárnapi Ujságnak 1869. dec. 12-i számában a gyermek Gyulai Pált úgy rajzolja, mint aki mindig a színház körül settenkedik. Anday a lap 28. számában sajnálja, hogy nem tud táncolni, Gyulai pedig a *Nők a tükör előtt* bevezetésében említi, hogy nőismerőseinek sohasem volt táncosuk.

² Jól összehangzanak Gyulainak jogász voltával a lap 10. számában a jogászbáli előkészületekre, főképp a zajos gyűlésekre vonatkozó, bizalmas közlések. Hogy Gyulai Sand *Léliáját*, Anday és Laura közös olvasmányát szerette, bizonyítja Sükei *Hulló csillagok* című költeménykötetének bírálata s benne a *Léliából* vett idézet. (Irodalomtörténeti Közlemények. XLIV. 1934. 68—72. l.). Gyulai mondhatta Andayval együtt a lap 3. számában azt is, hogy Kolozsvár környékének szépségéről egyszer már nem valami elismerően írt, mert az 1842. évi 34. (ápr. 28.) számban valóban ily értelemben bírálta Kolozsvár fekvését. Ő idézhette legkönnyebben a lap 24. számában „egy ifjú költő“ után, hogy „a szem sugára bűvös“, mert az idézet épen az ő *Ősidőből* című költeményének egyik sora, mely az Athenaeum 1843. évi folyamában jelent meg.

táncolni, mint Pataki Emilia.¹ Rá mutatnak az irodalmi levelek megindításának körülményei is. Minthogy az első levél 1844. jan. 1-én kelt, Gyulai Deésen Pataki Emilia közelében bukkant a költői levelezés gondolatára s első levelét is titkolt szerelmének izgalmai között fogalmazta meg. Emiliának szóltak tehát Anday levelei s bennük a legbensőségesebb nyilatkozatok.

Tulajdonkép Pataki Emilia egyénisége előtt hajol meg Gyulai, mikor Laura iránt érzett szerelmét elemzi, vagy Laura szemének bűvös hatalmát ismeri el. Róla ábrándozva, bánja örökké, hogy nem tud táncolni, s hogy karjai nem érinthetik szép, vidéki barátnéjának karsú derekát. Még nyiltabban, még sovárgóbb érzésekel sóhajt Pataki Emilia után abban a májusi, egyúttal utolsó levelében, mely a Regélő Pesti Divatlapnak 1844. jún. 20-i számában jelent meg. Mikor ugyanis szerelmének ébredését épügy kapcsolatba hozza kedvesének virágos kertjével, mint Szász Károlyhoz írt 1847. évi dec. elseji levelében, akkor csak Pataki Emiliára s a deési virágos kertre vonatkozik következő szerelmi vallomása: „Eddig kis kerted is más alakot válthatott magára, oly elragadót, mint mult tavaszszal, midőn virágaid közt téged, legszebb virágot, legelőször láttalak. Szeretnélek látni, mint munkálkodol virágtábláidon, szeretném látni átszellemült

¹ Gyulai a lap 19. számában említi, hogy Laura minden megtakarított fillérét könyveire költi, a 49. számban pedig Laurát virágai között mutatja be; Laura táncát és műhímzését a 28. számban, szavalását a 3. számban érinti.

arcodat, midőn végezve házi kötelességedet, a tavasz keblére borulsz, kipihenni magad s álomba ringatni lelkedet.“

Vajon tudott-e minderről Pataki Emilia? A magyar hölgyközönséggel együtt ő is örömet vett kezébe a Regélő Pesti Divatlapot, hiszen figyelmét egyaránt lekötötték benne az ízléses divatképek, a vidéki, főképp deési és kolozsvári tudósítások, valamint a magyar szépirodalom újabb jelenségei. Érdeklődését még inkább fölkeltette a lap, mióta Gyulai Pál s Pataki Ferenc is benne kerestek irodalmi törekvéseik számára színteret. Jól számított tehát Gyulai, mikor Pataki Emiliára gondolva, Anday első levelében azt ígérte Laurának, hogy a Regélő Pesti Divatlap útján juttatja el hozzá leveleit. Másrészt Pataki Emilia is hamar ráismerhette Andayban Gyulaira. A levelezés titkáról egyet-mást Pataki Ferenctől is hallhatott, ki, mint Gyulainak kollégiumi lakótársa, bizonyosan tudta, hogy ki volt a Regélő Pesti Divatlapnak kolozsvári tudósítója. Mihelyt pedig az éleseszű leány a levelek szerzőjét ismerte, könnyen elérthette Laura jellemének rajzában a saját személyére vonatkozó célzásokat. A rejtett szerelmi vallomást egészítette ki az a dal, mely a Regélő Pesti Divatlapnak 1844. máj. 2-i számában *Laurához* címmel s „Gyulay“ aláírással jelent meg. A dal tele volt epedő vággyal, s ha Pataki Emiliának nem súgta volna meg szíve, a dal címe is elárulhatta volna neki, hogy az ő szép szeme és néma ajka indította Gyulait szerelmi sovárgásra.

Bármennyire tisztán látta is azonban Pataki

Emilia a Regélő Pesti Divatlapban Gyulai sorainak rejtett értelmét, semmi sértőt sem találhatott bennük. Sőt lehetetlen, hogy költői kedélyére hatással ne lett volna az a csillogó szellemesség, mely Gyulai vallomásán előmlött. Maga Gyulai is tapasztalatból beszélhetett, mikor két év múlva Emiliával kapcsolatban így nyilatkozott: „Jól tudom én, hogy soha nő, legyen az bármily szép, szellemdús vagy magasrangú, meg nem haragszik, ha másban érzeményeket, vágyakat kelt.”¹ A kedvező hatás azonban legfeljebb abban jelentkezhetett, hogy Emilia a legközelebbi találkozás alkalmával melegebben üdvözölte Gyulait s szívesebben időzött társaságában. Úgy látszik, Gyulainak egyelőre ennyi is elég volt arra, hogy tovább ábrándozzék. A húsvéti szünetet, mely 1844-ben április három első hetére terjedt, Deésen töltötte, csak a húsvéti ünnepekre rándult át Bethlenbe, hová legátusnak ment. A deési környezet bája s Emilia egyéniségének varázsa sugallta neki *Laurához* című szerelmi költeményét is. Ezt épúgy itt kellett írnia, hogy a máj. 2-i Regélő Pesti Divatlapban megjelenhessék, mint ápr. 13-i kolozsvári levelét, mely máj. 9-én került közlésre. Deési emlék lehet a Regélő Pesti Divatlap jún. 20-i számában Gyulainak májusi, egyúttal utolsó kolozsvári levele is, melyből a tavaszi virágníylás hangulata csap felénk. A pünkösdi szünet ugyanis 1844-ben május utolsó két hetére esett, s ha a levél ekkor keletkezett, jún. 20-án még megjelenhetett.

¹ Lásd Gyulai Pálnak Pataki Ferenchez 1846. dec. 3-án írt levelét.

Nagyobb változást a nyári iskolai szünet sem hozott a regényes viszonyba, bár Gyulait sok szép emlékekkel gazdagították deési júliusi és augusztusi élményei. Ekkor már több ismeretség kötötte Deéshez, s közülök különösen értékesnek tarthatta fiatal költőtársának, Medgyes Lajosnak barátságát, kit júl. 7-én választott papjává a deési ref. egyház. Költői kedélyét mélyen meghatotta a viruló hegyvidék is rohanó folyóival s messzeségbe vesző hegyhullámaival, mégis gondolat- és érzelmvilágának középpontja Emilia maradt. A szép leány egyénisége egy év alatt teljes pompájában nyílt ki. Termete könnyedebbnek, tekintete mélyebbnek, szeleme gazdagabbnak, nőisége hódítóbbnak tűnt fel; tizenhetedik évének varázsával szinte arra volt hivatva, hogy költői eszményképpé váljék. Úgy látszik, Gyulai gyakran volt együtt Emiliával; vagy kedvelt könyvéből olvasott fel neki, vagy a megélénkülő irodalmi és politikai élet kérdéseiről beszélgetett vele. A gyönyörű órák emlékét idézte fel *Emléklappjaimból* című, 1848. évi költeményének következő két szakában is:

Együtt ültünk a bércek szép honában,
Elrejtett völgyek virányos ölén.
Együtt néztük a hajnal támadását
A természet s hazánk borús egén.

És álmodoztunk a kettős tavaszban...
Ah mennyit nem s miről nem álmodánk?!...
Fényképeit a szabadság s dicsőség
Szent ihletésben árasztá reánk.

A közös eszmények közelebb hozták Emiliát Gyulaihoz, úgyhogy vonzalmuk néha a család tagjainak is szemet szűrt. Míg azonban Emiliát Gyulaiban inkább eszméinek teljesebb visszhangja vonzotta, addig Gyulai a közös eszményben is szerelmének ügyét látta. Ezért hajolt kedélye borongásra, s a Pataki-családban fennmaradt hagyomány szerint is a kerti házban, mely lakásául szolgált, egyre-másra írta a szerelmes verseket. Az 1844. évi nyár hangulatát őrizte meg *Hozzá* című szerelmi dala, mely a Pesti Divatlapnak 1844. szept. 6-i számában saját nevével jelent meg. Benne is úgy szerepel a szeretett barna leány, mint dalnak, könnynek s emésztő bánatnak forrása.

Még egy évig tanította Gyulai a Pataki-fiúkat. A hosszú kolozsvári hónapok csak növelték Deés után való vágyódását. Most még irodalmi leveleiben sem érintkezhetett Pataki Emiliával, minthogy a Regélő Pesti Divatlapot 1844. júl. 1-én Vahot Imre vette át, ki mind szűkebb térre szorította össze a vidéki tudósításokat. Titkolt szenvedélye már-már annyira elhatalmasodott, hogy a nyilatkozás szinte életkérdéssé vált számára. Hányszor szeretne volna Emilia előtt feltárni lelkének egész tartalmát, de az utolsó pillanatban mindig visszatartotta valami. Szerelmének e válságos korszaka leginkább összeesik az 1844. évi szüreti és karácsonyi szünettel. Ekkor újra láthatta Emiliát hódolattól körülvéve, s a szép leány őszinte vonzalmából talán a saját költői vallomásaira adott választ olvasta ki. Szívének sorsdöntő perceit ő maga így rajzolja 1847. dec. elsején Szász Károlyhoz írt levelében: „Boldog vol-

tam, és szomjú lelkem nyilatkozni vágyott. Egy este nem valának honn szülői, s én regényt olvastam neki. Kis testvérei a külső szobában játszottak, bátyja nem vala velünk. Egyik testvérei közül reánk csapja az ajtót, kinyitni mindketten egyszerre ugrunk föl. Ugyanazon eszme, ugyanazon félelem. Ő szeret, én nyilatkozom. Ekkor belép bátyja, az én jó barátom, és — elhallgattam.“ Az egész jelenetből látszik, mennyire kitüntette Pataki Emilia Gyulait bizalmával. Az egyik testvér is, ki az ajtót becsapta, bizonyára a bensőséges együttlétet akarta megzavarni. Mégis Gyulai tévedett, mikor Emilia izgatott mozdulatában a fellobbanó szerelem jelét fedezte fel. Emilia alig látta át teljesen, mi ment végbe barátjának lelkében, s inkább csak a ferde helyzetből akart kiszabadulni. Az is kérdés, vajon Gyulai nyilatkozott volna-e, ha Pataki Ferenc megjelenése meg nem zavarja. Úgy tetszik, mintha a jelenet csúcspontján saját kétkedéseinek is része lett volna abban, hogy a szó ajkára fagyott. Csak az volt bizonyos, hogy a sorstól felkínált perc örökre eltűnt visszahozhatatlanul.

Még kevésbbé kedvezett Gyulai ábrándjainak az 1845. év. Pataki Emiliához való viszonyában értékes lánc-szem lazult meg febr. 1-én, mikor Pataki Ferenc bevégezte kollégiumi tanulmányait s a kir. táblára távozott; ettől fogva Gyulai és Pataki Emilia ritkábban nyertek egymásról bizalmas értesüléseket. A húsvéti szünet sem ütött ki valami szerencsésen. Gyulai ugyanis ezúttal Sárosmagyarberkeszre Szatmár megyébe ment legációba, s utazását rendkívül megnehezítette a havazás és a Szamos

áradása.¹ Deésen is csalódás várt reá, minthogy Pataki Emiliát egészen lefoglalta a kisededővő jávára tervezett női kézimunka-kiállítás rendezése s a vele kapcsolatos táncvigalomra való készülés.² A két heti pünkösdi szünet is nagyrészt utazásban telt el. Alig nézett körül Gyulai Deésen, máris tovább kellett utaznia Bálványosváraljára, hol az ünnepeken mint legátus prédikált, visszaérkezése után meg csakhamar indulnia kellett tanítványaival, együtt Kolozsvárra.

Minél kevesebbet időzött Gyulai Pataki Emilia társaságában, annál inkább elváltak útjaik. Emilia nemes becsvággyal vegyült Deés társadalmi életébe, s kiváló tehetsége évről-évre jelentősebb szerepet biztosított számára. Különösen nagy ünneplésben volt része az 1845. jún. 4-i estélyen, melyre az erdélyi ref. egyház zsinata és a kisededővő alapköletete valóban előkelő közönséget gyűjtött össze. A hírlaptudósítók az estélynek egyik fénypontjaként Pataki Emilia szavalatát emelték ki.³ Emilia Vörösmartynak *Az úri hölgyhöz* című ódáját szavalta, s az Erdélyi Hiradó tudósítója szerint minden mozdulata és minden hangja elárulta, hogy teljesen átérezte és átértette a mély értelmű költeményt. Emilia diadalát kiegészítette az az elismerés, melyet Pataki Dániel alispán a hivatalos ünnepek ügyes rendezésével szerzett magának. Az erélyes alispánra s ünnepelt leányára egyaránt célozhatott tehát az

¹ Erdélyi Hiradó. 1845. ápr. 8-i sz.

² Pesti Divatlap. 1845. tavaszhoz 17-i sz.

³ Pesti Divatlap. 1845. nyárhó 10-i sz. — Erdélyi Hiradó. 1845. jún. 17-i sz.

Erdélyi Hiradóban e megjegyzés: «Ahol ember kell a gáton, mindenfelől a „Pataki“ név hangzik.»¹ Ezek után a Pataki-család duzzadó reményeivel szemben hogyan hivatkozhatott volna Gyulai, a szegény legátus deák, szerelmének jogaira? Valószínű, a nyári vizsgák után júliusban még egyszer elment Deésre, de csak azért, hogy búcsút vegyen a Pataki-háztól s a ház büszkeségétől, Emiliától. Az elválás bánatos hangulata még 1847. évi dec. elseji levelében is megrezdül, főképp a következő részben: „Midőn eljöttem a háztól, egy emléklapot adott s kezét nyujtá a búcsúra. Az emléklapra még nem tudtam verset írni, kézszorítása pedig egyetlen pont multamban, hol emlékezetem édesen megpihen.“

Mint Gyulai többször említette, két évet töltött a Pataki-családnál. Mivel adataink szerint 1843 nyarán került a családhoz, búcsúzásának idejét az 1845. év nyarára kell tennünk. Deési emlékeihez éppannyi öröm, mint bánat fűződött. Maga írja az elmúlt két évről: „Oly jól esik visszaemlékezni néma szerelmem ábrándos napjaira, s mégis oly sötét bánat és vérlázító bosszúság fog el.“² Leginkább gyávasággal s a női lélek ismeretének hiányával vádolta magát, pedig sötétlátásával csak önmagát csalta. Amit gyávaságnak nevezett, az gyöngédség volt, s amit tudatlanságnak tartott, az a nőiség valójába vetett hit volt. Mindez jellemének

¹ Erdélyi Hiradó. 1845. jún. 20-i sz.

² Ez az idézet, valamint a következő is, Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1847. dec. 1-én írt leveléből való.

alapvonásaihoz tartozott, s innen magyarázható, hogy Emilia a búcsúzás után is megmaradt Gyulai eszményképének. Gyulai tisztán látta szerelmének reménytelen voltát, azért sokszor küzdött ellene, de hasztalanul. Lelki küzdelmeit, melyek a Pataki-családtól való megválása után két évét dúlták fel, maga így érintette 1847. dec. elseji levelében: „Azóta újra két év tölt el; ritkán látom, még ritkábban beszélek vele, de annál többet gondolok reá.“

Bármennyire elszakadt azonban Gyulai Pataki Emiliától, néha mégis megfordult társaságában. Így látogatott el 1846 pünkösdjén is Deésre, hogy találkozzék barátjával, Pataki Ferencel, s bátyjával, Gyulai Ferencel, ki ekkor a deési színpadon szerepelt.¹ Útjának tulajdonképeni célja mégis az volt, hogy Pataki Emiliát újra láthassa a régi környezetben, hol egykor annyit ábrándozott vele és utána. A találkozás újra fellobbantotta szenvedélyének tüzét, költői hangulatai pedig *Virágnak mondanálak* kezdetű dalában nyertek művészi alakot. Mint maga beszéli el, költeményét Deésről visszatértében a jenői fogadóban írta, hol szekeret várva, beült egy szobába és sűrű pipafüst mellett elmerengett. Saját szavai szerint kínos, édes érzelm fogta el, az érzelm gondolatokat ébresztett benne, s a gondolatok dallá alakultak.²

A költemény nagyobb jelentőségre azáltal tett szert Gyulai szívének viszonyaiban, hogy *E -hoz* címmel s „Gyulay“ aláírással jelent meg a Pesti

¹ Erdélyi Hiradó. 1846. 197. (máj. 28.) sz.

² Lásd Gyulai Pálnak Pataki Ferenchez 1846. dec. 3-án írt levelét.

Divatlapnak 1846. évi szept. 12-i számában. Ez tehát már nyilvánvalóbb szerelmi vallomás volt, mint akár Anday levelei, akár Gyulainak eddigi szerelmes versei. Maga Gyulai is csak akkor riadt meg a zavart hatástól, mikor a költemény címére először Pataki Ferenc hívta fel figyelmét, s mikor a címben mások is Pataki Emilia nevét fedezték fel. Félte, hogy költői célzásai Emiliának keserűséget szereznek, s szeretne volna, ha költeményét sohasem írta volna meg. Ezért kérte fel jó barátját, Pataki Ferencet, 1846. dec. 3-án írt levelében, hogy mentse ki eljárását Emilia előtt. Aggodalmait következőkép foglalta össze: „Én ugyan nem tudom, hogy Emilia mint vélekedik az egész dologról, de azt hiszem, megütközött mégis, hogy én, kihez két év alatt oly becsülettel viseltetett, ilyeneket írok, midőn a legkevésbbé sem bátorított föl még távolról is.“ Gyulai védekezésül költeményének történetét adta elő s majdnem új szerelmi vallomásba bonyolódott, mikor a költemény címét így okolta meg: „Szórakozottságból a dalt Emiliához címezém. Meglehet azért, hogy az általam ismert hölgyek közt Emiliához viseltettem legtöbb tisztelettel; meglehet, hogy ábrándképeim közt az ő vonásai is megjelentek.“ Nehezebben sikerült azonban annak magyarázata, hogyan került a nyomtatásba az *E.....hoz* cím. E szerint Gyulai ezzel a címmel írta be dalát verses könyvébe, s mikor 1846 nyarán elfoglaltsága miatt másra bízta a dal lemásolását és elküldését, az illető a verses könyvben talált címmel küldötte el a verset a Pesti Divatlapnak.

A költemény, mely annyi gondot szerzett Gyu-

lainak, valóban eltévesztette hatását. Amennyire meghatottak Pataki Emilia lelkét a költői szépségek, annyira bántotta a nyilvános célzás, mely ezer találgatásra adott alkalmat. Emilia tudta, hogy a vidéki társaság annál kíméletlenebb lesz vele szemben, minél inkább meghajolt egykor szellemi felsőbb-sége előtt, s tudta azt is, hogy jogtalanul éri a gyanúsítás. Valószínű, Gyulai védekezése sem elégtette ki; azért, ha mással nem, legalább hallgatásával s tartózkodásával akart a költői képzelet kicsapongásainak határt szabni. Emilia neheztelése teljesen meggyőzhette Gyulait, hogy számára csak a lemondás marad hátra. Ábrándvilágának összeomlása még évek múlva is megdobogtatta szívét. A csalódás fájdalma hatja át sorait 1851. okt. 3-án Szilágyi Sándorhoz írt levelében is, mikor szerelmének visszautasítását így adja elő: „Midőn ő egy költeményem miatt ezelőtt négy évvel sértve érezte magát, mert bár talán hízelgett hiúságának, hogy versbe foglalták bájait, de szégyenelve gondolt arra, miként még azt hiszik, talán ez ágról szakadt poétával viszonyban van: már akkor minden reményről letettem, és szerelmem csak emlékezet lőn, költői ábrándom tápláléka.“

Az 1846. év pünkösdjé óta egyelőre véget értek Gyulainak deési kirándulásai, minthogy az év második felében már Bethlen János gr. családjában nevelősködött. Még kevésbé jutott el Deésre 1847-ben, mikor nevelői gondjai mellett utolsó vizsgái s irodalmi tervei, majd köztanítói teendői minden idejét lefoglalták. Minél inkább elvesztette azonban szeme elől Pataki Emilia alakját, annál

nagyobb szenvedéllyel ragaszkodott költői ábrándképéhez, mintha a költészettel akart volna kárpótást venni a valóságért. Ily ábrándos hangulattal tekint vissza 1847 tavaszán szerelmének történetére *Utóhang* című költeményében. Ezt követi az év végéig még egy csomó vers majd a szenvedély torz kitöréseivel, majd a mélézás légies álomképeivel.¹ Az ellentéteknek e hirtelen változása is a lélek lázát árulja el. Leginkább erre a korra, az 1847. évre illik Gyulai 1847. dec. elseji levelének az a része is, melyben Pataki Emiliához való viszonyát, a valóság és ábránd küzdelmét így jellemzi: „Ha Kolozsvárott van, befutkosom az utcákat, csakhogy láthassam, de megszólítani sem merem; ha pedig szólok vele, ostobán viselkedem. És ha eltávozott, nevetem magam és ábrándozom és verset írok hozzá.”

Sokszor Gyulait magát is fárasztotta a köd, mely lelkére nehezült, s napsugár, boldogság után vágyódott, lelke azonban annyira elszokott már az éles világítástól, mintha bűvös erő vontat volna áloméletéhez. 1847. dec. elseji levelében is izgatottan sóhajtotta: „Hányszor vágytam újra szeretni, s mint nem tudék!” Költői ábrándképének veszedelmes vetélytársa akadt Prielle Kornéliában. Mint 1846. dec. 3-án írta Pataki Ferencnek, egy egész délutánt töltött el a szép és szellemes színésznővel s e délutánját szebb órái közé sorozta. Még inkább izgatta képzeletét a kalandos női egyéniség, mikor 1847 tavaszán regényes levelezésbe bocsátko-

¹ Papp Ferenc: *Gyulai Pál irodalmi emlékei*. 1926. 70—76., 89., 90., 165—167. l.

zott vele. Egy pillanatra szinte megszédítette a mérész játék, melyet a körülrajongott művésznő az élet hatalmaival úzótt, úgyhogy mellette — egyik levele szerint — unalmasnak találta okos és erénymázas kisasszony ismerőseit. Mindazáltal 1847. dec. elseji levelében már határozottan megállapítja, hogy nem szerelem az, mi Prielle Kornéliához vonzza. Méltatlankodva kérdi magától: „Én szeressem őt?” Egyszerre megjelenik képzelete előtt Pataki Emiliának nemes, tartózkodó, nőies egyénisége, s a lélek mélyéből tör elő a levélíró felelete: „Van nekem, kit szeressek.“

A szabadságharc korának élén Gyulai és Pataki Emilia újra találkoztak közös eszményük tiszteletében. Gyulai, mint az ifjúság szónokája s a szabadság költője Kolozsvárott üdvözölte az új kor szakot; Pataki Emilia viszont Deés város közönségével együtt tett hitet a nagy nemzeti eszmények mellett, mikor 1848. ápr. 25-én buzdító beszéd kíséretében adta át a nemzetőrségnek a deési nőktől hímzett lobogót.¹ Egyelőre mindketten hallhattak egymásról, hiszen Gyulainak *Szózat* című költeményét márc. 24-én a deési színpadon szavalták,² másrészt Gyulai is olvashatta az Erdélyi Hiradóban Pataki Emiliának zászlóavató beszédét. Csakhamar azonban Gyulait viszonyai Pestre sodorták, Deést pedig ellenséges hadak dúlták fel, úgyhogy onnan csak a vesztett csaták híre jutott át a Királyhágón. Gyulai 1848. dec. 2-án *Emléklapjaimból* című köl-

¹ Erdélyi Hiradó. 1848. máj. 2-i szám.

² Pataki Ferenc: *Erdély*. (Deés, ápr. 7. 1848.). Hazánk. 1848. 203. (ápr. 22.) sz.

teményében még egyszer emlékezete elé idézte a kedves leány alakját, kivel együtt annyit álmodozott a bércék szép honában, de csak azért, hogy örökre lemondjon róla. Költeményét, mint címéből sejthetjük, Pataki Emilia emlékkönyvébe szánhatta, a csaták viharában azonban semmi reménye sem lehetett arra, hogy az emléklapot jogos tulajdonosához eljuttassa.

Az 1848/49-i világégésben nemcsak a nemzetnek, hanem a szerető szívnek vakmerő reményei is áldozatul estek. A regényes viszonyt, mely Gyulait éveken át kötötte össze Pataki Emiliával, szét tépte a szabadságharc vihara; belőle Gyulai számára csak a múlt maradt meg. A szép leány, a boldog órák, a fényes ábrándok emlékekké váltak, s az emlékekkel a költői képzelet úgy játszott, mint a pusztá homokjával a szél. Az ifjúkori szerelem gyönyörű ábrándjai keltek életre 1854-ben Gyulainak egyik legművészebb lírai alkotásában, *Szeretnélek még egyszer látni* című költeményében is. Itt a virágos kert, az édes csevegések színhelye épúgy deési emlék, mint a kandalló mellett a karosszékben álmodozó leány képe. Gyulai ugyanis 1844. elején Laurához intézett első kolozsvári levelében is azokra a boldog órákra emlékezteti szép deési barátját, melyeket téli estvéken a kandalló tűzénél s nyáron a hűvös lugasok alatt töltöttek együtt el. S ha Gyulai 1854-ben épúgy szeretné látni egykori eszményképét, mint ahogyan 1844-ben Andáynak kolozsvári leveleiben sóhajtott utána, akkor csak Pataki Emiliára vonatkozhatik költői vallomása, s ő az, kiért még egyszer örömet feldúlná ifjúságát.

Bármily egyszerűnek látszik is Gyulai Pál és Pataki Emilia regénye, mégis nagy értékek forogtak benne kockán. A szerelmi történetet különösen kiemeli a köznapiságból az az eszményies gondolkodás, mely a regény hőseit elhatározásaikban vezette. Évek mulva Medgyes Lajos, a költő-pap is Pataki Emilia koporsójánál mondott imájában azt a felsőbb eredetre valló lelket siratta, mely tiszta volt az élet minden salakjától.¹ Másrészt Gyulai is époly emelkedetten gondolkozott a férfiú lovagi érzelméről, mint Pataki Emilia a női önérzetről. Két ilyen szép lélek nem lehetett sokáig egymással kapcsolatban a nélkül, hogy egymásra mélyebb hatással ne lettek volna. Ha Pataki Emilia annyi költőiséggel ítélte meg az életet, valamikor Gyulai sugallhatta neki egy-egy vonzóbb ábrándját. Hasonlóképen, bár Gyulai jellemében volt valami Sand regényhősének, Ralphnak fellengő eszméiből, könnyű volt neki Pataki Emilia közelében a nőiségbe vetett hitét megőriznie. Az ifjúság évei gyorsan tűntek el, s Gyulai csak az idő távolából vehette észre, mily nagy értékeket hagyott hátra költői világnézetében ifjúkori szerelme. Ábrándos érzései annyira elfoglalták egész lelki világát, hogy egy évtizeden keresztül belőlük emelkedtek ki legbensőségesebb lírai eszméi. Képzelete is annál inkább megnemesült, minél összeillőbb költői eszközökkel akarta eszményképének valóját megörökíteni. Pataki Emilia sem sejtette, hogy életének legössze-

¹ Az ima kézírata Irsai Szabó Tiborné Pataki Ottilia úrnő birtokában van.

hangzóbb óráit élte át, mikor nyáron virágos kertjében s ősszel a kandalló mellett karosszékében álmódzva hallgatta a lelkes ifjú költőt; nem sejtette, hogy egykor majd az álomszerű, szép óráknak emléke szerez neki halhatatlanságot a magyar költészetben.

ID. BETHLEN JÁNOS GRÓF KÖRÉBEN.

A deési Pataki-ház és Emilia képe még gyakran fel-feltűnt Gyulai képzelete előtt, mikor eszméinek új irányt adott a szüntelenül mozgó élet. A csalódott szív ábrándjait leginkább szétzilálták azok a politikai mozgalmak, melyeknek Erdély sorsáról kellett döntenie. A hangulatváltozásban nagy szerepet játszott Gyulai életének új fordulata, főképp a nevelői állás, melyet id. Bethlen János gr. otthonában töltött be. Mily értékes benyomásokat tartogatott itt számára részint az előkelő családi kör, részint a gróf kimagasló államférfiúi egyénisége!¹

A kitüntetésre, melyben a kollégium csak legjelesebb tanulóit részesítette, Gyulai teljesen rászolgált kitűnő iskolai bizonyítványaival s emelkedő írói hírével, hiszen 1846 júniusának végén is, mint a filológiai szemináriumnak legkiválóbb tagja,

¹ Az ide vonatkozó jegyzeteket lásd pontosabban Papp Ferencnek *Gyulai Pál id. Bethlen János gróf körében* című tanulmányában. Erdélyi Múzeum. 35. évfolyam. (1930.) 113—125. l.

nyerte el a Szentgyörgyi-féle díjat. Id. Bethlen János gr. azonban, bár meghallgatta a kollégiumi tanárok véleményét, mégis leginkább saját benyomásai alapján hívta meg Gyulait fiai mellé. E mellett szól Szász Károly püspöknek következő visszaemlékezése is: „Id. Bethlen János gr., Erdély legnagyobb államférfia, a töle tehetségeiért s magaviseletéért megkedvelt ifjút kérte föl fiainak mentorául.“¹ Az ismeretséget elősegítette az a baráti viszony, mely Gyulait a grófnak egyik fiához, Miklóshoz kötötte. Bethlen Miklós gr. ugyan öt évvel fiatalabb volt Gyulainál, de a két ifjúnak közös szenvedélye, az irodalom rajongó szeretete, eltörölte a köztük levő korkülönbséget. Csak reá vonatkozhatik Gyulai üzenete az 1846. év júliusában is, mikor Szilágyi Sándorhoz írt leveleiben Miklós barátját emlegeti s székelgyföldi kirándulásáról külön tudósítást ígér neki. Gyulai tehát többször megfordulhatott id. Bethlen János gr. házában, s bizonyára Miklós úrfi is gyakran szóba hozhatta családi körben barátjának irodalmi sikereit. Így Bethlen János gr. nagy emberismeretével könnyen felfedezhette Gyulaiban azokat a jellemvonásokat, melyeket különösen gyermekeinek nevelőjében örömet látott.

Az időpontot, melyben Gyulai grófi növendékeinek vezetését elvállalta, maga jelzi 1847. ápr. 29-én Szász Károlyhoz intézett levelében azzal a kijelentésével, hogy szeptember óta van id. Beth-

¹ Szász Károly: *Gyulai Pál*. Vasárnapi Ujság. 1869. dec. 12-i szám.

len János fiainál. Beköszöntőjét mégis valamivel előbbre, 1846 augusztusára kell tennünk. 1846. dec. 3-án Pataki Ferenchez írt levelében ugyanis *E.....hoz* című költeményét mentegetve, azt állítja, hogy mikor nyáron versét *Férj és nő* című elbeszélésének közepével együtt a Pesti Divatlap szerkesztőjéhez felküldötte, már a grófi udvarban tartózkodott. Fő mentsége épen az, hogy azért bízta másra versének letisztázását, mert a gróf olvasni hívatta. Valóban a szerelmi dálnak augusztus folyamán el kellett jutnia a szerkesztőséghez, hogy a Pesti Divatlap őszelő 12-i számában helyet találhasson. Augusztusnál előbb azonban Gyulai mégsem foglalhatta el nevelői állását, minthogy 1846 júliusát Székelyföldön barangolással töltötte el, s az az út, melynek tervét júl. 24-i levelében vázolta, legalább augusztus elejéig tartott.

A meghívás váratlanul érte Gyulait 1846 nyarán; azért nem érintette egy szóval sem júliusi leveleiben. Mikor új környezetéből először küldött értesítést barátjának, akkor is azt írta, hogy hirtelen kellett Kolozsvárról elmennie. Ezúttal a grófi családot Szolnok-Doboka megyében Apanagyfaluban kereste fel, azon a hegyes-völgyes vidéken, melyet egykor mint legátus deák ismert meg. Új otthonát maga jelölte meg Szilágyi Sándorhoz intézett levelében, mikor barátját arra kérte, hogy Divatlapjait Kolozsvárról Somkeréken át Apanagyfaluba irányítsa. A levél ugyan keltezetlen, de 1846 nyarára mutatnak benne azok a helyek is, melyek

Gyulainak a Pesti Divatlap szerkesztőjével, Vahottal való szorosabb kapcsolatát bizonyítják.

A feladat, mely Gyulaira id. Bethlen János gr. családjában várt, időt és gondot egyaránt követelt tőle áldozatul. A grófnak első házasságából született gyermekei: Rozália, János és Olivér már kinőttek az iskola hatásköréből;¹ csak a legifjabb, Miklós folytatta még tanulmányait a kolozsvári református kollégiumban, de 1846 szeptemberében már ő is mint másod-éves bölcseészethallgató iratkozott be. Miklós gróf ugyan iskolai érdemjegyeinek tanúskodása szerint egész komolysággal fogta fel iskolai kötelességeit,² mindazáltal merész élettervei napról-napra közelebb vonták az ifjú nevelőhöz, ki époly nagy követeléssel méregette jövőjét. Bizonyára id. Bethlen János gr. is örömet látta élénk szellemű fiát Gyulai társaságában. Ily szorosabb viszonyra céloz Gyulai, mikor barátját, Gáspár Jánost, arról értesíti, hogy Miklós úrfi betegsége miatt sok dolga volt,³ vagy mikor 1847. dec. 1-én azt írja Szász Károlynak, hogy a nyáron Miklós úrfival egy szobában lakott. A fiatal gróf annál inkább vonzódott Gyulaihoz, a fiatal íróhoz

¹ Lukinich Imre: *A bethleni gr. Bethlen-család története*. 1927. 486. l.

² A kolozsvári ref. kollégium levéltárában levő *Album Studiosorum* szerint Bethlen Miklós gr. az 1845/46. és 1846/47. iskolai években a bölcseészeti szak tantárgyaiból „kitűnő” osztályzatot nyert.

³ Lásd Gyulai Pálnak Gáspár Jánoshoz írt, keltezetlen, de tartalmánál fogva az 1846/47. iskolai évből származó levelét, mely Berde Mária úrnő birtokában van Marosvásárhelyen.

és költőhöz, mert saját nyugtalan természetében is már korán kiütköztek a későbbi író- és színészlélek jellemző vonásai. Gyulaival együtt ő is az irodalmi pálya dicsőségéről álmodozott s lelkesült a színészetért, főképp a kolozsvári színészvilág legújabb csillagáért, Prielle Kornéliáért. Így mutatja be őt Gyulai Prielle Kornéliához 1847. jún. 12-én írt levelében is, mikor a rajongó ifjú szerelmesnek bánatát annyi humórral vázolja. A levél szerint ugyanis Miklós úrfi, ki George Sandtól tanulta a szerelmet, a szép színésznő távozása után az első nap még kétségbe esett, a második nap feledte lelki baját, nemsokára meg mosolygott régi fájdalomain. Ha azonban Gyulai az ifjú gróf érzelmeinek és eszméinek nemesebb irányt tudott is adni, célját leginkább baráti módon, főképp saját példaadásával érte el. Valójában nevelőre id. Bethlen János grófnak inkább második házasságából, Wesselényi Zsuzsánna bárónőtől származó gyermekei szorultak, főképp Dániel, ki 1838-ban, és István, ki 1839-ben született. A három éves Aurél még a dajka felügyelete alá tartozott,¹ de Dániel és István már koruknál fogva megkezdhatték gimnáziumi tanulmányaikat. Ha ezek beiratkoztak volna a kollégiumba, az egyik a conjuncticába, a másik az elemi osztályba járhatott volna.²

A kis gróffiúk alig akadhattak volna Gyulai-

¹ Lukinich Imre id. m. 487. l.

² Mint Herepei János, kolozsvári ref. kollégiumi levéltáros megállapította, a két Bethlen-fiú neve nem fordul elő a kolozsvári ref. kollégium tanulóinak névsorában.

nál megértőbb vezetőre, azért rokonérzésüket az első pillanatra meghódíthatta nevelőjüknek költői képzelete s mély kedélye. A vonzó költői egyéniség minden értékét kitárta azokban a gyermekversekben, melyekkel Gyulai Gáspár Jánosnak és Kovácsi Antalnak hét-tizenegyéves gyermekek számára szerkesztett olvasókönyvét támogatta.¹ A naív dalok és kis mesék nagyrészt fordítások, de bennük új színt s új fényt nyert a német költő gondolata. Az olvasókönyv tervét már 1846 májusában, megjelenését pedig 1847 decemberében jelentették a lapok,² úgyhogy Gyulai is ez időben írhatta gyermekverseit a Gáspár-féle olvasókönyv számára. Így valószínű, a fiatal költő első közönsége kis növendékei közül került ki. Elsősorban ők szánhatták meg a kis madarat, mely fészkéért remegett vagy a havas télben az ablaküvegen kópogott; ők lelkesülhettek először az árnyas erdő dícséretén, s nekik szólt a kényes úrfi története is, ki a vadászáton a domb lágy havából gyúrt magának párnát.

Ha azonban Gyulai ismerte is a gyermeklélek világát, feladatának nemcsak örömét, hanem súlyát is érezte. Nevelői munkáját különösen meg-

¹ Gyulai versei a következő című olvasókönyvben jelentek meg: „*Magyar olvasó-könyv* tanodák és magán-növendékek használatára. Első folyam első fele hét-tizenegyéves, mindkét nemű gyermekeknek. Néhány pályatárs közremunkálásával dolgozák és szerkeszték Gáspár János és Kovácsi Antal nevelők. Kolozsvár. 1848. Özvegy Barráné és Steinnál.“

² Pesti Divatlap. 1846. máj. 14-i sz. — Erdélyi Hiradó. 1847. dec. 2-i sz.

nehezítette az 1847/48. iskolai évben teológiai tanulmányainak befejezése. 1847 márciusában — mint barátjának írta -- már fárasztotta az örökös „tanítás, leckejárás és gyermekfelügyelés”.¹ Helyzete a következő iskolai évben sem javult, mint-hogy ekkor a református kollégiumban a hetedik gimnáziumi osztály vezetését is elvállalta. 1847. dec. elseji levelében épen az legnagyobb panasza, hogy nappalait zajos gyermekek között kell eltöltenie, esténként pedig arra kell készülnie, amit tanít. Zaklatott életébe némi változást az iskolai szünetek, főképp a grófi család valamelyik vidéki birtokán átélt napok hoztak, de itt meg növendékeinek állandó foglalkoztatása kötötte le minden idejét. 1847 nyarán is fájdalmasan érezte Vajdakamaráson nyomasztó körülményeinek terhét, mikor az *Unio* zsebkönyvbe szánt novelláját, *Az aranycsinálót* néhány nap alatt kellett befejeznie. Saját szavai szerint napestig az erdőn kóborolt tanítványaival, otthon meg Miklós úrfi társasága zavarta, úgyhogy levelenként hordták művét Kolozsvárra a nyomdába.

Az elégedetlenség, mely Gyulait nevelői pályáján el-elfogta, nem is egyéb, mint a költői léleknek saját korlátaival folytatott romantikus küzdelme. Gyulai tudta, mivel tartozik növendékeinek, kik ragaszkodtak hozzá, és a családnak, mely őt nagyra becsülte, de azért vissza-visszasóhajtott költői ábrándjai után, melyeket sokszor el kellett ha-

¹ Gyulainak nevelői élményeit lásd Szász Károlyhoz 1847 folyamán írt leveleiben.

nyagolnia. Kötelességérzetének értékét épen a kötelességeiért hozott áldozatok nagysága emelte. Az ellentét azonban, melyet helyzete és életének fő tartalma, a költészet között érzett, arra bírta, hogy nevelői állását ideiglenesnek tekintse. Bár tudta, hogy id. Bethlen János gr. örömet megtartaná családi körében, több évre mégsem akarta magát lekötötni.¹

Mindazáltal a grófi ház nemcsak áldozatokat követelt Gyulaitól, hanem tartalmas benyomásai-val elősegítette a költői és írói egyéniség kifejlődését is. Legelőször itt ismerte meg Gyulai azt az erdélyi, magyar, főúri életet, melyhez életének végéig vonzódott. Id. Bethlen János gr. háztartása nem törekedett ugyan szemkápráztató hatásokra, de annál inkább kitűnt mozgalmasságával és tekintélyével. A szanaszét fekvő birtokokat s vidéki udvarházakat a gróf csak nagy személyzettel tudta rendben tartani, úgyhogy egész kis udvari élet alakult ki körülötte. Még élénkebb mozgalmat idézett elő a házban a sok gyermek, főképp a nagy vendégjárás, mint fokmérője annak az előkelő állásnak, melyet a ház ura az erdélyi társadalmi és politikai életben elfoglalt. Mennyire megragadhatta Gyulai figyelmét a minduntalan változó világ! Alkalma bőven nyílt a vele való érintkezésre, hiszen Bethlen grófnál gyakran szerepelt felolvasóként, annál gyakrabban, minél inkább növekedett

¹ Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1847. ápr. 29-én írt levelét.

a gróf szemének gyöngesége.¹ Különösen érdekes kép tárult eléje egy-egy nagyobb ebéd alkalmával, mikor növendékeivel együtt az asztal végéről hallgatta a társaság elmés szócsatáját. Részint az itt átélt óráknak köszönhetette, hogy az *Unio* zsebkönyv számára átalakított *Teréz* című novellában a főúri társaságnak már sokkal valóságosabb képét rajzolta meg.

Néha a környezet hangulata szinte áterjedt Gyulai lelkére. Így írta Szász Károlynak 1847. dec. 1-én a kolozsvári Bethlen-otthonból e derült sorokat: „Ma jó estém van. Künn őszi fergeteg zúg, kandallóm vígan ég, pipámban jó dohány füstöl, szóval: minden kedvemre van.“ Örömet idézett Gyulai a grófi családnak vidéki otthonaiban is. Mily gyorsan beleilleszkedett új viszonyai közé 1846 nyarán Apanagyfaluban! Hamarosan összebarátkozott az udvari tisztekkel is; csak így kérhette fel a procurátort, hogy *Ehoz* című versét a Pesti Divatlap számára lemásolja.² Az ősi Bethlen-fészekben nem sok kényelmet ígért ugyan a barátságos udvarház, de annál mélyebben érintette a költői kedélyt a Melles patak mosolygó völgye, valamint a százados mult, melyről a családi hagyomány s az ódon, csúcsíves református templom beszélt. Kedves lakóhelye volt a grófi

¹ Lásd id. Bethlen János grófnak Wesselényi Miklós báróhoz 1844. márc. 13-án és ápr. 4-én írt leveleit Kolozsvárott az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárában.

² Lásd Gyulai Pálnak Pataki Ferenchez 1846. dec. 6-án írt levelét.

családnak 1847 folyamán Vajdakamarás; ide közel volt Kolozsvár is, hol az országgyűlés folyt. Máj. 24-én Bethlen Janos gr. értesítette Wesselényi Miklós bárót, hogy nehéz házanépével Vajdakamarásra telepedik ki. Okt. 19-én meg Gyulai küldött Vajdakamarásról levelet Szilágyi Sándornak. A vajdakamarási Bethlen-kúria inkább volt takaros, mint tágas, de nyílt verandája gyönyörű kilátást nyújtott az alatt húzódó völgyre s a szemben levő hegyekre. Gyulai lelkét is gyakran elragadta a mezőségi táj szépsége. Ha — saját kijelentése szerint — 1847 nyarán napestig az erdőn kóborolt tanítványaival, egy kissé maga is szerelmes lehetett a napsugaras vajdakamarási erdőbe. Egyik 1847. évi *Egy tavaszi nap* című költeményében is, mikor ábrándozva gondol vissza a kedves leányra s a vele együtt átélt napra, háttérül a zöld erdő képét vázolja. A költői kép szerelmes alakjai hegyen-völgyön járnak, fák alatt nyugszanak, madár szól fejük felett, s úgy érzik, hogy olyan zöld az erdő, olyan kék az ég nem volt soha még. Úgy tetszik, mintha Gyulai a finom vonalú rajzhoz vajdakamarási emlékeit is felhasználta volna.

A fő vonzóerő mégis, mely Gyulait az előkelő család körében tartotta, id. Bethlen János gr. egyénisége volt. Mikor Gyulai a házhoz került, a gróf már többször panaszkodott gyengélkedő egészsége miatt, szellemének rugékonyságát azonban érintetlenül hagyta ötvenöt éve. A társaságban elmésségével egyaránt meghódított nőt és férfiút, öreget és ifjút; a politikában is többre becsülte a helyzet biztos megítélését a divatos

elméleteknél. Államférfiúi hatásának épen átható elméje s mély emberismerete adott rélelmetes arányokat; erdélyi kortársai közül senki sem tudta a politikai eszközöket jobban kihasználni, mint ő. Ertett a politikai cselvetésekhez s tudott, ha kellett, óvatos vagy merész lenni. A szabadelvű reformoknak őszinte híve volt, de szélsőséges megvalósításuktól az erdélyi magyarság sorsa miatt félt, azért inkább követte Széchenyit, mint Kossuthot. Jelleméből hiányzott az érvényesülés vágya, de ha nyílt harcban a babért könnyen átengedte is párthíveinek, barátságos otthonában szellemes modorával ő alkotta meg a küzdelem tervét, s ő jelölte ki a hadállásokat is.¹ Gyulai már távolból érdeklődéssel figyelte id. Bethlen János gr. államférfiúi pályáját, még inkább nőtt tisztelete, mikor közvetlen közelből tekinthetett a rendkívüli egyéniség politikájának szédítő mélységeibe.

Id. Bethlen János gr. annál inkább megszerette a fiatal Gyulait, minél közelebbről ismerte meg jellemét. Bő alkalma nyílt erre, valahányszor a lelkes ifjú a kijelölt iratokat és nyomtatványokat számára felolvasta. Ő, ki maga is legszebb eredményeit átható elméjének köszönhette, teljes mértékben méltányolhatta Gyulai megjegyzéseit, melyek éles ítélőerőről tanúskodtak. S amint nagyra becsülte barátjában, Kemény Zsigmond báróban az írói és költői egyéniségnek rendkívüli erejét,

¹ Lásd Gyulai Lajos gr. naplótöredékét és Pálfi János kéziratát Lukinich Imre idézett munkájában (475., 476., 479., 480. l.), valamint ifj. Bethlen Miklós gr. *Mult és jelen* (1896.) című kötetének 7., 8., 34—41. lapjait.

époly rokonérzéssel láthatta azt a komoly törekvést is, mely Gyulainak ifjúkori költői és prózai kísérleteiben jelentkezett. Így vált Gyulai Bethlen grófnak napról-napra bizalmasabb munkatársává. Ily szerepre mutat Gyulainak egy Gáspár Jánoshoz intézett, keltezetlen levele is, mely következtetésünk szerint az 1847. év második feléből való.¹ Itt is egy *Alaktanról* s a hozzá tartozandókról van szó, s Gyulai ígéri a kért dolgok visszaküldését, mihelyt a gróf átnézte őket. E bensőséges viszonyt jellemezte Gyulai 1847. ápr. 29-én Szász Károlyhoz írt levelében e néhány szóval: „Az öreg úr az egyetlen Erdély arisztokratái közt, kit becsülök és szeretek, s énhozzám igen jó indulattal viseltetik.“

Az első kérdés, mely id. Bethlen János grófot Gyulai nevelő-korában a politikai küzdőtérre szólította, az erdélyi urbér rendezése volt. Az 1846 szeptemberében megnyílt kolozsvári országgyűlés is ezt tűzte ki főtárgyául; az ellenzék azonban, mely az urbéri szolgálatokat és jogokat az embe-riesség szellemében akarta megállapítani, napról-napra vesztett a térből. Hasztalan vonultatták fel az ellenzék vezérei, köztük id. Bethlen János gr., legsúlyosabb érveiket a szűkkeblű felfogás ellen;

¹ A keltezetlen levelet néhány mondat híján mai tulajdonosa, Berde Mária úrnő közölte *Gáspár János hagyatékából* című tanulmányában (Budapesti Szemle. 171. k. (1917.) 224. l.); az ő szívességéből olvastam én is az egész levél másolatát. A levél a Budapesti Szemlében, bár minden megokolás nélkül, az 1850-es évek emlékei közt szerepel, holott határozottan az 1847. év viszonyaira illik.

hasztalan mondott le Kemény Dénes br. a követéségről, hogy a jövőkor előtt minden felelősséget elhárítson magáról; a többség önzésből vagy Jósika Sámuel br. kancellár intésére görcsösen ragaszkodott jogtalan követeléseihez. A sikertelenség annál inkább bántotta id. Bethlen János grófot, mert az erdélyi alkotmány csődjét látta benne. Mikor falusi birtokán értesült róla, Kolozsvárra sietett s a nép nevében tiltakozott az igazságtalan urbér ellen, egyúttal 1847. júl. 19-én aláírta azt az óvást, melyet Teleki Domokos gr. terjesztett az országgyűlés elé.

A kolozsvári főiskolai ifjúsággal együtt Gyulai Pál is átélte az országgyűlési ellenzék küzdelmének izgalmaait, hiszen id. Bethlen János gr. közelében többet hallhatott az eszmei harenak titkos mozgóterüiről is. Bizonyára Gyulai is osztotta volna barátjának, Urházy Györgynek nézetét, ki 1847. jan. 15-i levelében az urbéri vita kezdetéről, főképp Teleki Domokos gr. és id. Bethlen János gr. beszédéről ily lelkesen nyilatkozik: „Sohasem látam őket oly nemesen küzdeni.“¹ Politikai meggyőződését leginkább elárulta Szász Károlyhoz 1847. dec. 1-én írt levelében, mikor barátjának *Erdély háza* című költeményét bírálva, Erdély dicséretét így igazítja helyre: „Erdély sokkal nyomorúbb romladék, mintsem láthatók lennének jog és szabadság oszlopai. Erdély költői csak fájdalmat és haragot énekelhetnek, s még az öröm perceiben

¹ Urházy György levele Irsai Szabó Tiborné Patiki Ottilia úrnő birtokában van.

is sírniok kell, sírniok, hogy örvendeni kell nyomorult engedményeken. Csak az örökváltságról és Kemény Dénesről kellett volna szólnod. Itt lehetett volna sírnod, örülnöd, hogy veled örüljünk és sírjunk.“ Mily határozottan tükröződik vissza e kiábrándult eszmékben az a csalódás, mellyel az ellenzék, főkép id. Bethlen János gr. tekintett vissza az 1847. nov. 10-én bezárt kolozsvári országgyűlés torzeredményeire! Gyulai még néhány év múlva 1851. évi erdélyi útirajzában is megbotránkozva vetette az 1847. évi országgyűlésnek szemére, hogy szabad megváltás helyett még csak becsületes urbért sem tudott kivívni.¹

Az a politikai légkör, mely Gyulait id. Bethlen János gr. otthonában fogadta, hamar éreztette sugalló erejét. Itt ismerte meg Gyulai az ellenzék legkimagaslóbb egyéniségeit: Kemény Dénes bárót, ki oly nagy szónoki erővel küzdött az ellenzék élén az örökváltságért, Zeyk Józsefet, Zeyk Károlyt, Weér Farkast, majd a tudós Teleki Domokos grófot, ki a szószéken s a hírlapirodalomban egyaránt felvette a harcot a kormánypárttal. Ezek után az a politikai eszme is, mely az ifjú nevelőt először ragadta költői lelkesedésre, mintha azoknak a politikai eszmecseréknek visszhangja volna, melyeket az előkelő társaság folytatott körülötte. Id. Bethlen János gr. már 1844-ben — mint Weselényi Miklós báróhoz írt levelében fejtegette — az erdélyi politika végső céljául az úniót tűzte ki s ennek feltételéül a két országnak összehangzó ha-

¹ Gyulai Pál: *Erdélyi úti benyomások*. 1921. 27. l.

ladását óhajtotta.¹ 1846 nyarán is azt remélte, hogy a szeptemberben megnyíló országgyűlés a szabadelvű urbérrel a két ország szellemi egységét, majd az úniót segíti elő. Úgy látszik, ekkor írta Gyulai *Szózat* című költeményét, melyet a Pesti Divatlap szerkesztője a szept. 19-i számban sorolt az elfogadott versek közé. Fiatalos ódájában ő is a szellemi és valóságos únió szószólója; ezt a politikai gondolatot emeli ki következő refrainje:

Légyen szívben és hazában
A magyar közt únió!

Valójában 1847 folyamán is könnyen hajlik Gyulai lírai képzelete a politika nagy kérdései felé. *Székelyföldön* című leíró költeményében is, mikor a bércek világának merész szépségeit veszi számba, egyúttal Erdély régi dicsőségét s elhúnyt szabadságát siratja; a vihar szabadság-énekétől pedig az elnyomott székely nép lelkének magasba szárnyalását várja. Így 1847. dec. elseji levelében, bár a pártpolitikát sehogy sem tudta összeegyeztetni a költő eszményi hivatásával, a politikai következetességet a költői jellem értékei közt említi.² Ily gondolatokkal sódródott Gyulai mindinkább a politikai élet forgataga felé. A kolozsvári főiskolai ifjúság benne látta saját szenvedélyeinek költészetét, azért fogadta el vezéréül. A közös politikai eszmények fűzték Gyulaihoz mind bensőbb szálakkal

¹ Lukinich Imre id. m. 484. l.

² Gyulai 1847. dec. 1-én Szász Károlyhoz írt levelében rója meg az „ifjú Magyarország“-ot politikai következetlenségért.

id. Bethlen János gr. fiát, Miklóst is. A fiatal gróf, kire Szathmáry Károly, mint szépeszü, rajongó ifjúra emlékszik vissza,¹ már ekkor áhította az élet izgalmait s gyakran jelent meg Gyulai társaságában a kolozsvári politikai élet színpadán.

Különösen jelentős szerepet juttatott Gyulainak az a nagy harc, mely 1848-ban Magyarország és Erdély egyesítéséért folyt. A harcot a magyarországi márciusi események indították meg, éltető lelke azonban Kolozsvárott id. Bethlen János gr. volt. Minthogy a papirossá vált erdélyi alkotmánytól már semmi jót sem várhatott, nem válogatott az eszközök között, hogy minél előbb kierőszakolja az únió megvalósítása céljából az országgyűlés összehívását. Majd nyilvános gyűléseken szónokolt, majd a háttérből irányította a zajongó tömegeket, majd meg a kormányzó termében próbálta ki rábeszélő tehetségét. Így nem csoda, ha barátai és ellenfelei az ő művének tartották az egész politikai hadjáratot. Mennyire összeillett a messzire tekintő államférfiú tervével az a költői ábránd, melyet Gyulai nem rég annyi szeretettel színezett ki *Szózatában*! Épen ez a belső összhang tette az ifjúság lelkes vezérét fontos tényezővé id. Bethlen János gr. politikai számításában.

Mikor márc. 20-án a bécsi és pesti forrongások híre Kolozsvárra érkezett, az egész várost elfogta a Magyarországgal való egyesülés vágya; a mozgalom szálait azonban ekkor is id. Bethlen János gr. tartotta kezében. Ő hívta össze az értekez-

¹ P. Szathmáry Károly id. m. 51. l.

letet, melyen a polgárságot s az ifjúságot a legélénkebb részvételre szólította fel. Másnap majd a város gyűlésén szolt az únió érdekében, majd az ifjúság vezéreivel váltott szót, úgyhogy óhajtása szerint a kormányzó részint a polgári küldöttségnek, részint a fáklyásmenet közönségének ígérte meg az országgyűlés kieszközlését.

A izgalmas napok hangulata Gyulai lelkét teljes mértékben megragadta. Lázas tevékenységét maga vázolta Szász Károlyhoz írt levelében.¹ Úgy látszik, a Bethlen-féle értekezlet értelmében járt el, mikor márc. 20-ának éjjelén társaival együtt felhívásokat ragasztott a falakra s mozgósította a kávéházak népét. Még inkább kijutott neki az izgalomból márc. 21-én. Az ifjúsággal együtt előbb a városház előtt foglalt helyet, azután az utcákat járta végig, miközben az úniót éltették. A polgári küldöttséget ő is elkísérte a kormányzók palotájába, s neki is része volt abban, hogy a tömeg rendzavarás nélkül jutott a ref. kollégium udvarára. Itt az erkélyről Gyulai és Bethlen Miklós mondtak lelkesítő beszédet. Ők voltak az ifjúság szónokai az esti fáklyásmenetnél is; a kormányzót Bethlen Miklós üdvözölte, id. Bethlen János grófnál meg Gyulai tolmácsolta az ifjúság érzelmeit. A nap befejezéséül a fáklyavivő ifjak a ref. kollégium udvarán máglyát raktak fáklyáikból, s ez alkalommal is, mint a nap folyamán többször, felhangzott Gyulainak márc. 21-ére írt dala:

¹ Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1848. márc. 22-én írt levelét.

Nyugat felől testvérink ajkiról
A szent szabadság mennydörgése szól.

A mámor, mely Gyulai lelkét a mozgalmas napon eltöltötte, ott rezeg még levelének soraiban is, melyekkel másnap, márc. 22-én barátja előtt érintette viharos élményeit. Mennyire boldoggá tette annak tudata, hogy a történelemnek, bármily kis mértékben, eszközévé lehetett! Még néhány nap múlva is az egész ifjúság vezéréként nyilatkozott az Erdélyi Hiradóban, hogy visszautasítsa azokat a vádakat, melyekkel a konzervatív Mult És Jelen igyekezett a tüntetés értékét leszállítani.¹ Mindazáltal nyilatkozataiból hiányzott a pesti márciusi ifjaknak túltengő önérzete. Szász Károlyhoz küldött értesítésében is inkább érdekelte a nagy nap jelentősége, mint saját szereplése; saját daláról csak, mint az ez alkalomra készült dalról emlékezik meg. Pedig dalát és nevét ajkára vette a nép. Márc. 21-e után is néhány nap múlva a kolozsvári zenekar hangversenyén Gyulai únió-dalát énekelte az énekar, s az ő és Petőfi verseit osztogatták díszkiadásban a közönségnek.²

A rohamosan terjedő mozgalom ellenére azonban a várva-várt eredmény késett. Márc. 28-án a nagy változás hőseinek ünneplése alkalmával id. Bethlen János gr. a kormányzót is éltette ugyan, de a kormányzó ápr. 3-án a kolozsmegyei küldöttségnek az országgyűlésre vonatkozólag nem adott

¹ Erdélyi Hiradó. 1848. márc. 26-i szám.

² Mult És Jelen. 1848. márc. 31-i szám.

megnyugtató feleletet, a zajongó tömeget meg ridegen elutasította.¹ Az országgyűlés összehívását leginkább azok a napok biztosították, melyeken az udvarhelyszéki küldöttség Kolozsvárott járt. Gyulai ezúttal is találkozott id. Bethlen János gróffal a közös célban. Bethlen gróf majd a székelyeknek a kormányzóval szemben érzett bizalmatlanságát oszlatta szét, majd pedig a kormányzóval értekezett a küldöttség fogadása előtt az adandó válasz ügyében. Gyulai és az ifjúság viszont mindent elkövettek, hogy tüntetésükkel a küldöttség jelentőségét minél inkább emeljék. Ápr. 8-án a város falain kívül fogadták a székelyeket, este pedig a Biasini-szálló előtt fáklyásmenettel tisztelték meg őket. Itt az üdvözlő beszédet Gyulai egy székre állva mondta el. Beszélt a győzelmes Budáról s a könyörgő Erdélyről, megfenyegette az uralkodó, átkos rendszert, főképp a mindenható Jósika-családot, végül üdvözölve a székely küldötteket, ápr. 9-ére írt költeményének következő refrainjét idézte:

Megesküszünk életre, halálra,
Szabad s egy lesz a magyar hazája.

A rendkívüli hatást jelezték a tömegnek zúgó közbekiáltásai s éljenzései.² A tömeg hangulatát élesztette Gyulai a fáklyásmenet után is, mikor a Biasini-vendéglő nagy közönsége előtt azokból a politikai költeményekből olvasott fel, melyeket barátaival: Mentovichesal és Szász Károllyal együtt a

¹ Ürmössy Lajos: *Erdély irányadó lapja*. 1907. 163., 164. l.

² Erdélyi Híradó. 1848. ápr. 11-i szám.

Nemzeti színek című füzetben foglalt össze. Maga írta Szász Károlynak ápr. 10-én, mily lelkesedéssel fogadták szavalatát a székely atyafiak. Ily módon Gyulai is hozzájárult az ápr. 10-i sikerhez, ahhoz, hogy a kormányzó a székely küldöttség előtt május 29-ét hirdette ki az országgyűlés megnyitásának napjául.

Az állandó izgalom, melyet Gyulai ápr. 10-i levelében igazi elemének nevezett, egész tartalmaságával nyilatkozott a fiatal költő politikai verseiben, melyeket a *Nemzeti színek* című füzet május közepe táján hozott napfényre.¹ Ezekből is leghatározottabb lírai eszmeként az únió gondolata bontakozott ki. Annál inkább hatalmába ejtette a nagy kérdés Gyulai lelki világát máj. 29-ének közeledtével. Az országos ügy azonban annyi egyént szólított esatásorba, hogy a kolozsvári únió-mozgalmak régebbi szereplői mindinkább háttérbe szorultak. A kolozsvári ifjúság tovább folytatta ugyan gyűléseit, de legfeljebb a pesti küldöttséget fogadta nagy diadallal, vagy az országgyűlés kimagasló alakjait, mint Wesselényi Miklós bárót, ünnepelte; a pestieket máj. 27-én este a Biasini-vendéglő előtt épen Gyulai fogadta a kolozsvári nép nevében. Id. Bethlen János gr. is megelégedett a nemzeti gyűlés elnöki székével; a szónoki dicsőséget barátainak: Wesselényi Miklós bárónak, Kemény Dénes bárónak s id. Szász Károlynak engedte át. Leginkább ezek vívták ki az úniót a máj. 29-i és 30-i országgyűlésen.² Így Gyulai számára sem maradt

¹ Erdélyi Híradó. 1848. máj. 14-i sz.

² Erdélyi Híradó. 1848. máj. 28. és 30-i sz.

más feladat hátra, mint hogy a nagy napnak, máj. 30-ának eseményeit híven jegyezze fel az Erdélyi Hiradóból alakult Kolozsvári Hiradóban.¹ Míg Erdély utolsó napjának jelentőségét s minden részletét méltatta, saját szavai szerint úgy tetszett neki, mintha álmodnék, s csak a képzelet játszanék vele.

Pedig ha Gyulai visszatekintett volna saját élményeire, ott is felfedezhette volna azokat a jelentős erőket, melyek az únió-mozgalmat diadalhoz segítették. Gyulai, mint az ifjúság vezére, legjobban tudhatta, miként terjedt át az ifjúi szív nemes szenvedélye a város polgárságára s a kis bérces hazára. Ő ismerhette legközelebbről azt az államférfiúi művészetet is, mellyel id. Bethlen János gr. a legellentétesebb egyéneket tudta kitűzött céljának szolgálatába állítani. Hogy e politikai tényezőknek döntő hatását mások is észrevették, mutatja Récsey Ádám bárónak barátjához, id. Bethlen János grófhhoz 1848 májusában írt levele, főképp a következő rész: „Hallottam, hogy a református kollégium diákjai Kolozsvárt kikiáltották az úniót. Mondják, hogy a demonstráció a te mesterséged; ismerlek, kedves vén János, s azért én is azt hiszem, hogy te vagy az egész mozgalom intézője.“² A viszony azonban, mely a kolozsvári ifjúságot s benne Gyulait id. Bethlen János grófhhoz kötötte, sokkal nemesebb volt, mint aminőnek Récsey báró képzelte; tulajdonkép az eszmények közösségén alapult.

¹ Gy.: *Kolozsvár, máj. 30.* Kolozsvári Hiradó. 1848. jún. 2-i sz.

² Ifj. Bethlen Miklós gr. id. m. 11. l.

Az izgalmas napok, melyeket Gyulai id. Bethlen János gr. körében élt át, nem maradhattak hatás nélkül a fejlődő írói és költői egyéniségre. Politikai felfogása itt nyert határozott jellemet. Grófjával együtt éles határvonallal választotta el a szabadelvű gondolatot a felforgató eszmétől, azért már e korból ered Széchenyi iránt érzett nagy tisztelete. Id. Bethlen János gr. mellett ismerte meg az erdélyi politika rejtelseit, s csak őt követte, mikor lelkesedésében mértéket tartott, s mikor a diadalban is látta a lappangó veszélyeket. Mennyi politikai érettséggel törekedett máj. 30-áról szóló cikkében az oláhok és szászok nemzeti érzékenységét lefegyverezni.¹ Az a nemes izgalom, mely Gyulai lelkét 1848 tavaszán eltöltötte, rokon ugyan a kornak, különösen az „ifjú Magyarország“-nak romantikus szabadságvágyával: mégis az ifjú Gyulai, bár nagy költőnek tartotta Petőfit, politikai törekvéseiben inkább volt id. Bethlen János gr. tanítványa, mint Petőfi utánczója. Még az únió eszméjének költői terjesztésében is néhány hónappal megelőzte Petőfit. Politikai vezérétől tanulta Gyulai azt a hazaszeretetet is, mely minden áldozatra kész, de a haza ügyét semmiért, még a dicsőségért sem kockáztatja. Amily emelkedett érzéssel vezette egykor a lelkesült tömeget Kolozsvár utcáin, épügv tudott vezérével együtt visszahúzódni, ha a politikai érdek másokat állított homloktérbe. S ki tudná megállapítani, mit köszönt Gyulai, a lélekelemző költő, a nagy államférfiú emberisme-

¹ Kolozsvári Híradó. 1848. jún. 2-i sz.

retének? Annyi bizonyos, hogy lélekrajzai s a belőlük kivillanó lélektani ismeretei rendkívüli fejlődést árulnak el azokban az években, melyekben annyszor hallhatta Bethlen János grófnak mélyértelmű megjegyzéseit a kor szereplő alakjairól.

A kiváló egyéniség hatásának köréből Gyulait egyrészt a viszonyok rohamos bonyolódása, másrészt emelkedő írói becsvágya szakította el. Récsey Ádám br., a későbbi, alkotmány ellenére kinevezett miniszterelnök, már 1848. évi májusi levelében megjósolta id. Bethlen János grófnak, hogy az únió megteremtése az oláhok fellázítását vonja maga után.¹ A jóslat beteljesedésével megkezdődött az erdélyi magyarság védekezése. Az iskolák elnéptelenedtek, s az előadások összezavarodtak. Gyulainak sem volt többé keresni valója sem a kolozsvári ref. kollégiumban, sem kis grófi növendékei mellett. Tekintete már ekkor Pest felé fordult; ott akart az irodalomban tájékozódni és hatni. Tervének megvalósítására kitűnő alkalma nyílt május végén, mikor Teleki Domokos gr., a pesti országgyűlés képviselőjelöltje, titkárául hívta meg. Gyulai elfogadta az ajánlatot. Vonzotta a nagy műveltségű grófnak nemes politikai egvénsége, de különösen vonzotta Pest, a magyar politikai és irodalmi élet Mekkája.

¹ Ifj. Bethlen Miklós gr. id. m. 12. l.

A SZABADSÁGHARC MOZGALMAIBAN.

Teleki Domokos gr., a szabadelvű és tudós ellenzéki vezér, korán szemébe tűnt Gyulainak. Legelőször az 1846. jan. 12-i Pestalozzi-émlékünnep hozhatta őket össze, mikor a gróf emlékbeszédben, a kollégiumi deák meg két epigrammában dicsőítette a nagy népnevelőt.¹ Különösen visszhangra talált Gyulai lelkében Teleki Domokos grófnak 1847 elején az urbéri vitában mondott országgyűlési beszéde, mely az arisztokráciát ostorozta s az egész kolozsvári ifjúságot magával ragadta.² Még közelebbi kapcsolatot teremtett köztük az *Unio* zsebkönyv, melynek a gróf pártfogója s Gyulaival együtt lelkes munkatársa volt. 1847 áprilisában Gyulai — mint Szász Károlynak írta — nagy csapásnak tartotta volna, ha a cenzúra törölte volna a kötetből Teleki grófnak az únióra vonatkozó cik két. Viszont Teleki Domokos gr. figyelmét is méltán felkelthette a fiatal író iránt az a kitüntető bí-

¹ Erdélyi Hiradó. 1846. 109. (jan. 16.) sz. — Mult És Jelen. 1846. 5. (jan. 16.) sz.

² Jakab Elek: *Szabadságharcunk történetéhez*. 1880. 71. l.

rálat, melyben Gyulait, az *Unio* munkatársát, Erdélyi János folyóirata, a Szépirodalmi Szemle részesítette. A gróf számára, ki minden dolgának szeretett végére járni, leginkább megkönnyítették a választást egykori szerkesztőtársa, Méhes Sámuel főiskolai tanár és barátja, id. Bethlen János gr., kik Gyulairól csak a legőszintébb elismerés hangján nyilatkozhattak.

Teleki Domokos gr. 1848-ban mint a pozsonyi országgyűlés felsőházának tagja, a korszakalkotó márciusi és áprilisi politikai mozgalmak emlékeivel indult el Pozsonyból Kolozsvárra, hogy Erdélynek az únióért való utolsó erőfeszítésében vesse latba egyéniségének egész súlyát. Az Erdélyi Híradó máj. 4-én jelentette megérkezését. Gyulai Pál tehát csak májusban foglalhatta el a grófnál titkári állását. Valóban Teleki gróf számadáskönyvének is májusi részében akadunk utoljára a régi titkár nevére, s ugyanott a máj. 21-i bejegyzésben tűnik fel először az új titkárnak, Gyulainak jellemző kezeírása is. Hogy Gyulai már június elején a gróf szolgálatában volt, azt elárulja Teleki Domokos gr. számadáskönyvében a következő jún. 7-i adat: „Gyulai úrnak apró költségekre 12 frt. 30 kr.“ Hogy pedig az egész június hónapot a gróf mellett töltötte el, azt bizonyítja a júl. 21-i kiadás, mely Gyulainak mult havi fizetéséül 50 frtot tüntet fel.¹

¹ Teleki Domokos gr. számadáskönyveire a gornyeszegi Teleki-levéltárban bukkantam. Ez alkalommal is hálásan köszönöm a gornyeszegi kastély mai urának, Teleki Domokos grófnak, hogy kutatásaimban oly készségesen segített.

A kolozsvári Teleki-ház a Piac-soron — a későbbi Főtéren — a jól rendezett, nagy vagyonnak minden fényét visszatükrözte. A grófi pár az első házasságból származó két fiatal grófkisasszonnyal együtt csak kis családot alkotott ugyan, de körülöttük a darabonttól a titkárig egész sereg ember forgolódott. Gyulait különösen lefoglalta az a sokoldalú tevékenység, melyet Teleki Domokos gr. nagy kiterjedésű birtokainak vezetésében vagy egyházi, társadalmi s politikai téren fejtett ki. Majd egy távoli gazdatisztnak kellett utasítást küldeni, majd valamely iskola vagy gyülekezet várt kérésére választ, majd egy-egy politikai tervezet szerkesztése adott új gondot. Valószínű, Teleki gróf azokat a politikai cikkeket is, melyek a Kolozsvári Hiradóban június folyamán saját nevével jelentek meg, titkárának mondta tollba. A grófnak mindenre kiterjedő figyelméről leginkább tanúskodnak gonddal vezetett számadáskönyvei s bennük a krajeáros kiadásoknak is pontos bejegyzései. Ha azonban Gyulai alkalmazkodott a gróf rendszeretétéhez, hamar megnyerte bizalmát is, hiszen sokszor ő vezette be a legbizalmasabb kiadásokat.

A politikai helyzet 1848 júniusában és júliusában már valóban komor jellemet öltött. Minél kihívóbban viselkedtek ugyanis Erdély nemzetiségei, annál nagyobb csapatokban jelentkezett a kolozsvári ifjúság a toborzóhelyeken.¹ A tüntetések idejét az áldozatok kora váltotta fel. Így buzdí-

¹ Kővári László: *Erdély története 1848—49-ben.* 1861. 72., 77—82. l.

totta Teleki Domokos gr. a jún. 20-i Kolozsvári Híradóban polgártársait, hogy lovat ajánljanak fel a nemzeti hadseregnek, s az aláírást három katonai célokra alkalmas lóval nyitotta meg. Ugyanott jelentette az „Áldozatok a haza oltárára“ című rovat vezetője, hogy Gyulai Pál a lap szerkesztőjének egy arany karikagyűrűt adott át. Július első felében Erdély is megválasztotta követeit a pesti közös országgyűlésre. Teleki Domokos gr., ki Alsó-Fehér megyében és Küküllő vármegyében nyert többséget, az utóbbinak bizalmát fogadta el.¹ Mint társai, ő is sietett Pestre, hogy minél előbb teljesítse képviselői kötelességét. Házanépének, benne titkárának, Gyulainak megérkezését is jelzi számadáskönyvében a júl. 18-i bejegyzés, az úti költség, mely a Kolozsvárról Pestre küldött három szekér után járt.

A grófi család a Kolozsvárról áttelepített személyzettel együtt Pesten helyezkedett el. A fiatal grófné, Teleki Klementina grófnő azonban, kiben az özvegy gróf 1847 novemberében unokabátyjának leányát vette nőül, örömmel gondolt Gyömrőre, leánykori örömeinek színhelyére is, melyet a vasút egészen közel hozott Pesthez, s hol egyedül, hol férjével együtt többször volt a gyömrői Teleki-kastélynak vendége. Gyulait bokros teendői Pesthez kötötték. Dolga bőven akadt, úgyhogy a gróf az első hónapokban irnokokat is alkalmazott mel-

¹ Kolozsvári Híradó. 1848. 21. (júl. 6.), 23. (júl. 9.)

lette.¹ Egyébiránt elfoglaltságának köre egyre szélesült, s mint egy 1850. évi levelében írta Szász Károlynak, már a forradalom idején titkári gondjaihoz tanítói kötelességek is járultak, amennyiben már ekkor részt vett a két grófkisasszony tanításában. Mindazáltal főképp a gróf távollétében több ideje jutott arra is, hogy legszebb vágyainak tárgyát, Pest életét közelebből szemügyre vegye. Teleki gróf számadásaiban ugyanis nemcsak a gyakori gyömrői látogatásoknak, hanem annak a bécsi kirándulásnak is nyoma van, melyet a gróf szeptember közepe után, mint az országgyűlés küldöttségének tagja családjával együtt tett meg.

Leginkább érdekelték Gyulait az irodalmi mozgalmak, hiszen Kolozsvárról is majd Vahot Imre, majd Sükei Károly révén keresett kapcsolatot a pesti íróvilággal. 1847 második felében különösen Sükei vázolta előtte csábító színekkel az „ifjú Magyarország” törekvéseit; ő hívta meg az Életképek munkatársai közé is.² Bizonyára 1848 nyarán is Sükei vezette be Gyulait az ifjabb író-nemzedék körébe; Gyulai azonban alig illett bele a forradalmi szellemű társaságba, mely rendesen az Egyenlőségi Társulatnak zajos ülésein dörgött az árulás ellen.³ Meghallgathatta költő-társait, a vö-

¹ Lásd mindezekre nézve Teleki Domokos gr. számadáskönyvében az 1848. év második felére szóló bejegyzéseket.

² Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1847. dec. 1-én írt levelét.

³ Ferenczi Zoltán: *Petőfi életrajza*. III. 1896. 267., 268. l.

röstollas szónokokat, főképp Petőfi szenvedélyes kitakadásait; az Egyenlőségi Társulat túlzó radikalizmusától azonban visszariaszthatta a Madarász-testvérek kihívó szereplése.¹ Sokkal inkább elkápráztatta az a tüneményes költői egyéniség, mely Petőfi költeményeiben elemi erővel tört magának utat. A csaták zaja azonban elnyelte a költő szavát, s a szépirodalom mind szűkebb térre szorult, úgyhogy Gyulai is csak Vahot Nemzetörében s az Életképekben közölhette egy-két költeményét. Irodalmi ízlésének inkább megfelelt az Életképek, s valószínű, már ekkor megismerkedett a lap szerkesztőjével, Jókaival. Erre mutat a novemberi számokban Gyulai kebelbarátjának, Lőrincz Andrásnak két költeménye is, melyeket talán éppen Gyulai ajánlhatott a szerkesztő figyelmébe.

Ha azonban Gyulait nem tudták is meghódítani az Egyenlőségi Társulat szónokainak felforgató eszméi, azért napról-napra mind követelőbben ragadta magához egész figyelmét az az izgalmas, nemzeti dráma, mely szeme előtt játszódott le. Mikor Pestre érkezett, a magyar politikai élet fordulópont előtt állott. Minél leplezetlenebbül tűnt ki a bécsi reakció szerepe a szerb és horvát lázadásokban, annál inkább megrendült a pesti parlamentben Batthyány gróf miniszterelnöknek és pártjának helyzete, s annál félelmetesebb arányokban bonta-

¹ A Népelemnek 1848. aug. 2-i száma szerint az Egyenlőségi Társulat júl. 31-i gyűlésének szónokai: Madarász László, Mészáros Károly, Madarász József, Lisznyai Kálmán, Sükei Károly, Nádaskay Lajos voltak.

kozott ki Kossuth hatalma. Gyulai az egymásra torló eseményeket határozott politikai meggyőződésén keresztül ítélte meg, mely még Erdélyben alakult ki. Ítékezésének irányát Pesten mégis leginkább Teleki Domokos gr. bizalmas baráti köre szabta meg, s mint id. Bethlen János gr., Kemény Dénes br., Kemény Zsigmond br. s Teleki Domokos gr., ő is annak a pártnak elvét vallotta, mely az uralkodó család és a nemzet között támadt kérdéseket alkotmányos úton akarta megoldani.

Teleki Domokos gr., mint a békepártnak tekintélyes tagja, bizonyára részt vett azokon a titkos összejeveteleken is, melyek 1848 második felében Batthyány gróf helyzetének megmentését s Kossuth hatalmának visszaszorítását célozták, s bármily óvatos volt is, titkára előtt egyet-mást mégis elárulhatott politikai örekvéseiről.¹ Még biztosabban megismerhette Gyulai Teleki gróf politikai elveit az országgyűlésen. Amily sokszor feltűnt itt a gróf szikár alakja a tárgyalóteremben, époly szorgalmasan látogatott el Gyulai is az országgyűlés karzatára; itt láthatta néha-néha a márciusi ifjakat, köztük Petőfit, amint izgatottan bírálták a kormány szónokait.² Egyébiránt Teleki gróf, bár híven támogatta a Batthyány-kormányt,

¹ Kovács Lajos: *A békepárt a magyar forradalomban*. 1883. 8. l. — Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés*. 1883. 61., 62. l.

² Petőfi 1848. szept. 17-i cikkében (Petőfi Sándor *Vegyes művei*. Havas Adolf kiadása. III. 1896. 67. l.), Gyulai második pesti levelében írt a szept. 16-i gyűlés lefolyásáról.

ritkán beszélt; leginkább erdélyi ügyekben szólalt fel. Többször folytathatott Gyulai politikai eszmecserét Teleki gróffal akkor is, mikor otthon a gróf politikai levelezését segítette lebonyolítani, s mikor majd az erdélyiek kérelmét olvasta fel előtte, majd meg az erdélyiek számára fogalmazta meg a gróf tanácsát; köztudomás szerint ugyanis Teleki gróf örömezt váltott szót alkalmazottaival.¹

Szeptemberre már a reakció és a nemzet között támadt kibékíthetetlen ellentét végzetes bonyodalmakat idézett elő, úgyhogy a magyar ifjúság, elsősorban az „ifjú Magyarország” a fővárosból a csataterekre távozott.² Gyulait is elfogta a tettvágy, s ha nem szolgálhatta fegyverrel hazáját, tollal akarta részét kivenni a nemzeti küzdelemből. Ekkor indította meg *Pesti levelek* címmel cikksorozatát a Kolozsvári Híradóban, hogy a magyarországi politikai mozgalmaknak hű képét rajzolhassa meg erdélyi honfitársai számára.

Az első levél a szept. 17-i számban, az utolsó, a tizedik, az okt. 31-i számban jelent meg.³ A levelek alján *Gy*.... írói jegy áll, melyet Gyulai már az Erdélyi Híradóban is használt cikkeinek meg-

¹ Deák Farkas: *Gróf Teleki Domokos emlékezete*. 1881. 16. l.

² A Népelem 1848. aug. 4-i száma a pestieknek, köztük Degré Alajosnak elutazását jelentette, az Életképek pedig okt. 1-én említette, hogy Petőfi a harcra távozott.

³ Gyulai Pál leveleit a Kolozsvári Híradó 1848. évi folyamának következő számai tartalmazzák: 63. (szept. 17.), 67. (szept. 24.), 68. (szept. 26.), 78. (okt. 13.), 80. (okt. 17.), 83. (okt. 21.), 87. (okt. 29.), 88. (okt. 31.) sz.

jelölésére. Gyulai egyéniségét tükrözik vissza a levélírónak jellemző nyilatkozatai is. Mennyire illik hozzá, Rákóczi megéneklőjéhez a harmadik pesti levélben e felsóhajtás: „Ah poezis, mint imádlak én! Ah hányszor lebegett el lelkem előtt Rákóczi képe s diadalmas zászlója!” Jellemzően hasonlítja össze Gyulai negyedik pesti levelében a Récsey Ádám miniszterelnöktől aláírt királyi leiratot is III. Richárd ajánlatával, ki a megölt herceg özvegyének kezét kéri meg! Mennyire Gyulaira vall itt a fejlett irodalmi ízlés, főképp Shakespeare költészetének alapos ismerete és nagy tisztelete! Gyulaival együtt hivatkozhatott a levélíró erdélyi származására, valamint a Jósika-család politikája ellen irányuló ellenérzésére. Hasonlóképp leginkább Teleki Domokos gr. titkárának állhatat rendelkezésére a nyolcadik pesti levél adatai, melyek Teleki Domokos grófnak Erdély megmentésére tett lépéseit világítják meg. Ezek után joggal láthatjuk a *Pesti levelekben* Gyulai 1848. évi, politikai célú irodalmi munkásságának kimagasló eredményeit. Ezekre vonatkozik Szász Károly püspök visszaemlékezése is, mely szerint az 1848. évi mozgalmak idején Gyulai is, mint minden toll, a politikai irány felé fordult az irodalomban s lelkes cikkeket írt az erdélyi és pesti lapokba.¹

Az a kép, mely a *Pesti levelekből* bontakozik ki előttünk, izgató és nagyszerű. Maga Gyulai első levelében azt hiszi, hogy vagy egy új mohácsi

¹ Szász Károly: *Gyulai Pál*. Vasárnapi Ujság. 1869. dec. 12-i sz.

vésznapról vagy Buda legutolsó visszafoglalásáról fog beszámolni. Tulajdonképeni tárgya mégis a magyar nemzetnek s a reakciónak küzdelme, főképp a szeptemberi és októberi napok úgy, amint az országgyűlés mozgalmaiban tükröződtek. Amennyit veszített Gyulai a szűk kerettel, ugyanannyit nyert a rajz bensőségével. Hírlapi tudósításain kétségtelenül megérzik, hogy sokat időzött az országgyűlés termében s hazafiúi aggodalommal mérlegelte a tanácskozás minden mozzanatának jelentőségét. A történelmi pillanatokat rendesen közvetlen benyomásaikkal együtt vázolja. Teleki Ádám gr. árulásának hatását így jelzi: „E perc irtózatos, nagy-szerű volt és vérfagylaló.“ Máskor meg kiterjeszti figyelmét Batthyány nemes arcvonalaira vagy Kossuth elragadó ékesszólásának hangárnyalataira is.

Minél válságosabbra fordult a magyar nemzet sorsa szeptemberben és novemberben, annál nyíltabban tárta fel Gyulai hírlapi cikkeiben politikai meggyőződésének alapjait. Uralkodó érzése megvesztegethetetlen szabadságszeretete, mely minduntalan hadat üzen a reakciónak. Már az országos küldöttségnek sértő bécsi fogadásából a reakció hatalmát olvasta ki, még inkább Teleki Ádám gr. árulásából, ki nem akart Jellasics ellen harcolni. Gúnyjának állandó tárgyai Jellasics, a gyorslábú bán s magasrangú pártfogója, Zsófia főhercegnő. S amennyire felháborította a törvénytelenül kinevezett Récsey báró miniszterelnöksége, éppannyi reményt ébresztett benne a bécsi forradalom, majd

a magyar és osztrák nemzet egyetértése, mint a reakció végső veszedelme.

Ha azonban Gyulai a főváros közhangulatát tolmácsolta, mikor a reakciót kárhoztatta, már sokkal egyénibb színt öltött Batthyány és Kossuth iránt érzett csodálata. Rokonérzését teljesen meghódította Batthyány Lajos gr. férfias egyénisége s feltétlen törvénytisztelete. Mint a férfiú eszményképére tekintett fel, mikor a nemes lélek biztos öntudatát a tömegnek sem átkai, sem üdvivalgásai nem tudták megzavarni. A hideg arc nyugodt vonalai Velence nagy történeti alakjait juttatták eszébe, kik „hazafiságuk önérzetére támaszkodva, épen oly hidegen nézik a dicsőséget, mint a nép gúnyját és a vérpadot.“ Mennyire összevágott Gyulai lelkes rajza Teleki Domokos grófnak és barátainak meggondolt politikájával! Néha szinte úgy tetszik, mintha a fiatal hírlapíró Batthyány gróf pártjának szószólója volna. Így védi az új Batthyány-minisztériumot, mint a kamarilla számításainak megghiúsulását azokkal a rajongó, ifjú politikusokkal szemben, kik Batthyány vállalkozásában kevés költői vonást fedeznek fel. Ilyen nézeteivel bizonyára heves megbotránkozást idézett volna elő az Egyenlőségi Társulat zajos ülésein. Hogy Gyulai mégis saját útjain jár, leginkább kitűnik akkor, mikor Batthyány mellett Kossuthnak is igazságot szolgáltat. Kossuthban nemcsak a rendkívüli szónoki erő varázshatalmát, hanem a nemzeti ellentállás megtestesülését is látta. Lelkesedve követte még forradalmi térre is, mikor október második felében a honvédelmi bizottság elnö-

két így jellemzi: „Kossuth, mint Messiás áll a felkelkesült, fegyveres nemzet élén, fáradhatatlanul s mindig növekedő eréllyel. A jelen körülmények közt ő az egyetlen ember, ki vezetni képes ügyeinket. Ő elszánt, merész, csüggedetlen, szóval férfiú, minőt forradalmi kor kíván.“ Amennyire azonban Gyulai elismeri Kossuth érdemeit, annyira Kemény Zsigmond br. is igazolja a nemzeti ellentállást az országgyűlésnek tőle szerkesztett s Magyarországnépeihez okt. 28-án intézett kiáltványában.¹ Egyébként Gyulai a legnagyobb ellentétek idején is a kibékülés útjait egyengeti. Majd azt hangoztatja, hogy az országgyűlés anyilvános alkotmány-sértésre is az uralkodó családhoz való hűséggel felelt, majd azt, hogy nemzet törvényesebb tért sohasem foglalt el, mint a magyar. Megértéssel üdvözli Ferenc József trónralépésében, majd Ausztria és Magyarország közeledésében is a kiengesztelés és megegyezés gondolatát.

Az események hű rajzán túl más cél is vezeti Gyulait pesti leveleiben. A reakció ármányaira csak egy válasza van: a nemzeti ellentállás gondolatának terjesztése. Már második levelében vésztjós-lóan hirdeti erdélyi honfitársainak, hogy a tett órája közelget, s hogy a nemzet függetlensége, sőt létele forog kockán. Még határozottabban szól a nemzethez a negyedik levél, mikor a reakció nyílt fellépése s Jellasics kudarca után ilyen harci riadóba csap át: „Fegyverre nemzet! Most már nincs

¹ Papp Ferenc; *Báró Kemény Zsigmond*. I. 1922. 436. l.

választás!“ Különösen szívén viselte Gyulai a szorongatott erdélyi magyarság sorsát. Az ellentállás fokozása kedvéért érintette Teleki Domokos grófnak Erdély védelmére vonatkozó felszólalását, majd a honvédelmi bizottságnak azt az ígétét, hogy mihelyt a fővonalon győz, azonnal küld a végekre segítséget. Kilencedik levelében október vége felé már arra kérte Erdély fiait, hogy csak néhány napig tartsák fel még a rablócsapatokat, míg a honvédseregek rendet teremtenek. Valószínű, Gyulai a békepárt erdélyi tagjaival egyetértve, üzent Erdélynek. Közülök leghatározottabban Teleki Domokos grófra hivatkozott, de nem minden célzatosság nélkül emelte ki tizedik pesti levelében azt is, hogy az országgyűlés okt. 24-én az Erdély népeihez intézendő kiáltvány elkészítésével Kemény Zsigmond bárót bízta meg. A benső kapcsolatot árulta el az azal az összhanggal is, mely politikai nézetei s Kemény Zsigmond br. kiáltványának vezető eszméi között mutatkozott.

A pesti levelek világosan bizonyítják, mennyire hullámvásba hozták Gyulai kedélyét a szabadságharc mozgalmi. Az utolsó levél október 24-ének híreit foglalta magában. Ezzel a levélciklus félbeszakadt, minthogy nov. 16-án az erdélyi hadjárat szerencsétlen fordulatai miatt a Kolozsvári Híradó is megszűnt.¹ Ezentúl Gyulai hazafiúi izgalmait

¹ A Kolozsvári Híradó — mint id. Szinnyi József említi *Magyar írók élete és munkái* című művének IX. kötetében az 1223. lapon — 1848. nov. 16-án megszűnt. A szerkesztő, Ocsvay Ferenc. már a nov. 10-i számban azt írta, hogy alig szólhat többé olvasóihoz.

inkább csak egy-egy költői nyilatkozatában nyomonozhatjuk tovább. Október végének hangulatát őrizte meg számunkra Gyulainak *Székelyek* című költeménye, az agyagfalvi székely gyűlés költői rajza, mely az Életképeknek nov. 19-i számában jelent meg. A székely nemzeti gyűlésről a Pesti Hírlap okt. 24-én adott először hírt; Gyulai lelkesedését azonban pontosabb értesülései kelthették fel, melyeket Teleki Domokos gr. körében szerezhettek. Bizonyára hallhatott az oláhság vad szenvedélyeinek borzalmas kitöréseiről, a zalatnai vérfürdőről, de tudhatott egyet-mást a székelység győzelmes előnyomulásáról is.¹ Költeményében ugyanis büszkeséggel töltötték el lelkét az agyagfalvi tábornak harcias jelenetei, s bizakodó hittel tekintett a székely népre, a bércek ébredő oroszlánjának megmozdulására. Annál inkább leverték kedélyét azok a csapások, melyek november folyamán egész Erdélyt a reakció kezére juttatták. A novemberi hír hatását, a honfiszív fájdalmát híven fejezte ki Gyulainak *Emléklapjaimból* című s dec. 2-áról keltezett költeménye,² főkép a következő versszak:

Elesett Erdély... bujdosók levénk mi,
 És martalék a drága, ősi hon.
 Zászlónk eltépve, s az elárvult népen
 Vérbíró már a bosszus hatalom.

¹ Kövári László id. m. 88—106. l.

² Lásd a *Székelyek* és *Emléklapjaimból* című költeményeket Papp Ferenc gyűjteményében: *Gyulai Pál irodalmi emlékeiben*. (1926.) 99—103. l.

Még sötétebb köd nehezült Gyulai lelkére 1848 végén s 1849 elején, mikor Görgei folytonos hátrálása, az országgyűlés menekülése, majd a császári seregek bevonulása teljesen feldúlta a főváros életét. A megdöbbszentő fordulat mind Gyulait, mind Teleki Domokos grófot minden jel szerint Pesten érte. A grófot ugyanis, mint saját jegyzeteiben írta, 1848 végén megviselt idegrendszer, megbomlott egészsége s a forradalom vérözöne a politikai élettől való teljes visszavonulásra kényszerítette.¹ Ezért nem követte a kormányt 1849-ben Debrecenbe, s a képviselőház márc. 23-i ülésén is úgy emlegették, mint aki betegsége miatt maradt távol.² Leginkább elárulják Teleki Domokos grófnak s titkáranak hollétét azok a szerződések, melyeken Teleki Domokos gr. vagy helyette titkára jegyezte fel, hol s mikor vették ki a gróf alkalmazottai járandóságukat.³ Az egyik levélen Gyulai 1848. dec. 26-án neve kezdőbetűjének aláírásával ismerte el, hogy a lovászlegényt Pesten elégítette ki; a nagy év utolsó napjait tehát Pesten kellett átélnie. Hasonlókép, ha a grófkisasszonyok német nevelője 1849. jan. 9-én Pesten vette fel előre első negyedévi fizetését, akkor a jelzett időben bizonyára az egész grófi család is Pesten tartózkodott. Minthogy pedig 1849 januárjából a további adatok hiányoznak, s a februári bejegyzések mind Gyömrőről származnak, joggal

¹ Deák Farkas id. m. 14. l.

² Pap Dénes: *A parlament Debrecenben. 1849. 1870.* 220. l.

³ A szerződésekre a gernyeszegi Teleki-levéltár tulajdonosa, Teleki Domokos gr. hívta fel figyelmemet.

következtethetjük, hogy Teleki Domokos gr. házanépével együtt 1849 januárjának végén hagyta el Pestet s költözött Gyömrőre.

Valószínű, Teleki Domokos gr. épúgy, mint Deák Ferenc, kihez a politikai felfogás rokonságán kívül a legnemesebb barátság fűzte, Pestet tartotta még legbiztosabb helynek az általános felfordulás idején.¹ Bizonyára őt is, mint a Pesten maradt képviselőket, köztük Pázmándy Dénest, Szentkirályi Mórt, bántatlanul hagyta a katonai uralom.² Így Gyulai is a katonaságtól megszállott fővárosban húzódott meg; ő is átérezhette az ostromállapot gyötrelmeit, s őt is megdöbhentették a gögös hatalom rémtettei, mely kivégzésekkel és bebörtönzésekkel tette az életet bizonytalanná. Többször megfordult a Pesti Hirlap szerkesztőségében, melyet 1849 első hónapjaiban egykori tanuló társa és barátja, Szilágyi Sándor szerkesztett.³ Itt a szerkesztővel s a munkatársakkal: Nagy Ignáccal s Mentovich Ferencel bizalmas körben beszélhette meg a honvédseregek csatáiról szállongó híreket. Lelkét azonban sokkal inkább megrendítették a rohanó események, hogysem irodalmi munkásságának folytatására gondolt volna. Kevésbé csábította erre a

¹ Ferenczi Zoltán: *Deák élete*. II. 1904. 218. l.

² Márki Sándor: *Az 1848—49. évi szabadságharc története*. (Szilágyi Sándor: *A magyar nemzet története*. 1898. 252. l.)

³ A Pesti Hirlapnak 1849. jan. 3-i számában szerkesztőként Jókai Mór, segédszerkesztőként Szilágyi Sándor szerepel. A jan. 6-i számot Szilágyi Sándor szerkesztette.

Pesti Hírlap szelleme, mely minduntalan érezttette hódolatát a megszálló katonai hatalommal szemben.

Egyébiránt hiába erőltették a fővárosra a nyugalmat és jó kedvet, a meginduló irodalmi és színházi élet csak rövid időre takarta el a megszállás izgalmaival. Még az óvatos Nagy Ignác is panaszra fakadt a Pesti Hírlap jan. 17-i számában a katonai beszállásolások rendszertelensége miatt. Mi tarthatta volna Teleki Domokos grófot is az erőszakosságok között? Minél tűrhetetlenebbé vált a katonai uralom terhe, annál vonzóbbnak tűnt fel a gróf és családja előtt Gyömrő s a parkból kimagasló grófi kastély, hová a végtelen, havas mezőkön át nem ért el a főváros bántó zaja. A kiköltözést még inkább siettethette Teleki Domokos gr. fiatal neje, ki 1849 nyarára várta első gyermekének születését s azért épen rászorult a szülői otthon melegére s az anyai szív szeretetére.¹ Így talált Gyulai is 1849 januárjának végén a gyömrői Teleki-kastélyban menedéket, míg a szabadságharc vihára majd távolabbi vidékek felé száguldott, majd tombolva tért vissza.

A hazafiú bánatát a gyermeki szív gyásza tetézte. Özveggy Gyulay Antalné már betegen feküdt a kis családi házban, mikor 1848 őszén a császári hadak mind szűkebbre szorították a gyűrűt Kolozs-

¹ A keresztelezésre nézve sem a gyömrői, sem a gerjeszegi ref. egyház anyakönyve nem nyújtott felvilágosítást. Teleki Domokos gr. újabban a pesti ág. h. ev. egyház anyakönyvéből állapította meg, hogy nagyszüleinek: Teleki Domokos grófnak és Teleki Klementina grófnőnek leánya, Teleki Ilona grófnő 1849. jún. 26-án született és aug. 12-én kereszteltetett meg.

vár körül. Ápolását csak leánya vállalta magára; fiai közül Pál Pesten tartózkodott, a másik kettő meg honvédnek állott be. Az ötvenöt év terhét növelte a retteget is, mely Urbán seregének közeledtére a várost elfogta, de az özvegy halálát az unitárius egyház anyakönyve szerint mégis a kolera idézte elő. A temetés 1848. nov. 15-én ment végbe, két nap múlva meg a császáriak elfoglalták s hadisare alá vetették Kolozsvárt. Gyulait annál inkább lesujtotta anyja halálának híre, mert húga miatt is aggódott, ki egyedül maradt az elárvult családi házban. A fájdalmas veszteség emlékét évekig híven őrizte lelkében. Ezt érintette egy megrendítő gyászeset alkalmából egy 1856. évi müncheni leveleiben következő kijelentésével: „Anyám halála óta nem sírtam annyit, mint tegnap.“¹ A sötét gyászt még komorabbá tette Gyulai szemében az a szomorú valóság, hogy anyját utolsó útjára sem kísérhette el. Egyelőre ugyanis lehetetlenség volt Erdélybe utazni; 1848 karácsonyáig Kolozsvár volt az ellenség kezében, azontúl meg Pest került a megszálló császári sereg hatalmába. Szász Károly püspök feljegyzése szerint Gyulai, mihelyt lehetett, 1849-ben szülőföldjére sietett, de akkor már anyjának csak sírját találta a temetőben. Ugyanakkor, mint Szász Károly említi, hogy hűgán segíthessen, néhány hétig Kolozsvárott maradt s Ocsvay lapjában, a Honvédben dolgozott.²

¹ Lásd Gyulai Pálnak Arany Jánoshoz 1856. dec. 15-én írt levelét a M. T. Akadémia levéltárában.

² Lásd Gyulay Antalné temetésének körülményeit Szász Károlynak Gyulai Párról szóló cikkében a Vasárnapi Ujságnak 1869. dec. 12-i számában.

Ez a kolozsvári kirándulás leginkább április végére s májusra eshetett. Az isaszegi ütközet után ápr. 24-én ugyanis a császári hadsereg új fővezére minden katonaságát kivonta Pestről,¹ s ezzel megnyitott az út Pest és Kolozsvár között. Teleki Domokos grófot is ez időtájt kereshette fel valamilyen gazdatisztje Erdélyből, hogy erdélyi birtokainak viszonyairól értesítse. Ilyen alkalommal vághatott neki Gyulai is a fárasztó útnak, hogy láthassa anyjának sírját, az élet gondjaival küszködő hűgát és szülővárosát, mely rövid időn annyiszor érezte a hadi szerencse változásait. Fájdalmas érzései közé a viszontlátás örömei vegyülhettek, mikor Kolozsvárott nemcsak hűgával, hanem bátyjával, Gyulai Ferenczel is találkozott, ki március elejétől augusztus közepéig mint a kolozsvári színtársulatnak egyik igazgatója szerepelt.² 1849. évi karácsonyestjének költői rajzában is az édes szülő sírjának képével közvetlenül kapcsolódik a jó testvérek emléke.³ A feldúlt Erdély komor benyomásait leginkább enyhítették az erdélyi szabadságharc felemelő részletei, s Bem diadalainak feljegyzésében névtelenül talán Gyulai is részt vett, mint a

¹ Márki Sándor: *Az 1848—49. évi szabadságharc története*. (Szilágyi Sándor: *A magyar nemzet története*. X. 1898. 252. l.)

² Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári színészet és színház története*. 1897. 376. l.

³ Gyulai költeménye *Karácson éjszakáján* címmel 1850-ben a Magyar Írók Füzetekben jelent meg, a gyűjteményes kiadásban pedig *Karácsonkor* címmel az 1849. évi költemények között foglalt helyet.

Honvéd munkatársa.¹ Gyulait azonban titkári kötelességei csakhamar visszaszólították erdélyi környezetéből Teleki Domokos gr. körébe. Máj. 20-án túl annál könnyebben utazhatott vissza, minthogy Biasini ekkor újra megindította gyorskocsiját Kolozsvár és Pest között.² Annyi bizonyos, hogy június elsején már Gyömrőn volt. Ezt bizonyítja Gyulainak Szilágyi Sándorhoz Gyömrőről Pestre küldött s jún. 1-én keltezett levele. A keltezés ugyan hiányos, de az évszámot határozottan elárulja a levél címe. Gyulai ugyanis Gyömrőről jún. 1-én csak 1849-ben irányíthatta levelét a pesti Szabadsajtó-utcába s a Pesti Hirlap szerkesztőségébe.

Ha Gyulait az 1849. év első hónapjaiban a reakció kiméretlen rendszabályai elszakították a szabadságharc mozgalmaitól, annál inkább megmozgatta költői kedélyét a magyar vitézség dicsősége, mikor az isaszegi ütközet közelében s erdélyi útján ismét a szabadságharc szellemi légkörébe került. A székely nép eredeti, hősies természete foglalkoztatta képzeletét *A székelyek* című költeményében, s Bemnek egyik legfényesebb diadalára, Szeben bevételére célzott, mikor a székely embert így jellemezte:

Muszka sisakból iszik bort
S kenyérért Szebenbe ront.

A magyarországi tavaszi hadjárat meglepő ered-

¹ A lapban, melyet Ocsvay Ferenc Bem ösztönzésére indított meg, hasztalan keressük Gyulai írói munkásságának határozottabb jeleit.

² Honvéd. 1849. 106. (máj. 1.) sz.

ményei Görgeire terelték figyelmét, s talán már e korból ered a nagy hadvezér iránt érzett tisztelete. Jún. 5-én szemtanúja lehetett Kossuth bevonulásának is. Mint maga említi, júniusban máskor is megfordult Pesten. Egy alkalommal az Arany Sasban honvédtiszt barátaival ebédelt együtt s tőlük értesült a tápióbicskei csata egy jelenetéről, Csikány főhadnagy hősi haláláról, ki megsebesülve, „Előre“ kiáltással halt meg csapata élén. Saját vallomása szerint e történetből alakult ki még ugyanazon a júniusi napon *Hadnagy uram* című költeménye.¹ Június hónap hangulatát tükrözik vissza Gyulainak *Haldokló huszár* és *A honvéd kedvese* című költeményei is.² Mindezekben a költői nyilatkozatokban inkább szóhoz jutott az önfeláldozás csodálata, mint a győzelembe vetett, feltétlen hit. Valószínű, hogy a borús lírai hangulatokban már az orosz beavatkozás hírei vetették előre sötét árnyékukat.

A nemzet júniusi reményeit júliusban szét tépte az orosz és osztrák hadak előnyomulása, majd a forradalmi kormány menekülése s a főváros elfoglalása. Gyulai Teleki Domokos gr. családjával együtt Gyömrőn érte meg a végzetes eseményeket.³ Itt egy darabig még hallatszott a csaták

¹ Gyulai Pál *Költeményei*. I. k. 1904. 302. l.

² Papp Ferenc: *Gyulai Pál irodalmi emlékei*. 1926. 103–106. l.

³ A geryeszegi Teleki-levéltárban őrzött szerződések szerint Teleki Domokos gr. 1849 júliusában és augusztusában, valamint az utánuk következő hónapokban Gyömrőn elégítette ki alkalmazottait.

zaja, csakhamar azonban elnémult az alföldi táj, míg augusztusban a világosi fegyver-letétel híre a szabadságharc teljes összeomlását jelentette.

A szabadságharc mozgalmaiban a sors Gyulai-nak inkább a szemlélő szerepét juttatta. Minthogy az eseményeket kellő távolságból tekintette át, jobban tudta mérlegelni az erőviszonyokat, melyek végső veszéllyel fenyegették nemzetének életét. Azért a bukás is sokkal mélyebben s lesújtóbban hatott reá, mint azokra, kiket a forradalom emelt. Ő maga egy év múlva így foglalta össze számadását: „Csak hazám és érző szívem volt. Az első elveszett, a másik megmaradt, hogy vérezzen.“ A nagy nemzeti tragédia szereplőiről Gyulai is más-kép gondolkozott Világos után, mint egy évvel azelőtt, s Teleki Domokos gróffal együtt nagyjában igazat adhatott a békepártnak, mely a katasztrófaért inkább a nemzet vakmerő álmait tette felelősekké. A meddő vádaskodástól s tétlen kétségbeeséstől azonban megóvta igazi erdélyi világnézete, mely a sors csapásai között is szívósan ragaszkodott eszményeihez. Tekintete a borult jelenről a jövőbe fordult, s nemzetébe vetett hitével vallotta: „Egy nagy és dicső nemzetet, mely békében az emberiség nagy eszméiért lángolt, csatáiban fél világtól bámult hős lón s láncai közt büszkén szenved a nélkül, hogy megalázott és térden csúszó legyen, nem lehet oly könnyen elpusztítani. Csak önmaga pusztíthatja el magát.“¹

¹ Mindkét idézet Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1850. máj. 11-én írt leveléből való.

AZ IRODALMI PÁLYA KEZDETE.

A múlt század negyvenes éveiben rejtelmes erőktől csapkodtak magasra a magyar szellemi élet hullámai. Mint Kossuth Pesti Hírlapjának korszakos hatása mutatta, a betű hatalmát megnövelte a nemzeti és emberi jogokba vetett hit, s az igézetes eszmék és a szenvedélyes vágyak új meg új írói és költői egyéniségeket vontak az irodalom vonzókörébe. A nagy mozgalom korán lekötötte Gyulainak, a kolozsvári ref. kollégium növendékének figyelmét is, s első irodalmi kísérleteiben mind komolyabban készült írói és költői hivatásának betöltésére.

Az a változatos tér, melyet az ifjú Gyulai az irodalomban elfoglalt, nem kedvezett nagyobb szerű alkotó munkának, de annál alkalmasabb volt a lelki erők sokoldalú kifejtésére. Egyéniségének jellemző elemei már a fejlődés kezdetén hármas irányt adtak irodalmi munkásságának. Éles ítélőereje szinte utalta a bírálatra s leginkább társadalmi és irodalmi környezetének rajzában nyilatkozott, költői tehetsége pedig részint lírai költe-

ményeiben, részint elbeszéléseiben tárta ki rejtett értékeit.¹

I.

Amint Gyulai érdeklődését korán lekötötte az irodalom élete, époly hamar szemébe ötlött az irodalmi műbírálat rendkívüli jelentősége. Alig gondolhatott költői eszményképére, Vörösmartyra is a nélkül, hogy ne lelkesült volna a nagy harcért, melyet Bajza a szépirodalmi és kritikai folyóiratokban a költészet igazi értékeiért vívott. Részben e hősie küzdelem hatása volt, hogy Gyulai műbíráló hajlama már a kolozsvári ref. főiskola falai között gyors fejlődésen ment át. Első éves bölcsészethallgató-korában, mint Garay Regélő Pesti Divatlapjának kolozsvári tudósítója lépett fel, úgyhogy 1842. márc. 5-étől 1843. jún. 11-éig huszonkilenc számban ismerünk tollának nyomaira. Ő írta az 1844. évi folyam számára Andaynak Laurához intézett leveleit s a *Cserhalom* című cikket is. A rendelkezésére bocsátott teret annál szabadban használta ki, minthogy Garay, mint Bajza találóan jegyezte meg, a Tárca változatosságában látta a Regélő legnagyobb erejét.²

A lap tudósító Gyulai oly beható figyelemmel

¹ Az ide tartozó részleteket és jegyzeteket lásd bővebben Papp Ferencnek *Gyulai Pál irodalmi pályakezdeése* című értekezésében. Budapesti Szemle. 207. k. (1927.) 401—431. l.

² Bajza József: *Összegyűjtött munkái*. 1899. IV. kö. 476. l.

kísérte a színház és irodalom életét, hogy megjegyzéseiből határozott műbíráloi egyéniség körvonalai bontakoznak ki előttünk. Prózája már ekkor érdekes vegyüléke az érzelmességnek és élelműségnek. Érzelmei néha túlárádnak ugyan, de ítélőereje hamar korlátok közé szorítja őket. Támadásainak kedvelt célpontja minden félszegség, s egy-egy elmés fordulattal ügyesen vagdalkozik jobbra-balra. Így dícséri a sorsot azzal a megjegyzéssel, hogy több humor van benne, mint humoristáinkban; így veszi tollának hegyére a Mult És Jelent, melynek kritikája csak a multba való, majd a Honderűt és *Galambpostáját*, melynek címét koholt híreiért *Szarkapostára* szeretné változtatni. Mondatai a kor irodalmi divatjához képest gyakran szónokiasabb díszet öltenek, de fejlődő stílusérzéke már sokszor elveti a mult század negyvenes éveinek mesterkélt kifejezéseit s megtalálja a gondolatnak egyszerűbb formáját is.

Épily rohamos Gyulai irodalmi ízlésének fejlődése is. 1842. évi laptudósításain még itt is, ott is áttetszettek a Regelő Pesti Divatlap vezető elvei. 1844. évi leveleiben azonban már sokkal önállóbban alkotta meg ítéleteit a színház és irodalom kérdéseiről. Dramaturgiai nézeteiben különösen jelentős helyet foglal el a kritika, mely nélkül a lángész eltévedhetne s a talentum elsatnyulna. Úgy látszik azonban, mintha nem elégítené ki már az az elvtelen színi bírálat, melyet Bajza egykor Garayban és színbíráloi társaságában támadott, mintha inkább azokat az elveket követné, melyeket éppen Bajza tűzött ki dramaturgiai leckéiben a magyar színi bí-

rálók számára.¹ Megjegyzései nagyrészt a színművészetnek Bajzától megjelelt mozzanataira: a szövejtésre, szavalásra, taglejtésre, arcjátékra s jellemfelfogásra vonatkoznak, s amint Bajza örömezt részletezte egy-egy kiválóbb színész játékát,² ő is találó képet fest Fáncsy vendégjátékáról s Komlóssy színtársulatáról, főkép Komlóssy Ida egyéniségéről.

Még inkább homloktérbe léptek Gyulainak 1844. évi dolgozataiban a költészetre vonatkozó nézetei. Irodalmi irányára különösen jellemző az a sóvárgás, mellyel a letűnt századok világába tekint vissza. Amint Bajza rokonérzéssel bírálja a középkort,³ Gyulai képzeletét is megbűvöli a távol mult, főkép a magyar középkor. Cserhalom környékén Szent László kora derül fel előtte vadságával, de ragyogó dicsőségével is. Egyik áprilisi levele szerint pedig azon búslakodik, miért nem élhetett hazájának regényes századaiban. Mindezek az ábrándok a romantikus kedélyvilág kitörései, s valóban a fiatal író mind több vonzalommal fordul a romantika eszményei felé.

Megjegyzéseiben majd Byron, majd Hugo foglalkoztatja, de leginkább kivívja elismerését Sand György egyéniségének és költészetének egyegy vonása. Azt mondja róla, hogy a legszebben ír franciául, *Lélia* című regényét pedig a legmélyebb lélekismerettel és költészettel gazdag műnek

¹ Bajza József id. m. V. 60—67. l.

² Szücsi József: *Bajza József*. 1914. 269. l.

³ Bajza József: *A középkor*. (Bajza József id. m. III. 83—96. l.)

tartja. Hasonlóképp fedezi fel ép ízlése a magyar romantikus költészet igazi értékeit is. Vörösmarty költői képzeletének varázsa vezette el Cserhalom büszke tetejéhez is. Maga vallja meg, hogy úgy vándorolt e tájra, mint zarándok szentjének képéhez. Cserhalmi kirándulásának leírása épen azt bizonyítja, mily elragadtatással követte a nagy költő szellemének merész röptét, s mennyire megigézte lelkét Vörösmarty eposzának férfias és nemzeti tartalma. Romantikus eszményeivel összeillett a népies szeretete is, s a Regélő Pesti Divatlapnak 1844. márc. 7-i számában örömmel hirdette, hogy Krizának *Vadrózsák* című, érdekes székely népdalgyűjteménye nemsokára elhagyja a sajtót. Ítéltö-
erejének fejlettségét mégis leginkább akkor leplezte le, mikor Kemény Zsigmond br. regényírói nagyságának körvonalait néhány regénytöredékéből már a Regélő Pesti Divatlapnak 1844. jún. 20-i számában egyik megjegyzésében előre éreztette.

Az irodalmi tér azonban, hol Gyulai kritikai tehetsége tovább fejlődhetett volna, mindinkább összeszorult, mikor a Regélő Pesti Divatlap szerkesztése 1844. júl. 1-én „Pesti Divatlap“ címmel Vahot Imre kezébe került. Csak a Pesti Divatlapnak 1846. évi folyamában jelent meg tőle két kis levél „Anday“ aláírással. Az 1847. évi ápr. 4-i számban *Erdélyi levelek* címmel „Anday“ néven ismét megkezdett ugyan egy levélsort, de dec. elseji levelében már azt írta Szász Károlynak, hogy lehetetlen folytatnia, mert Vahot miatt sokat kell elhallgatnia.

Pedig hogy ekkor már Gyulai mily biztos

szempontból ítélte meg a magyar irodalom életét, főképp a költő alkotó munkáját, arról leginkább tanúskodnak barátjához, Szász Károlyhoz 1847-ben írt terjedelmes levelei. Az irodalmat oly nagyra becsülte, hogy neki minden érdeket alárendelt, még a barátság követeléseit is. Másrészt Szász Károlynak Lisztről írt költeményét bírálva, szinte Lessing gondolatával vont határvonalat a festészet és festő költészet között. Hasonló, finom elemzés Gyulai levelének az a része is, melyben a regény és novella lényegét fejtegeti. Legbiztosabb jelét adta elemző művészetének 1847. dec. elseji levelében akkor, mikor Sükei írói egyéniségéről s a tőle alakított „ifjú Magyarország“-ról mondta el nézeteit, s mikor meglepő tárgyiassággal ítélte meg azt az izgalmas harcot, melyben Sükei a forradalmi szenvedélyt, Erdélyi János, a Szépirodalmi Szemle szerkesztője, pedig az irodalmi tekintélyt képviselte.

Az esztétikai és kritikai nézeteknek ily gyors kinyílása elsősorban az éles ítélőerő eredménye, de irodalmi hatás nélkül még sem képzelhető. Gyulai, bár jelentős világirodalmi ismeretre tett szert, annyira a magyar irodalom légkörében élt, hogy első mesterei a kritika terén is leginkább innen kerültek ki. A kritika hatalmát Bajzában ismerte meg; tőle származnak irodalmi irányának vezető elvei is. Leginkább megérzik Bajzának közvetlen hatása Gyulainak 1847. évi decemberi levelén, főképp a novellára és regényre vonatkozó töredékeszméin. Egy-egy jellemző kifejezés, valamint a novella és regény körének megjelölése Bajzának a

regényköltészetről szóló tanulmányára mutat vissza, bár Gyulai sok eredetiséggel fejtette tovább Bajza elméletét.

Ha azonban Gyulainak műbírálói elvei közé itt is, ott is becsúszott Bajzának s az Athenaeumnak egy-egy jellemző eszméje: a Regélő Pesti Divatlapmal sem lehetett a fiatal műbíró hosszabb ideig kapcsolatban a nélkül, hogy a lap szelleméhez ne alkalmazkodott volna. Tulajdonkép a francia dráma ellen is Henszlmann Imre példájára hadakozott, ki kérlelhetetlen haraggal ostorozta az 1842. és 1843. évi Regélő Pesti Divatlapban a francia romantikus dráma bűneit. Henszlmann vezette be Gyulaif Shakespeare költészetének mélységeibe is, mikor a Regélő Pesti Divatlap 1842. és 1843. évi folyamában oly biztos esztétikai műveltséggel elemezte a legnagyobb modern drámaíró tragédiáit.¹ Még inkább szemébe tűnt Gyulainak a Regélő Pesti Divatlapban Erdélyi János, ki a negyvenes években a magyar kritika vezetését ragadta kezébe. Az irodalmi hatást épen a Regélő Pesti Divatlap közvetítette, melynek Gyulai munkatársa, Erdélyi pedig irányadó szelleme volt. Valószínű, Gyulai a Laurához intézett kolozsvári leveleket is Erdélyi után tervezte, ki a Regélő Pesti Divatlapban *Levelek Ottiliához* címmel már jóval előbb megkezdte egy levélsorozatban az újabb magyar irodalmi mozgalmak bírálatát. Erdélyi bírálataiban, főkép Vörösmarty költészeté-

¹ Császár Elemér: *A magyar irodalmi kritika története. A szabadságharcig.* 1925. 363—371. l.

nek beható elemzésében¹ ismerte meg a kritika művészeibb feladatait és eszközeit, valamint a költészet izgatóbb kérdéseit. Erdélyi kritikai nézetei erősítették meg Gyulait a népköltészet szeretetében, s utána hangoztatta kritikai megjegyzéseiben a lángész korlátait, a költői forma törvényeit is. Leginkább kivívta Gyulai tiszteletét Erdélyi 1847-ben, mikor a Magyar Szépirodalmi Szemlében annyi szellemi fölébbséggel mondott ítéletet a magyar szépirodalomról. Elismerésével nem is fukarkodott leveleiben. Majd a Szemle nagyon jó szemeitől féltette az *Unio* zsebkönyvet, majd meg a Szemlének Gyulaira vonatkozó lelkesítő szavait viszonzotta ily kitüntető magyarázattal: „Erdélyi becsületes ember és szigorú és szívében hordja az irodalom ügyét, ostromozója az önhittségnek és az igénytelenség véde.”²

Sokat köszönt Gyulai a magyar kritika vezéreinek. Széleskörű műveltségük, nemes erkölcsiségük, férfias bátorságuk új meg új ösztönt adott a fejlődő kritikai tehetségnek magasabb célok elérésére. Másrészt irodalmi harcaik és elemzéseik feltárták előtte a magyar műbírálat stílusának rejtettebb titkait, a leghathatósabb mesterfogásokat. Ilyen módon a fiatal műbíráló egyénisége leginkább a magyar kritikai irodalom mozgalmái között bontakozott ki, habár teljesebb kifejlését a külföldi irodalmi kritika hatása is elősegítette. A szellemi

¹ Erdélyi Jánosnak *Vörösmarty Mihály* című dolgozata 1845-ben az Irodalmi Örben jelent meg.

² Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1847. ápr. 29-én és dec. 1-én írt leveleit.

rokonság ellenére azonban Gyulai már pályája kezdetén eltért mestereitől. Nem volt annyira az elvek híve, mint Bajza vagy Henszlmann, s nem kereste annyira a bölcséleti távlatokat, mint Erdélyi; leginkább fejlett ízlése után indult s gyakran épen azért sokkal könnyebben eltalálta az irodalmi jelenség valóját. Maga is az ízlés fontosságát emeli ki 1847. dec. elseji levelében ezzel a mondattal: „Érzem Gutzkow szavainak igazságát: a művészet törvényeit inkább érezni lehet, mint érteni.“

A szabadságharc zajában elnémult az irodalmi pártok harca. Gyulai is szentségtörésnek tartott minden érdeket, mely a nemzet tekintetét a lét és nemlét kérdéseiről elterelte volna. Bármennyire megillette volna a bírói hatalom az irodalomban, hiányzott számára az a tér, melyen műbíráói egyénisége kitárhatta volna tartalmának egész gazdagságát. A nemzeti küzdelemnek sorsdöntő mozgalmak között azonban Gyulai Pál a műbíráói vezéri botot már tarsolyában hordta.

II.

Egyelőre Gyulai becsvágát kevésbé ösztökelte a műbírálónak rettegett hatalma, mint a költészet bűvös világa. 1847. dec. 1-én maga írta Szász Károlynak, hogy életének egyedül a költészet ad igazi tartalmat, s hogy érte mindent, kint, nyomort is kész szenvedni. A fiatalos rajongást azonban könnyen eloszlatta egy-egy sötét órában az önbírálat, mely a költői tehetségben legfeljebb

a költői természetet ismerte el. A benső küzdelmek jeléül változtatta Gyulai minduntalan irodalmi terveit; hol népregékkel, hol balladákkal és románccal akart fellépni, közben meg egyre írta lírai költeményeit. Ezekben a gomolygó tervekben a költői lélek szinte saját mélységeit méregette. Fennen csapongó vágyait leginkább kifejezte 1847. dec. elseji levelében következő felkiáltása: „Csak egy dalt, csak egy-két sort tudnék teremteni, mely halhatatlan legyen!”

A költői egyéniség fejlődésében az első korszak kezdetét a Teleki József grófnak, Erdély kormányzójának beiktatására írt, *Az anya és fohásza* című üdvözlő vers jelzi, mely a Hon És Külföld 1842. évi márc. 22-i számában jelent meg. Végső határu a *Világosnál* című költemény kínálkozik, mely a szabadságharc leverésére következő napok hangulatát tükrözi vissza s az 1849. évi ősz elején keletkezhetett. Az ifjú költőt tulajdonképp Bajza, az Athenaeum szerkesztője, avatta fel, mikor *Hunyadi János* című epigrammáját 1842-ben, *Ősidőből* című balladáját pedig 1843-ban közölte folyóiratában. Ettől fogva Gyulai költeményei sűrűn követték egymást a pesti szépirodalmi lapokban. Külön csoportot alkottak költői termésében azok a nagyobbbrészt németből fordított gyermekversek, melyek leginkább barátjának, Gáspár Jánosnak ösztönzésére készültek s 1847 decemberében Gáspár János és Kovácsi Antal olvasókönyvében láttak napvilágot. Az 1848. évi mozgalmas, kolozsvári napok emlékét őrizte meg az 1848 tavaszán megjelent *Nemzeti színek* című füzetecske, melybe Gyulai

Mentovics Ferenczel és Szász Károllyal együtt több politikai költeményét foglalta össze.¹

Minél emelkedettebben gondolkodott az ifjú Gyulai a költészetről, annál elérhetetlenebbeknek tűntek fel előtte magas céljai. Költői eszméi hamar testet öltöttek ugyan, de gyorsan fejlődő ízlése époly hamar felfedezte alkotó képzeletének fogyatkozásait. Évek múlva is szigorú ítélkezéssel válogatta meg ifjúkori verseit, keveset vett fel közülök költeményeinek gyűjteményeibe s azokat is szinte újra költötte. Így ifjúkori költői egyéniségének fejlődését a szabadságharc végéig legteljesebben a negyvenes évek folyóirataiban és irodalmi vállalkozásaiban kísérhetjük nyomon. Itt a fejlődést 61 költemény tárja elénk, melyek közül a költő csak 17 darabnak jegyzelmzett meg gyűjteményes kiadásában.²

Azt a költői világot, mely Gyulai ifjúkori költeményeiből alakul ki előttünk, gazdag tartalommal töltötte meg az ifjú költőnek átható elméje, élénk képzelete s mozgékony kedélye. Mily törhetetlen hittel csüngött az emberiség legszentebb eszményein, melyekért egykor a főiskola komor falai között lelkesült! Csodák vették körül a természetben s az életben. Alig bírt a felemelő hatásokkal, melyek székelyföldi útján a vadregényes vidé-

¹ *Nemzeti színek*. Irták Gyulai P., Mentovics F., Szász K. Kolozsvárott. 1848. Barráné és Steinnál.

² Gyulai Pálnak a gyűjteményes kiadásokba fel nem vett költeményeit lásd Papp Ferencnek *Gyulai Pál irodalmi emlékei* (1926.) című gyűjteményében 1–185. l.

ken lelkét hatalmukba ejtették. Első szerelmében is egymást érték nagyszerű felfedezései; éveken keresztül csodálta azt a sok szépet és nagyot, mit női eszményképében, Pataki Emiliában vett észre, s érzelmeinek erejét sem az idő, sem a távolság nem tudta megtörni. Még állandóbb izgalomban tartotta egész valóját hazájának sorsa, a szabadságharc kitörése, a diadalok mámore s a büszke remények összeomlása. Mindezek a lelki mozgalmak, melyek inkább bensőségükkel, mint rendkívüliséggükkel tűntek ki, itt is, ott is áttetszettek Gyulai költeményein. Mindazáltal Gyulai költészetének jellemét a fejlődés első korszakában mégsem annyira a költői anyag adja meg, mint inkább az a mód, ahogyan lírai és elbeszélő költői eszméi az irodalmi hatások alatt kibontakoznak.

A költői tehetség nyiladozására legközvetlenebb hatással az a költő-társaság volt, mely 1839-től 1841-ig Kolozsvárott a Nemzeti Társalkodóban s a Kriza Jánostól, majd Szentiváni Mihálytól szerkesztett *Remény* című zsebkönyvben fejtett ki nagyobb tevékenységet.¹ Ilyen kapcsolatot árul el Gyulai 1849-ben is, mikor *Székely támad*, *Székely bánja* című költeményében ugyanahhoz a tárgyhoz s ugyanazokhoz a költői eszmékhez tért vissza, melyeket egykor az 1841. évi *Remény*ben Szentiváni-nak *Székely támadt* és *Székely bánja* című költeményeiben talált. Gyulai és Szentiváni egyformán, sőt itt-ott ugyanazokkal a szavakkal értelmezik a székelység büntetésére épített várak sorsát; puszt-

¹ Angyal Dávid id. m. 10—12. l.

tulásukban mindketten a zsarnokság tehetetlenségét állapítják meg. Az erdélyi költői kör azonban mégsem tudott Gyulai lelkében gyökeresebb változást előidézni, minthogy Szentiváni 1842-ben meghalt, Krizát meg csakhamar életének viszonyai vonták el a költészettől. Még amiben Kriza és Szentiváni Petőfit megelőzték, a népköltészet művészi formáinak utánzása sem tudta Gyulainak gondolat- és képzeletvilágát meghódítani. Gyulai ugyanis csak 1846 körül, tehát Petőfi feltűnése után kezdte a népies elemet verseiben határozottabban éreztetni, s még 1847. márc. 15-én is azt állapította meg magáról Szász Károlyhoz írt levelében, hogy nem rendelkezik a népies költészet feltételeivel, mert sem a nép nyelvét, sem a népet nem ismeri kellőképen. A kolozsvári költőtársaság romantikus törekvései legfeljebb csak előkészítették Gyulai lelkében az egyetemes magyar irodalom uralkodó áramlatainak hatását.

A múlt század negyvenes éveiben lírai költészetünk irányát két tüneményes költői egyéniség adja meg, kikben a magyar romantika teljes pompáját fejtette ki: Vörösmarty és Petőfi. Ennek az időszaknak magyar irodalmi mozgalmai közé sorozta Erdélyi János is a regényes líra kifejlődését, s míg a korszak első részében 1830-tól 1844-ig Vörösmarty lángelméjének kápráztató kitöréseit csodálta, a második részt attól az időponttól számította, melyben Petőfinek korlátot nem ismerő költői egyénisége lép homloktérbe.¹ Bár Erdélyi sze-

¹ Erdélyi János: *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból*. 1855. (*Kisebb prózái*. II. 1865. 26., 119., 122. l.)

rint Gyulai ahhoz az irodalmi körhöz tartozott, mely Petőfi szellemének röptét követte, költői tehetségének kifejlődését a regényes lírának mindkét vezető egyénisége: Vörösmarty és Petőfi egyaránt elősegítették. Dömötör János ugyan még Petőfi és Gyulai között sem talált benső kapcsolatot,¹ Baráth Ferenc azonban már szintén Vörösmarty és Petőfi lírai költészetének visszfényét fedezte fel Gyulai költői pályájának első szakaszán.²

Ily irodalmi hatásnak minden feltétele megvolt abban a szenvedélyes vonzalomban, mellyel Gyulai az irodalom eszményei iránt már az iskola falai között érdeklődött, valamint abban a rendkívüli erélyben, mellyel költői tehetségének útjait kereste. 1844. évi cikkében, cserhalmi útjának rajzában már úgy tekint Cserhalom büszke tetejének megénekelőjére, mint a költő eszményképére. Erre az időre gondol a szabadságharc után is, midőn így nyilatkozik: „Ekkor Vörösmarty volt a magyar líra fejedelme.”³ Még izgatóbb jelenséggént bontakozott ki Gyulai szeme előtt Petőfinek széduletes pályafutása. 1847. évi leveleiben többször elismerte költői egyéniségének nagyságát; majd a Szépirodalmi Szemle félszeg bírálatával szemben vette védelmébe, majd az „ifjú Magyarország” legigazabb, sőt egyetlen, igaz értékének tartotta. Még mikor Petőfi jellemének egyik kisebb gyenge-

¹ D. J.: *Gyulai Pál*. Vasárnapi Ujság. 1872. 42. sz.

² Baráth Ferenc: *Gyulai Pál költeményei*. Hazánk. 1894. (*Irodalmi dolgozatok*. 1895. 183. l.)

³ Gyulai Pál: *Szépirodalmi szemle*. 1855. (*Kritikai dolgozatok*. 1908. 147. l.)

ségét megróttá is, akkor is a meggyőződés biztos hangján jelentette ki: „Hanem azért Petőfi mégis nagy költő.”¹ Petőfi hatását jelezte Gyulai a szabadságharc után is róla szóló tanulmányában azzal a vallomással, hogy a hála adóját akarta leróni azon költő iránt, kinek költészete első ifjúságának álmait körüllebegte.² Ezek után elképzelhetjük, mennyire együtt érzett Gyulai szülővárosával, mikor Kolozsvár 1845-ben Vörösmartyt, 1847-ben Petőfit ünnepelte falai között.

A negyvenes évek közepéig Vörösmarty költői világához igazodott Gyulai lírai képzelete. *Az anya és fohásza* című ódájának nemcsak jeligét szolgáltatott Vörösmarty, valójában az egész allegória, melyben a fohászkozó anya Erdélyt jelenti, Vörösmarty *Elhagyott anya* című ünnepi ódájának visszhangja. Kétségtelen kapcsolatban vannak a Pestalozzi emlékére írt distichonok is azokkal a fenséges gondolatokkal, melyeket Vörösmarty a *Gutenberg-Album* számára foglalt páratlan distichonjaiba. Hasonlókép követik a *Hunyadi János* és *Lengyel bujdosó* című epigrammák is Vörösmarty költői eszméit s mesteri lírai epigrammáit, melyekben a klasszikus forma nemzeti tartalommal telik meg. Leginkább összevágott Gyulai kedélyével Vörösmarty férfias szerelmi lírája, azért első dalaiban tőle tanulta el a szerelmi vágy hangjait. *Laurához* című költeményében is Vörösmartynak Laurához írt szerelmi

¹ Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1847. dec. 1-én írt levelét.

² Gyulai Pál: *Petőfi Sándor és lyrai költészetünk*. 1854. (*Kritikai dolgozatok*. 1908. 68. l.)

dalai tehették előtte kedvessé a „Laura“ nevet. Az irodalmi hatást épen a lélekrokonság mélyítette ki, úgyhogy a Pataki Emiliához intézett *Virágnak mondanálak* című dal már merő báj s csillagos és virágos képeivel époly gyöngéd vallomás, mint Vörösmartynak *Ő* című költeménye.

Míg Vörösmarty költői világa mellett az 1842. s 1843. évi Athenaeumban Petőfi alighogy szemébe ötlött Gyulainak, már a negyvenes évek közepén a Pesti Divatlapban úgy állott előtte, mint a romantikus eszmény megvalósulása. Az egykori vándorszínész, ki nem régen még szellős ruhában rótt a poros országutakat, némsokára új korszakot nyitott a magyar költészetben, s nevét egy tekintélyes költő-tábor, az „ifjú Magyarország“ választotta lobogóul. Petőfi hatása Gyulait a költészetnek új területei felé vonta.

Petőfi költői egyéniségében eleinte inkább a romantikus, szinte korlátlan képzelet játékát csodálta Gyulai. Petőfi nyomán találta kedvét a bántó ellentmondásokban s a felindult lélek torzvonásaiban. Így emelte ki *Az éjről* című költeményében az éjtszaka valójának visszásságait, s az éj leple alatt épúgy együtt látta a boldog szerelmeseket, a veszedő házastársakat s a rablásra kész zsiványt, mint Petőfi a *Holdvilágos éj* és a *Fönséges éj* című költeményeiben. Így ismételte Petőfi *Felköszöntés* című költeményének lázas eszméit s rikító képeit abban a felköszöntésben, melyet *Egy éjszakán* című költeményében egy rajongó, csalódott ifjú ajkára ad. 1846-on túl szerelmi líráján is feltűnik új mintaképének jellemző kifejezései, s *Abránd*

című költeményének első versszaka tulajdonkép az *Éj van, csend és nyugalomnak éje* kezdetű dal két első versszakának változata. A mozgalmas korszakkal megváltozott Gyulai hazafias költészetének tárgyköre és hangja is; költeményeiben nagyrészt ugyanazok a kérdések foglalkoztatták, mint Petőfit. Bár az úniót előbb hangoztatta, mint Petőfi, vele együtt lelkesült a szabad sajtóért, Erdély felszabadulásáért, a székely fegyverek dicsőségéért; vele együtt biztatta a nagy Rákóczi szellemét is, hogy vezérelje nemzetét a végső esatára. Szabadság nélkül az ő szemében is elvesztette értékét az élet, s nemzete számára inkább kívánta a dicsőséges halált s a szép emlékezetet, mint a szolgálóéletet. Gyulai itt már elfelejti Vörösmarty fenséges szövegeit s szinte keresi az erős szavakat. Hazáját így szólítja meg: „Tatár nyúzott, német gyilkolt.” Márc. 21-i ódájában Petőfi után döngi a *most vagy sohát*, ápr. 9-i költeményében pedig a *Nemzeti dal* refrainjét alakítja át az únió céljaira. A forradalmi láz alig is egyéb Gyulai költeményeiben, mint irodalmi stílus, melyet a költői lángelme teremtett. Az irodalmi hatás ellenére lényegesen különbözik egymástól a két költő politikai lírája. Míg Petőfinek tevékeny költői szelleme merészebbnél merészebb politikai eszmékben robban ki s új világ teremtésére érzi magát hivatva, addig Gyulai majd okos érvekkel támogatja kedvelt politikai ábrándjait, majd a szabadság diadala után boldogságának tetőpontján túlzott érzelmességgel óhajtja a legszebb halált.

Még nagyobb értékkel gazdagította Petőfi

Gyulai költészetét azokban a költői formákban, melyeket a romantika, főkép a népköltészet sugallt neki. Maga Gyulai bizonyítja Petőfiről szóló tanulmányában, mily nagy esemény volt, mikor Petőfi népdalaival fellépett. Bennük a népies elem annyi művészettel olvadt össze, hogy egészen hatalmába ejtette az ifjabb költőnemzedéket. E mozgalom emlékei Gyulainak *Csillagos az ég és Amott egy agg cserfa zöldül* kezdetű népdalai. Amily ízléssel használta fel itt a természeti képeket saját érzéseinek festésére, époly tisztán zendítette meg a magyar dalritmust is.

Hasonló eredetiség jellemzi Gyulait Petőfi kedvelt műfajában, a festő költeményben. Hogy itt is Petőfi költői tájfestései lebegtek szeme előtt, azt bizonyítja *Székelyföldön*, illetve *Erdély* című költeményének bevezetése, mely szinte válasz Petőfinak *Az Alföld* című költeményére. Míg ugyanis Petőfi az Alföld tengersík vidékét elébe helyezi a fenyvesekkel vadregényes tájnak, Gyulai épen a vadregényes fenyvesek homályát üdvözli, bár elismeri a délibábos puszták szépségét. Gyulai ismerte Petőfi festő költészetének titkait. 1847. ápr. 29-i levelében, tehát nem sokkal *Székelyföldön* című költeményének keletkezése előtt,¹ maga állapította meg, hogy a festő költeményt nem a leírások, hanem a költő érzései teszik költeménnyé. Festő költeményében is érintette a bércevidék minden színét és vonalát, Székelyföld életének minden jellemző

¹ A *Székelyföldön* című költemény, melyet Gyulai 1847. dec. 1-én Szász Károlyhoz írt levelével együtt küldött el, 1847. ápr. 29-e és dec. 1-e között keletkezett.

mozzanatát, de költői rajzait mindenütt fiatalos rajongásának vonzó fényével vonta be. Gyulai nem rajzolt ugyan oly biztos és nagy vonásokkal, mint Petőfi, de a sok részletet époly művészi egységbe foglalta a szülőföld és szabadság szeretetével, mint a délibábos pusztáknak lángeszű költő festője.

Minél inkább bevonult a népies elem Gyulai költészetébe, annál inkább izgatták költői képzeletét az elbeszélő költészet naívabb fajai: a ballada, románc, néprege és a mese. Érzelmes történetkéinek mintaképeit egykori lapszerkesztői: Bajza és Garay szolgáltatták.¹ Velük együtt énekelte meg a kezdő költő az ősidők világát: a búsongó, szép leányt, ki hős kedvesének sírján hervad el, a boldogtalan szerelmeseket, kik közül a kunyhó vitéze a Szentföldre ment s a várkastély hölgye apáca lett, vagy a bérc fokán sötétlő várat, hol a megölt várúr gyilkosa és özvegye tartják nászlakomájukat. Eleinte Gyulai — mint az Athenaeumban *Ősidőből* című versében — Bajza után csak egész általánosságban körvonalozta a cselekvényt és hőseit, később — mint *Kenyérmezei tor* című balladájában — már Garay *Kontjának* szónokias és részletező elbeszélésmódját követte. *A köember* című népregeje, egy kolozsvári köszobor keletkezésének s egy köszívű ember kővé válásának története, mintha Tompa népregéinek hatását mutatná. Benne azonban hasztalan keressük még azt, amit Gyulai Szász Károlyhoz 1847. márc. 15-én írt levelében a népies költőtől megkíván, a népies eszmének s a népies bel-

¹ Szűcsi József id. m. 211. l.

és külalaknak összhangját. Sokkal inkább eltalálta Gyulai a naív költői szellemnek megfelelő természetes elbeszélésmódot gyermekmeséiben. Ezek közül *A szél és a nap* s *A tudós* már minden mesterkéltég nélkül s mégis művészi számítással létrejött alkotások.

Így emelkedett Gyulai irodalmi mintaképeivel mind magasabb költői feladatokhoz. Vörösmarty lírája az eszmék és érzések magasabb légkörébe emelte, míg Petőfi hatása mind változatosabbá s természetesebbé tette költészetét. Költői pátosza nem érte el Vörösmarty ódáinak fenségét, nem tudta a népköltészet kincseit sem annyira kiaknázni, mint Petőfi, mindazáltal szellemének nemes vonásaival eredeti költői egyéniségként lépett elő a mozgalmas irodalmi kor háttéréből.

Ennek a határozott költői egyéniségnek már minden jellemvonását magán viseli *A távozó* című költemény, a szülőföldtől való búcsúzásnak művészi rajza, melynek egyszerű szerkezetét s átlátszó költői stílusát szinte áttelekesíti a lírai közvetlenség. Még nagyszerűbb feladat foglalta el Gyulai lelkét, mikor költői emléket akart állítani a szabadságharcnak, benne a magyar nemzetnek, mely a legmerészebb halálmegvetéssel szállt csatásíkra szabadságáért. Gyulai érezte költői eszméjének ketős műfaji jellemét, azért lírai elbeszélő költeményben törekedett feladatát megoldani. Ilyfajta megoldások voltak kisebb költői erővel a *Haldokló huszár* és *A honvéd kedvese* című költemények, fejlettebb művészettel *Világosnál*. A tartalmas költői eszmének már tökéletes kifejezését jelentette a

Hadnagy uram című költemény. Gyulai itt a székelly népballadák jellemzőmódját és drámaiságát mély líraisággal alkalmazta. Csak aki a kor lelkének mélyére tekintett, aki átérezte a szabadságharcnak minden dicsőségét és gyászát, csak az találhatott a hős honvédhadnagy rajzához oly vonásokat, melyek a nagy idők erkölcsi tartalmát egész eszményiségében tárják fel. Gyulai híven követte a népköltészetet egyszerű előadásmódjában; tőle vette át a dalszerű ritmust is. Költeményének első sora is úgy tűnik fel, mintha a *Fehér Anna* című népballadából csendülne vissza. A népballada hősnőjének drámai felkiáltása ugyanis, melyet Erdélyi János *A magyar népdalok* című tanulmányában 1847-ben maga is kiemelt, ezzel az izgatott megszólítással kezdődik: „Hadnagy uram, hadnagy uram!”¹ Gyulai azonban épannyit tanult Petőfitől is, ki a műköltő függetlenségét mindig megőrizte a népköltéssel szemben. Balladaszerű képe a költői felfogás mélységére s a kifejezés rendkívüli erejére nézve époly remekmű, mint Petőfi népies románcai, melyek a népléleknek nem sejtett mélységeit éreztetik velünk a népköltészet eszközeivel. Gyulai a *Hadnagy urammal* jutott el költészetének első korszakában a fejlődés tetőpontjára; benne teremtetten meg azt is, amit oly esengve kért a sorstól, — első halhatatlan költeményét.

A fejlődés, melyet Gyulai költészetének első korszaka mutat, nem annyira rohamos, mint egyen-

¹ Erdélyi János: *Népdalok és mondák*. I. k. 1846. 386. l. — II. k. 1847. 429. l. — (*Kisebb prózái*. I. 1865. 86. l.)

letes, — nem annyira káprázatos, mint biztos. Gyulai az irodalmi hatások között lassan küzdött ki költői egyéniségének eredetiségét, de mindig egyenes irányt követett s a romantika legveszedelmesebb örvényeit kerülte ki. Ez az eredmény részben a magyar kritika érdeme, mely a múlt század negyvenes éveinek végén a diadalmas irodalmi mozgalomnak minden értékét és fogyatkozását mérlegre tette. Ekkor hirdette Erdélyi János a népköltészet jelentőségét a nemzeti költészet kivirágzása szempontjából s fejtegetéseinek gazdag népköltészeti gyűjteményével, az 1846-tól 1848-ig megjelent *Népdalok és mondák* három kötetével adott súlyt; ekkor követelte az egyéninek, a jellemzetesnek jogát a költészetben s a hideg ideálok helyett az élet és ember tanulmányozását ajánlotta az újabb költőnemzedéknek.¹ Hogy azonban Gyulai az egyénit megkülönböztette az esetlegestől s a jellemzetesben nem törekedett torzhatásokra, hogy a népies lényegét nem külsőségekben kereste s a szép formákat méltányolni tudta, azt mégis leginkább éles ítélőerejének, fejlett kritikai nézeteinek köszönhette. A mélyreható tanulmány védte meg Gyulait azoktól a túlzásoktól, melyekbe az irodalmi megújulás korának költői oly könnyen beletévedtek; ez nyújtott biztos alapot a további fejlődés számára is.

¹ Erdélyi János: *Egyéni és eszményi*. 1847. (*Kisebb prózái*, II. 1865. 170. l.)

III.

Minél többet foglalkozott Gyulai az elbeszélő költészet kérdéseivel, s minél inkább megismerte a művészi prózai előadás eszközeit, annál könnyebben kísérelte meg költői erejét a szépprózai elbeszélés terén. A regényes elbeszélést már Kisfaludy Sándor regéiben megszerette, hiszen még férfikorában is meghatva emlékezett vissza arra a helyre, hol Kisfaludy Sándort először olvasta.¹ A szépprózai elbeszéléshez leginkább az erdélyi írónemzedék kimagasló egyéniségei vezették. Hányszor láthatta Kolozsvárott Jósika Miklós bárót, kinek regényeiben oly sokszor elbűvölte Erdély megrázó multja! Korán szemébe tűnt Erdélynek másik nagy regényírója, Kemény Zsigmond br. is. Mint saját szavaiból kitetszik, olvasta mindazt, amit Keménynek Martinuzziról szóló regényéből 1839-ben s 1840-ben az Athenaeum, 1841-ben pedig a Nemzeti Társalkodó közölt. Bizonyára olvasta az *Élet és ábránd* töredékeit is a Honderü 1844. évi folyamában, s valószínű, ennek a regénynek megjelenését hirdette előre oly nagy várakozással a Regélő Pesti Divatlapban 1844 júniusában.

Erdély multja, melyet a regényköltészet annyi fénnel vont be, indította Gyulait első ismert szépprózai elbeszélésének megírására. Alig tanult bele a Regélő Pesti Divatlapban a laptudósító szerepébe, már 1842 októberében több népregét ígért

¹ Lásd Gyulai Pál visszaemlékezését a Hölgyfűtárnak 1862. évi 78. (júl. 1.) számában.

olvasóinak Kolozsvár várfalairól s némely helyeiről. Ennek az ígéretnek beváltását jelentették a Regélő Pesti Divatlapnak 1843. évi folyamában a *Testvérek* és a *Hegyes-domb* című népregék.¹ Gyulai az egyiket kolozsvári népregének, a másikat eredeti népregének nevezte. Valójában azonban mindkettőt az a regeíró-szenvedély hozta létre, mely a mult század első felének magyar novella-irodalmában Kisfaludy Sándor regéinek hatására hatalmasodott el.²

Mindkét rege naív, romantikus alkotás, melyben a mult tisztelete s a rendkívüli szeretete egyesül. A *Testvérek* egy népmonda feldolgozása, mely a Kolozsvár várfalába illesztett s két női alakot ábrázoló emlékkőhöz fűződik. A néphit szerint a két női alak annak a két fonó leánynak képe, kik aranyfonalaik árából építették meg a várfalak egy részét. Gyulai a Nemzeti Társalkodó 1840. évi folyamában Nagyajtai Kovács István cikkében olvashatta, hogy az emlékkő nőalakjai címert tartó géniuszok, az orsóknak képzelt dudorodások pedig a Báthori-címer farkasfogai, de ő még a népregét is tündérregévé alakította át. Azok a leányok ugyanis, kik Gyulai regéje szerint Zsigmond király idejében Kolozsvárt falakkal veszik körül, az Ég gyermekei, választott ifjaik pedig rettenthetetlen hősök, kik minden tündéri kísértésnek ellentállanak. A *Hegyes-domb* című néprege viszont egy

¹ Regélő Pesti Divatlap. 1843. I. 43. (máj. 28.) sz., II. 19. (szept. 3.) sz.

² Szinnyei Ferenc: *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*. I. 1925. 71., 73. l.

kolozsvári domb nevét magyarázta meg. Hőse a kincskereső Hegyes, ki mindent feláldoz szenvedélyének. Leányát is a kalandor Antonionak szánta, hogy tőle tudja meg a kincsásás titkát. A kísérteties órán azonban Antonio az éjjeli harcban véletlenül az öreg kincskeresőt szúrja le. Így nyeri a gyászos emlékü domb a „Hegyes-domb“ nevét.

A fiatalos költői képzelet, mely a két népregében szertelenkedett, a magyar romantika tárházából vette leghatásosabb indítékait. Az első regén leginkább Jósika Miklós br. költészetének hatása látszik meg, amennyiben Gyulai is elvezette hőseit Boli várába, abba a regényes barlangba, melyet Jósika *Abafiban* a romantika minden díszével felékesített, sőt a barlang leírásához Jósikától egy-két kifejezést kölcsönzött is.¹ Épígy szembetűnő a szellemi rokonság a *Hegyes-domb* s Vörösmarty *Kincskeresők* című drámája között is. Mennyire ugyanabból a családból való a Gelu kincsét kereső Hegyes és Vörösmarty hőse, Zágon, ki Béla király

¹ Gyulai így írja le Boli várát: „Közel a havasalföldi szélekhez majd a vulkáni szoros mellett áll egy barlang, melynek mai neve Bolivára. Rémesen tátong nyílása, s belől egy hegyi patak zúgása szakítá meg a helyhez illő ünnepi csendet.“ Közeli rokonságot árul el ez a leírás Jósika *Abafijának* következő helyével: „Erdélynek egyik legszebb barlangja nem messze a havasalföldi szélektől a vulkáni szoros közelében van, s jelenben neve Csetátye Boli, ami magyarul Boli várát teszi.“ Egyébként Jósika szerint is „avult torokkal tátong Boli barlangjának sötét nyílása“, s „zuhogva csattog benne egy hegyi folyam“. Lásd az *Abafi* 1839. évi második kiadásában a második kötet 7. lapját.

rejtett kincseit keresi! Mindketten kincsért bocsátják áruba leányukat, s mindkettőjüket a mérhetetlen kincsvágy taszítja romlásba. Gyulai regéit valójában az irodalmi divat alakította, a tündérregét inkább a szeszélyes ábránd, a német romantika hagyatéka, Hegyes rémes történetét inkább a francia irodalmi ízlés. A fiatal írónak azonban sem a népköltészet valójáról, sem a szenvedélyek lélektanáról nem volt tiszta fogalma. Felcifrázott nép-regéiben leginkább a lapszerkesztő Garay tetszését tartotta szem előtt, ki a Korsóföldről és János-hegyről hasonló, novellaszerű népmondákat írt.¹

1843 ősztől 1846 őszéig sem a Regelő Pesti Divatlapban, sem a Pesti Divatlapban nem jelent meg Gyulainak prózai elbeszélése. A Pesti Divatlapnak 1846. jún. 4-i számában került először szóba a *Férj és nő* című novellája; itt jelezte a szerkesztő a két első rész megérkezését. A szept. 19-i szám Gyulai novelláját már az elfogadottak között említette, az okt. 17-i számban pedig megkezdődött a novella közlése és folyt öt számon keresztül nov. 14-éig.

Három év alatt feltáruhtak Gyulai előtt a magyar és világirodalom értékei, sokat gondolkodott a költészetéről, s irodalmi tanulmányait gazdag életbenyomásai, főkép első szerelmének izgalmai egészítették ki. Különösen mély nyomot hagytak költői világnézetén jogászkori olvasmányai, Sand György regényei, kinek tiszteletét Kolozsvárott a negyvenes években Récsy Emil és Bíró Miklós fordításai

¹ Garay János *Összes munkái*. 1887. V. 109—141. l.

is előmozdították.¹ Mindez megmagyarázza a fejlődésnek azt a magas fokát, melyet Gyulai költői egyénisége a *Férj és nő* című novellájában elárul.

Maga Gyulai reminiscentiának nevezte *Férj és nőjét*, s nem alaptalanul. A cselekvény középpontjába azt a szenvedélyes nőt állította, kinek rokonérzése a nemeslelkű és kalandor természetű férfiú között ingadozott. Aurélia nem tudja első férjének, Arthurnak odaadó szerelmét megbecsülni; szenvedélyét inkább felkölti a követelő férfijellem, Kérey Olivér. Érte csalja meg s kergeti örületbe Arthurt, hogy csak évek múlva fogja fel bűnének s vesztésének nagyságát. Kérey Olivér ugyanis játékszenvedélyből feleségének minden vagyonát elpazarolta. Arthur, bár a bosszú és végzet vetélytársának gyilkosává teszi, örületében is megőrzi szerelmét, s ha csak néhány percre is, visszahódítja a csalódott női szív vonzalmát.

Első pillanatra nyilvánvaló, hogy Gyulai képzületét ugyanaz a regénytárgy foglalkoztatja, melyet Sand György már annyi oldalról megvilágított *Indiánában* s *Leoni Leóban*. Aurélia époly kész prédája a csábítónak, mint Indiána; a csalódásokat viszont inkább Leoni Leó kedvesétől, Juliette-től örökölte, amennyiben az ő vagyonát és hitét is egy vakmerő játékos rombolta szét. Hasonlókép Kérey Olivér jelleme is egyesíti magában Indiána kedvesének, Raymond-nak csillogó szellemét s Leoni Leó határtalan romlottságát. Mindazáltal más Gyulai

¹ Kolozsvárott Récsy Emil fordításában megjelent 1842-ben *Lélia*, 1843-ban *Indiána*, Bíró Miklós fordításában 1844-ben *Metella* és *Leone Leoni*.

novellájában a férfi és nő viszonyának megítélése, mint Sand regényeiben. Míg a nagy francia regényíró a szerelem jogait a társadalom követeléseivel állítja szembe, addig Gyulai inkább együtt érez a megcsalt s csalódásaiban is hű férjjel. A legfellebb szerelmi nyilatkozatokat, saját dalainak egy-egy költői sorát Arthur szájába adta, azokat a forradalmi eszméket pedig, melyekkel Sand a házasság intézményét támadta, Kérey Olivérnek engedte át. Sand lázongó szellemének hagyatéka Gyulai novellájában legfeljebb az a világfájdalom, mellyel a fiatal költő az élet nagy ellentmondásait állapítja meg.

Sokkal inkább meglátszott a kor irodalmának romantikus légköre Gyulai költői eljárás módján. Mint a francia romantikusok, ő is szerette az ellentéteket a jellemek s a jellem alkotórészei között, valamint a mesterkelt helyzeteket, melyekben az ellentétes lelkierők a megdöbbenés célzatával csapnak össze. Gyulai azért több, mint utánzó; legtöbbször bonyolult valóságnak fogja fel a jellemet s nem nyugszik addig, míg a lelki szervezetet alkotórészeire s a cselekvényt indítékaira nem bontotta. Hogy mégsem tudta költői alkotását oly gazdagon felépíteni, mint Sand, annak több oka volt. A tárgy, mely szinte Sand egyéniségéhez volt szabva, meghaladta képzeletének erejét. Másrészt a novella vázlatossága tette ott az elbeszélést, hol a regény a lélekrajz részletezésére bő alkalmat adott. Gyulai, ki a regény és novella között oly éles határvonalat vont, tisztán látta tévedéseit s egy év múlva 1847. dec. 1-én Szász Károlyhoz írt levelében ily szigorú tárgyiasság-

gal állapította meg saját alkotásának értékét: „*Férj és nő*m gyakorlat és reminiscencia volt regényes fel-fogással és erőszakolt alakkal. Egy-egy hely csak megakad benne, de mint egész, keveset ér.“ Mind-ezen fogyatkozások ellenére Gyulai kísérlete méltán keltett feltűnést a magyar novellairodalomban. Lélekrajza vetekedett Jósika báró jellemzőmódjával, s előadása sem volt oly keresett, mint Kuthyé. Joggal írhatta tehát a Pesti Divatlapnak 1846. nov. 14-i számában Vahot Imre, a szerkesztő, hogy Gyulai jeles beszélyét még a legszigorúbb műbírák is igen kedvező tetszésnyilvánítással fogadták.

Sand kedvelt regénytárgya uralkodott az ifjú novellairó képzeletén *Teréz* című novellájában is. Tulajdonkép Urházy György, az *Unio* szerkesztője, azzal bízta meg Gyulait, hogy egyik munkatársának, Csiszár Amáliának, Nemes grófnénak *Változások* című novelláját javítsa át; ő azonban a régi helyett *Teréz* címmel egészen újat írt. Mikor ezek után az átalakított novella az *Unio*-ban megjelent, a megnevezett szerzőnő kénytelen volt kijelenteni, hogy a neki tulajdonított novellában még egy szócska sem az ő munkája.¹ Ugyanerre az eredményre jutott Vahot Imre is, mikor a Pesti Divatlapban Nemes grófnénak *Változások* című novelláját kiadta s az átdolgozottal összehasonlította.² A *Teréz* című novella tehát minden tekintetben annyira eredeti alkotás, hogy benne Gyulai novellairói egyéniségének újabb nyilatkozását láthatjuk.

¹ Mult És Jelen. 1847. 80. (okt. 7.) sz.

² Csiszár Amália: *Változások*. Pesti Divatlap. 1847. 47. (nov. 18.), 48. (nov. 25.), 49. (dec. 7.) sz.

A cselekvény előterében itt is ugyanaz a három alak áll, kiknek viszonyáról Sand szónokolt első regényeiben, főkép *Indiánában*. Teréz, Varnau gróf egyetlen leánya, épúgy nem tud ellentállani a hódító Váray bárónak, mint Indiána a maga csábítójának, de csalódásain keresztül ő is meglátja s megszereti Handorfit, az önfeláldozó fiatal gyárost, mint Indiána a halál kapuja előtt Ralphot. Elbeszélés közben egy helyen Gyulai maga is felfedezi Handorfi lelkesült arcán Ralph vonásait. Sand és Gyulai költői tárgyainak rokonsága azonban csak ennyi és nem több. Gyulai új tartalommal töltötte meg Sand tárgyának körvonalait.

Sand hősei a *Teréz* című elbeszélésben elvesztik romantikus környezetüket s rejtelmes jellemüket; magyar levegő s a mindennapi élet világossága veszi körül őket. A magyar világ átalakító ereje meglátszik Varnau grófon is. Még inkább követte Gyulai saját költői egyéniségének sugallatát, mikor az összeütközéseket megfosztotta borzalmas elemeiktől s a cselekvényt a szereplő egyének jelleméből fejtette ki. Így tárgya egyszerűbbé vált, de teljesen beleillett a műfaj keretébe; rajzán valami józan realizmus ömlött el, de ez egy éles ítéletű és mély érzésű költői lélek bensejéből tört elő. Minél inkább elmerült Gyulai a francia romantikának, főkép Sand költészetének tanulmányozásába, annál inkább tudatára ébredt saját egyéni költői hajlamainak. *Teréze* az egyszerűségnek és valóságosságuknak szeretetével már ily önismeretnek kétségtelen jele.

Egyelőre Gyulai alkotóerejét az uralkodó irodalmi divat tartotta hatalma alatt, s képzeletét in-

kább vonzották a szemkápráztató, mint az egyszerű, de mély értelmű feladatok. Mikor 1847 első felében az *Unio* számára *Az aranycsináló* című novelláját megírta, akkor is ünnepest mintaképeinek visszfénye tükröződött költői tárgyán. A novellát Urházy György, az *Unio* szerkesztője, már 1847. jan. 15-én Pataki Ferenchez írt levelében említette. Gyulai leginkább április elején alkothatta meg novellájának tervét s április második felében merülhetett el költői munkájába; művének végső részét pedig, mint Szász Károlynak írta dec. 1-én, nyáron a vajdakamarási Bethlen-kúriából küldözte Kolozsvárra. Július második felében mégis el kellett küldenie a novellának, mert az *Unio* augusztus közepére már kikerült a sajtó alól.¹

A mult tisztelete, a vad szenvedélyek költészete, mely a magyar regényirodalomban s a kolozsvári színpadon oly diadallal vonult fel, Gyulai figyelmét is a történeti elbeszélés s a tragikum világa felé vonta. A novella tervének kialakulásába belejátszottak Gyulainak deési emlékei is, főképp azok a hírek, melyek Deésen Czakó Zsigmond atyjának, Czakó Jánosnak végzetes szenvedélyéről, az aranycsinálásról keringtek.²

A történeti háttér Gyulai novellájában Izabella fejedelemasszony kora. Ebből emelkedik ki az a megrázó tragédia, melynek középpontjában Darvay Ábrahám, az aranycsináló áll. Darvay lelkén az aranycsinálás szenvedélye leginkább akkor hatal-

¹ Erdélyi Hiradó. 1847. 274. (aug. 15.) sz.

² Galamb Sándor: *Gyulai Pál novellái*. Irodalomtörténeti Közlemények. 1921. XXIX—XXXI. k. 108. l.

masodott el, mintán nejét féltékenységből megölte s egyetlen fiát kitetette. Rögeszméjének áldozata Zuleycha, az elrabolt török leány is, kit tizenhatodik évéig nevelt, hogy a leány szerelmes szívének kiomló vérében találja meg az örök ifjúság és aranycsinálás szerét. A végzet műve, hogy Zuleycha inkább magát ölte meg, Darvayt pedig tulajdon fia, Zuleycha férje, Tabán szúrta le.

Darvay Ábrahám tragédiájának pusztá vázlata is elárulja, mit köszönt Gyulai történeti novellája a magyar romantikus költészetnek. Mielőtt Gyulai Izabella fejedelemasszony korának regényes viszonyait rajzolta, előtte már Jósika Miklós br. és Kemény Zsigmond br. is rámutattak Erdély fejedelmi korszakának költői voltára. Náluk láthatta Gyulai Nyugatnak és Keletnek, a keresztyén és török világnak izgató szembeállítását is, mit oly kedvvel emelt ki Tabán és Zuleycha szerelmének rajzában. A gyermekkitevést, mint a tragikus végzet indítékát Vörösmarty példájára leginkább a *Vérnász* után alkalmazhatta. A cselekvénynek egy-két mozzanatában úgy tetszik, mintha Gyulai képzeletét Garay költészete, főkép *Bátori Erzsébet* című drámája is segítette volna.¹ Nem lehetetlen, hogy Darvay kitett fia is innen nyerte a „Tabán“ nevet. Garay Tabánja is, mint Gyulainak ily nevű hőse, rejtélyes eredetű, kitett gyermek. Mindegyik merész kalandra vállalkozik szerelméért; az egyik egy

¹ Garay történeti drámáját, mely 1840. dec. 7-én került Kolozsvárott színre, Gyulai is láthatta. (Fereneci Zoltán: *A kolozsvári színészet és színház története*. 1897. 507. l.)

szörnyű nő börtönéből, a másik egy gonosz, öreg ember karmai közül akarja árva kedvesét megszabadítani.

A közös indítékokkal Gyulai átvette a romantikának egész szellemi készletét is. Szerette a vadon tájakat merész hegyvonalaikkal és sötét fenyveseikkel, örömet mutogatta az elhagyott csonka várat, hová csak kötélhágcsón lehet jutni, s mindezeket a tájrészeket behintette a holdnak rezgő fényével. Ilyen vidéken jártak s ilyen várakban laktak Jósika regényhősei. Megegyezett Gyulai Jósikával a rejtelmesség szeretetében is. Darvay Ábrahám rokonlelkekre találhatott volna *A csehek Magyarországon* című regény hőseiben, főkép Bretizlávban, az öreg csillagászbán, még inkább az öreg Káldorban, ki minduntalan másvilági szellemekkel közlekedik. Együtt lelkesült Gyulai Jósikával a középkorért is. A legszebb, mit Tabánról mondhatott, a következő megjegyzés: „Ő lovag volt, kinek a középkor leg-rajongóbb századaiban kellett volna születnie.“

Hasonlókép kiütköznek a szellemi rokonságnak határozottabb jelei Gyulai novellája és Kemény Zsigmond br. regényköltészete között.¹ A gyermekkitevés romantikus indítékát Gyulai majdnem úgy aknáztta ki, mint Kemény Zsigmond br. *Izabella királyné és a remete* című regényében. Itt-ott hatással volt Gyulai novellájára Kemény *Gyulai Páljának* első kötete is. Gyulai épúgy rajzolta a XVI. századi titkos mesterségek híveinek érzelme- és gondolatvilágát az aranycsináló Darvay Ábrahám-

¹ Angyal Dávid id. m. 39. l.

ban, mint Kemény Zsigmond br. Farkas Istvánban, a ravasz és ábrándos asztrológban. Épúgy részletezte Darvay világnézetének jellemzésére Darvaynak kedvelt alchimistáival, főkép Paracelsus-szal való kapcsolatát is, mint ahogyan előtte már Kemény báró jelezte a filozófiai eszméket, köztük Paracelsus természetbölcseleti elveit is, melyek Gergely diák gondolkodását járták át. Mindez eloszlathatja Galamb Sándor kétkedését¹ s meggyőzően bizonyítja, hogy Gyulai *Az aranycsináló* írása közben olvasta Kemény regényét. Az *Életképeknek* 1847. márc. 13-i számában olvashatta a regénynek remek bevezető részét, március végén vagy április elején pedig már kezében lehetett az első kötet, melynek megjelenését a Pesti Hírlap márc. 25-én jelentette. Szász Károlyhoz ápr. 29-én írt levelében maga is elárulta Kemény regényével való benső kapcsolatát azzal a kijelentésével, hogy Kemény regényének kimaradt mutatványa az egész *Unio zsebkönyvv*vel felér.

Minden romantikán túl azonban a kor- és jellemrajz kimélyítésében már egészen egyéni jeggyel nyilatkozott a fiatal novellaíró költői ereje. Gyulai már azzal is határozott történeti érzéket árult el, hogy költői rajzának tárgyául az aranycsinálás szenvedélyét választotta, mely a XVI. században mind külföldön, mind Magyarországon állandó izgalomban tartotta a tudós- és kalandorvilágot. A XVI. századnak rejtelmes természettudományi né-

¹ Galamb Sándor: *Gyulai Pál novellái*. Irodalomtörténeti Közlemények. 1921. XXIX—XXXI. k. 107. l.

zeteit tárta föl előtte az a két XVI. századi és egy XVIII. századi latin könyv is, melyeket 1846-ban a kolozsvári református kollégium könyvtárából ott-honi használatra vett ki. Költői tárgyának valóban legmélyéig hatolt, mikor a megdöbbentő áldozatok mellett látta azokat a nagy szolgálatokat is, melyeket a tudomány a bűbajos mesterségeknek köszönhet. Hasonló történeti érzékkel emeli ki Gyulai a hiteszmék hatalmát Tabán és Zuleycha jellemzésében is s rajzának igazságára a kor szellemét idézi, melyben „hitért szenvedni, lemondani mindenről édes öröm volt“.

A jellemzés biztos történelmi alapjaira Gyulai-nak egyik bírálója már 1847-ben a Szépirodalmi Szemlében rámutatott.¹ Ugyanaz a cikkíró megállapította Gyulai jellemrajzainak lélektani igazságát is. Tetszését különösen megnyerte az a hely, hol Peturt, Darvay szolgáját, a vörös bor a kiontott vérre, s az aranyszínű bor az áhitott aranyra emlékezteti. Gyulai jellemzésmódjában kétségtelenül itt is, ott is a realizmus elemei tűnnek fel, csakhogy eszközei még nem elégségesek a romantikus tartalom igazolására. Legbiztosabbnak érzi magát a fiatal novellaíró, mikor mint hőseinek kritikusa jellemüket elemezheti s magasabb szempontból ítélheti meg. Ilyenkor teljes mértékben érvényesül prózai stílusának szépsége és ereje.

Maga Gyulai a legszigorúbban ítélte meg költői munkájának fogyatkozásait. Azért épen nem kápráztatta el a Szépirodalmi Szemlének terjedel-

¹ Szépirodalmi Szemle. 1847. 19. (nov. 7.) szám.

mes bírálata, mely szerint „ilyen mű darab idő óta csak tévedve jelent meg a magyar zsebkönyvekben“, habár az elismerő szavakban Erdélyi János néze-
teire ismert is. Bizonyára époly nyugodtan olvasta a Hon És Külföldben a szerkesztőnek, Szilágyi Ferencnek, részletes kifogásait is, melyek leginkább Gyulai költői tárgyának, az alchimiai eszmének sivárságára vonatkoztak.¹ Gyulai Darvay Ábrahám tragédiáját érdekes regénytárgynak tartotta, de — saját szavai szerint — annál inkább érezte, mennyit vétett regényhősei ellen. A Szépirodalmi Szemle jó véleményének indítókait is következőkép magyarázta: „Ismeretlen vidéki író, néhány érdekes helyzet, néhol lélektani menet és műgond és novellairodalmunk Saharája.“ A könnyelműség vádja ellen csak a mostoha körülményekben látott némi menteséget, melyek között novelláját írnia kellett.²

Az az út, melyet Gyulai a szabadságharcig novelláiban tett meg, ugyanaz, mint amelyen már előtte Kemény Zsigmond br. járt első regényeiben. Költői terveiket mindketten a romantika eszmeköréből vették s műveiket mégis a realizmus szellemében törekedtek felépíteni. Megegyeztek a tragikum szeretetében és értelmezésében is, s mindegyikük kötelezőnek érezte magára nézve a lélektani és történelmi realizmus törvényeit. Az érintkező pon-

¹ Hon És Külföld. 1848. 33. (ápr. 25.) szám. — A cikk névtelenül jelent meg, de mivel a 17. számban közölt szerkesztői megjegyzéssel teljesen megegyezik, joggal tekinthetjük a szerkesztő nyilatkozatának.

² Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1847. dec. 1-én írt levelét.

tok mellett azonban vannak a két költői egyéniség között jelentős eltérések is. Keménynek nagy méretekhez szokott képzelete szinte tobzódik a költői alakok és helyzetek egyénítésében, úgyhogy könnyen eltorzítja regényeinek szerkezetét. Vele szemben Gyulai alkotó ereje sokkal korlátozottabb, úgyhogy regénytárgyait is megfosztja nagy arányaiktól és természetes részleteiktől. Gyulaiban nagyobb a kritikára való hajlandóság. Novellái inkább az elmélkedés, a műgond nyomait viselik magukon, míg Kemény regényei a rendkívüli költői erők közvetlen kirobbanásainak látszanak.

A kétség és remény, mellyel Gyulai a szabadságharc előtt novelláírásának izgalmait kísérte, leginkább jelezte novellaköltészetének feleletre váró kérdéseit. Ízlése a romantika és realizmus között ingadozott, becsvágya a regény felé vonzotta, költői tehetsége meg a novelláírásra utalta. Az ellentétes lelkierők küzdelme gyakran megzavarta a költői alkotás összhangját, de Gyulai ifjúkori novelláinak tulajdonképeni jelentőségét nem is esztétikai értékük adja meg, hanem az a hatás, melyet a költői egyéniség kibontakozására tettek. Gyulai bennük ismerte meg a prózai elbeszélő műfajok törvényeit, bennük fedezte fel saját költői egyéniségének határait s bennük jelölte meg a további fejlődés irányát.

A RÉMURALOM IDEJÉN.

Komárom feladása után megkezdődött a bosszú munkája a leigázott országban. 1849. okt. 6-án Batthyány Lajos grófnak s az aradi vértanúknak kivégzése egész borzalmasságában tárta a nemzet elé a rémuralom valóját. Ezentúl mindenkinek sorsa felett sötét végzetként lebegett a mindenható főkományszónak, Haynaunak vérfagylaló szeszélye. Pestet is állandó rettegésben tartották a hadi törvénszék ítéletei, hiszen az éjtszaka csöndjét minduntalan fegyveresek zaja zavarta meg, kik valamely szörnyű váddal terhelt magyar hazafit kísérték az Ujépületbe.¹

A rémuralom legsötétebb napjai Gyulai Pált a főváros közelében Gyömrőn a Teleki-kastélyban találták. A kastélyt a műszerető Teleki Sámuel gr. rendelkezése szerint egy évtizeddel előbb Pollák, a Nemzeti Múzeum építője, nemes klasszikus ízlésben építette. A magas, egyemeletes palota tekinté-

¹ Vachott Sándorné: *Rajzok a múltból.* II. 1889. 139. l.

lyes homlokfalával s jón oszlopcsarnokával megszire ellátszott a végtelen magyar síkság szélén a facsoportok közül, s amint szabályos vonalaival a biztonság érzetét keltette a nézőben, biztos menedékül szolgált a Teleki-családnak is a nehéz időkben. Itt élt Teleki Sámuel gr. nejével, Jeszenák Lujza bárónővel s három gyermekével; itt látta a kastély ura vendégül vejét, Teleki Domokos grófot, valamint egész házanépét.¹

Teleki Domokos gr. élete leginkább Gyömrő és Pest között oszlott meg. Számadáskönyve szerint gyakran berándult a fővárosba, sőt sokszor hosszabb időre is bent maradt állandó szállásán, a Teleki-házban. Az 1850. év júliusát és augusztusát egészségének helyreállítása végett Ischlben töltötte, novemberben pedig szanaszét fekvő erdélyi birtokait látogatta végig. Mindez idő alatt hol hagyhatta volna nyugodtabban családját s a hozzá tartozó nagy személyzetet, mint Gyömrőn? A fiatal grófné anyai gondjai is megszáporodtak azóta, hogy 1850 szeptemberében Géza fia megszületett. Hol találta volna meg ő is másutt azt a mindenre kiterjedő figyelmet, mellyel a szülei ház fogadta? Ezért maradt a grófi család 1850. folyamán állandóan Gyömrőn s csak december közepén költözött ismét vissza Pestre. A búcsúzásra céloz a gróf számadáskönyve dec. 15-én a gyömrői cselédeknek juttatott ajándékokkal s az útiköltség adataival.² Az átköltözés ide-

¹ *Magyar Nemzetiségi Zsebkönyv*. Főrangú családok. 1888. 245., 246. l.

² Lásd Teleki Domokos gr. számadáskönyvének 1850. évi részét.

jét jelöli meg Gyulai Pál is, mikor 1850. dec. 20-án azt írja Szász Károlynak, hogy csak két nap óta lakik állandóan Pesten.

A szabadságharc eszméi s a rémuralom véres tettei annál mélyebben foglalkoztatták Gyulai érzellem- és gondolatvilágát, mert hatásukat közvetlen közelében szemlélhette. Teleki Sámuel gr. testvérei: Ádám gróf, a császári érzelmű tábornok, József gróf, Erdély kormányzója, László gróf, a forradalmi kormány párizsi követe a legellentétesebb politikai irányokat példázták előtte.¹ 1849. okt. 10-én meg Gyömrővel együtt Gyulait is gyászba borította az a hír, hogy Teleki Sámuelné grófné bátyja, Jessenák János br., a forradalmi kormánybiztos, bitófán végezte életét.² Két évtized múlva éppen Gyulai írta meg a vértanú sírversét. Ily környezet tág teret nyitott a politikai eszmecserére. Bizonyára a gyömrői Teleki-kastélyban is szenvedélyes kifakadások hangzottak el a hatalom bitorlói ellen, de a Teleki grófok mégis inkább követték a család legfőbb tekintélyének, Teleki József grófnak politikáját, ki az önkényuralom igazságtalanságaival szemben a nemzeti erők egyesítését tartotta feladatának. Az Akadémia tudós elnöke ugyanis, bár a betegséget már szervezetében hordta, majd minden akadémiai ülésre beutazott Szirákról Pestre³ s pesti útja alkalmával

¹ Nagy Iván: *Magyarország családai*. XI. 1865. 93—95. l.

² Márki Sándor: *Az 1848—49. évi szabadságharc története*. (Szilágyi Sándor: *A magyar nemzet története*. X. 1898. 393. l.)

³ Akadémiai Értesítő. 1850., 1851.

könnyen kitérhetett Gyömrőre is. Többször találkozhatott Teleki Domokos gr. a volt kormányzóval Pesten a Teleki-házban s az Akadémiában is.

A sötét korképet, mely Gyömrőn nyomódott Gyulai lelkébe, kiegészítette egy-egy üldözött honvéd megjelenése, ki álnéven rejtőzködött a kastélyban vagy a tiszttartó ügyeskedésével került el a zsandárok fürkésző tekintetét. Így talált menedéket 1849 őszén Teleki József gr. birtokain is számos magyar író, köztük Vachott Sándor, kit a gróf tudtával hetekig rejtegetett a tiszttartó a sziráki kastélyban.¹ Gyulai bensőséges rokonérzéssel kísérte a szabadságharc hőseinek és áldozatainak sorsát; annál élesebb gúnnyal fordult 1850. jan. 20-i levelében Szilágyi Sándor ellen, aki oly könnyelműen ítélkezett egyik munkájában a magyar forradalom férfiairol. Ekkor már Görgeit is áldozatnak tartotta s Szász Károlynak *Görgei Artur* című költeményében különösen azt a részt szerette, mely az egykor ünnepest, majd hálátlanul elhagyott vezér szenvedéseit rajzolja.² A hazafiúi lélek izgalmainak, a kétségnek és reménynek szabad kifejezését megakadályozhatta az önkényuralom, de a gyömrői napoknak gyászos és felemelő benyomásai még évek múlva is fel-feltűntek a költő emlékezetében. Igazi költői értékük legteltesebben az 1849. év őszének művészi rajzában érvényesült, melyet Gyulai oly bensőséges líraisággal illesztett *Romhányijába*.

A korviszonyok hatását a napi gondok tették

¹ Vachott Sándorné id. m. II. 129—131., 137., 138. l.

² Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1850. máj. 11-én írt levelét.

komorabbá. Azok a nagy terhek, melyekkel az önkényuralom az erdélyi birtokos osztályt sújtotta,¹ arra kényszerítették Teleki Domokos grófot, hogy mindennemű kiadásait összébb vonja. Titkárát megtartotta ugyan, de hogy kellőképen foglalkoztathassa, új meg új munkakörbe állította s havi fizetését ötven forintról húszra szállította le. Így készítette Gyulai egyfelől az udvari eselédék szerződéseit s vett részt a gróf széleskörű levelezésében, másfelől pedig tanította az első házasságból született grófkisasszonyokat, a tizenhárom éves Zsófiát s a két évvel fiatalabb Jozefint. Helyzetének jellemzésére maga írta 1850. máj. 11-én Szász Károlynak: „Én most is, mint a forradalom alatt, híven teljesítem titoknoki, tanítói, irnoki s tudja Isten, még miféle kötelességeimet. Szegény és nyomorult vagyok most is, mint azelőtt.“ A hiányzó összegeket az irodalomból törekedett megszerezni, de a szerkesztők szűk marokkal osztogatták az írói díjakat. Zavaros pénzügyeit leginkább leleplezi sürgető leveleiben, melyekkel szerkesztő barátjának, Szilágyi Sándornak szívét akarja meglágyítani. 1849 végén azt írja, hogy minden pengőre szüksége van, mert becsületes lábbelije sincs.² 1850 tavaszán és nyarán meg majd a szabónál levő tartozását szeretné írói díjaiból lefizettetni, majd megszorult öccse, Sándor számára kér húsz forint előleget. Kü-

¹ Beksics Gusztáv: *I. Ferenc József és kora*. (Szilágyi Sándor: *A magyar nemzet története*. X. 1898. 434. l.)

² A levél keltezetlen, de a benne levő újévi ígéret alapján 1850. jan. 1-e előtt keletkezett.

lönösen öccsének kérő szava nyugtalanította. Aggodalmában még azt is felajánlotta Szilágyinak, hogy olcsóbban dolgozik, mint más, csak minél előbb segíthessen öccsén. Számításait teljesen keresztülhúzta az epeláz, mely 1850-ben többször ágyba döntötte s hosszabb időre minden munkától visszatarította. Leghevesebben gyötörte a baj augusztus közepétől szeptember közepéig; ekkor felkelt ugyan, de lábadozó állapotában októberben újra meghűlt, úgyhogy csak december elején nyerte vissza egészségét.

A gyömrői napok komorságán idővel mind többször törtek át derültebb hangulatok. A közös aggodalmak és remények bensőbb kapcsolatot teremtek Gyulai s a grófi család között. A szíves viszonyról maga Teleki Domokos gr. tett tanúságot, mikor pesti útjai alkalmával Pestre s Pestről Gyömrőre hordta titkárának leveleit. Csak a rokonérzés jele lehetett az a szép tengeri csiga is, melyet Teleki Sámuel gr. ifjabb fia, Gyula gróf küldött Gyulainak egyik tenger partjáról.¹ Azután mennyi vonzó benyomással vette körül az ifjú titkár költői lelkét az társaság, mely oly gyakran gyűlt egybe a gyömrői kastélyban, hogy együtt búsuljon vagy reménykedjék! Így fogadtak Teleki Domokos gr. és neje is 1850. márc. 7-e táján nagyobb társaságot, minthogy a gróf, mint számadáskönyvében feljegyezte, ez időben nagyobb összeget adott át nejének egy estély költségeire. Bár-

¹ Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1850. júl. 21-én írt levelét.

mily viszonyban volt is Gyulai a vendégsereggel, lelkét állandó izgalomban tarthatták a gyömrői összejöveteleken a szállongó hírek, az érdekes helyzetek és egyének. Ha a kor háttérében észrevette a bujdosó honvédtisztet, hogy évtizedek múlva utána rajzolja meg *Romhányi* főhősét, épúgy feltűntek már előtte főúri környezetében azok a vonzó külsejű és lelkű hölgyek is, kik *Romhányi* hösnőjének rajzához szolgáltak mintául. Közülök egyre, Teleki Domokos gr. nejére, Teleki Klementina grófnőre, Rudnay Józsefné, Veres Szilárda mutatott rá, ki leánykorában a nemzeti elnyomás éveiben jól ismerte a gyömrői kastély életét.¹ A fiatal grófné nemes jellemvonásaival méltán felkelthette a költői lélek figyelmét. Erélyéről tanúskodott az a rend, mellyel férje távollétében a családi és gazdasági ügyeket vezette. Aldozatrakész hazaszeregetéről viszont bizonyosságot tett akkor, mikor a rá bízott pénztárból majd egy lengyel menekültnek, majd az aradi foglyoknak nyújtott segítséget,² vagy mikor a szabadságharcban elpusztult Zalatna lakosai számára gyűjtött adományokat.³ Gyulai a grófné bizalmát őszinte tiszteletadással viszonzta s bizonyára részben rá is gondolt, mikor később

¹ Rudnay Józsefné Veres Szilárda úrnő levélbeli közlése. — *Veres Pálné Beniczky Hermin és gr. Teleki Sándorné Teleki Jozefin grófnő emlékezete*. Összeállította Gönczy Béla. 1915—16. 35. l.

² Lásd Teleki Domokos grófnak 1850. évi számadáskönyvében a „Feleségem által ischli távollétem alatt tett költségek és bevételek“ című részt.

³ Pesti Napló. 1851. 350. (máj. 8.) sz.

*Romhányi*jában a kötelességeinek élő s a leigázott nemzetével együtt érző Telegdi grófné jellemét megalkotta.

Egyébiránt Gyulait magas szellemi igényeivel szemben az élet külső formái kevésbé izgatták, s szobájának egyszerű berendezésére következtethetünk fenyőfa íróasztalából, melyről egyik Szilágyi-hoz írt levelében emlékezett meg. Úgy látszik, örömet érintkezett a falusi értelmiséggel is s jól ismerhette a református lelkészt, kivel együtt tanította a Teleki grófkisasszonyokat.¹ Leginkább szerette mégis a magányt, hol visszavonulhatott költői és írói tervei vagy könyvei közé. Kedves helye lehetett a grófi park sudár fáival s ízléses virágcsoportjaival. Örömet bebarangolhatta a falu határát is s álmodozva állott meg a hullámzó tó és csevegő csermely partján. Azért tudta *Tavaszej* című költeményében az 1850. évi tavaszi természetnek titkos beszédét annyi költőiséggel magyarázni. Vonzotta a puszta, — saját szavai szerint — „a szabadság jelképe, végtelen terével, végtelen egével s végtelen csendjével.“ Ilyfajta lírai alapokra bukkanunk a *Három beteg* című novellában, melyet Gyulai 1850. ápr. 30-a előtt Gyömrőn írt, főképp az alföldi táj lelkes rajzában.²

Gyömrőnek azonban a költői és írói egyéniség fejlődésében legnagyobb jelentőséget Pesthez való

¹ Lásd Teleki Domokos gr. számadáskönyvében az 1850. nov. 11-i bejegyzést.

² Lásd a Magyar Emléklapok (1850.) V. füzetét, mely 1850. ápr. 30-án jelent meg. A fentebbi kifejezéseket később Gyulai a szövegből kihagyta.

közelsége adott. Hogy Gyulai ezt a közelséget ki is használta, maga árulja el leveleiben, mikor folyton azt emlegeti, hogy nem régiben Pesten járt, s hogy legközelebb ismét beutazik. Mindez csak megerősíti Szilágyi Sándor visszaemlékezését, mely szerint Gyulai majdnem minden héten berándult Gyömrőről Pestre.¹ Néha titkári teendői hosszabb időre is a fővárosban tartották. Így írta 1850. jún. 1-én Szász Károlynak, hogy a tél folytán másfél hónapot töltött Pesten. Ez leginkább 1850 februárjában és márciusában történhetett, minthogy Teleki Domokos gr. számadáskönyvében ez időben fordulnak elő többször Gyulai étkezésének költségei. Biztos háttérül szolgált Gyulai pesti tartózkodásainak a Szervita-téri Teleki-ház, hol grófjával együtt ő is lakott. Lassanként gondolatvilágán annyira uralkodott Pest, hogy a távolban is lelki szükségletévé vált a vele való érintkezés. Ezért levelezett oly sűrűn pesti szerkesztő barátjával, Szilágyi Sándorral; ezért várta oly türelmetlenül a pesti irodalom legújabb termékeit.

Az a Pest, melyet 1849 őszén s 1850-ben látott maga előtt Gyulai Pál, minden tekintetben ellentéte volt a szabadságharc előtti rohamos fejlődés képének. Amint az épületek még magukon hordták a bombázás nyomait, a város szellemi élete is romokban hevert. Az elnyomó hatalom megnyitotta ugyan a Nemzeti Színház kapuit, hogy a jó kedv látszatát tűzze lobogóul a gyász fölé, de a nemzeti

¹ Szilágyi Sándor: *Rajzok a forradalom utáni időkből*. 1876. 12. 1.

érzés legkisebb nyilatkozását is száműzte a színház falai közül. Még kérlelhetetlenebb üldözés tárgya volt a betű. A pesti irodalom, mely a szabadságharc előtt magas eszményeivel s nemzeti formáival világirodalmi színvonalra emelkedett, Gyulai szavai szerint Kazinczy kora előtti időszakba esett vissza.¹ Az íróknak egy része a haditörvényszék hatalmába került vagy vidéken bujdosott, más részét a cenzúra vagy a nyomasztó közhangulat hallgattatta el. Az irodalom megmozdulását 1849 őszén két lapnak: a Magyar Hirlapnak s a Hölgyfutárnak megindulása jelentette. Az első, melyet Szilágyi Ferenc, Gyulainak egykori tanára szerkesztett, az önkényuralmi kormány politikai szócsöve volt; a másodikban Nagy Ignác vezetésével a legújabb szépirodalom vonult fel. Amennyire izgalomba hozták Gyulaít az irodalmi élet biztató jelei, annyira sietett a pesti íróvilággal való kapcsolatait megújítani és kibővíteni.

Valójában Gyulai ahhoz az írótársasághoz tartozott, mely a Megyeház-utca sarkán levő Arany Ökör kávéháznak első emeleti termében minden nap délután gyűlt össze. Rajta kívül ide jártak: Bérczy Károly, Berecz Károly, Obernyik Károly, Sükei Károly, Szilágyi Sándor, Vahot Imre s néha a Bején kápláncodó Szász Károly is. Közöttük Szilágyi Sándor nem annyira írói tehetségével, mint inkább kivételes helyzetével jutott vezető szerephez. Neki, Szilágyi Ferenc fiának, több

¹ Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1850. jún. 1-én írt levelét.

meg volt engedve, mint másnak. Ő írhatott könyvet a szabadságharcról, rendezhetett hangversenyt a beteg Garay javára; ő kapott engedélyt szépirodalmi folyóirat megindítására is. Valahányszor Gyulai Pestre berándult, ebben a baráti körben érezte magát leginkább otthon. Itt bizalmasan beszélhették meg az irodalomnak kis és nagy kérdéseit, közben bemutatták egymásnak legújabb műveiket, vitáztak és terveztek.¹

A kávéházi írói körnek másik gyülekezőhelye a Nemzeti Színházban a drámabíráló bizottság páholya volt, melyet nagy látogatottsága miatt tréfásan Magyarország legsűrűbb négyszögölének nevezték. Gyulai a szabadságharc után is megőrizte a színház iránt érzett szenvedélyes vonzalmát s, mint leveleiből kitűnik, látta Hugo *Angelóját*, sőt 1850 nyarán a híres operaénekesnőt, La Grange asszonyt is meg akarta hallgatni *A próféta* második előadásakor. Ha a színház munkájában méltányolni tudta Shakespeare, Molière, Schiller, Hugo, Gutzkow drámai eszméinek művészi magyarázatát, époly örömet rész vett azokban a vitákban is, melyekkel az írói páholy közönsége a magyar drámai újdonságokat fogadta, hiszen kettőről, Dobsa és Szigeti színművéről maga is írt bírálatot. A bírálgatás élce és tréfa között tovább folyt a Váci-utcai Porszász-féle vendéglőben, hol Gyulai asztalkörének tagjai színház után vacsorára verődtek össze.

¹ Szilágyi Sándor id. m. 12., 40—42. l. — P. Szathmáry Károly id. m. 123. l.

Némikép más jellemű társasággal találkozott Gyulai egyik-másik este Szilágyi Sándor lakásán a Régi Posta-utcában. Ez valósággal egy darab Erdély volt. Fő érdekességét Bartalus zenéje mellett Kemény Zsigmond br. sötét eszméi, továbbá Brassai és Gyulai vitái adták meg. Néha Szilágyit jelentős írói jövedelmei bőkezűsége csábították, úgyhogy a nála levő írói társaságot meg is vendégelte.¹ Legnagyobb lelki haszonként vitte innét Gyulai magával Kemény Zsigmond br. egyéniségének hatását. Ennek jeléül emlegette a nagy írótt oly sokszor Szász Károlyhoz írt leveleiben; majd szellemének különösségeit érintette, majd terveiről, készülő és kész irodalmi alkotásairól tudott érdekes adatokat. A két Wesselényiről és Széchenyiről szóló tanulmányokat még kinyomtatásuk előtt olvasta s elragadó szépeknek találta.

Amint az irodalmi tér 1850-ben mind jobban kiszélesült, Gyulai ismeretségeinek köre is egyre növekedett. Ekkor indult meg a Pesti Napló kormánypárti szellemben, míg később Bánffy szerkesztésével mind ellenzékiebb jellemet öltött. Nagyobb mozgalmat idéztek elő az irodalomban Kemény Zsigmond br. *A forradalom után* című röpiratával, majd Csengery Antal *Magyar szónokok és státusférfiak* című gyűjteményével s Tóth Lőrinc az *Ujabbkori Ismeretek Tárával*, melynek szerkesztését 1850 vége felé Pákh Albert vette át.² Gyulai jól ismerte a szerkesztőségi irodák életét,

¹ P. Szathmáry Károly id. m. 123., 124. l.

² Magyar Hirlap. 1850, okt. 12., dec. 28-i sz.

azért tudta őket oly híven jellemezni Szász Károlyhoz írt leveleiben. 1850. jún. 1-én legtöbb elismeréssel nyilatkozott a Magyar Hirlap kiváló munkatársáról, az eszes és művelt Kecskeméthy Aurélról s a Pesti Napló újdonságírójáról, Lévay Józsefről. Míg az előbbinek határozott hirlapírói tehetségéhez fényes jövőt jósolt, addig Lévayban — későbbi erdélyi útirajza szerint¹ — inkább szerette a költőt, mint az újdonságíró s még inkább a mélyen érző barátot. S ha a szomorú évnek egyik legbecsesebb vigasztalása Gyulai számára Lévay barátsága volt, époly nagy értékeket hozott életébe Pákh Alberttel való tartalmas baráti viszonya is.

Mikor a humoros író 1850 nyarán tört reményekkel s beteg szervezettel tért vissza hazájába, hamar meghódította Gyulait szellemének gazdagságával s kedélyének bensőségével. Gyulai nyíltan megvallotta, hogy a pesti fiatalabb írók közül őt tartotta a legjelentősebb egyéniségnek. Először 1850. december közepe táján látogatta meg Pákhót Uri-utcai lakásán s még egy év múlva is örömet idézte emlékezetébe, mint kínálta meg szíves házigazdája pipával, s hogyan beszélgettek azután együtt sokáig a kandalló mellett.² Látogatását gyakran megismételhette, mert már 1851. jan. 20-án azt írta Szász Károlynak, hogy sok jó órát töltött Pákh Alberttel. Saját szavai szerint reggelig is elhallgatta volna a szellemes író,

¹ Gyulai Pál: *Erdélyi úti benyomások*, 1921. 19., 20. l.

² Lásd Gyulai Pálnak Pákh Alberthez 1851. dec. 18-án írt levelét. Nyugat. 1911. 738. l.

kivált ha Petőfiről beszélt, kinek legjobb és legrégibb barátja volt. A szíves baráti érzéseket Pákh azzal viszonzta, hogy barátjának irodalmi útjait saját körében egyengette. Gyulai egyik 1851. évi levelében Csengery Antalt is azok között a jó emberek között emlegeti, kiknek ismeretségét Pákh szerezte meg számára. Csengery azonban ekkor még csak apróbb szívességekkel mutatta ki Gyulai iránt érzett nagyrabecsülését; így ígérte neki, hogy a *Magyar szónokok és státusférfiak* című könyvét olvasás végett odakölcsönzi.¹

A pesti íróvilágnak még egy érdekes alakja foglalt Gyulai viszonyaiban előkelő helyet, Jókai Mór. Mikor ő a hitvesi szeretet védőszárnyai alatt Pestre érkezett, jó ideig neje lakásán vagy a budai hegyekben rejtőzködött; csakhamar azonban „Sajó” álnéven Szilágyi Sándor irodalmi vállalatának legfőbb vonzóerejévé vált. Gyulai kezdettől fogva élénk érdeklődést tanúsított Jókai iránt s Szilágyi Sándorhoz írt leveleiben sok szeretettel nyilatkozott róla és irodalmi munkásságáról. A kölesönös rokonérzés lehetett az oka, hogy Gyulai azon kevesek közé tartozott, kik előtt Laborfalvi Róza megnyitotta férjének rejtekét. 1850. jún. 1-én már Gyulai ily lelkes sorokban számolt be új baráti kapcsolatáról Szász Károlynak: „Legtöbb örömet szerzett nekem a Sajóvali ismeretség s — tán mondhatnám is már — barátság. Sok jó órát tölték vele. Róza is kedves asszony, oly nő, kikkel

¹ Lásd Gyulai Pálnak Pákh Alberthez 1851. máj. 5-én, júl. 8-án írt leveleit. Nyugat. 1911. 727., 730. l.

szeretek együtt lenni.“ A bizalmas viszony ápolását Gyulai is kötelességének érezte s 1850. júl. 21-én Szilágyi Sándor útján Jókainak tiszteletét küldte, Jókainénak pedig, kit *Angelo* előadásán látott utoljára, hódolatát fejeztette ki művészi játékáért. Ily célból ajándékozta a nagy művésznőnek azt a szép tengeri csigát, melyet Teleki Gyula gróftól kapott emlékül, előre tiltakozva ajándékának minden élcse értelmezése ellen.

A sok változatos egyéniség között, kikkel Gyulai Pesten megismerkedett, itt-ott szemébe tűnt egy-egy vonzó női alak is, mint Jókainé Laborfalvi Róza. Egyik levelében örömet jegyezte meg, hogy Kecskeméthy Aurél szép neje is szívességgel viselkedik iránta. Különösen nagy mozgalmat idézett elő lelkében Petőfiné. Gyulai 1850 júniusának végén Garayéknál találkozott vele először s két teljes délutánon keresztül gyönyörködött a szép asszony szellemének tűzijátékában. A bonyolult női egyéniség azonban inkább felkeltette Gyulaiban a lélek-búvárnak, mint a boldogság után sóvárgó szerelmesnek érdeklődését. Izgatta a Sand György-féle jellem, de több könnyelmű életkedvet s több ábrándot fedezett fel benne, mint a nagy francia írónőben. Másrészt Gyulait Petőfi iránt érzett tisztelete is visszatartotta volna a szerelem gondolatától. Költői kedélyének hullámozása megérzik még Szász Károlyhoz júl. 14-én írt levelén is a szépeplékű órák varázsának rajzában. Annál fájdalmasabb volt csalódása, mikor augusztus elején Petőfiné látogatására sietve, lelkesedésének tárgyát, mint Horvát Árpád nejét látta viszont. Felháborodása, melyet a

találkozás alkalmával alig tudott elrejteni, teljes erővel tört ki, mikor Szász Károlyhoz szept. 14-én intézett soraiban kérlelhetetlen ítélettel tört pálcát a nagy költőnek eltorzult eszményképe felett.

Petőfiné mellett egy más rejtélyes női lélek is hatalmába ejtette Gyulai képzelődését. Gyulai 1850. júl. 14-én emlékezett meg róla először és utoljára Szász Károlyhoz írt levelének következő soraiban: „Életemben három nő tett reám nagy hatást; az első Emilia volt, a második Kornélia, a harmadikat nem nevezhetem meg, különben sem ismernéd, — a negyedik Petőfiné.“ Hogy ki volt a meg nem nevezett hölgy, az Gyulai titka maradt. Hatását maga Gyulai Petőfiné feltűnése elé, tehát az 1850. év első felére teszi. Azzal a nyilatkozatával meg, hogy hódolatának tárgyát nem nevezheti meg, s hogy Szász Károly sem ismerné, azt sejteti, mintha érzelmei társadalmi korlátokba ütköznének. Ennek az érdekes ismeretségnek végét jelentheti az a búcsú, melyet Gyulai 1850 júliusának első felében *Midőn elindult* című költeményében díszített fel költői képzeletével.¹ A hajó, mely a költemény szerint a hajnali órában a futó folyam síkján tűnik el, tulajdonkép az a dunai hajó, mely reggel hat órakor indult Pestről Bécsbe.² S amint valóság a hajó, épenúgy az a hajónak drága terhe, a fehér kendőt lobogtató hölgy is, kit a költő csak a búcsú

¹ A *Midőn elindult* című költemény a *Hölgyfutár*-nak 1850. évi 13. (júl. 15.) számában jelent meg s nem sokkal megjelenése előtt keletkezhetett.

² A *Pesti Naplónak* 1850. ápr. 2-i száma szerint a gőzhajó Pestről Bécsbe reggel hat órakor indult.

pillanatában szeret meg igazán. 1850 júliusában pedig Gyulainak nagyhatású nőismerősei közül csak a harmadik vállalkozhatott volna a költeményben jelzett szerepre; csak ő inthetett búcsút a bécsi hajó fedélzetéről. Következtetésünknek megfelelt az elválás időpontja is, minthogy Gyulai 1850. júl. 14-i levelében harmadik nőismeretségére már mint mult viszonyra tekint vissza.

Azok az érdekes női egyéniségek azonban, kiket a sors a szabadságharc után Gyömrőn vagy Pesten Gyulai körébe vezetett, minden szellemi kiválóságuk ellenére sem tudták homályba borítani az első szerelem csillogó emlékeit. Közülük Gyulai kettőt emelt ki: Petőfinét s azt a rejtélyes hölgyet, kit Szász Károly előtt nem nevezhetett meg, de róluk sem tudott szebbet mondani, mint azt, hogy Pataki Emiliával együtt azon négy nő közé tartoztak, kik életében legnagyobb hatást tettek reá. Barátaihoz intézett leveleiben hol burkoltabban, hol nyiltabban többször célzott ifjúkori eszményképére. Mint *Emlékkönyvbe* című költeményében elárulta, éveken át híven megőrizte Pataki Emilia emlékkönyvének egyik lapját, hogy egykor költői vallo-másával ellátva adja vissza az emlékkönyv tulajdonosának. Az *Emléklapjaimból* című költeménye, melyet 1848. dec. 2-án ily céllal írt, hamar elvesztette időszerűségét, azért 1850 áprilisában Szilágyi Sándor lapjában, a Magyar Emléklapokban adta ki, nyilván azzal a gondolattal, hogy Pataki Emilia emléklapja számára új, megfelelőbb verset fog írni. Az e célra kiszemelt *Emlékkönyvbe* című költeményét is még Pesten készítette el. Ez is azon három

költemény közül való, melyeket Gyulai még Pesten adott át Szilágyi Sándornak a Nagyenyedí Album számára.¹ Régi deési emlékek szövődtek tehát Gyulainak pesti élményei közé. Még pesti tartózkodásának utolsó napjaiban is meghatva gondolt vissza egykori regényes viszonyának hősnőjére, Pataki Emiliára s 1851. ápr. 26-i levelében ifjúkorának legnagyobb értékei között emlegette azt a hűn emlékező női szívet, melyet három évvel azelőtt Erdélyben hagyott.² Ezért bontakozik ki Gyulainak 1850. és 1851. évi költeményeiből az első szerelem rajzából mind gyakrabban s mind hódítóbban Pataki Emilia alakja, hogy a költészet a jelenbe játssza át a múltat.

A szép órák, melyeket Gyulai a pesti irodalmi és társadalmi körökben töltött el, mely nyomot hagytak írói és költői egyéniségén. Az érdekes ismeretségek épűgy gazdagították világnézetét, mint azok az eszmék, melyeket a rémuralom túlzásai s a nemzeti ellentállás felémelő jelenetei sugalltak neki. Mégis mindaz, amit látott, érzett és gondolt, csak az irodalom szempontjából jelentett neki értéket, s lelkének egész világát az a szerep töltötte be, mely reá az irodalomban várt. Mintha életének nagy programját érintené 1850. máj. 11-én Szász Károlyhoz írt levelében is, mikor rámutat a veszélyre, mely a nemzeti eszmét az elnyomó hatalom részéről az irodalomban fenyegeti, s mikor az elnémított

¹ Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1851. ápr. 26-án írt levelét.

² Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1851. ápr. 26-án írt levelét.

írók felváltását az új írónemzedék kötelességévé teszi.

Amily izgalommal kereste Gyulai saját költői nyilatkozásának eszközeit és módjait, époly nagy gondja volt mindjárt a nemzeti összeomlás után a pesti irodalmi élet színvonalának emelése. 1849-ben s 1850 első felében még ő is a Hölgyfutárnak küldözte verseit, csakhamar azonban őt is, mint író-társait, elkedvetlenítette Nagy Ignác elvtelen s megalkuvó szerkesztésmódja. Mindnyájukat az a meggyőződés vezette, hogy csak jól szervezett irodalom adhat a nemzeti ellentállásnak erőt. Ekkor vált az Arany Ökörbeli író-társaság törekvéseinek állandó tárgyává oly folyóirat alapítása, mely a szépirodalom minden értékes munkását össze tudná gyűjteni. Minthogy a lap megindítására Szilágyi Sándor kapott engedélyt, ő ragadta kezébe a szerkesztést, habár vállalkozását a pesti íróvilág nem nagy rokonérzéssel fogadta.¹ Gyulai sem tartotta őt vezetésre alkalmas egyéniségnek; félt, hogy többet árt az irodalomnak, mint használ, s hogy az erdélyiekről alkotott rossz véleményt megerősíti. Ezért eleinte ellene dolgozott s Vahot Imrét un-szolta, hogy mint régi szerkesztő, ő kezdjen valamit, de később mégis kénytelen volt a rendőrség választásába belenyugodni. Közreműködését ekkor is ahhoz a feltételhez kötötte, hogy Szilágyi általá-

¹ Gyulai Pál irodalmi munkásságának rajzához fő források: Szilágyi Sándornak *Rajzok a forradalom utáni időkből* (1876.) című munkája, valamint Gyulainak Szilágyi Sándorhoz, Szász Károlyhoz s Pákh Alberthez 1850-ben s 1851-ben írt levelei.

nosan szépirodalmi s nem forradalmi jellemet ad folyóiratának, de a kiadó, Heckenast megkívánta a forradalmi címet. Így indult meg a lap *Magyar Emléklapok 1848 és 49-ből* címmel 1850. márc. elején.

Szilágyinak kétségtelen érdeme, hogy az önkényuralom legsötétebb napjaiban szóhoz juttatta Aranyt, Tompát, Csengeryt, Jókait, Gyulait, Szász Károlyt s Tóth Kálmánt, írói egyéniségéből azonban mégis hiányzott a határozott ízlés s a magasabb irodalmi szempont. Ezeket a fogatkozásokat ellensúlyozta Gyulai csatlakozása; Szilágyi is legjobb, legkitartóbb munkatársának s legszigorúbb bírálójának nevezte őt. Gyulai, mint Szilágyi is megjegyezte, valahányszor Pestre berándult, ritkán érkezett üres kézzel. Az Emléklapok füzetei számára mindig volt egy vagy két verse, sőt az ötödik füzet számára egy terjedelmesebb novellája is. Gyulai azonban nemcsak dolgozataival emelte a folyóirat értékét, hanem tanácsaival is. Ha Gyömrőről nem mozdulhatott, sűrűn küldözte Pestre leveleit s épen nem fukarkodott éles megjegyzéseivel. Legtöbb kifogása Szilágyinak túlzott forradalmi visszaemlékezései ellen volt. Ő rostálta meg a szerkesztőhöz beküldött dolgozatokat is s biztos ítéletével sok ízléstelenségtől óvta meg a folyóiratot. Mindazáltal a Magyar Emléklapokat a hetedik füzet lefoglalása után június végén mégis betiltották. Hasonló sors érte az Emléklapok folytatását, Szilágyinak „Magyar Írók Füzetei” című vállalatát is, melynek negyedik füzetére szeptember elején csapott le a rendőrség. Gyulai ebben is négy költeménnyel vett

részt, de már sokkal türelmetlenebbül ítélte meg Szilágyi szerkesztésmódját. Mindjárt a címben is nagyzsolást látott, egyaránt únta az örökös forradalmi szellemet s a végnélküli versáradatot, valamint a következetlen helyesírást és a sok sajtóhibát, úgyhogy Szilágyinak többször tett szemrehányást lelkiismertelenségéért.

Még több alkalmat talált Gyulai irodalmi eszményeinek érvényesítésére Szilágyi Sándor harmadik vállalatában, a Pesti Röpívekben. Ez okt. 6-án szépirodalmi hetilapnak indult meg, mely a társadalom és szépirodalom bírálatát is felvette céljai közé. Gyulait annál szebb reményekkel kecsegtette az új lap, mert úgy tudta, hogy a szerkesztést Jókai veszi át; mellette örömet vállalta volna a segéd-szerkesztő szerepét is. Jókai ugyan nem lépett ki a munkatárs fedett állásából, de azért Gyulai gyömrői tartózkodása ellenére is teljes mértékben kivette részét a szerkesztés gondjaiból. Ő bírálta tovább a dolgozótársak verseit és novelláit, minden második számba írt költeményt, majd minden számba irány-cikket, s ő vezette az *Irodalmi élet* című rovatot is, melyben a szépirodalom legújabb alkotásairól mondott ítéletet. Az iránycikknek névtelenül, az *Irodalmi élet*be szánt bírálatok pedig egy nyilas embert ábrázoló írói jeggyel jelentek meg.

Hogy Gyulai mily nagy jelentőséget tulajdonított a Pesti Röpíveknek, kitűnik abból az odaadó gondoskodásból, mellyel a lap fennmaradásán csüngött. Szilágyihoz írt levelei egymást érték. Majd kész dolgozatairól adott hírt, majd új cikkei számára keresett anyagot. Így kért Szilágyitól kihasz-

nált német vagy francia divatlapokat, hogy belőlük esztétikai cikkeket dolgozhasson át; máskor meg a bírálatra kijelölt könyvek küldését sürgette meg. Tanácsai egyaránt kiterjedtek a szerkesztésnek lényegbe vágó és aprólékos feladataira. Egyik levelében arra intette Szilágyit, hogy a különböző rovatokat a szépirodalmi elvek szempontjából egyeztesse össze, másik levelében pedig arra figyelmeztette, hogy a tartalomba ugyanazt a címet tegye, mely a lapban állott. Ha nem lelkesült is Szilágyi szerkesztőségéért, Jókaival együtt azt tartotta, hogy mivel csak Szilágyi kapott lapszerkesztésre engedélyt, mindnyájuknak kell őt támogatniok. Erre buzdította Szász Károlyt is.¹ Egy idő múlva azonban a lapot sem a jó tanács, sem a komoly támogatás nem mentette meg a bukástól. A katonai parancsnokság ugyanis a Pesti Röpíveket a 10. (dec. 8.) szám megjelenése után dec. 12-i rendeletével betiltotta. Okot rá — mint Gyulai Szász Károlyt értesítette — Bulyovszkynak a kínai dinasztiára vonatkozó elménckedései adtak.

Bár Gyulai többször panaszkodott leveleiben hideglelése miatt, a lapban jelentős munkásságot fejtett ki. Ő ajánlotta *Fölvívás* című cikkében Losonc segélyezését a magyar hölgyek pártfogásába;² az ő tollából eredt a *Társas életünk* című, hét szá-

¹ Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1850. szept. 14-én írt levelét.

² A *Fölvívást* Gyulai írta. Ennek elküldését ígérte okt. 3-i levelében. Ebben hivatkozott arra a várostra, hol a kisdédóvó társadalmi gyűjtésből épült fel, mit Deésen látott valamikor.

mon keresztül húzódó cikksor is. Különösen komoly becsvággyal fogta fel műbírálói tisztét, mint az *Irodalmi élet* című rovat vezetője. Bírálataiban könyörtelenül üldözte az ízléstelenséget és tehetségtelenséget. Így éreztette ítéletének súlyát a fűzfapoétákkal is, kik Nagy Ignác Hölgyfutárában tömegeesen vonultak fel sértéktelen verseikkel az irodalom hitelét kockáztatták.

A kis terjedelmű pesti íróvilágban nem maradhatott sokáig titok, ki rejtőzik a nyilas írói jegy mögött. Okt. 13-án Gyulai még arra kérte Szilágyit, hogy senkinek se mondja meg nevét, de maga is azt hitte, hogy felismerték; azért szerette volna tudni, hogy kit szidnak legjobban. Legtöbb megértéssel fogadhatták vállalkozását a komoly irodalmi körök. A rokonérzés jeléül üdvözölte Arany Gyulait Szilágyihoz 1850. okt. 21-én írt levelében;¹ másrészt Tompa is csak helyeselni tudta a „nyilas ember“ fellépését s nem vette tőle zokon, hogy neve a fűzfapoéta-pörbe keveredett.² Nyilvánosan emelte ki Gyulainak műbírálói érdemeit Berecz Károly a Pesti Napló 1851. jan. 21-i számában az 1850. évi szépirodalmi termés áttekintésében.³ Az íróvilág nagy részét azonban nyugtalanította Gyulai fel-

¹ Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. III. k. 1888. 240. l.

² Váczy János: *Tompa Mihály életrajza*. 1923. 94—96. l. — Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1850. dec. 20-án írt levelét.

³ A cikk alján „Szilveszter“, Berecz Károly álneve áll. (Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. I. k. 1891. 917. l.)

lépése. Nagy Ignác is nehezen tűrte az éles gúnyt, inkább kiszolgáltatva két munkatársát azzal a kijelentéssel, hogy Gyulai az álnevű költők között Tompát és Erdélyit is fűzfapoétákká fokozta le.¹ Gyulai válasza a lap betiltása miatt már nem jelenhetett meg. Kritikáinak visszas hatását Szász Károlyhoz 1850. dec. 20-án írt levelében maga állapította meg. Legérzékenyebben érintette Jókai állásfoglalása, ki hangját szenvedélyesnek, tapintatlannak tartotta s bírálatainak beszüntetésére szólította fel. Reá célozva írta: „Tudtam, hogy ellenséget szerzek magamnak, de azt nem reméltem, miként barátaimat elidegenítem.“

A csapás, melyet az önkényuralom a Pesti Röpívek betiltásával az irodalomra mért, fájdalmasan érintette Gyulai kedélyét. Komor hangulatait az 1851. év sem tudta eloszlatni. Bár jól ismerte Szilágyi hetilapjának fogyatkozásait, tudta azt is, hogy mit köszönhet neki mind saját írói egyénisége, mind a pesti irodalmi élet. Ezért Szilágyival együtt a legszebb reményekkel nézett a lap újabb megjelenése elé, sőt újévtől kezdve minden befolyását fel akarta használni a szerkesztősnél az irodalmi hatás kimélyítésére. Szilágyi azonban hiába mozgatott meg mindent, nem kapott engedélyt lapjának folytatására. Annál nagyobb örömmel gondolt Gyulai 1851. jan. 20-án Szász Károlyhoz írt levelében arra, hogy nemsokára Pákh Albert fog új folyóiratot megindítani, melybe nemesak a fiatalok, hanem az

¹ Lásd Nagy Ignác nyilatkozatát a Hölgyfutár 1850. dec. 2-i számában.

öreges is írni fognak. Néhány hónap múlva azonban 1851. ápr. 26-i levelében csalódottan állapította meg, hogy Pákh becsvágyának hiánya miatt semmi sem lesz a várva-várt lapból.

Ezek után már csak egy lap maradt Gyulai számára, honnan az irodalom kérdéseire hozzászólhatott: a Pesti Napló. Itt a lap munkatársai: Kemény, Csengery, Erdélyi János, Pákh, Berecz, Lévy között igazán rokonlelkekre talált. El is foglalta a szerkesztőségtől felajánlott teret az 1851. ápr. 17-i szám tárcájában, hogy Szigeti *Viola* című népszínművének előadása alkalmából jelentősebb színi bírálatát írja meg,¹ de cikkének hatását ezúttal is megzavarták magas műbíráloi szempontjai. Túlzott követeléseit a Pesti Napló tárcájában egy névtelen cikkíró róttta meg, kiben Pákh Albertre ismerünk.²

Az ok azonban, mely Gyulait a műbírálat teréről leszorította, nem annyira magas szempontjaiban, mint inkább a kor irodalmi viszonyaiban rejtett. Ezeket jellemezte Erdélyi János 1850. okt. 24-i levelében következőkép: „Sok lárma, kevés becs”.³ Leginkább ráillett Erdélyi megállapítása az 1851. év irodalmi mozgalmaira. Ekkor szerkesztette Vahot Imre a Reményt s a Losonczy Phönixet, Vas Gereben és Atádi Vilmos a Falu Könyvét, Szilágyi

¹ A névtelen bírálatot Gyulai is magáénak ismeri el leveleiben.

² *Még egy-két szó Violáról.* Pesti Napló. 1851. máj. 10. és 12-i sz.

³ Perényi József: *Szemere Miklós hagyatékából.* Irodalomtörténeti Közlemények. XV. 1905. 243. l.

Sándor a Nagyenyei Albumot; ekkor róttta meg Erdélyi János is Bulyovszky Gyulát, a Magyar Hírlap műbírálóját, zavaros kritikai elveiért.¹ Ily körülmények között mit tehettek mást a hivatottak, köztük Gyulai is, mint hogy félreállottak? Ezt a visszas állapotot vázolja Gyulai Szász Károlyhoz 1851. ápr. 26-án írt levelében, mikor Pákh Albert-ről, a vezetésre leginkább hivatott íróról így ír: „Az Ismeretek Tárát szerkeszti s elménckedik a nyomorúságos irodalom felett, melyben Vahot Imrék, Atádiak, Vas Gerebenek, Bulyovszkyak és Szilágyiak lábatlankodnak.“ A nyomasztó irodalmi állapotok szorították Gyulainak költői és írói tevékenységét mind szűkebb határok közé. 1851. ápr. 26-án is, mikor legközelebbi irodalmi terméséről adott számot, *A vén színművész* című beszélyén, hat versén, *Viola* bírálatán kívül csak néhány cikkét említette, melyeket Pákh lexikona, az Újabbkori Ismeretek Tára számára dolgozott.²

Az irodalmi életre nehezedő köd mellett Gyulait saját viszonyainak ziláltsága is nyugtalanította, mióta 1850 decemberének közepén a grófi családdal Pestre költözött. Már 1850. dec. 20-án azt írta Szász Károlynak, hogy az életnek ezer apró nyomorúsága környékezi. Különösen több panasa volt egészségi állapota ellen. Három havi betegségéből ekkor gyógyult ugyan fel, de Szász Károlyhoz intézett levele szerint sem betegnek, sem egészségesnek nem érezte

¹ E. P. (Ember Pál, Erdélyi álneve): *A hazatértek c. dráma ügyében*. Pesti Napló. 1851. 24. sz.

² Gyulai több *H* betűs cikket vállalt, de írói jegye *G* betűs cikkek alján is látható.

magát. 1851. ápr. 26-án pedig ismét arról értesítette Szász Károlyt, hogy a hó elején újra visszajött epe-láza s minden komoly munkáját megakasztotta. Minél többet szenvedett betegeskedése miatt, annál inkább bántotta a pesti lakás kényelmetlensége is. A Teleki-háznak az a része ugyanis, melyben Teleki Domokos gr. helyezkedett el családjával, nem volt alkalmas a nagy személyzet befogadására. Így került Gyulai, mint 1850 decemberében panaszolta Szász Károlynak, a nagy városban egy szörnyű szűk szobába. 1851. ápr. 26-i levelében is azzal mentegette irodalmi munkásságának csekélységét, hogy egész télen olyan szobában lakott, hol nem dolgozhatott, s hogy verseit az utcán kellett költenie. Az 1851. év zaklatott hónapjaira vonatkozik Bérczy Károlynak egy 1852. évi levelében az a visszaemlékezése is, mely szerint Gyulai *A vén színész* írása-
kor öt pernyi beszélgetés után ezzel a mondással szokott barátaitól búcsút venni: „Barátom, engem munka vár!”¹

Ily lehangoló tapasztalatokkal kellett Gyulainak 1851 tavaszán arra a kérdésre megfelelnie, vajon Pesten maradva, tovább hajszolja-e írói díjait, vagy a nehéz életharc elől kitérve, a grófi családdal együtt Erdélybe költözzék-e. A felelet nem volt könnyű. Gyulai tudta, mennyi értékes eszme s mily sok kedves óra emléke köti a pesti íróvilághoz, de ismerte a pesti irodalmi élet örvényeit is: az elnyomó hatalom törekvéseit s az írói körök kiesinyes

¹ Lásd Bérczy Károlynak Gyulai Pálhoz 1852. okt. 1-én írt levelét a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

érdekharcait. Másfelől legyőzhetetlen honvágy vonta Erdély bércei felé, bár egyaránt félt a mult emlékeitől s a viszontlátás gyötrelmeitől. Töprengését híven tükrözi vissza következő kijelentése: „Bár alig várom, hogy lássak bérceket, erdőt, halljak víz-esést, malomzúgást, mégis úgy borzadok majdnem félévet tölteni Erdélyben.“¹ Az általános bizonytalanságban mind biztatóbban intett feléje Erdély, főképp Gernyeszeg, Teleki Domokos gr. ősi családi otthona. 1851. ápr. 26-án már arról értesítette Szász Károlyt, hogy a gróf családjával Erdélybe indul. Néhány nap múlva el is búcsúzott Pesttől, hogy Gyömrőn várja be az utazás idejét. Minthogy Teleki Domokos gr. számadáskönyve szerint 1851. máj. 10-én vette fel útiköltségének egy részét, valószínű, 11-én hagyta el Gyömrőt, hogy újra láthassa bércecs hazáját, Erdélyt.

Három évet töltött el Gyulai Pál szülőföldjétől távol Pest közelében és Pesten. Amennyire kiszélesítették szellemi látókörét az országos események s a pesti irodalmi kapcsolatok, éppoly határozott vonásokat nyert egyénisége a szabadságharc utáni pesti irodalom mozgalmaiban. Műbírálatai már előre bejelentették az irodalmi élet reformátorának követeléseit. Mielőtt azonban megkezdte volna korszakos munkásságát, mint a próféta a pusztába, úgy vount vissza a főváros zajából az erdélyi bércek és völgyek csendjébe.

¹ Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1851. ápr. 26-án írt levelét.

GERNYESZEG.

Tavaszi szellő suhant végig a rónán, mikor Gyulai 1851 májusában Gyömrő vidékéről elköltözött.¹ Egy nappal előbb indulhatott, mint grófja, ki családjával együtt 12-én vasúton tette meg a Gyömrőtől Szolnokig terjedő utat. Míg ugyanis Teleki Domokos gr. Mezőtúron túl Geszten a vele rokon Tisza-család kastélyában tartott pihenőt, addig Gyulai az útról kissé letérve, valamivel tovább, egészen Nagyszalontáig haladt, hogy láthassa Arany Jánost s néhány szép órát töltsön el otthonában.² Az első találkozás évtizedekre szóló barátság alapját vetette meg, minő csak férfias jellemek között fejlődhetik ki. Gyulai délelőtt érkezett Szalontára s alkonyattal búcsúzott. Ezalatt sokat beszélgetett

¹ Gyulai Pál gernyeszegi tartózkodásának rajzát, főkép a hozzá tartozó jegyzeteket lásd Papp Ferencnek *Gyulai Pál Gernyeszegen* című értekezésében. Budapesti Szemle. 215. k. (1929.) 321—346. l.

² Gyulai Pál erdélyi útjának rajzához fő források: Teleki Domokos gr. számadáskönyve és Gyulai Pálnak *Erdélyi úti benyomások* (1921.) című útirajza.

Arannyal Petőfiről, az irodalmi viszonyokról, majd gyönyörködött a művészi töredékekben, melyeket kérésére Arany a *Toldi* második és harmadik részéből olvasott fel. Egyaránt mély benyomást tett reá Arannak igénytelen, mégis gazdag egyénisége s egyszerű, mégis összehangzó családi köre, úgyhogy Szalontán nemcsak irodalmi eszményképét ismerte meg közelebbről, hanem megértette a költői magány jelentőségét is. Látogatása május 14-ére eshetett, minthogy 15-én már Teleki Domokos gróffal Nagyváradon találkozott.

Nagyváradon túl Gyulai egy kocsira került egy fiatal gazdasági gyakornokkal, Szabó Lajossal. Nevük is egymás mellett áll Teleki Domokos gr. számadáskönyvében az 1851. évi máj. 15-i váradi bejegyzésekben a nekik juttatott útiköltségekkel együtt. Útjuk mind magasabbra emelkedett s a Királyhágon túl a Sebes-Körös partján mély völgyek alján kanyargott tova. Körülöttük hullámozott az erdő, zúgott a vízesés. Mint a gazdasági gyakornok öreg gazdatiszt-korában beszélt, Gyulait költői lelkesedés fogta el Erdély határán, s a kocsiról leszállva, kigombolt mellénnyel haladt a meredek országúton felfelé, hogy tele tüdővel szívhassa be a friss hegyi levegőt.¹ Annál inkább lerontották a viruló hegyvidék hatását a forradalom dúlásának s az önkényuralom berendezkedésének nyomai: a leégett vagy lakatlan épületek s az egyenruhás, német tisztviselők. Fájó érzéssel látta Gyulai viszont

¹ Szabó Lajos felsőszőcsi gazdatisztnek szóbeli közlése.

szülővárosát, Kolozsvárt is. Hasztalan kereste benne a régi, pezsgő magyar életet, mindenféle néptelen utcák, tengődő intézmények, ismeretlen arcok fogadták; idegen kézre került a szülői ház is. Nem esoda, ha szüleinek s csatatéren elhalt barátainak emléke a temetőbe vonta. Útirajza szerint ezúttal két napig időzött Kolozsvárott; az egyik nap — vasárnapi élményeiből következően — máj. 18-a, a másik 19-e lehetett, úgyhogy 19-én délután még Erdély új kormányzójának, Schwarzenberg Károly hercegnek ünnepies bevonulását is láthatta. Haza-fiúi reménységét leginkább élesztette a színház, a nagy közönség s a derék színtársulat, hol főképp Hidassyné Prielle Kornéliában régi ismerősre is talált. Úgy látszik, Szigligetinek máj. 18-án előadott énekes vígjátékát, a *Házassági három parancsot* nézte végig.¹ Erre mutat útirajzában az a megjegyzés is, hogy a karzat Kolozsvárott is zajosan megtapsolja a magyar népdalokat.

Mintha a viszontlátás komor hangulatait a borult égbolt is növelni akarta volna, Kolozsváron túl esősre fordult az idő. Gyulai — saját szavai szerint — nagy sárban ment keresztül Tordán, s egész Marosvásárhelyig verte az eső. Kedélyét különösen lehangolta a vidék, melyen útja keresztülvitte, az oláh-lakta Mezőség kopár hegyeivel, szűk völgyeivel s mogorva tekintetű népével. Éjtszakára útitársával, a gazdasági gyakornokkal együtt épen egy mezősegi faluban egy úri lakban kellett megszállnia, s a kifosztott szobák, az összezúzott búto-

¹ Kolozsvári Lap. 1851. 217. máj. 20-i, keddi szám.

rok rémes történeteket beszéltek neki a felizgatott oláhság vad szenvedélyeiről. Ha azonban Gyulai 20-án Kolozsvárról elindult, két nap múlva a szakadó esőben is eljutott Marosvásárhelyig. Vele körülbelül egy időben érkezhetett oda Teleki Domokos gr. is, ki tordai s marosludasi kiadásait máj. 20-i kelettel jegyezte fel számadáskönyvében. Mire Gyulai Vásárhelyből kiért, a nap megvilágította a rétek között kanyargó Marost s a folyó partján meghúzódó, barátságos kastélyokat. Egy óra múlva feltűnt a magas jegenyefák ormai között a gernyeszegi kastély piros kupolája is, hogy köszöntse az érkezőt s tartalmas élményekkel kecsegtesse a nyugtalan költői lelket. Máj. 23-án már az egész utazó társaság bevonulhatott a kastélyba. E napon Teleki Domokos gr. Vásárhelyen még ajándékot adott ugyan, 24-én azonban Gyulai útiköltségeinek megtérítésével a Pest és Gernyeszeg közé eső összes kiadásait lezárta. Máj. 23-át jelölte meg Gyulai is megérkezésének időpontjául Pákh Alberthez máj. 24-én írt levelében.¹

A vadregényes természet, mely Gyulait erdélyi útján körülvette, varázserővel élesztette fel a szülőföldnek szenvedélyes szeretetét. Minél tovább hallgatta Gyulai a madárfüttytől hangos erdőt, a zajongó hegyi folyót s a sziklák között csörtető patakot, annál inkább érezte, hogy ezer meg ezer ifjúkori emlék és sejtelmes ábránd köti bérces hazájához. Az egymásra torlódó úti képeket s a költői kedély hullámvázait foglalta művészi egységbe Gyulai.

¹ Nyugat. 1911. 727. l.

lainak *Erdély határán* című költeménye.¹ Benne a biztos vonalú vázlatokon épűgy megérzik a benyomás frissesége, mint a viszontlátás örömének s fájdalmanak költői nyilatkozásán a lírai közvetlenség. Valószínű, Gyulainak nem is volt ideje az aprólékos rajzolgatásra, s még az úton vethette papírra költői sorait. Ezt sejteti maga is Szilágyi Sándorhoz 1851. jún. 8-án írt levelében, mikor — saját szavai szerint — azért nem ír Erdélyről, mert rövid költeményében mindent kifejezett. Abból meg, hogy jún. 8-i levelében ismét kolozsvári benyomásaihoz tér vissza, arra a következtetésre juthatunk, hogy Gyulai már Kolozsvárról elküldte költeményét Szilágyinak. Még teljesebben feltárta Gyulai úti emlékeinek gazdag tartalmát az az útirajz, melyet *Néhány nap Erdélyben és Erdélyi benyomások* címmel név nélkül hozott a Pesti Napló 1851. júl. 4-én és 8-án, majd aug. 16-án és 18-án.² Az első cikket jún. 21-én, a másodikat jún. 26-án küldte el Gyulai Lévaynak, a Pesti Napló azonban különösen a második rész közlésével nagyon megkésett.³ Az útirajz híven tükrözi vissza az út kimagasló mozzanatait: a nagyszalontai látogatást, Erdély határának átlépését, a kolozsvári napokat s a mezőségi élmé-

¹ Nagyenyedí Album. 1851. 40. l.

² Gyulai Pál útirajzát *Erdélyi úti benyomások* címmel újra kiadta Papp Ferenc 1921-ben az Olesó Könyvtárnak 2009—2013. számaiban.

³ Gyulai Pálnak Lévay Józsefhez írt leveleit Csernák Béla, nagyváradi ref. lelkész, a Királyhágó-melléki ref. egyház főjegyzője, Ravasz László dr. ref. püspök úr közvetítésével engedte át tanulmányozás végett, miért itt is hálás köszönetet mondok.

nyeket. A rajz hűségét igazolja az is, hogy a benne foglalt adatok pontosan megegyeznek Teleki Domokos gr. számadáskönyvének bejegyzéseivel. Gyulai azonban, míg a hegyi táj szépségeit, Erdély társadalmi és politikai viszonyait vázolja, éles megfigyelésin keresztül itt is, ott is megvillantja előttünk ábrándos hazaszeretetének fényét. Már itt feltűnik a később kialakuló *Erdélyben* című költeménynek egyik jellemző sora, e mély értelmű sóhajtás: „Szép vagy Erdély és szerencsétlen!”¹ Épen e mély líraiságánál fogva kerül Gyulainak erdélyi útirajza Petőfi *Uti leveleivel* közeli rokonságba. Míg azonban Petőfi prózájának inkább a lírai egyéniség merész kitorései adnak értéket, addig Gyulainak erdélyi útirajzában a prózaírás művészete, elsősorban a fejlett prózai stílus emeli ki az úti emlékek valódi értékét. A hatás nem is maradhatott el. A Pesti Naplóban a lapnak egyik erdélyi levelezője hálásan köszönte meg a névtelen cikkírónak, hogy Erdély ügyeit oly híven ismertette.² Pákh Albert is, mihelyt Gyulai útirajzát olvasta, a maga humoros modorában lelkesen üdvözölte barátját, az érző szívet s bátor lelkét, a szeretetreméltó s okos stilisztát.³

A változatos úti tájképek sorában, melyek Gyulait Erdélyben fogadták, méltó befejezésül kínálko-

¹ Az *Erdélyben* című költeményt, mely a Budapesti Viszhang 1852. máj. 9-i számában *Szülőföldemen* címmel jelent meg, Gyulai 1851. aug. 24-én küldte el Szilágyi Sándornak.

² Pesti Napló. 1851. szept. 16-i szám.

³ Lásd Pákh Albertnek Gyulai Pálhoz 1851. júl. 6-án írt levelét. Nyugat. 1910. 1549., 1550. l.

zott Gernyeszeg. A széles völgyet, melyen a fűzfabokrok közül itt is, ott is megesillant a Maros tükre, erdős hegyek szegélyezték, a szemhatár szélén pedig havasok rajzolódtak le, melyeket kékre festett a távol köde. Maga Gyulai is elragadtatással említi Pákh Alberthez Gernyeszegről írt első levelében, hogy ablakából, mely alatt a Maros vize foly, a legszébb hegycsoportok és völgynyílások panorámája tárul szeme elé.¹ Épügy szívéhez szólt a közvetlenül a Maros partján emelkedő, ódon kastély is. A hatalmas, emeletes épület, melyet Teleki Domokos gr. dédatyja, Teleki László gr. a XVIII. század barokk ízlésében építtetett,² sok ablakú, kettős szárnyával, nemes vonalú homlokával s tekintélyes kupolájával merészen emelkedett az egész vidék fölé. Benne a mult idők szelleme az újabb kor felfogásával művészien egyesült, amint a kastély körül futó várároknak s a vastagfalú, bolthajtásos, földszinti szobáknak komorságát is megenyhítette az emeleten levő, ízléses előcsarnoknak s tágas szalonoknak világossága. Az összhangot csak a szabadságharc idején itt tanyázó kozákok garázdálkodásának nyomai zavarták meg.³ Gyulai leginkább elárulta meghatottságát, mikor megérkezése után másnap Pákh Alberthez írt levelében a holdtól meg-

¹ Lásd Gyulai Pálnak Pákh Alberthez 1851. máj. 24-én írt levelét. Nyugat. 1911. 727. és 729. l.

² Dr. Siklóssy László: *Gyorskocsin Erdélyben*. 1927. 136—140. l.

³ Gyulai Pál Szilágyi Sándorhoz 1851. nov. 24-én küldött levelében s Léway Józsefhez 1851. aug. 1-én intézett levelében ír a kozákoktól kipusztított kastélyról.

világított, várszerű kastélyt, az emelet ablakáig felnyúló hársfákat, a vén tölgyfaajtókat és ősképeket annyi szeretettel vázolta.

Gernyeszeg azonban nemcsak költői hangulatokat, hanem sokféle elfoglaltságot is tartogatott Gyulai számára. Mint megérkezése után másnap írta Pákh Albertnek, ő is szeretett volna az erdőkön bolyongani, hegyeket mászni, völgyeken megpihenni, de idejét irodai munkával, tanítással, röpiratok s hírlapok felolvasásával kellett eltöltenie. Teleki Domokos gr. ugyanis annyi eréllyel fogott birtokainak rendezéséhez s a gernyeszegi kastély helyreállításához, hogy titkárát bőven elhalmozta írnivalóval. Több időt fordított Gyulai széplelkű tanítványaira: Zsófia és Jozefin grófnőkre is, bár szívesen fáradt értük; 1852 folyamán különórákban foglalkozott a kastély vendégével, a grófné hűgával is.¹ A magyar nyelvtanon kívül azonban más tárgyakat is adhatott elő; ezt bizonyítja egy 1851. évi gernyeszegi levelében az a megjegyzés, hogy egész nap geográfiát tanul.² Többször szerepelt Gyulai Gernyeszegen felolvasóként is. Téli estéken a grófné jelenlétében is folytatta a legújabb hírlapok felolvasását, csak azt sajnálta, hogy nem szerezhette különb élvezetet a kastély úrnőjének. Ennyi elfoglaltság mellett jutott még ideje a könyvtár rendezésére is, melyben a viharos évek a legnagyobb

¹ Lásd Gyulai Pálnak Lévy Józsefhez 1852. jún. 25-én írt levelét.

² Berde Mária: *Gáspár János hagyatékából*. Budapesti Szemle, 171. k. (1917.) 224. l.

összevisszaságot hagyták hátra;¹ erre a feladatra azonban már saját tudásvágya s kutató szenvedélye is csábította. Gyakran a fáradt idegek lázongtak is a rájuk rakott teher ellen. Ilyenkor hasonlította magát össze Gyulai a rabbal, ki bilincsei között független életről, szabadságról álmodik; ilyenkor írta egy éjjeli órán barátjának, hogy olyan fáradt, mint az az állat, mely egész nap szemetet hordott.² Egyébiránt helyzetét maga sem ítélte meg mindig oly sötéten s különösen a gróf távollétében elég szabadon adhatta magát át saját kedvteléseinek. Kedélyére inkább hatott leverően a lekötöttség érzete, valamint az a nehéz szerep, melyet a grófi udvarban kellett játszania. Saját megállapítása szerint nem alázhatta meg magát a cselédség színvonaláig, mert megvetették volna, de nem is járhatt emelt fővel, mert éreztették volna vele szolgáló voltát.³

Ha azonban Gyulai néha kimerülten hordta is a nap terhét, elégtelensége nem személyek ellen fordult, hiszen tudta, Pákh Albertnek meg is írta, hogy mind a gróf, mind családja megbecsülik. A grófkisasszonyok ragaszkodását maga elismerte, mikor 1852-ben részint miattok nem tudott megválni Gernyeszegtől. „Tanító nélkül hagyjam a tanítványaimat, kik annyi kedvvel tanulják a

¹ Lásd Gyulai Pálnak Pákh Alberthez 1851. aug. 2-án írt levelét. Nyugat, 1911. 732. l.

² Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1851. nov. 5-én írt levelét.

³ Lásd Gyulai Pálnak Pákh Alberthez 1851. aug. 2-án írt levelét. Nyugat. 1911, 731. l.

magyar irodalmat és nyelvet?“ — kérte egyik Lévayhoz intézett levelében. A két grófkisasszony közül valamelyikre gondolhatott az *Egy fiatal leányra* című 1851. évi költeményében, egy ártatlan leánylélek kibontakozásának leheletszerű rajzában is.¹ A kastély fiatal úrnője is örömet láthatta körében a vele majdnem egyenlő korú, szellemes írót, ki ha akarta, el is tudta űzni a hosszú téli esték unalmát. Minthogy a grófné figyelme a háztartásnak minden mozzanatára kiterjedt, Gyulai bizonyára az ő rendelkezéseinek is köszönhetette, amit egyik levelében érint, hogy mint grófi titkár hosszas betegsége idején oly gondos ápolásban részesült.² Gyulainak s a grófi családnak bensőséges kapcsolatát érezteti velünk az 1851. évi *Géza úrfi* című gyermekvers is, amennyiben a hozzá való költői eszmét Gyulai nyilatkozata szerint is Teleki Domokos grófnak Géza fia szolgáltatta, ki 1851-ben tanulhatott járni.³

Különösen gazdag tartalommal telt meg Gernyeszegen Gyulainak Teleki Domokos gróffal való viszonya. Itt tág tere nyílt a gróf rendszeretének, míg a kastélyban a kőművesekkel, asztalosokkal,

¹ A költemény először a *Hölgyfutárnak* 1852. jan. 3-i számában jelent meg; írásakor Zsófia grófnő 15 éves, Jozefin grófnő két évvel fiatalabb volt.

² Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1852. febr. 8-án írt levelét.

³ Gyulai 1851-ben több gyermekverset dolgozott Gáspár János számára. 1851. dec. 5-i levelében is két eredetiről s egy átdolgozásról ír; az eredetiek közül való lehet a *Géza* című, mely később a *Géza úrfi* címet kapta.

kárpitosokkal s bádigosokkal tárgyalt, vagy a parkban a kertésszel az ültetni való fenyőfák helyét jelölte meg, vagy a gazdaságban tekintett szét. A gyenge testalkatú férfiú valóban nagy munkát végzett. Távoli birtokainak ellenőrzése végett minduntalan hosszú utakat tett meg kocsin; többször berándult Kolozsvárra is, 1851 októberében az erdélyi ref. egyház köz-zsinatára s az új ref. templom felszentelésére, 1852 augusztusában pedig az uralkodó látogatása alkalmával.¹ E mellett gerenyeszegi otthonában széleskörű kutatásokkal fogott Erdély történetének megírásához. Amily önzetlenül fáradt családjáért, époly nagy áldozatokat hozott egyházáért s nemzetéért. Minél több évet töltött Gyulai Teleki Domokos gr. közelében, annál inkább nőtt iránta érzett tisztelete, s minél jobban megismerte Teleki gróf is titkárának egyenes jellemét, annál több bizalommal nyílt meg előtte. A bizalom jeléül vitte a gróf magával Gyulait 1851 októberében, mikor Zsibón, Drágon keresztül Kolozsvárra utazott, vagy 1852 októberében, mikor Kolozsvárról mezőségi birtokaira, főkép Szentpéterre látogatott el.² Másrészt Gyulai szintén mindig az igaz nagyrabecsülés hangján nyilatkozott Teleki Domokos grófról leveleiben; örömet ajánlotta 1851. júl. 8-án Pákh Albert figyelmébe is, hogy a gróf megírja az

¹ Lásd Teleki Domokos gr. számadáskönyvének 1851. és 1852. évi részét, a Kolozsvári Lapnak 1851. okt. 7., 14., 16-i s a Pesti Naplónak 1852. aug. 7. és 9-i számait.

² Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1851. okt. 3-án írt levelét és Teleki Domokos gr. számadáskönyvének 1851. októberi s 1852. októberi bejegyzéseit.

Újabbkori Ismeretek Tára számára vagy kiadás végett Erdély politikai történetét.¹ A nemes gróf mély erkölcsi hatásáról maga Gyulai tesz tanúságot, mikor *Gernyeszegen* című költeményében ily emléket állít neki:

Oly honfi volt, milyen kevés van köztünk,
Akit nem önzés, hiuság vezet,
Hanem az erkölcs és a kötelesség.
Őrizze sírját hű emlékezet!

Így maradt Gyulai egyre tovább Gernyeszegen; tovább, mint először gondolta. Eleinte, mint Pákh Albertnek írta máj. 8-án, hat hónapra tervezte gernyeszei tartózkodásának idejét; még 1851 augusztusában is azt ígérte Szilágyinak, hogy októberben visszatér Pestre. A mozgalmas pesti napok emlékein kívül leginkább pesti barátai élesztették visszavágyódását, különösen Pákh Albert, Szilágyi Sándor s Lévay József. Pákh már Pesten mély vonzalommal figyelte Gyulai egyre emelkedő írói és költői pályáját, azért féltette a magánytól s azért ismételte szinte refrainszerűen leveleiben, hogy Gyulainak Pesten van a helye. Pákh egyszersmind Csengery Antallal s Kemény Zsigmond báróval mindent elkövetett, hogy Gyulai pesti élete számára valamely biztosabb alapot teremtsen, bár nem sok eredménnyel; okt. 12-i soraiban is csak egészen határozatlanul ajánlotta a Pesti Naplót, ha Lévay a laptól megválva, Gyulaira hagyhatná munkakörét.² Még

¹ Nyugat. 1911. 730. l.

² Lásd Pákh Albert leveleit az 1910. évi Nyugatnak 1549—1553. lapjain.

bizonytalanabbak voltak Szilágyi ígéretei; ő megindulandó lapjában, a Pesti Füzetekben szánt Gyulai-nak jelentősebb szerepet, a lap kiadásához szükséges engedély azonban egyre késett, sőt végre egészen elmaradt. Ily körülmények között Gyulai nem tehetett egyebet, mint szeptember végén s október elején mind Pákhót, mind Szilágyit értesítette, hogy a telet Gernyeszegen tölti. Legközelebb hozta a távolság Gyulaihoz pesti barátai közül Lévay Józsefet, ki épúgy lelkesült az eszményekért s épúgy megőrizte józanságát, mint Gyulai. Sűrűn leveleztek a költészet, irodalom kérdéseiről s egymás ügyeiről. Lévay 1852. jan. 11-én hívta meg Gyulait a Pesti Napló szerkesztőségének nevében Szilágyi Virgil helyére, ki február elejére *Értesítő* címmel új lapot akart indítani.¹ Gyulai azonban ennek a meghívásnak sem vehette már hasznát. Az epeláz újra gyötörni kezdte; pénze sem volt annyi, amennyivel Pestre utazhatott s ott új élethez foghatott volna. A változtatástól visszariasztotta a téli utazás veszélyessége is, még inkább a kórházi ápolás gondolata, mely reá Pesten megromlott egészségi állapota mellett várt volna. Ezeket a szempontokat emelte ki Teleki Domokos gr. is, mikor beteg titkárát a kockázatos vállalkozástól vissza akarta tartani. Gyulai annál inkább engedett az érveknek, mert a gróf valóban enyhíteni akarta helyzetét. Ezért február elején egészen határozottan tudatta barátaival, hogy őszig Gernyeszegen marad s csak

¹ Lévay Józsefnek Gyulai Pálhoz írt levelei — köztük az 1852. jan. 11-i is — a Gyulai-Fodor család birtokában maradtak fenn.

a gróffal megy vissza Pestre. Ettől az elhatározásától nem is térítette el Gyulait semmi sem; nem csábította el 1852 nyarán még a Pesti Naplónál megürit s neki felajánlott munkatársi hely sem, melyet Léway a miskolci tanári állással cserélt el.¹ Könnyű szívvel hárította el magától a kedvező ajánlatot; az őszt még a gernyeszegi kastélyban élte át s november második felében költözött el a Maros völgyéből.

Másfél évnél hosszabb ideig volt Gyulai a gernyeszegi kastély lakója. Ezalatt kétszer látta a tavasz és nyár virágait, az őszi lombhullást s egyszer a havas téli tájat. Kis szobája tölgyfa-ablakával az épületnek a Maros felől eső szárnyán az emeleten foglalt helyet. A természet változásai festették át közvetlen közelében a terjedelmes parkot, mely a kastély dombjától a Maros partjáig húzódott. Költoi vallomása szerint sokszor bolyongott a park kanyargós útjain a jázmin-bokrok mellett s a magas nyárfák alatt.² Sokszor elnézte a Marost is, mikor a folyó holdas nyári estéken csendesen haladt medrében, vagy mikor, mint az 1851. évi szeptemberi esőzések után, zúgva öntötte el a síkon levő mezőket és réteket.³ A természettel való bensőséges kapcsolatot sugallta Gyulainak 1851-ben s 1852-ben sok becses lírai eszméjét. Leginkább a gernyeszegi park-

¹ Lásd Léway Józsefnek Gyulai Pálhoz 1852. jún. 18-án írt levelét.

² *Gernyeszegen*. Gyulai Pál *Költeményei*. II. 1904. 309., 310. l.

³ Kolozsvári Lap. 1851. szept. 2., 9-i sz. — Pesti Napló. 1851. szept. 23-i sz.

ban éjjeli sétatái alkalmával figyelte meg a titkos hangokat és sejtelmes fényhatásokat, melyeket az éjjeli természet életének költői rajzában oly pontossággal emelt ki.¹

A park, a Maros és az erdő mellett épúgy érdekelte Gyulait a körülötte mozgó udvari élet is, melyet a mult eszméi s a jelen törekvései színezték. Teleki Domokos gr. fényes házat tartott,² s amint 1851. november elején megjelent a görgényi kastélyban a kormányzó tiszteletére meghívott társaságban,³ ő maga is szívesen fogadta vendégeit Gernyeszegen. Többször megfordultak itt a szomszédos sáromberki és sárpataki Teleki grófok s a többi Maros-menti arisztokrata családok, valamint a vidéki értelmiség tagjai; az utóbbiak közül gyakori vendég volt Deák Ferenc kir. táblai ügyvéd is, mivel Teleki Domokos gr. a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár történeti adatainak összegyűjtésére szövetkezett.⁴ Gyulai, ha másutt nem, a tekintélyes ebédlőteremben biztosan találkozott ezzel a társasággal, de époly jól ismerte a gróf gazdatisztjeit s a belső és külső cselédséget is. Különösen örömet benézett a jól gondozott lóistállóba; mint Szilágyi Sándornak írta 1851 nyarán, nagy gyönyörűséget szerzett neki a ló.⁵ Egy másik megjegyzése szerint

¹ *Mi hallik az erdön? Éji séta. Éjjel.* Gyulai Pál *Költeményei*. I. 1904. 97—101., 122—124. l.

² Deák Farkas id. m. 24. l.

³ Kolozsvári Lap. 1851. nov. 13-i sz.

⁴ Deák Farkas id. m. 16. l.

⁵ Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1851. júl. 22-én írt levelét.

Teleki Domokos gr. szívességéből sokat lovagolt Gernyeszeg környékén, sőt Marosvásárhelyre is bement lóháton.¹ Ha tehát Gyulai a természetet s az emberi szívet tartotta a költészet fő forrásainak, akkor Gernyeszegen a második forrásból is bőven meríthetett. Az itt szerzett benyomások mindig gazdag anyaggal látták el költői képzeletét. Egyik jegyzetében maga beszéli el, mint alakult ki egyik lovaglásának emlékeiből *A bujdosó* című balladaszerű képe. Mikor egyszer a szomszéd városba a lovásznak kedvelt lován ment s lovát megszokott, kedves helyeiről nehezen terelte tovább, elgondolta, mit érezhet a bujdosó lovas hasonló vesződések között; így kapcsolta össze saját tapasztalatait az üldözött honvéd lelki állapotával.² Gernyeszeg hatását árulja el Gyulai nagyobb elbeszélő műveiben is, mikor annyi kedvvel rajzolja a vidéki kastélyok életét, s mikor költői rajzának körvonalaiban vagy részleteiben mind határozottabban követi mintaképét, a Maros-menti Teleki-kastélyt. Gernyeszegi tájra ismerünk a *Jó éjszakát* című novella színterén, a marosmelléki várkastély környékén: a Maros tündérleteiben, az erdős bércekben s a távoli havasokban; egyúttal látjuk a kastély födeléig nyúló, vén hársfákat is, minőket egykor Gyulai csodált meg gernyeszegi szobájának ablakából. Az *Egy régi udvarház utolsó gazdájában* is Gernyeszegre emlékeztet bennünket a vidéki udvari életnek egy-egy jellemző mozzanata és alakja: a cselédeknek,

¹ Gyulai Pál *Költeményei*. I. 1904. 303. l.

² Gyulai Pál *Költeményei*. I. 1904. 303. l.

majd az uraknak szóló déli harangozás, a kis santa Mányi s a féleszű bivalos. Még egyszer felbukkan előttünk Gyulainak kedves kastélya nemes grófjával, bőbeszédű cselédségével s vonzó vidékével a *Romhányiban* a Telegdi-kastély rajzában; nem is csoda, hogy Telegdi gróf kastélya a Maros-menti, vén Teleki-fészket juttatta a költő eszébe.

Gernyeszeg azonban nemcsak a költő képzeletvilágát gazdagította mély benyomásaival, hanem amennyiben Erdély politikai életébe engedett bepillantást, hangolta a hazafiú kedélyét is. Miután Erdély vezérférfiai rövid idő alatt egymásután léptek le a politika küzdőteréről, leginkább Mikó Imre gr. és Teleki Domokos gr. egyéniségéhez futottak össze az erdélyi magyarság politikai törekvéseinek szálai.¹ Teleki Domokos gr. nem volt oly nagy szónok, mint Kemény Dénes br. vagy Szász Károly, nem volt oly harcias, mint Wesselényi Miklós br., sem oly ravasz, mint id. Bethlen János gr., de óvatosságával, alaposságával s eszményi hazafiúságával mindegyiknél inkább beleillett az elnyomatás korának viszonyai közé. Gyulai az ő oldalán ismerte meg az erdélyi ostromállapot borzalmait: a hatalom bosszúját s a hazaszeretet kétségbeesését. Az ő óvatos politikáját követte erdélyi útirajzában is, mikor várakozással tekintett az új kormányzónak, Schwarzenberg hercegnek működése elé, s mikor a magyarság és oláhság kibékítésén fáradozott. Annál inkább megdöbbenhetette mindketőjüket a szerencsétlen Gál—Makk-féle összeeskü-

¹ Deák Farkas id. m. 15—18. l.

vés, melynek vezetőit — köztük Gyulainak több marosvásárhelyi ismerősét is — 1852. jan. 24-én éjjel fogták el.¹ Gyulai csak nem régen érintkezett többször Lisznyai ügyében Marosvásárhelyen a ferencrendi zárdafőnökkel, Andrássy Rafaellal; róla küldte Lévayhoz 1852. ápr. 16-án intézett levelében Lisznyainak e rövid üzenetet: „Szegény Raphit elfogták.“ Mily komor érzelmekkel tölthette meg Gyulai kedélyét a sötét korszak, s a lélekrokonság révén mennyire visszahangozhatott benne az a nemes pesszimizmus, mely Teleki Domokos gr. politikai felfogását oly gyakran jellemezte! Így emelkedett Gyulai az erdélyi hazaszeretetnek eszményi magasságaihoz, mikor *Erdélyben* című költeményében Erdély minden gyászát átérezte. Így alkotta meg *Szüreten* című költeményében az 1851. évi, szomorú erdélyi szüretnek s benne a bánatba merült, erdélyi magyar életnek művészi képét.² A lírai rajz eszméjét egy Maros-menti szüret adhatta, minthogy Gyulai 1851. október végén, az erdélyi szüret idején Gernyeszegen s környékén időzött. Gyulai tapasztalatai is megegyezhettek a Pesti Napló nagybányai levelezőjének megfigyeléseivel, kit a néma, zajtalan szőlőhegy a régi, víg, magyar vendégszereztől hangos szüretekre emlékeztetett.³

Minél inkább visszavonult Gyulai az élet mozgalmasságától, annál inkább befelé fordult tekin-

¹ Ürmössy Lajos: *Tizenhét év Erdély életéből*. 1894. 82—90. l.

² A *Szüreten* című költeményt Gyulai 1851. nov. 24-e előtt küldte el Vahot Imrének.

³ Pesti Napló. 1851. nov. 14-i sz.

tete. 1851. okt. 24-én Pákh Alberthez írt levelében is a magánynak azon ritka óráiért lelkesült, melyekben a lélek az élet nagy benyomásait dolgozza fel s ábrándot és valót költészetté olvaszt.¹ Így tartott szemlét az elmélyedés csöndes óráiban szívének viszonyain is, mikor egymásután vonultak fel lelki szemei előtt azok a nők, kik iránt valaha mélyebb vonzalmat érzett. Közülök az első szerelem fénykoszorúja tüntette ki Pataki Emiliát, s a deési szép napok emléke terelte Gyulai figyelmét mindinkább Deésre, egykori álmodozásainak színhelyére. Azért kérte 1851. szeptember első felében Szilágyi Sándortól is húsz forint írói díját, hogy Deésre utazhassék s néhány órát tölthessen a Pataki-ház kertjében, saját szavai szerint „hulló levelek közt emlékezve az elmúlt tavaszra.” Az utazás egyelőre elmaradt. Egyébiránt a szabadságharc óta Deésen is sok minden megváltozott.

Pataki Emiliát fájdalmasan érinthette már a közhangulat, mely atyjának a Bach-korszakban való hivatalviselését elítélte, de leginkább feldúlta lelkének összhangját saját szívének tragédiája. Családi hagyomány szerint Pataki Emilia szerelmes volt egy előkelő családból származó, hódító külsejű ifjúba, Latinovitsba, ki a szabadságharcban jelentős szerepet játszott, de az ifjú visszaélt a szerelmes, szép leány érzelmeivel. A családi hagyományt megerősíti, részben kiegészíti Pataki Emilia emlékönyvében egy aranyozott szélű lapocska, rajta egy

¹ Lásd Gyulai Pál levelét az 1911. évi Nyugat 735. lapján.

hódításra számító, szerelmi követelés és a „L.....ts György“ aláírás.¹ Ezek után joggal kereshetjük Pataki Emilia eszményképét abban a Latinovits Györgyben, ki — a Latinovits-család története szerint — a szabadságharcban többször kiűntette magát, alezredes, majd Klapka tábornok hadsegéde volt, egyébként pedig szép megjelenésével s finom modorával közkedveltségnek örvendett.²

Pataki Emilia az 1851. évben élte át szívének nagy csalódását. Gyulai is ez év őszen Gernyeszegen értesült először a deési szerelmi történetről. A hír szárnyára vette az ünnepelt leány szívügyét. Szilágyi Sándor is sietett barátjának minél előbb hírt adni róla s szeptember végén írta neki, hogy Emilia már nem olyan, mint amilyennek Gyulai hiszi.³ Gyulait mélyen érdekelte ugyan minden részlet, mely Emilia szerelmi csalódására vonatkozott, mégis levelében komolyan tiltakozott az ellen, mintha heves szerelmi vágyak vonzanák Deés felé. Ha azonban szerelmet nem érzett is már Pataki Emilia iránt, becslését nem tudta tőle megvonni. Mintha Kemény Zsigmond bárónak nem rég olvasott regényéből: *A szív örvényeiből* a fennkölt lelkű Szeredy Anzelm gróftól tanult volna hinni, okt. 3-i levelében ily eszményi hittel nyilatkozott egykori eszményképéről: «Ha az történt vele, mit leveled-

¹ Papp Ferenc: *Gyulai Pál és Pataki Emilia*. Irodalomtörténeti Közlemények. 1927. 177. l.

² Dudás Gyula dr.: *A borsodi és katymári Latinovics-család története*. 1899. 20. l.

³ Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1851. okt. 3-án írt levelét.

ben sejtetsz, én, kinek tán a világnál több jogom van, hogy rá követ dobjak, azt fogom mondani: „Tévedhettél, de ártatlan vagy, én most is becsüllek.“» Ily kedélyállapotban látta viszont Gyulai Pataki Emiliát Deésen, hogy örökre elbúcsúzzék tőle. Okt. 3-án Teleki Domokos gróffal Zsibóra indulva, csakhamar Deésre érkezhett, minthogy Teleki Domokos gr. okt. 12-én már zsibói és drági kiadásait is bejegyezte számadáskönyvébe. A látogatás emléke és egyúttal bizonyítéka is az az aranyozott szélű levélke, mely Pataki Emilia emlékkönyvében Gyulai kezeírásával az *Emlékkönyvbe* című búcsúverset őrizte meg.¹

A Pataki-házra új fényt derített Pataki Dániel deési polgármestersége, de Gyulait a szép emlékü helyeken minden csak a két csalódott szív tragédiájára emlékeztette; míg őszinte részvétet érzett a szép leány iránt, ki annyi önérzettel viselte szívének sebet, époly meghatva temette vesztett ábrándjait. Ekkor adhatta át emléklapját is Emiliának. Mennyire illhetett a csalódott szívek találkozásához a ködös őszi táj, a borongó ég, a hulló falevél s a sóhajtó szél! Komor érzelmekkel zárta le Gyulai szerelmének történetét Gernyeszegen is. Álmodozásai közben gyakran visszatért ugyan ifjúságának fehér költészetéhez, de szerelméből ellobogott már minden szenvedély. Saját vallomása szerint Deésre is azért ment el, hogy még egyszer lássa Pataki Emiliát s néhány költeményt írjon.

¹ Herepei János, kolozsvári ref. kollégiumi levéltáros még látta Pataki Emilia emlékkönyvében az 1919 óta elveszett levélkét.

A Deésen eltöltött szép órák benyomásait vetette Gyulai papírra írói és költői vázlatkönyvének azokon a lapjain, melyeken gernyeszegi bejegyzései sorakoznak egymás mellé.¹ Legtöbbet elárulhatott szívének ügyéből, főkép a Pataki Emiliával való találkozásának részleteiből a következő bensőséges rajz: „Egy fél óráig voltam együtt vele majdnem egyedül. Nem szóltunk mi szerelemről, bánatról, mégis elfogult valék s éreztem mindazt, mit csak titkolt s néma szerelem érezhet, midőn már nem tűrheti láncait. Ő értett engemet s annyi bensőséggel szólott hozzám, oly finom tapintattal vezette a beszéd fonalát, mintha mondta volna: te szeretsz, jól tudom, te szenvedsz, én enyhet nyujtok.“² A lemondó szív izgalmaiból alakultak ki azok a költeménytervek is, melyek a deési találkozás után kerültek Gyulainak írói és költői vázlatkönyvébe, így a *Miért kellett* című költemény vázlata s két bevezető versszaka, valamint a *Két szív története* című költe-

¹ Gyulai Pálnak 45 levélből álló jegyzőkönyve a Nemzeti Múzeum kéziratárában „1988. Quart. Hung.“ jelzéssel régi és új szavakat, novella- és költeményterveket, töredékgondolatokat tartalmaz. Vértessy Jenő az Irodalomtörténetnek 1912. évi 1. és 2. füzetében a jegyzőkönyv idejét a múlt századnak 50–60-as éveire tette. Minthogy azonban a jegyzőkönyv egyik adata 1847-ből származik, a legtöbb bejegyzésre pedig a gernyeszegi évek nyomták rá szellemi bélyegüket, Gyulai bejegyzéseinek ideje 1847-től az 1852. év végéig terjedhet.

² Lásd Gyulai Pál írói és költői vázlatkönyvének 40. levelét.

mény első versszaka.¹ Hányszor élte át Gyulai gondolatban szerelmi történetének fordulatait, hányszor csillogtatta meg költői képzelete a multnak egy-egy jelenetét, míg saját szerelmét s Pataki Emilia tragédiáját oly epigrammai biztossággal rajzolta meg *Két szív története* című költeményének e négy sorában:

Nem vádollar, hogy megcsalál,
Csak nem szerettél sohasem!
De téged megcsalt, kit szeretsz,
S érzed, mi kín a szerelem.

Mindezeknek az értékes lírai eszméknek kialakulása legjobban bizonyítja, mint olvasztotta egybe Gyulai gernyeszegi magánya a valót és ábrándot költészetté.

A szerető szív ábrándjai közé sötét gondok vegyültek, valahányszor a kastélynak éjjeli csendje a kolozsvári családi otthon képét idézte fel Gyulai emlékezetében. Mikor 1851 tavaszán újra látta a szamospartai szülei házat, mélyen lehangolták kedélyét az idegen arcok, melyek az egykor oly bensőséges szobákban fogadták. Azóta többször megfordult Kolozsvárott, amint 1851. okt. 24-én Léway Józsefhez írt levele szerint is a maga dolgában időzött ott

¹ Az első költemény címe a gyűjteményes kiadásban: *Késő vágy*, a másodiké: *Viszontlátás*. Mindkettőt Gernyeszegen tervezte Gyulai, minthogy vázlatkönyvében a két költemény részletei megelőzik az *E hiű füst...* kezdetű költeménytöredéket, melyet Gyulai saját alkotásaként idézett a Budapesti Viszhangnak 1852. okt. 24-i számában.

néhány napig. Mennyire fájhatott lelkének, hogy hűgát, Antóniát a rokonok jóindulatára volt kénytelen bízni! Bizonyára örömetst áldozott érte, sőt bátyját, Ferencet is felszólította, hogy segítse valamivel a szegény árvát.¹ Több gondot szerzett neki Sándor öccse is, ki mint első éves teológus csapott fel honvédnek s a szabadságharc után a kolozsvári ref. kollégiumban az 1850/51. iskolai évben fejezte be teológiai tanulmányait.² A hű testvér gondoskodásának jelei azok a levelek is, melyeket Gyulai Gáspár János útján ez időtájtban küldözgetett öccséhez.³ Még inkább megzavarta Gyulai gernyeszegi magányát 1851 augusztusában Szilágyi Sándornak az a híre, hogy Gyulai Ferenc, az országot járó színész meghalt. Nem is volt nyugta, míg a hír valótlanságáról meg nem győződött.⁴ Így népesítették meg Gyulai magányát a családi emlékek és aggodalmak; sokszor szinte úgy érezhette, mintha kedélyének mozgalmait a kolozsvári sírban nyugvó édesanya szelleme érintette volna. Ilyen lírai anyagból alakult ki Gyulainak 1852. évi, *A szülői ház* című költeménye, az elárverezett otthonnak költői rajza,

¹ Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1851. aug. 20-án írt levelét.

² Csűry Bálintnak, a kolozsvári ref. kollégium egykori levéltárosának kutatása szerint Gyulai Sándor teológiai tanulmányairól az 1847/48. évi vizsgálatok jegyzőkönyve s a papi gyakorló intézetnek 1851. márc. 8-i jegyzőkönyve tanúskodik.

³ Gyulai Pálnak Gáspár Jánoshoz írt leveleit egész terjedelmükben Berde Mária úrnő közölte velem.

⁴ Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1851. aug. 20-án és 24-én írt leveleit.

melyet az egykori boldog karácsonyoknak s az önzetlen anyai szeretetnek fénye ragyogott be.

Az értékes benyomásokon s az elmélyedés eszméin kívül a gernyeszegi napok irodalmi tanulmányokkal is elősegítették a költői és írói egyéniség fejlődését. Gyulai maga érintette e téren való fogyatzkozásait, főképp esztétikai műveltségének hiányait. Pákh Alberthez 1851. aug. 2-án intézett levelében is csak azzal dicsekedhetett, hogy mindazt elfelejtette, amit rosszul tudott. Ily szigorú önismeretből eredt az a határozott szándéka, hogy gernyeszegi tartózkodását irodalmi ismereteinek kiegészítésére s irodalmi eszméinek tisztázására használja fel. 1851 őszén, mint szept. 28-án Pákh Alberthez írt levelében megvallotta, már az a remény kecsegtette, hogy a még hátralevő, hosszú tizenkét hónap alatt minden zajtól és szenvedélytől távol sokat fog dolgozhatni és tanulhatni. Jó szolgálatot tett neki a körülbelül hatezer kötetre terjedő könyvtár is, melynek rendezésére maga vállalkozott.¹ A nagyobbrészt teológiai, jogi és történelmi művek letűnt századok igényeit elégítették ki, de a XVII. század magyar hitvitázó iratai, a XVIII. és XIX. századi magyar irodalom termékei s a német költők kötetei számot tarthattak Gyulai érdeklődésére is. Hogy Gyulai sokszor elmerült a könyvtár rejtelseinek kutatásába, arról leginkább levelei s iro-

¹ A könyvtár 1876-ban Teleki Domokos gr. ajándékozása folytán a sepsiszentgyörgyi ref. kollégium birtokába került. A könyvtárról azonban hű képet ad a mai gernyeszegi Teleki-könyvtárban őrzött 1854. évi könyvjegyzék.

dalmi dolgozatai tanúskodnak. Korán magára vonta figyelmét a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár is; többször meg is fordult benne, a régi magyar irodalom kincseinek kiaknázásához azonban hiányzott kellő ideje. Könyvtári kutatásaiból hol Pákh révén Csengerynek, hol Lévay útján Erdélyinek és Toldynak küldött történeti s irodalomtörténeti adatokat. Különösen sokat forgatta Gernyeszegen a *Nyelvmívelő Társaság* munkáinak első, 1796. évi darabját; innen való a *Vitézi ének* is, melyet Lévay a Pesti Napló tárcájában Gyulai közlése szerint ismertetett.¹ A gernyeszegi könyvtárban találta meg az 1839. évi Nemzeti Társalkodót is, honnan 1852-ben Bethlen Miklós szerelmes leveleit írta ki a Budapesti Viszhang számára.

Kezdetben Gyulai irodalmi tanulmányainak irányát költői céljai szabták meg. Megérkezése idején becsvágyát még mindig a dráma izgatta, s benne akarta költői erejét megpróbálni. Ezért fordult olvasmányaiban is a dráma felé. Majd Shakespeare költői világa vonzotta, s Pákhól tudakozódott a jelesebb Shakespeare-magyarázók után. Majd a német drámai költészet nagy értékeit szerette volna megismerni, s minthogy Schiller műveit s Goethe *Faust*-ját a gernyeszegi könyvtárban is megkaphatta, Gáspár János segítségével akarta Goethe drámáit megszerezni.² Egyik tiszteletdíján örömet megvette volna maga számára Lenau *Don Juan*-ját

¹ Pesti Napló. 1851. nov. 29-i sz.

² Lásd Gyulai Pálnak Gáspár Jánoshoz 1852. máj. 3-án írt levelét. Budapesti Szemle 171. k. (1917.) 223. l.

is.¹ Valószínű, a drámaírónak lesújtó önbírálata volt oka, hogy Gyulai érdeklődésének középpontját mindinkább a líra foglalta el, még pedig elsősorban a francia és német líra. Ezzel kapcsolatban francia nyelvismereteinek kibővítése végett volt Gyulainak szüksége az Ahn-féle francia nyelvkönyv első kötetére is, minthogy a másodikkal már rendelkezett.² A franciák közül kivált Petőfi kedvelt költőjét, Bérangert, a németek közül inkább Heinét szemelte ki tanulmánytárgyaiul. Béranger költeményeinek megküldését 1851. júl. 22-én, Heine *Romancero*-jának megszerzését pedig 1852. febr. 8-án kötötte Szilágyi Sándor lelkére. Még 1852 májusában is hol Szilágyi, hol Gáspár, hol Lévy útján egyre hajszolta Heinét; közben megelégedett volna Uhlandon kívül, kit jól ismert, bármelyik német lírikussal is. Ha mindezekhez hozzászámítjuk Bajza műveit, Petőfi költeményeit, továbbá Kemény Zsigmond br. legújabb röpiratát és regényét, Arany komikus eposzát: *A nagyidai cigányokat*, Tompa regéit, melyekről Gyulai leveleiben megjegyzéseket tesz, akkor el kell ismernünk, hogy Gyulai költői egyéniségét Gernyeszegen jelentős irodalmi hatások érintették.

A gernyeszegi magány azonban nemesak a költőnek, hanem a kritikusnak látókörét is kiterjesztette. A drámai költészet valójára különösen két német gondolkodó hívta föl Gyulai figyelmét Ger-

¹ Lásd Gyulai Pálnak Lévy Józsefhez 1851. aug. 1-én írt levelét.

² Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1851. jún. 8-án írt levelét.

nyeszezen: Schlegel és Gervinus. Az elsőnek nevét Gyulai először Pákh Alberthez 1851. szept. 28-án írt levelében a következő kérdésben említette: „Melyek Schlegelen kívül, mely nekem megvan, a jelesebb dramaturgok, és Shakespearet kik magyarázzák, fejtegetik legjobban?“ Itt „Schlegel“ csak Schlegel Ágost Vilmos nevét jelentheti, a mű pedig, melyet Gyulai Gernyeszegre vitt magával, csak Schlegelnek *Vorlesungen über dramatische Kunst und Litteratur* című munkája lehet. Gervinus *Shakespeare*-jét Pákh 1851. okt. 12-én írt soraiban ajánlotta Gyulainak, mint olyan munkát, mely mindent pótol; a négy kötetből álló művet meg Lévay 1852. máj. 24-én küldte el Gyulainak Gernyeszegre. Schlegel hatása már a Pesti Röpívekben meglát-szott Gyulai nézetein, mikor a lapnak nyilas jegyű műbírálója rokonérzéssel szólt a romantikáról, s mikor Shakespearet úgy méltatta, mint aki a romantikát a drámában alapította meg. Schlegel után emelhette ki Gyulai Gernyeszegről Gáspárhoz írt egyik levelében is Goethe *Faust*jának rendkívüli értékeit Schiller drámáinak rovására.¹ Idővel azonban Gyulai mind felsőségesebben ítélte meg Schlegelt s későbbi dolgozataiban gyakran hibáztatta Schlegelnek Molière-ellenes nézeteit. Schlegel és Gervinus fejtegetéseinek mély hatását leginkább az bizonyította, hogy Gyulai egy évtized múlva is visszatért Schlegelnek egy-egy elfogult ítéletére vagy Gervinusnak, szerinte a leghíresebb német

¹ Lásd Gyulai Pálnak Gáspár Jánoshoz 1852. máj. 3-án írt levelét. Budapesti Szemle. 171. k. (1917.) 223. l.

Shakespeare-magyarázónak, egy-egy szellemes véleményére. A két írónak legbecsesebb hatása Gyulaira mégis a műbíráloi egyéniség rohamos fejlődésében nyilatkozott.

Mindaz, amit Gyulai Gernyeszegen olvasott és tanult, egyaránt nagy mozgalmat idézett elő a költő és műbíráló törekvéseiben. A költői képzelet lázas munkájába érdekes bepillantást enged Gyulainak ez időből fennmaradt írói és költői vázlatkönyve, mely leginkább Gernyeszegen telt meg gazdag novellaanyaggal, felötlő balladatervekkel s bensőséges lírai eszmékkel. A kritikai erő kifejlésének magas fokát legjellemzőbben az a tanulmány mutatta, melyben Gyulai Bajza József irodalomtörténeti jelentőségét oly biztos ítélettel állapította meg. Mindazáltal Gyulai irodalmi kapcsolatai vidéki körében annyira meglazultak, hogy írói és költői egyénisége az irodalmi közvélemény előtt sokszor ferde világításba került.

Eleinte Gyulai a Pesti Naplóban keresett irodalmi munkássága számára alkalmas teret. Ide küldte Lévay útján Sükei *Hulló csillagok* című verskötetének bírálatát és erdélyi útirajzát. A bírálat azonban olyan nagy visszatetszést keltett a szerkesztőségben, hogy Gyulai maga tiltotta meg kiadását.¹ Az erdélyi útirajz hatását is megzavarta a késedelmes és megszakított közlés, de a kedvező eredményt Lévay is bizonyíthatta, ki Gyulai tiszte-

¹ Lásd Gyulai Pálnak Lévay Józsefhez 1851. jún. 21-én s júl. 9-én írt leveleit, Lévay Józsefnek Gyulaihoz 1851. júl. 3-án írt levelét s Gyulainak Szilágyi Sándorhoz 1852. jan. 15-én, febr. 8-án írt leveleit.

letdíjaként tizenhárom forintot vett fel a Pesti Napló szerkesztőségétől.¹ Voltak is a lappal Gyulaiak további tervei, de ezeket keresztülhúzta a kormány, mely 1851. szept. 6-án a Pesti Napló politikai iránya miatt Bánffay helyett Récsy Emil egyetemi tanárt nevezte ki szerkesztővé.

Így tett szert Gyulai irodalmi terveiben mind nagyobb jelentőségre Szilágyi Sándor. Maga Gyulai így nyilatkozott róla Lévayhoz 1851. okt. 24-én írt levelében: „Furcsán vagyok én Szilágyival. Mindig elhatározom, hogy nem dolgozom neki, mégis rákényszerítenek a körülmények.“ Szilágyi többször szóba hozta Gyulaihoz Gernyeszegre írt leveleiben folyóiratát, mely *Pesti Lapok* vagy *Pesti Füzetek* címmel fog megindulni, valamint a Nagyenyed-i Album második kötetét, melynek engedélyezésére biztosan számított, sőt egyik hirdetményében előre jelezte, hogy lapjának segédszerkesztője Sükei, fődolgozótársa pedig Gyulai lesz.² Gyulai nem tudhatta, mi válik valóra a sok fogadkozásból, azért egyre-másra küldözte költeményeit a Pesti Füzetek számára s szorgalmasan írta a Nagyenyed-i Albumba szánt novelláját. Az 1852. év elején azonban már belefáradt a hosszas várakozásba s febr. 8-i levele szerint nem hitt többé Szilágyi ígéreteinek.

Új kapcsolatot teremtett Gyulai s a pesti irodalom között Szilágyi Virgilnek 1852 februárjában megindított Értesítője. A szerkesztő felszólítására

¹ Lásd Lévay Józsefnek Gyulai Pálhoz 1851. szept. 28-án írt levelét.

² Lásd Gyulai Pálnak Lévay Józsefhez 1851. júl. 9-én írt levelét.

Gyulai már 1852. jan. 26-án felajánlotta Lévay útján közreműködését, de mélyrehatóbb munkásságot mégis akkor fejtett ki, mikor Szilágyi Virgil május elején *Budapesti Viszhang* címmel heti és irodalmi lappá alakította át folyóiratát. Beköszöntőül Bajza összegyűjtött munkáinak bírálatát szánta, melyet az Értesítőnek utolsó s a Budapesti Viszhangnak első száma közölt. A tanulmány névtelenül jelent meg, de akik ismerték a szerzőt, nagyra is becsülték fejtegetéseit. Szilágyi Virgil tíz forintot adott a bírálatért, Lévay pedig azt írta róla, hogy neki feleltetett.¹ Az elismerésnek még határozottabb jelei voltak azok az előnyös feltételek, melyekkel 1852 júniusának első felében a Budapesti Viszhang szerkesztősége akarta Gyulai közreműködését a lap számára biztosítani.² Gyulai elfogadta az ajánlatot, de a nagy távolság új meg új akadályokat gördített munkássága elé. Majd a bírálatra kijelölt könyvet nem kapta kézhez, majd irányelveivel késett meg. Elmaradt Kemény Zsigmond br. *Férj és nő* című regényének méltatása is, melyre pedig Gyulai örömmel vállalkozott volna.³ A bírálatok helyett küldött cikkek pedig, mint *Levelek egy nőhöz* és *Régi magyar szerelmes levelek*, tulajdonkép csak a közönség szórakoztatását célozták.

¹ Lásd Lévay Józsefnek Gyulai Pálhoz 1852. máj. 24-én írt levelét.

² Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1852. jún. 19-én írt levelét.

³ Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz és Lévay Józsefhez 1852-ben júniusban és június után írt leveleit.

Az irodalom hívó szava többször felverte Gyulai gernyeszegi magányának csendjét. Mennyire sajnálta, hogy nem teljesíthette Pákh Albert kérését, ki a magyar irodalom történetét szeretne volna vele az Ujabbkori Ismeretek Tára számára megírni!¹ 1852. júl. 27-én is újra Pákh Albert kereste fel Gyulait soraival Gernyeszegen, mint humorosan írta, az Operenciás tengeren túl; bár sötéten látta az irodalmi állapotokat, minduntalan jó fordulatot várt s valójában meginduló irodalmi vállalatára célzott, melyben Gyulainak is fontos szerepet szánt.² Egyelőre Gyulai regényes környezetének hatása alatt állott. Míg kis szobájának ablakából hosszan elnézte a Maros-menti táj változatait, míg álmodozásra intette lelkét a park fáinak suhogása, a rigó füttye s a malom zúgása, könnyen feledte Pestet. Lassanként azonban írói tervei követelni kezdték jogaikat s a hatásvágy csábító színével vonták be a pesti irodalmi életet. Mikor a grófi család az ős vége felé Pestre készülődött, Gyulai már tudta is, hogy a családdal nem tér többé vissza Gernyeszegre. Ily elhatározással vett búcsút november közepe táján az elárvult kastélytól, a park sárguló fáitól s a Maros völgyének őszi képétől. Nov. 18-án már Teleki Domokos gróffal és kíséretével együtt átkelt a Királyhágón, 22-én pedig már Gyömrőn

¹ Lásd Pákh Albertnek Gyulai Pálhoz 1851. okt. 12-én írt levelét. Nyugat. 1910. 1553. l.

² Lásd Pákhnak 1852. júl. 27-i levelét az 1910. évi Nyugatnak 1554. lapján.

időzött, hogy néhány nap múlva a pesti irodalmi életbe nyisson magának utat.¹

Gernyeszeg nem idézett elő Gyulai életében hirtelen változásokat. Nem volt vihar, mely mint a csalódott szív fájdalma, zúz és rombol; nem volt forró napsugár sem, mely szenvedély módjára éget és perzsel; inkább hasonlított a csendes tavaszi esőhöz, melynek nyomán élet zsendül és áldás fakad. Gyulai is csak az idő távolából értette meg gernyeszei napjainak rendkívüli jelentőségét. Képzelete a szép napok benyomásaiban az életnek igaz értékeit fedezte fel s tudta, mit köszön a merész életterveknek s a szigorú leszámolásoknak, melyek magányában jellemét alakították. Évek múlva mind nagyobb tisztelettel adózott az előkelő szellemi légkörnek is, mely érzéseit nevelte, eszméit tisztázta, s mély hálával gondolt a vén kastélyra, mely a nemzet válságos éveiben egyéniségének zavartalan fejlődését biztosította. E bensőséges értékelés nyert költői formát 1871-ben a *Romhányi* második énekének e befejező soraiban:

Vén kastély a Maros völgyében,
Vén fák között, a parton épen,
Kékes ködöddel, Gernyeszeg,
Jó tetted' Isten áldja meg!

¹ Az utazás idejére nézve lásd Teleki Domokos gr. 1852. évi számadáskönyvét.

A PESTI IRODALMI MOZGALMAK KÖZÉPPONTJÁBAN.

Minél inkább kibontakozott Gyulai az erdélyi bércek vonzóköréből, annál hódítóbb alakban jelent meg képzelete előtt Pest s a pesti irodalmi élet. 1852. nov. 22-e táján érkezett Gyömrőre, de mihelyt lehetett, sietett Pesten író barátai között szétnézni. Szilágyi Sándorral, ki ekkor már Kecskeméten a ref. kollégium tanári székében felelte szerkesztői terveinek összeomlását, nem találkozhatott; annál többet időzött Pákh Albertnél. Értesülései, főkép Pákh megindítandó lapjára vonatkozó hírei egészen fölgyullaszták. Nov. 28-án írt levelében is, mivel Pesten azt hallotta, hogy Szilágyi Sándor vállalatát, a Nagyenyedí Albumot betiltották, érelyesen kérte vissza Szilágyitól az Album második kötete számára küldött novelláját, mintha kéziratát már az új lapnak akarta volna biztosítani.¹

Bármennyire magához ragadta azonban Pest

¹ Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1852. nov. 28-án írt levelét.

Gyulainak minden gondolatát, egyelőre kötelezettsége Gyömrőhöz láncolta, hol Teleki Domokos gr. és családja hosszabb időre szállott meg. Innen írt Gyulai levelet Szilágyi Sándornak nov. 28-án s itt kapta meg Pákh Albertnek dec. 4-én s dec. 13-án hozzá intézett sorait is. A grófi családdal való kapcsolatot jelzi Teleki Domokos gr. számadáskönyvében Gyulainak december hóra járó s két részletben fölvelt 20 frt. díja is. Pedig Pákh Albert ekkor a lapalapítás gondjai között minden reményét Gyulaiba vetette. Egyrészt csalódott Jókaiban, kit Festetics Leó gr., a Nemzeti Színház igazgatója, csábított el tőle új lapjához, a Délibábhoz, másrészt tevékenységében megakasztotta béna lába, úgyhogy irodalmi ügyeiben alig tehetett egy-két lépést. Ezért hívta meg Gyulait dec. 4-i levelében lapjának fődolgozótársául; ezért kötötte lelkére, hogy mihelyt a lap engedélyezéséről értesül, lóhalálában teremjen Pesten. A nagyjelentőségű eseményt, az engedély megérkezését jelentette be a dec. 13-i levélben ez a szó: „Megvan“.¹ Gyulai bizonyára tőle telhetően teljesítette barátjának kívánságát, a grófi családtól azonban csak december végén vett búcsút. Ekkor költözött be Teleki Domokos gr. és házanépe Pestre a Szervita-téri Teleki-házba, míg Gyulai néhány házzal tovább a szomszéd utcában Pákh Albert lakásán helyezkedett el. Mindazáltal az a szép viszony, mely Gyulai s a grófi család között öt éven át szövődött, nem szakadt el teljesen. Gyulai 1853-ban is,

¹ Lásd Pákh Albertnek Gyulai Pálhoz 1852. dec. 4-én és 13-án írt leveleit. Nyugat. 1910. 1554—1556. l.

míg Teleki Domokos gr. Pesten tartózkodott, hetenként több órában foglalkozott régi tanítványaival: Zsófia és Jozefin grófnőkkel; valószínű, irodalmi nevelésüket tetőzte be, mert vele együtt Brassai Sámuel is tanította a grófnőket, ki inkább természetrajzi előadásokra vállalkozhatott. Egyébiránt a grófi család épügy, mint Gyulai, az elválás után is híven megőrizte az együtt eltöltött évek emlékét; így öröklődött Gyulai tisztelete a családban három nemzedéken keresztül.¹

Ha Gyulai eddigi lekötöttebb életmódja után áhította a szabadságot s az irodalmi hatást, akkor törekvései számára alig találhatott volna Pesten alkalmasabb helyet Pákh Albert otthonánál. Pákh az Űri-utca 13. számú házának, az Orczy-udvarnak második emeletén két egyszerű, tágas, udvari szobában lakott, melyeket egy aranyművestől bérelt ki.² A legénylakás berendezése nem sok kényelmet ígért, inkább egy beteg ember igényeit tükrözte vissza. Pákh ugyanis, ki 1848-tól fogva hasztalan erőltette lábujára a hidegvizes gyógyításmódot, idejének nagy részét ágyban vagy zöld dívánján fekve töltötte; itt olvasott, itt írt egy kis számolyon, itt fogadta vendégeit. Gyulai saját visszaemlékezése szerint 1853 elején költözött hozzá s csak 1855 őszén vált meg tőle, mikor külföldre kellett utaznia. A hosszabb ideig tartó együttlakás mély nyomokat hagyott mindkét lakótárs lelkivilágán. Gyulai tulaj-

¹ Gyulai Pál és a grófi család viszonyára nézve lásd Teleki Domokos gr. számadáskönyvét.

² Az Űri-utca, mely a Szervita-térnél kezdődött, a mai Petőfi Sándor-utca volt.

donkép Pákh Albert mellett nézett először egészen szabadon az élet rejtelseivel szembe, de nehéz napjaiban és sok átvirrasztott éjszakáján mindig biztosan számíthatott a hű barátára. Egyaránt tisztelte Pákhnak európai műveltségét s éles ítélőerejét; még inkább vonzotta benne az érző szív, mely legtöbbször humor és gúny mögé rejtette el saját megindulásait. Évek mulva is szeretettel idézte föl emlékezetében barátjának száraz arcát s rajta a kedély és elmésség jeleit: a nagy kék szemek szelíd fényét s az ajkak gúnymosolyát.¹ Pákh viszont félbemaradt életének kiegészítését látta Gyulainak egyre emelkedő írói becsvágyában s mozgékony szellemében. A két rokonlelkű barátot mégis elsősorban az irodalom szeretete, főképp közös lapjuknak sorsa kapcsolta össze.

A szabadságért Gyulainak is meg kellett dolgoznia. Mióta Pákhnak egyik szobáját elfoglalta, megszorodtak kiadásai. A lakásbért ő is havonként fizette házigazdájának, az aranyművesnek. Állandó tételt jelentettek havi költségvetésében Ignác, a közös szolga, kit Pákh szinte úgy örökölt Petőfitől, valamint a szolga felesége, ki a mosóné szerepét töltötte be a kis háztartásban. Mibe került ezen kívül a ruházkodás s az étkezés, vagy ha Gyulainak valamely társaságban kellett megjelennie? Így vett részt azon a lakomán is, melyet 1853 ápri-

¹ Gyulai Pál és Pákh Albert kapcsolatára és otthonára nézve lásd Gyulai Pálnak *A Vasárnapi Ujság* XXV. évfordulóján és *Emlékbeszéd Pákh Albert fölöött* című visszaemlékezéseit, továbbá Ágai Adolfnak *Por és hamu* (1892.) című kötetét.

lisában a pesti magyar írók és művészek Ira Aldridge tiszteletére az Európa szállóban tartottak.¹ Mindehhez Gyulai nem tudott volna az irodalomból megfelelő összeget előteremteni, azért más jövedelemforrás után is kellett néznie. Jó segítség volt egy ideig az a 38 frt., melyet a két Teleki grófnő tanításáért 1853. ápr. 24-éig vett föl;² a grófi család távoztával azonban már erre sem számíthatott. Sokkal állandóbb alapot nyújtott a drága pesti élet számára a Szőnyi Pál fiúnevelő-intézetében elvállalt tanári állás. Ide Gyulait minden valószínűség szerint Csengery Antal ajánlhatta, ki már az intézetnek 1850. évi megnyitásakor lépett Szőnyi munkatársai közé. Vele együtt több ismerősre akadt Gyulai a tanári karban; ott találta egykori főiskolai tanárát, Takács Jánost, ott tanulótársát, Erdélyi Indali Pétert, valamint Gross Ágostot, a két Teleki grófnőnek hajdani német nevelőjét.³

Mihelyt Gyulai 1853-ban Pesten elhelyezkedett, hamarosan kapcsolatba léphetett Szőnyi iskolájával; 1853 júliusában, az iskolai év végén ugyanis már mint rendes tanár vezette tanítványait a vizsgálatokra. Ekkor az intézetnek már tíz osztálya volt: két elemi, három alsó reál, két felső reál s három gimnáziumi osztály. A Pesti Napló tudósítója

¹ Szépirodalmi Lapok. 1853. 28. (ápr. 7.) sz.

² Lásd Teleki Domokos gr. számadáskönyvében az 1853. febr. 5-i és ápr. 24-i bejegyzéseket.

³ Csengery Antal *Hátrahagyott iratai és feljegyzései*. 1928. 424. l. — Török István dr. id. m. II. 344. l., III. 80., 81., 87. l. — Gross Ágost szerződése és nyugtái a gornyeszegi Teleki-levéltárban vannak.

szerint Gyulai júl. 25-én a második és harmadik alsó reál osztályt vizsgáztatta a magyar történetből és magyar nyelvtanból, 27-én pedig a két elemi osztályt a magyar nyelvtan elemeiből. Az elismerés, melyet e vizsgálatok alkalmával az intézet kivívott magának, a tanári kar odaadó munkáját bizonyította.¹ Csengery Antal is mindig lelkesedéssel írt leveleiben tanítványairól s a köztük elért, szép eredményekről.² Bizonyára Gyulai is követte kiváló barátját a köteleességteljesítésben, tehát szorgalmasan készült óráira s pontosan javította tanítványainak dolgozatait, úgyhogy sok időt áldozhatott az iskolának. 1854. ápr. 28-án Lévyayhoz írt levelében maga említi, hogy csak az augusztusi és szeptemberi szünnidővel rendelkezhetett szabadon. Helyzetét annál súlyosabbnak érezte, mert délelőtt és délután is kellett tanítania. Azért jelentette 1854. szept. 6-án oly örömmel Aranyak, hogy a jövő iskolai évben sikerült összes óráit délutánra csoportosítania.³ Ha azonban a nappalokat lefoglalta is az iskola, bőséges kárpótlást nyújtottak az írónak az éjtszakák. Gyulai egyébként már azért is megbeesülte tanári foglalkozását, mert tudta, hogy ezzel biztosíthatja írói terveinek megvalósítását.

Az első irodalmi feladat, mely Gyulai becsavágyát teljes erővel megragadta, Pákh Albert lap-

¹ Pesti Napló. 1853. 1020. (aug. 3.) sz.

² Csengery Antal *Hátrahagyott iratai és feljegyzései*. 1928. 439., 441., 444. l.

³ Arany János: *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 44. l.

jának, a Szépirodalmi Lapoknak támogatása volt. Gyulait ugyanaz a cél vezette, mint Pákhót. Mindketten régóta fájlalták már, hogy a magyar irodalomban oly egyének vállalkoztak vezető szerepre, kik semmiféle irányt sem képviseltek. Így uralkodtak a kormány kegyelméből 1852 folyamán a politikai napilapokban Szilágyi Ferenc és Récsy Emil; így jutottak határozottabb szempontok nélkül szerkesztői hatáskörhöz a szépirodalom terén Nagy Ignác, Vahot Imre és Szilágyi Virgil. Tulajdonkép Pákh és Gyulai annak az irodalmi pártnak érvényesülését akarták bitzósítani, mely a szabadságharc előtt a nép-nemzeti költészet jelszavait vitte diadalra. Pákh sajnálta ugyan Jókai elpártolását, de megnyugtatta, hogy — saját szavai szerint — Keményék és Csengeryék s az egész hajdani Pesti Hírlap annál szorosabban csatlakoztak hozzá.¹ A tervezgetésekbe Eötvös József br. is be volt avatva, de senki sem kísértte őket nagyobb izgalommal, mint Gyulai. Neki része lehetett a Szépirodalmi Lapok elnevezésében is; legalább erre enged következtetnünk Pákh, mikor 1852. dec. 4-i levelében egy jó lapcímet kér tőle. Még inkább reá várt a fődolgozótársnak s a segéd-szerkesztőnek munkája. Vállalkozásukat különösen megnehezítette, hogy három új lappal kellett versenyezniök: Festetics gr. Délibábjával, melyet Jókai szerkesztett, Császár Ferenc Divatcsarnokával s Vas Gereben népies lapjával, a Falusi Estékkal.

¹ Lásd Pákh Albertnek Gyulai Pálhoz 1852. dec. 4-én írt levelét. Nyugat. 1910. 1555. l.

Pákh és Gyulai nagy bizakodással indították meg lapjukat, de csalódásaik hamar szét tépték legszebb reményeiket. Már egy hónap múlva febr. 3-án panaszkodva írta Pákh Tompának: „Ki testileg már rég nyomorék valék, most lelkileg is csaknem meg vagyok törve”.¹ A szerkesztőséget joggal aggaszthatta Emichnek, a kiadónak szűkkeblősége, a sokféle költség s az előfizetők száma, mely februártól májusig 300-ról 220-ra apadt. Ily viszonyok között a magas irodalmi színvonalat csak a legnagyobb erőfeszítéssel lehetett fenntartani. A lap hetenként kétszer jelent meg. A beérkező dolgozatokat előbb egy kis társaság bírálta meg, mely Pákh és Gyulai lakásán szokott összegyűlni s leginkább Csengery Antal és Kemény Zsigmond br. szavára hallgatott. A lap irányítását Pákh, a felelős szerkesztő tartotta kezében; ő állította össze az egyes számok tartalmát, ő levelezett a legnevesebb munkatársakkal, mint Arannyal és Tompával s névtelenül többet dolgozhatott egyik-másik rovatra is.² Az egész vállalatnak legbiztosabb oszlopa mégis Gyulai volt, kit a Szépirodalmi Lapok első félévi folyamának címlapja szerkesztőtársnak nevezett; alig akadt a lapnak rovata, mely az ő szellemének összetartó erejét meg ne érezte volna.

A szépirodalmi részt Gyulai saját neve alatt hét költeménnyel, továbbá egy négy számra terjedő elbeszéléssel gazdagította, s bennök ugyanaz a komoly művészi törekvés jelentkezett, melyet a

¹ Irodalomtörténeti Közlemények. (1912.) 104. l.

² Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1853. máj. 8-án írt levelét.

kiváló költő dolgozótársak oly felsőbbbségesen képviseltek. Még inkább ő adta meg a lapnak uralkodó jellemvonását azzal a műbírálattal, mely a költői alkotásokat a költészet lényegéből ítélte meg. Tizenkét színi bírálatában, melyekben —*g.*, *Gy.*, —*i.* írói jegyei mögé rejtőzött, ő ismertette legbehatóbban a Nemzeti Színház életét; ha kellett, írt az Ira Aldridge tiszteletére adott lakomáról, ha kellett, bírált balettet. Ő volt a legújabb magyar irodalomnak is élesszemű bírója, ki bátran szembeszállott a torzjelenségekkel. Ilyenmű cikkei — egyet kivéve — a lap hat számában 1000. írói jeggyel foglaltak helyet, bár Arany a leeresztett rostély mögött is ráismert az igazi harcosra.¹ A *Polemikus jegyzetek* című dolgozat, mely aláírás nélkül jelent meg, Szelestey Lászlónak ferde népköltészeti elveit támadta. Gyulai biztatta a nyílt levelezésben Kriza Jánost is népköltészeti gyűjteményének bemutatására, s a lap két számában ő írt bevezetést a kiválasztott darabokhoz. Az ő tollából került ki még az első számban a Kazinczy Ferencről szóló vezetőcikk, valamint az utolsó számban a *Befejezésül* című zárószó.² Kritikai dolgozatainak hosszú sorából élesen domborodott ki a Szépirodalmi Lapok legmozgékonyabb s legharciasabb műbírálójának egyénisége, ki a lapban Kemény Zsigmond báróval, Erdélyivel, Brassaival és Sü-

¹ Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. III. 1888. 308. l.

² Ezekben a cikkekben Gyulai szerzőségének jeleiül itt is, ott is Gyulainak jellemző eszméi tűnnek fel.

keivel együtt valójában a műbírálat függetlenségéért küzdött.

Mindez azonban még nem meríti ki Gyulainak a lap érdekében kifejtett munkásságát. Minden adat bizonyítja, hogy ő vezette az *Újdonságok* rovatot. Tulajdonkép *A chinai salon* című tárcacikke is, mely alatt ismert írói jegye: —g. állott, igazi újdonságírói munka volt. Bérczy Károly is úgy emlegeti őt 1853. júl. 1-én írt levelében, mint a lap újdondászát.¹ Tollának nyomai: jellemző ötletei és szólásmódjai más rovatban is felbukkannak előtünk majd egy szerkesztői üzenetben, majd egy vidéki levélben, majd valamely külföldi irodalmi hírben. Gyulai maga leplezi le változatos munkakörét, mikor 1853. máj. 8-i levelében nyíltan megvallja Szász Károlynak, hogy színi bírálatot, könyvismertetést, újdonságot, külföldet, vidéket, verset, előcikket, szóval mindent kell írnia, mire szükség van. E mellett Gyulai gyakran magára vállalta a beteg szerkesztő teendőit is; máj. 8-i levele szerint is sokat futkosott, míg a Szépirodalmi Lapoknak lefoglalt számát a rendőrség kezéből kiszabadíthatta.

A nagy áldozatok és erőfeszítések mégsem mentették meg a lapot; a benne felhalmozott igazi irodalmi értékek nem tudták a fásult közönség érdeklődését felkelteni. Májusra a pénztár annyira kiürült, hogy a szerkesztőség a munkatársak közül legfeljebb csak Aranyinak és Tompának adhatott

¹ Lásd Bérczy Károlynak Gyulai Pálhoz 1853. júl. 1-én írt levelét.

tiszteletdíjat. Maga Gyulai sem kapott összes áprilisi és májusi dolgozataiért 30 frtnál többet. Saját vallomása szerint sem ő, sem Pákh nem a lapból éltek, s minden igyekezetük arra irányult, hogy becsülettel bukjanak meg. Ezt a félév elteltével június végén el is érték. Pákh ekkor a lap szerkesztésétől visszalépett s beteg lábának gyógyítása végett fürdőre ment. Gyulai Arannyal és Keményvel együtt örömet láttatott volna a lap folytatását, fel is ajánlotta ismét közreműködését, de Pákh sem a kiadóban, sem a közönségben nem bízott többé, s ezzel a Szépirodalmi Lapok bevégezte pályafutását.¹

A csalódás Gyulaira mélyebb hatással volt, mint Pákhra. Mindketten az irodalom ügyét szolgálták, de míg Pákh tulajdonkép vállalatának eszközeiben és módjaiban csalódott, addig Gyulait inkább irodalmi eszményeinek veresége bántotta. Mit várhatott volna oly közönségtől, mely a finomodó Divatesarnokot pártolta, a Falusi Esték vaskos népieskedését pedig az előfizetések ezreivel tüntette ki? Elkeseredését legjobban jellemzi Szász Károlyhoz írt levelében ez a jövőre vonatkozó kijelentése: „Én pesszimista vagyok, s hitem, hogy a magyar közönségre csak nyegleséggel hathatni.“² Pedig Gyulai többet köszönhetett a lapnak, melyért annyit fáradozott. A Szépirodalmi Lapok ugyanis

¹ Lásd Gyulai Pálnak Pákh Alberthez s Pákhnak Gyulaihoz 1853-ban írt leveleit az 1911. és 1910. évi Nyugatban.

² Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1853. máj. 3-án írt levelét.

egyrészt elősegítette az Arany és Kemény körül csoportosuló párt szervezését, másrészt Gyulainak írói és költői egyéniségét kiemelte s megfelelő haktáskörbe állította.

Nehéz helyzetbe sodorták Gyulait azok az áldozatok is, melyeket a Szépirodalmi Lapok pénzügyi téren követelt tőle. Úgy látszik, nem alaptalanul hányta szemére Szilágyi Ferenc, a Budapesti Hírlap szerkesztője, hogy három hónapig ingyen szerkesztette a kiadónak, Emichnek a Szépirodalmi Lapokat.¹ A pénzügyi sikertelenséget maga Gyulai is elismerte Pákhhhoz júl. 29-én küldött levelében, mikor megvallotta, hogy júliusi keresményével csak augusztusra van ellátva. Ekkor vette át pár hónapra az Ujabbkori Ismeretek Tárának szerkesztését, — egy későbbi nyilatkozata szerint — nem azért, mintha kedve lett volna hozzá, hanem mert tiszteletdíjából legszükségesebb kiadásait akarta fedezni.² Leginkább zilált pénzügyi viszonyai késztették arra, hogy aug. 9-én Kecskemétre induljon s Szilágyi Sándor társaságában töltsen el a nyarat. Azért választotta éppen Kecskemétet, mert ott sem lakásra, sem étkezésre nem kellett költenie. Csak egy kívánsága volt: egy csendes szoba, hová bármikor visszavonulhasson. Mint Szilágyi Sándort előre értesítette, sokat akart dolgozni, főképp egy 9—10 íves regényt sze-

¹ Lásd Szilágyi Ferenének Gyulai Pálhoz 1853 szept. 1-én írt levelét.

² Lásd Gyulai Pálnak Nádasdy Lipótné grófnéhoz 1856. jún. 2-án írt levelét. Nyugat. (1924.) 108. l.

retett volna írni.¹ Így élte le napjait Kecskeméten folytonos munkában egészen szeptember második feléig. Ekkor már visszatért Pestre; a Pesti Napló ugyanis csak tőle értesülhetett Gyulai irodalmi terveiről, melyeket a lapnak 1853. szept. 23-i száma jelentett be.

A csalódás komor hangulatát leginkább ellensúlyozta az az őszinte rokonérzés, mellyel Gyulait, a Szépirodalmi Lapok fődolgozótársát és segéd-szerkesztőjét a magyar irodalom vezető egyéniségei fogadták. Közülök legrégibb idő óta ismerte Gyulai Kemény Zsigmond bárót, mégis viszonyukban ekkor omlottak le azok a korlátok, melyeket közéjük társadalmi állás és korkülönbség vont. Kemény sokat hallhatott már 1852-ben Pákhtól Gyulainak gornyeszegi élményeiről és törekvéseiről. Még bensőségebbé vált érdeklődése, mióta Pesten Pákh és Gyulai lakásán közvetlen közelből figyelhette meg fiatal író társának küzdelmeit. Nagy gyönyörűséggel fedezhette fel a férfias jellemben a mozgékony lírai kedélyt, a lelkesült hitet, mint saját kiábrándultságának jótékony ellentétét. Ilyen módon játszhatott bele Kemény és Gyulai viszonya 1852 folyamán s 1853 elején a *Ködképek a kedély láthatárán* című regény kialakulásába, s Angyal Dávid joggal állíthatta, hogy Kemény a regényben Márton Adolf jellemét Gyulainak ifjúkori élményei és lelki élete után rajzolta meg.² Másfelől Gyulai is sokszor megcsodálhatta a tár-

¹ Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1853 júliusában írt leveleit.

² Angyal Dávid id. m. 9. l.

saságban Kemény szellemének gazdagságát, de egyúttal nagyra becsülte a nagy regényíró is; 1854-ben ő elemezte legbehatóbban Kemény regény-költészetét a Pesti Naplóban. Idővel a viszony mind bizalmasabb színt öltött. Gyulai 1853. júl. 29-én Pákhoz írt levelében már kissé mulatott is Keményen, ki mindig „menyen“ a Svábhegyre, azután fürdőre s mégis marad. Másfél hónap múlva meg Kemény kíváncsiskodott Szilágyi Sándorhoz írt levelében, hogy miért ül Gyulai annyit Kecskeméten.¹ Később inkább Gyulai látogatta Keményt, de sokat lehettek együtt. Csak így írhatta Gyulai is 1854 szeptemberében Aranyinak, hogy a hónap vége felé Keménnyel együtt ellátogat hozzá.

Kemény Zsigmond báróval szemben Csengery Antal, mint a fegyelmezettség mintaképe, arra tanította meg Gyulait, hogyan kell a napnak minden óráját a kitűzött cél szolgálatába állítani. Gyulai azonban Csengerynek nemcsak tudását és férfias akaratát tisztelte, épúgy szerette szép családi körét is. Csengery kis fiát ő tanította meg a *Géza urfi* című gyermekversére,² s évek múlva is hálával emlegette Csengery jó nejét, ki iránta mindig részvéttel és jóindulattal volt.³ Csengery, a nagy párt-szervező, a legszebb reményekkel vehette számba

¹ Irodalomtörténeti Közlemények. (1911.) 240. l.

² Csengery Antal *Hátrahagyott iratai és feljegyzései*. 1928. 446. l.

³ Lásd Gyulai Pálnak Csengery Antalhoz 1855. nov. 7-én írt levelét. Budapesti Szemle. 194. k. (1923.) 23. lap.

azt az erkölcsi erőt, mellyel Gyulai az irodalom érdekeiért szállt síkra. Atyjához 1854. márc. 28-án írt levelében is a legtehetségesebb fiatal íróként mutatta be Gyulait.¹

A Szépirodalmi Lapok füzte szorosabbra Gyulai és Arany János barátságát is, hiszen Arany sok értékes költeménnyel támogatta a Szépirodalmi Lapokat, a lapban meg Gyulai volt Arany költői irányának és költészetének leglelkesebb magyarázója. A találkozásra több alkalmat nyújtott az 1853. év. Az 1851. évi nagyszalontai együttlét után Arany és Gyulai először 1853. máj. 14-e táján láthatták egymást. Arany ekkor Pesten időzött,² s lehetetlen, hogy az irodalmi eszmecserében, melyet Pákh Alberttel folytatott, Gyulai ne vett volna részt.³ A legközelebbi találkozásról maga Gyulai emlékezett meg; júl. 29-én írta Pákhnak, hogy Arany az előtte való napon ment haza. Különösen sok bensőséggel telt meg a két rokonlélek viszonya 1853 nyarán, mikor Gyulai Szilágyi Sándorhoz Kecskemétre költözött s augusztusban és szeptember nagy részében ott nyaralt. Gyulai már Szilágyi Sándorhoz júl. 29-én írt levelében vágyakozva gondolt Nagykörösre; arra akarta útját venni, hogy ott két napot mulatva, magát kipihenje s azután Kecskemétre ránduljon át. A közlekedést Nagykörös és Kecskemét között ekkor

¹ Csengery Antal: *Hátrahagyott iratai és feljegyzései*. 1928. 444. l.

² Pesti Napló, 1853. 953. (máj. 14.) sz.

³ Arany János: *Hátrahagyott iratai és levélezése*. III. 1888. 297. l.

megkönnyítette a nem rég megépült vasút, s hol Gyulai látogatott át Nagykörösre, hol Arany Kecskemétre. Aranynak — saját szavai szerint — jól esett magát Kecskeméten kicsevegnie, úgyhogy szept. 1-éig két hét alatt már másodszor tette meg az utat Mentovichesal a vasúti kavics tetején utazva.¹ Gyulai pedig még egy év múlva is 1854. ápr. 28-án Lévay Józsefhez írt soraiban ily boldogan emlékezett vissza a szép nagykörösi napokra: »Taval nyáron hányszor emlegettünk, midőn Kecskemétről átrándultam az én kedves Jankómhöz, s az általad küldött jó borból iddogáltunk! Sokszor felkiáltott Jankó: „Az a Józsi jó verseket ír, de legjobb műve mégis e kiadatlan. Igyunk a Józsi egészségére!“« A baráti viszony összhangját a rohanó évek mind gazdagabbá tették, amint vagy Gyulai kereste fel Aranyt és családját Nagykörösön, vagy Arany töltött el néhány napot Pesten barátaival, köztük Gyulaival.

Arany László is, számba véve atyjának kapcsolatait, úgy tudta, hogy Aranynak Gyulaival való barátsága volt a leghosszabb ideig tartó és a legbizalmasabb. Gyulai legelőször a kecskeméti napok után kezdett Arannyal levelezni, valójában azonban kevés levelet váltott vele, minthogy örömebb lerándult Nagykörösre, mintsem levélre bízta mondanivalóját. A pesti íróvilág tagjai közül legtöbbször őt látták Aranyék vendégül. Arany László visszaemlékezése szerint, míg a többiek,

¹ Arany János: *Hátrahagyott iratai és levelezése*. III. 1888. 314. l.

mint Kemény, Csengery, Toldy, Brassai, Salamon csak egy-egy napig maradtak Nagykőrösön, Gyulai néha egész hetet, sőt többet is ott töltött. Ott-hon érezte magát a szerény tanári lakásban, mely a kollégium mellett húzódott meg, a kis család meg szinte tagjául tekintette őt.¹ Leveleiben részint a legújabb irodalmi eseményekről adott hírt, részint Arany megbízásainak elintézéséről számolt be, részint Csengery és Kemény kérését tolmácsolta, kik A Magyar Nép Könyve számára szerettek volna Aranytól költeményt szerezni. Közben mindig volt egy-egy kedveskedő szava Aranyné vagy Julesa és Laci számára; így üzente tréfásan egyik 1853. évi levelében: „Lacinak pedig húzom a haját.”² Amint Gyulai leveleit, épúgy megjelentését is élénkség és mozgalom követte nyomon, úgyhogy nemcsak Aranyék fogadták őt örömmel, hanem Arany tanártársai is, főképp Mentovich, Szilágyi, Salamon. Ilyen körben azután végössza nem volt a komoly vitának és vidám tréfának, különösen akkor, mikor az idegesség még nem viselte meg annyira Arany kedélyét.

Az 1854. év nem nagyon kedvezett Gyulai nagykőrösi kirándulásainak. Sokáig nem tudta átadni azokat a kis késeket sem, melyeket Aranynak egyik tisztelője vásárfiaként küldött Julesa és Laci részére. Pedig ekkor már Arany többször pa-

¹ Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. III. k. 1888. VI. lap.

² Lásd Gyulai Pálnak Arany Jánoshoz 1853. nov. 15-étől 1854. okt. 23-áig írt leveleit a M. T. Akadémia levéltárában.

naszkodott ideges bántalmai és levert kedélye miatt, úgyhogy jól esett volna neki, ha kibeszélhette volna magát a hű baráttal. Gyulait leginkább összekuszált irodalmi és pénzügyei tartották vissza Pesten. Húsvétkor is Arany mozdult ki Körösről s az ünnep után való keddet töltötte a fővárosban.¹ Különösen elvette Gyulainak kiránduló kedvét egy kellemetlen esete. Csengery ugyanis júniusban 20 forintot adott át neki Arany tiszteletdíjaként, ő meg a pénzt levélben továbbította, mely a postán elveszett. Gyulait annál inkább bántotta könnyelműsége, mert tartozását hamarosan nem tudta leróni. Hiába nyugtatta meg Arany Gyulait, hogy ő az ügyet befejezettnek tekinti, hiába hívta és várta különösen szeptember végén; Gyulai még október vége felé is csak a bocsánatot kérte azért, hogy sem Körösre nem látogathatott el, sem a húsz forintot nem fizethette meg. Valószínű, karácsonyra már az egész ügy tisztázódott, minthogy Gyulai ekkorra feltétlenül ígérte, hogy Aranyt látni fogja Körösön.

Idővel a két rokonlélek barátsága még inkább kimélyült. Minél közelebbről látott Gyulai Arany költői egyéniségének mélységeibe, annál nagyobb lelkesedéssel törekedett Arany költészetének az irodalmi életben tiszteletet szerezni. Ily céllal fogott 1855. évi *Szépirodalmi szemléjében* is Arany művének, a *Toldi estéjének* elemzésébe, s meggyőződésének ereje előtt meghajolt az irodalmi köz-

¹ Arany János: *Hátrahagyott iratai és levelezése*. III. 1888. 337. l.

vélemény. Támadásainak gyakran volt célpontja az a közöny, mely Aranyt itt is, ott is fogadta. Megbotránkozva említette *Szépirodalmi szemléjében* is azt az irodalmi lexikont, mely Aranyról, az epikus költőről teljesen megfedkezett. Ilyfajta mulasztás pótlása lebegett szeme előtt, mikor 1855-ben az Ujabbkori Ismeretek Tára részére kért Aranytól életrajzi adatokat. Valószínű, Gyulai az önéletrajzot, melyet Arany küldött neki, az Ujabbkori Ismeretek Tárának pótlékfüzeteiben akarta felhasználni; a pótlékfüzetek azonban, melyeket Heckenast, a kiadó tervezett, nem jelentek meg, úgyhogy Arany önéletrajza Toldy Ferenc munkájának, *A magyar költészet kézikönyvének* szolgált anyagául.¹

E három férfiú barátságával bensőségre nézve nem versenyezhet, de azért mégis nagy jelentőségű Gyulainak Eötvös József báróval, Tompával és Vörösmartyval való kapcsolata. Eötvös br. — Bérczy Károly levele szerint — már 1852 őszén meg akart Gyulaival ismerkedni, de vágyát csak 1853-ban mint Pákh Albertnek gyakori vendége valósíthatta meg. A közelebbi viszony jeléül hordtavitte Gyulai később is Eötvös báró és Arany János üzeneteit.² Még magasabbra emelkedett Gyulai Eötvös báró nagyrabecsülésében, mikor 1854-ben

¹ Lásd Heckenast G. *Értesítését* az Ujabbkori Ismeretek Tárának VI. kötetében (1855.) a VIII. lapon. — Arany János: *Hátrahagyott iratai és levelezése*. I. k. 1888. XIII—LI. l. — II. k. 1889. XIII. l.

² Arany János: *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 36., 37., 40., 43. l.

közös irodalmi terveik kapcsolták őket össze. Ekkor támogatta Gyulai A Magyar Nép Könyvét novellájával; ekkor írta Aranynak szept. 6-i levelében, hogy Eötvös nagy ragaszkodással van a Nép-könyv ügyéhez s a jövő három füzetet ő látta el beszélyel.

Gyulai és Tompa barátkozásában is nagy részre lehetett Pákhnak, minthogy Tompa Pesten nála szokott megszállni.¹ 1853. febr. 3-i levelében is a közvetítő szerepét vállalta, mikor Gyulait mentette azért az üzenetért, melyet Gyulai a Szépirodalmi Lapok *Nyílt postájában* küldött Tompának.² 1855-ben már sokkal bensőségebbé vált Gyulai és Tompa barátsága. Ez év márciusában többet időzött Tompa Pesten Gyulaival, azután pedig leveleiben majd legbensőbb ügyeit érintette előtte, majd megbízásaival halmazta el. Különösen felkeltette Tompa érdeklődését Gyulainak az az ígérete, hogy *Szépirodalmi szemléjében* Tompa költészetére is kiterjeszkedik.³ Mikor azonban a bírálat megjelent, Tompa Gyulainak tárgyas fejtegetéseit igazságtalanoknak érezte s a tartalmas baráti viszonyt ingerülten szakította ketté. Hasztalan igyekezett Arany a visszás hatást Gyulai eljárásának magyarázatával elsimítani, Tompa hajt-

¹ Gyulai Pál: *A Vasárnapi Ujság XXV. évfordulóján.* (Emlékbeszédék. II. 1902. 60. l.)

² Irodalomtörténeti Közlemények. 1912. 104. l.

³ Lásd Tompa Mihálynak Gyulai Pálhoz 1855. márc. 23-án, ápr. 25-én, máj. 1-én az évszám megjelölése nélkül írt leveleit a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

hatatlan maradt s nem akart az ügyről többé sem hallani, sem szólni.¹

Többször láthatta Gyulai Vörösmartyt is Pesten, úgyhogy saját élményeiből rajzolhatta meg Vörösmarty életrajzában a hanyatló költői lángelme képét. Ilyen benyomások emlékét őrzi Gyulainak Aranyhoz 1853 novemberében írt levele s benne annak a bizalmas beszélgetésnek vázlata, melyet Gyulai Kemény lakásán Vörösmartyval folytatott. A tekintélyes irodalmi kört egészítették ki Gyulai társaságában azok a kiváló írók, kiket a Szépirodalmi Lapok ügye kapcsolt egybe: Brassai Sámuel, Sükei és Bérczy. Hányszor vitatkozhatott Gyulai a mindenhez értő Brassaival, ki a lapban egyaránt írt zenéről, nyelvészetről s az angol regényirodalomról? Hányszor hathatta meg lelkét a félreismert Sükei Károly szellemessége, s hányszor pihent meg a szép műveltségű Bérczy Károly kedélyes otthonában?

A pesti szellemi élet gazdagsága mellett a vidék hamar elvesztette vonzóerejét. Gyulait is elkeseríthették csalódásai, de azért maga is érezte a pesti íróvilággal való benső kapcsolatát. Mikor Szász Károly 1853 tavaszán a nagykőrösi ref. kollégiumnak egyik tanári állására csalogatta, Gyulai határozottan válaszolta: „Még nem fogytam ki az illúzióból. Itt maradok Pesten.“² 1853 nyarán egy pillanatra megvesztegette ítélőerejét Kecskeméten

¹ Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. III. 1888. 380—382. l.

² Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1853. máj. 8-án írt levelét.

a nyugalmas vidéki élet, s mikor az egyik megürült kollégiumi tanári székre megválasztották, a felajánlott állást elfogadta. Mihelyt azonban viszszaért Pestre, visszamondott s Szilágyi Sándorhoz írt levelében így mentegette magát: „Nem tehetek róla. Ösztönömet követem.”¹

Még igazabban értékelte Gyulai Pestet saját fejlődése szempontjából Lévyayhoz 1854. ápr. 28-án írt levelében, mikor a neki felajánlott miskolci tanári állást magától elhárítva, így állapította meg Pest előnyeit: „A szív elvesztett örömeit itt legalább kárpótolja némi szellemi élv, itt legalább inkább képezhetem íróvá magamat, mint másutt.” A szív elvesztett örömeiben újra ifjúkori szerelmének emlékeire célzott. Hogy Pataki Emilia még mindig jelentős helyet foglalt el gondolatvilágában, azt bizonyítja 1853-ban kidolgozott költeményeinek sora s benne a szép leány csalódásának és saját lemondásának mind pontosabb rajza. Találkozott Gyulai Pest forgatagában más nőkkel is, kik a szenvedély mámorát kínálták neki. Ilyfajta női lélek foglalkoztatta *Gondolni rád* című költeményében is, mely a *Divatcsarnoknak* 1853. dec. 4-i számában jelent meg. Felizgatott képzeletét rövid időre megvesztegethette a titkos találkákból szövődő viszony, melyet az áruló szemek elől az éjtszaka takart el, csakhamar azonban a mámoros izgalmak vesztesek maradtak az ifjúságnak tiszta ábrándjai mellett. Már az 1854. év első vagy máso-

¹ Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1853 őszén írt leveleit.

dik hónapjában, mikor *Szeretnélek még egyszer látni* című költeményét megírta, szinte vezekelve fordult felmagasztalt eszményképéhez, Pataki Emiliához.¹ Itt már a költészet varázsa ragyogta be az ifjúkori szerelemnek minden mozzanatát egészen az utolsó deési találkozásig. Itt a vén udvarház csarnoka is az utolsó „Isten hozzád“ fájó emlékeivel csak a deési Pataki-kúriának oszlopcsarnok-szerű, boltíves tornáca lehet, honnan Pataki Emília utoljára intett búcsút a távozó Gyulai felé.

A szellemi élv, melyet Gyulai Lévayhoz írt levelében a vesztett boldogság kárpótlásául említett, nem lehet más, mint az, amit a színház, irodalom és társaság nyújtott neki. A színház szeretete vezette Gyulait már a Nemzeti Színház vázlatos történetében, melyet 1853 augusztusában vagy szeptemberében Kecskeméten írhatott az Újabbkori Ismeretek Tára számára.² Még közvetlenebb kapcsolatba került a Nemzeti Színházzal, mikor 1854.

¹ A Hölgyfutár 1854. máj. 2-i száma említi Gyulainak a lap számára küldött költeményét, mely a lapnak jún. 13-i számában *Szeretnélek még egyszer látni* címmel jelent meg. Ez lehetett az a kiadatlan, szerelmi költemény, mely Gyulainak a Vasárnapi Ujság huszonötödik évfordulójára írt visszaemlékezése szerint 1854 február vége felé már készen volt.

² A *Pesti nemzeti színház s magyar színészet* című cikk az Újabbkori Ismeretek Tára VI. kötetében a 49–60. lapokon Gyulainak szokott írói jegyével: —g—val van ellátva. Az írói jegyen kívül Gyulai szerzőségére vall a nagy tisztelet, melyet a cikkíró Kántorné, „a legnagyobb magyar tragikai művésznő“ és Katona József, „a legnagyobb magyar színiköltő“ iránt érez, valamint az a rokonérzés, mellyel Bulyovszkyné Szilágyi Lilla

máj. 28-a táján az elhunyt Nagy Ignác helyét ő foglalta el a drámabíráló választmányban.¹ A színháznál csak az irodalom állott közelebb szívéhez. Erről tett tanúvallomást 1854. június közepén Csengeryvel, Eötvös báróval s Kemény báróval együtt abban a hírlapi nyilatkozatban, mely az írói segélypénztár eszméjének megvalósítását szolgálta.² Legértékesebb óráit is annak a társaságnak köszönte, melyet vele az irodalmi eszmények közössége kapcsolt össze. Így vett részt 1854. ápr. 18-án Eötvös báróval s Kemény báróval együtt azon a kedélyes estén, melyet Arany tiszteletére Csengery rendezett otthonában.³ Megfordulhatott a megyeház közelében levő Komló vendéglőben is, hol az írók asztala s a Patikárus-testvérek muzsikája Kemény Zsigmondtól kezdve a legifjabb nemzedékig gyakran összegyűjtötte a pesti íróvilágot. Ily együtt eltöltött órákra mutatott a Hölgyfutár 1854. aug. 24-i számában Tóth Kálmán is, mikor

művészetét emeli ki. Jellemző a cikkíróra az is, hogy a drámában, mint Gyulai, a színi és költői hatás helyett csak a drámai hatást tartja jogosnak. Gyulai a pesti Nemzeti Színházról szóló cikket Kecskeméten írhatta az Ujabbkori Ismeretek Tára számára, hiszen a *Pa* betűkkel kezdődő cikkeket Pákh Albertnek Gyulaihoz 1853. aug. 2-án írt levele (Nyugat. 1910. 1560. l.) szerint már augusztus előtt elkészítette.

¹ Vasárnapi Ujság. 1854. 13. (máj. 28.) sz.

² Budapesti Hirlap. 1854. jún. 15-i szám.

³ Lásd Gyulai Pálnak Lévy Józsefhez 1854. ápr. 28-án írt levelét. — Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. III. 1888. 337. l.

egyik vidéki levelében tiszteltette a „választott népet“ s benne különösen Gyulait és Vajdát.

Rendkívül megnövelte Pest értékét Gyulai szemében az a meggyőződése, hogy ott érheti el életének főcélját és — saját szavai szerint — leginkább ott képezheti magát íróvá. Az élénk szellemi sürgés-forgás, mely a nyomasztó korban a lapszerkesztőségek körül támadt, őt is a napi sajtó fénykörébe vonta, hogy csakhamar a csalódás szegje szellemének szárnyát.

A Szépirodalmi Lapok megszűnte után leginkább a két napilap között ingadozott érdeklődése, habár ízlése és erkölcsi érzése épúgy visszariadt a hivatalos lapnak, a Budapesti Hírlapnak szerkesztőjétől, Szilágyi Ferencről, mint Török Jánostól, ki 1853. febr. 1-én vette át a Pesti Napló szerkesztését.¹ Mennyi ellenérzését kellett legyőznie, mikor 1853 nyarán Kecskeméten 9—10 ívre tervezett regényének egy részét megírta s majd Szilágyi Ferencnek, majd Török Jánosnak ajánlotta fel! Szilágyi örömmel látta volna egykori kiváló tanítványát dolgozótársai között,² Török is többször ígérte a Pesti Napló olvasóinak a regény közlését, de sohasem tartotta meg szavát, úgyhogy a regény töredék maradt. Gyulai részben a cenzúrárt, részben Török megbízhatatlanságát okolta regényének bukásáért.³ Hasonlókép kockáztatta Török János

¹ Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 43., 44. l.

² Lásd Szilágyi Ferencnek Gyulai Pálhoz 1853. szept. 1-én írt levelét.

³ Lásd Gyulai Pálnak Lévy Józsefhez 1854. ápr. 28-án írt levelét.

Gyulai Petőfi-tanulmányának sikerét is. A tanulmányt Török előre lefoglalta lapja számára, mikor azonban a dolgozat egy hónap múlva elkészült, kisínyes kifogásokkal bújt ki az adott szó kötelezése elől. Mivel pedig a cenzúra miatt Jókai sem mert a Délibábnban Petőfi méltatásának helyet adni, Gyulai tanulmánya Toldy Ferenc pártfogásával az Uj Magyar Múzeumnak 1854. évi folyamában látott napvilágot.¹ Így lazult meg Gyulai kapcsolata mindkét lappal. A Budapesti Hirlapban csak egy cikke jelent meg 1853 és 1854 folyamán: Szelestey verskötetének, a *Falu pacsirtájának* bírálata, melyet az 1854. jan. 29-i számban szokott írói jegyével: 1000-rel látott el. A Pesti Naplóba is ritkán s rendszeren különös alkalommal írt. Ő búcsúztatta 1853. okt. 22-én Szász Károly nejét, Idunát, 1854. jan. 24-én Sükei Károlyt; ő bírálta 1854. márc. 2-án Kemény regényeit, máj. 4-én Ferenczy Teréz költői hagyatékát, júl. 20-án Bérczy Károly beszéyleit, aug. 2-án Györffy Gyula verseit.

A pesti irodalmi állapotok ingatagsága nemcsak Gyulait nyugtalanította, hanem azt az írótlarsaságot is, mely egykor a Szépirodalmi Lapokban hatott s azután majd az egyik, majd a másik napilapban bukkant fel. Leginkább Kemény báró és Csengery szerették volna a kiválóbb irodalmi erőket valamely értékes vállalatba összegyűjteni. Eleinte újra egy olcsó szépirodalmi lapra gondoltak s Gyulait szemelték ki szerkesztőnek, de a terv

¹ Arany János: *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 35. l.

Gyulai vonakodásán megghiúsult.¹ 1854 márciusában már két új vállalat foglalkoztatta Kemény Zsigmond bárót s irodalmi pártját: A Magyar Nép Könyve és a Hat Író Könyve. Az elsőt, a népies folyóiratot, különösen Kemény báró pártolta s Csengeryvel együtt ő is indította meg. A másik Eötvös József br. kedvelt eszméje volt s mint nagyobbszerű album Arany, Csengery, Eötvös báró, Gyulai, Kemény báró és Vörösmarty jelentősebb műveit foglalta volna magában, de csak terv maradt.² Gyulai nem sokat remélt ugyan pártjának megmozdulásától, de A Magyar Nép Könyvének támogatását kötelességének tartotta; e célra írta meg 1854 első felében *Varju István* című novelláját.

A Szépirodalmi Lapok szerkesztőségéből, tehát Gyulainak közvetlen írói köréből indult el nagyhatású útjára a Vasárnapi Ujság is, melynek kiadója Heckenast, szerkesztője névvel Pákh, valójában Jókai volt. A lapkiadás engedélyezését 1854 februárjának végén egy este Jókai jelentette be Pákh lakásán s mind Pákhot, mind Gyulait izgalomba hozta. Az első számot, mely márc. 5-én került ki a sajtó alól, valamint az utána következő kettőt Jókai, Pákh és Gyulai hárman írták, de Gyulai azután is egészen a 8. számig tovább támogatta barátait. Élénk munkásságának emlékei a lapban: *A legelső magyar komikus* című rajz, a

¹ Lásd Gyulai Pálnak Lévy Józsefhez 1854. ápr. 28-án írt levelét.

² Papp Ferenc: *Báró Kemény Zsigmond*. II. 1923. 100., 101. l.

Teleki Józsefről szóló vezetécikk, a Pesti Naplóval folytatott polémia és több könyvismertetés.¹ A lap újszerű fametszeteivel s Jókai egyéniségének varázsával nagy hódítást tett a közönségben, úgyhogy előfizetőinek száma már ápr. végén 6000-re rúgott. Gyulai azonban két hónap múlva mégis kilépett a szerkesztőségből. A szakítást — Gyulai visszaemlékezése szerint — egy szertelen hangú könyvismertetés idézte elő, melyet Gyulainak heves tiltakozása ellenére Pákh benn hagyott a lapban. A valódi ok azonban a Jókai és Gyulai között már ekkor jelentkező ellentét lehetett. Gyulai a népies formák között is szigorúan ragaszkodott műbíráloi szempontjaihoz, míg Jókai a kritikát feleslegesnek tartotta. Gyulai Léway Józsefhez 1854. ápr. 28-án intézett levelében is főképp a szerkesztés hiányait hibáztatta s azért írta, hogy ideiglenesen lógóskodik a Vasárnapi Ujság mellett.

Amint azonban Gyulai ízlését nem elégítette ki sem A Magyar Nép Könyve, sem a Vasárnapi Ujság, épúgy nem felelt meg irodalmi eszményeinek a többi 1853. és 1854. évi szépirodalmi lap sem, tehát sem a Budapesti Viszhang, melyet a Délibáb folytatásaként Szilágyi Virgil és Vas Gereben együtt szerkesztettek, sem a Divatcsarnok, melyben Friebeisz István hatalmaskodott, sem a Hölgyfutár, melyet Tóth Kálmán irányított. 1854. ápr. 28-i levelében is így nyilatkozott róluk: „A Vas Gereben és Szilágyi Virgil vállalkozása halva szü-

¹ Gyulai Pál: *A Vasárnapi Ujság XXV. évfordulóján.* (Emlékbeszédek. II. 1902. 55. l.)

letett gyermek, a Divatesarnok botrány, a Hölgyfutár kezd parókát feltenni.“¹ Ennek ellenére Gyulai 1853 és 1854 folyamán majd az egyik, majd a másik szépirodalmi lapban tűnt fel egy-egy költői vagy szépprózai munkájával: hol a Délibábban s az Ifjúság Lapjában, hol a Divatesarnokban s a Hölgyfutárban, hol a Budapesti Viszhangban. Munkásságán meg is látszott az erőltetés. Azért írta Aranynek 1854 szeptemberében: „Így dolgoznom fáj, s nem dolgoznom sehogy még inkább fájna.“²

A komor hangulatok, melyeket az 1854. év irodalmi viszonyai Gyulai lelkében hátrahagytak, tetőpontjukat érték el az év második felében. Augusztusban Gyulait már annyira felizgatta Török János zsarnoksága, hogy ingerülten szakított vele. Csordultig telt meg sérelmeinek pohara, mikor Török a Pesti Napló aug. 2-i számában Gyulainak egyik bírálatát önkényesen megváltoztatta. Gyulai még aznap nyilatkozatot tett közzé a Hölgyfutárban s erélyesen tiltakozott írói jogainak nyílt megsértése ellen. Ekkor egyezett meg Szilágyi Ferencel is a lapjában megindítandó irodalmi szemlére nézve. Mint Aranynek írta 1854. szept. 6-án, nem tartotta Szilágyit erkölcsösebb jellemnek, mint Törököt, de írói szabadságát inkább látta biztosítva a Budapesti Hirlapban. Mielőtt azonban a Budapesti Hirlapban hozzáfoghatott volna iro-

¹ Lásd Gyulai Pálnak Lévay Józsefhez 1854. ápr. 28-án írt levelét.

² Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 42. l.

dalmi táborozásához, *Jó éjszakát* című, befejezetlen novellájával akarta pénzügyeit rendezni. A kész fejezetek közlését a Budapesti Viszhang főmunkatársa, Vas Gereben a lapnak 19. (szept. 10.) számában kezdte meg. Mivel azonban Gyulai közben újra megbetegedett, a folytatásokban költői terve teljesen összekuszálódott. Csalódását Szász Károlyhoz 1855. márc. 9-én írt levelében maga így állapította meg: „Három hónapig kínlódtam 25 forintért, rontva egészségemet s kockáztatva írói becsületedet.“ A nehéz viszonyok közt akadt meg Gyulainak több értékes irodalmi terve, köztük az irodalmi közlöny, melyet Csengerynek okt. 28-i levele szerint Kemény és Csengery irányítása mellett Bérczy Károly és Gyulai szerkesztettek volna.¹

Az 1854. év kuszált viszonyai éreztették hatását Gyulainak 1855. évi irodalmi munkásságán is. Leginkább pénzügyi gondjai késztették azoknak a cikkeknek megírására, melyekkel márc. 9-i levele szerint az Ujabbkori Ismeretek Tára VI. kötetének befejezését segítette elő.² Végre a Szilágyi Ferencnek tett ígéretét is beválthatta; jan. 23-án megkezdte a Budapesti Hirlapban *Szépiro-*

¹ Csengery Antal: *Hátrahagyott iratai és feljegyzései*. 1928. 447. l. — Angyal Dávid: *Falk Miksa és Kecs-keméthy Aurél elkobzott levelezése*. 1926. 117., 118. l.

² Gyulai 1855. márc. 9-én írta Szász Károlynak, hogy sokat kell az Ujabbkori Ismeretek Tárába írnia. Minthogy a Vasárnapi Ujságnak 1855. ápr. 1-i száma a VI. kötet utolsó füzetének készülését, a Budapesti Hirlapnak 1855. szept. 15-i száma pedig a VI. kötet megjelenését jelentette, Gyulai az utolsó füzetek számára írhatott cikkeket.

dalmi szemléljét s jún. 30-áig 29 számban bírálta a magyar elbeszélő és lírai költészetnek 1854. és 1855. évi termését. A zavart hatásba éles hangként sivített bele a megbírált költőknek heves tiltakozása. Barátai, mint Tompa és Mentovich, neheztelve fordultak el tőle, irodalmi ellenfelei pedig körtámadást intéztek ellene. Ennek a mozgalomnak csúcspontját jelezte 1855 nyarán Tóth Kálmánnal vívott párba.

A párbaokra okot Tóth Kálmánnak Gyulaihoz intézett sértő levele adott. Gyulai segéde, Kemény Zsigmond br., bár Tóth Kálmánt épúgy szerette, mint Gyulait, a durva sértés miatt a legszigorúbb feltételeket kötötte ki; követelte, hogy a felek az első vérig lövöldözzenek egymásra, s hogy a sértő nyilvánítsa levelét semmisnek.¹ Mivel pedig a törvény a párbaot szigorúan büntette, mint Gyulai beszélte, minden eshetőségre való tekintettel nyilatkozatot kellett kiállítania, mely szerint maga oltotta ki életét. Szerencsére a nyilatkozat feleslegessé vált. A párbaot ugyanis azzal végződött, hogy Tóth Kálmán golyója Gyulai bokáját horzsolta. Gyulai elbeszélése szerint a párbaot után majdnem nagyobb veszélybe sodorták őket megbokrosodott lovaik.² A párbaot idejét Berecz Károly a *Magyar írók szobája* című visszaemlékezésében az 1855. év nyarára teszi, arra az időre, mikor Kemény Zsigmond br. s Majthényi Flóra, Tóth Kálmánnak sokszor megénekelt női eszményképe, a városligeti

¹ Tóth Kálmán: *Kemény Zsigmondról*. (Irka-firkák. 1877. 141. l.)

² Gyulai Pálnak szóbeli közlése.

Pávaszigeten nyaraltak. Arra is emlékszik Berecz, hogy az izgalmas nap hajnalán, mikor a Pávaszigeten barátaival együtt aggodalmak között várta a párbaj kimenetelét, a robogva érkező kocsiból Tóth Kálmán ugrott ki s kalapját lengetve sietett a sziget más oldala felé, hol egy női alak töltötte várakozásban a hajnal perceit.¹ Mivel pedig Gyulai *Szépirodalmi szemléje* a Budapesti Hirlapnak jún. 30-i számában végződött, a költő és műbíráló összeütközése ez időpont után történhetett. Másik hatáarul kínálkozik *A márványhölgyek* című dráma első előadásának ideje, júl. 20-a. Gyulai ugyanis e drámának bírálatában már nyugodtabban, az írói jog szempontjából tekint végig a *Szépirodalmi szemle* ellen felzúduló véleményeken, úgyhogy júl. 20-ára már megszabadulhatott párbajának izgalmaiktól.

A Budapesti Hirlap műbírálójának szerepét különösen gyanússá tette a lap szerkesztője, Szilágyi Ferenc, tüntető dícséreteivel. Neki annál inkább tetszettek Gyulai cikkei, mert bennük gyűlölt ellenfelét, Török Jánost látta pellengérre állítva. Ezért figyelmeztette oly pontosan Gyulait kötelezettségére² s ezért hirdette lapjában oly diadallal a *Szépirodalmi szemle* folytatását.³ Mindazáltal Gyulai egyre késett ígért cikkeinek megírásával;

¹ Berecz Károly: *Magyar írók szobája. (A régi „fiatal Magyarország“.* 1898. 142., 143. l.)

² Lásd Szilágyi Ferencnek Gyulai Pálhoz 1855. márc. 31-én írt levelét.

³ Budapesti Hirlap. 1855. 758. (jún. 30.), 798. (aug. 18.) sz.

okt. 24-én is csak mentegetőző levelet küldött a szerkesztőnek s a körülmények kényszerűségére hivatkozott, hogy cikksorával adós maradt.¹ Mint Nádasdy Lipótné grófnénak 1856. jún. 2-án írta, a sértett hiúság felzúdulását nyugodtan tűrte, az a rágalom azonban, hogy a kormány vele, mint béreltjével gyaláztatja a magyar irodalmat, mégis nagyon fájt neki.²

Minél inkább visszaborzadt Gyulai a Budapesti Hirlap szellemétől, annál inkább vonzotta ismét a Pesti Napló, mióta a folytonos támadások Török János hatalmát benne megtörték. Mikor a lap jún. 22-én Kemény Zsigmond br. vezetése alá került, Csengeryvel együtt Gyulai sem hiányozhatott a szerkesztőnek legbensőbb írói köréből. Már a júl. 2-i számnak híradása a lapnak rendes munkatársaként emlegette; azóta többször szerepelt a lapban mint színi bíráló; ő írta Obernyik Károlynak, a hirtelen elhunyt színműírónak, búcsúztatását, s az ő nézeteire s írói jegyére bukkanunk a színházi rovatban is. Gyulai egyénisége azonban az izgatott irodalmi légkörben hamar vihart idézett elő. Így került éles ellentétbe szeptember első felében Török Jánossal, a bécsi Magyar Sajtó szerkesztőjével is, mikor Kemény Zsigmond bárót, a távollevő szerkesztőt helyettesítette a Pesti Naplóban.³ Az összeütközést tulajdonképen Bulyovsz-

¹ Budapesti Hirlap. 1855. 855. (okt. 26.) sz.

² Nyugat. 1924. 2. szám, 109. l.

³ Magyar Sajtó. 1855. 57. (szept. 7.), 60. (szept. 12.) sz. — Lásd Salamon Ferencnek Szilágyi Sándorhoz 1855. szept. 4-én írt levelét a Nemzeti Múzeum kézirat-tárában.

kyné Szilágyi Lilla színházi esete idézte elő, kit a Magyar Sajtó ízléstelenül meghurcolt, Gyulai pedig védelmébe vett. A hírlapi vitát Gyulai a Pesti Naplónak szept. 12-i számában erélyes szavakkal zárta le, de azért látszott rajta, hogy a szenvedélyes szóharc elkedvetlenítette.

Az egymással küszködő egyéni érdekek sötét árnyékot vetettek a pesti irodalmi életre s benne Gyulai irodalmi törekvéseire. A félsikerek és sikertelenségek nemcsak hangulatát rontották meg, hanem pénzügyeit is összezilálták. Az 1854. évben adósságai szinte összezsaptak feje fölött. Helyzetét még súlyosabbá tette bátyja, Ferenc, ki bukott szintársulatótól megválva, jún. 10-e táján Pestre érkezett s innen Kolozsvárra igyekezett.¹ Mivel Gyulai saját pénzéből nem tudott rajta segíteni, útiköltségét abból a tíz aranyból fedezte, melyet Friebeisz Istvántól Szász Károly számára vett át. Azt hitte, hogy néhány nap múlva visszapótolja az összeget, azonban a szünidőben Szőnyitől nem kapott fizetést, másrészt megbetegedett s két hétig feküdt, úgyhogy még inkább elmerült adósságaiba. Lelkét a szegény mardosta, hogy Szász Károlynak nemcsak a tíz aranyat nem küldhette meg, hanem barátjának nála levő tíz forintnyi írói díjához is kénytelen volt hozzányúlni.² Mily boldog lett volna, ha keresményéből valamit húgának is juttathatott volna! Mikor 1855-ben *Párbaj előtt* című költeményében szívének legértékesebb viszonyaira

¹ Hölgfutár. 1854. 142. (júl. 11.) sz.

² Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1855. márc. 9-én írt levelét.

gondolt, ily gyötrő önváddal búcsúzott el jó hűgától, az édes-kedves lyánkától:

Soh' sem panaszlál, ó soha,
Csak aggódtál érettem,
Isten bocsássa, oly kevés,
Mit éretted tehettem.

Az 1854. év viszonyai közé illik bele annak a napnak emléke is, melyen Gyulai az éhség érzetét is megismerte. Ezen a napon, mint maga beszélte, Csengery Antallal kimerülten sétált a Duna-parton, úgyhogy bágyadtsága Csengerynek is feltűnt. Az ő faggatására vallotta meg azt is, hogy aznap még semmit sem evett. Csengery azután annál inkább sietett Gyulainak kifizetni a tiszteletdíjat, mely őt a Csengery folyóiratának átengedett dolgozata után megillette.¹ Valószínű, az összeg A Magyar Nép Könyvében közölt novella tiszteletdíja volt.

A rossz napokon azonban, melyeket Gyulai Uri-utcai szállásán élt át, derültebb órák is várták reá Pákh Albert társaságában. A két lakótárs viszonya azután is a régi maradt, hogy Gyulai a Vasárnapi Ujságtól megvált. Sokat évődtek egymással. — Gyulai vasárnap reggelenként, mikor a Vasárnapi Ujság meg szokott jelenni, így köszöntött be Pákh szobájába: „Jó. napot, jobb lapot!“ — Máskor meg Pákh küldte be Gyulaihoz Ignácot, a közös inast, feleségével együtt, ha a házastársak összevesztek; azt mondta, hogy Gyulai jobban ki-

¹ Gyulai Pálnak szóbeli közlése.

békítheti őket, mert ha nem is bölcsőbb, de minden-
esetre ékesszólóbb. — Néha Gyulai Pákh szerkesz-
tői üzeneteit bírálgatta, máskor meg Pákh olvasta-
tott Gyulaival kéziratokat az érte fizetett adó fejé-
ben. Az adóösszeíró ugyanis, minthogy a távollevő
Gyulai Pál nevét „Julie Paul“-nak fordította s a
lakótársat Pákh gazdaasszonyának tartotta, utána
is behajtotta Pákhon az adót. — E derűs válto-
zatú, baráti viszony tartalmát jellemezte később
Gyulai e néhány szóval: „Én vonzódtam hozzá,
meghatott szerencsétlensége, bámultam türelmét,
kedveltem humorát, szerettem jó szíve- és hű ba-
rátságáért.“¹

Ha Gyulai az 1855. év második felében végig
tekintett saját lelki életén, szanaszét romokat lát-
hatott maga körül. Aug. 11-i levelében is még min-
dig szégyenkezve vallotta meg Szász Károlynak,
hogy tartozását nem térítheti meg, mert keresmé-
nyét legsürgősebb adósságaira és szükségleteire
kellett fordítania. Bántotta legtisztább törekvései-
nek meggyanúsítása is. Mégis leginkább sajnálta
költői terveit, melyek az áldatlan sajtóviszonyok
között félbeszakadtak vagy eltorzultak. Mint
Aranynak írta 1854. szept. 6-án, borzalommal gon-
dolt a nyomdászinas kopogására is, ki kéziratot
követelt tőle. A nyomasztó izgalmak között Gy-
ulait csak éles ítélőereje és erkölcsi bátorsága nem
hagyta el sohasem. Ezeket emelte ki Jókai is, mi-
kor ismertette a *Magyar költők arcképalbumát*,

¹ Gyulai Pál: *A Vasárnapi Ujság XXV. évfor-
dulóján. (Emlékbeszédek II. 1902. 58—64. l.)*

melyet a Hölgyfutár szerkesztősége Barabás mesterrel készíttetett, s mikor Gyulai arcvonásaiban megtalálta mindazt, mi Gyulaié: „a bátortalan szemek mögött a legbátrabb szívet, a sötét arc rejtekében a legvilágosabb lelket.“¹ A küzdelmes korszak befejezését, a lenyűgözött vágyak felszabadulását jelentette Gyulai számára a Pesti Napló 1855. okt. 25-i számának következő híradása: „Gyulai Pál t. barátunk és munkatársunk ma hagyta el a fővárost. Útjának célja Berlin, hol gr. Nádasdy Lipót nagyreményű fia, a magyar szívű, lelkű Tamás gróffal egy évet töltend.“ Azoknak a mozgalmas éveknek igazi értékei azonban, melyeket Gyulai a pesti napisajtó szolgálatában élt át, legteljesebben Gyulainak irodalmi alkotásaiban maradtak fenn számunkra.

¹ Vasárnapi Ujság. 1855. 38. (szept. 23.) sz.

A ROMANTIKUS ABRÁND KÖLTŐJE.

A magyar irodalomban, főkép a magyar költészet életében mély szakadékokat idéztek elő a szabadságharc leverésére következő évek. A pesti költővilág, mely néhány évvel előbb oly nagy szerepet játszott a magyar szellemi mozgalmakban, szétszóródott a szélrózsa minden irányában. A vezető egyéniségek vagy a szabadságharc vérzivatarában tűntek el, mint Petőfi, vagy megtörve búskomorságnak estek martalékul, mint Bajza s Vachott Sándor. Egy részük börtönben sínylődött vagy külföldre menekült, más részük az irodalmi középpont ősztönző hatásától megfosztva, vidéken húzódott meg, mint Vörösmarty, Arany, Tompa és Erdélyi. A mély szakadékokra célzott Erdélyi János is következő megállapításával: „Ennyi erő hiányával minő ürességnek kellett támadni a magyar költői életben okvetlenül!“¹

Az új viszonyok megváltoztatták az új kor-

¹ Erdélyi János. *A magyar lyra*. 1859. Budapesti Szemle. 1859. (*Tanulmányok*. 1890. 109. l.)

nak hangját és lelkét. Az ifjabb költőnemzedék kezén elkallódott Petőfinek nagy lírai költői hagyatéka is. A lángelmének mély értelmű sejtelmeit az egyéni szeszély túlzásai váltották fel, a népköltészet művészi elemei pedig hatásukat veszítették a tarka-barka tájköltészet mellett. A bomlás szelleme hagyott nyomot a külső formában, a műgond megvetésében is, mivel Petőfi utódai a természetesség nevében tetszelegtek maguknak. Maga Erdélyi János is, ki a magyar népköltészet rejtelmeit oly fáradhatatlanul kutatta, a magyar lírát az ötvenes években már a népiesség határaitra figyelmeztette s a vidékiességet, mint az irodalmi ízlés megtévelyedését bélyegezte meg.¹

A magyar lírának e válságos korában a nemzetmentés gondolatával adott Gyulai mélyebb értelmet költői hivatásának. Amint hazafiúi kötelességének tartotta az elnyomatás korának síri csendjét költeményeivel minél gyakrabban megtörni, épúgy buzdította versben és prózában az elnémult magyar költőket, hogy zendítsék meg a régi dalt és ne hagyják magára a bánatba merült nemzetet. Világnézetét rendkívül kiszélesítették mélyreható benyomásai és élményei: a szabadságharc hősi eseményei, mint a letiprott nemzetnek néma szenvedései, a büszke grófi kastélyoknak előkelő szellemi légköre épúgy, mint a pesti bérházak világa, a női szív ismerete épúgy, mint a világirodalom tanulmányozása. Minél inkább megáradt lelke a bonyolult érzésektől s feszítő gondolatoktól, annál

¹ Erdélyi János: *Népköltészet körül*. Szépirodalmi Lapok. 1853. (*Kisebb prózái*. I. 1865. 157–167. l.)

inkább életszükségletévé vált a költői nyilatkozás. Hasonló eredményre jutott maga is 1851 nyarán, mikor gernyeszegi magányában önmagával számot vetve, azt írta Pákh Albertnek, hogy az életnek legbecsessebb értékei sem tudnák boldogítani, ha a költészetnek nem élhetne.¹

Ez a költészetért való rajongás éveken keresztül lefoglalta Gyulai lelkét, miközben ábrándos életcélja újabb meg újabb alakot öltött. Kezdetben a novella, regény és líra mellett a dráma is sarkalta becsvágyát, úgyhogy az 1850. év első felében egy történeti tragédia írásába fogott s még Szász Károlynak is ígért alkalmas drámái mesét. Csakhamar azonban, főképp 1851-ben félretette drámáját s mind több szeretettel emlegette leveleiben balladáit, sőt 1851 tavaszára, majd őszére egy egész kötetet szándékozott belőlük kiadni.² Mindazáltal Gyulai kedélyének hullámlását legtermészetesebben lírai költeményei tükrözik vissza. Költői képzeletét a lírai eszméknek egész raja zsi bongta körül, s alig volt életének kora, melyben benyomásai könnyebben alakultak volna költeménnyé, mint az önkényuralom első éveiben. Legkevésbé kedvezett költői egyéniségének az a zaklatott élet, mely reá a sivár pesti viszonyok között várt, úgyhogy lírai költészetének forrásai 1854-ben s 1855-ben szinte kiapadtak. Maga írta 1856. ápr. 3-án Csengery Antalhoz intézett párizsi levelében,

¹ Lásd Gyulai Pálnak Pákh Alberthez 1851. szept. 28-án írt levelét. Nyugat. 1911. 733. l.

² Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1850. máj. 11-én és 1851. jan. 20-án írt leveleit.

hogy az a harmadfél év, melyet a pesti lapirodalom szolgálatában töltött el, egészen elriasztotta a költészettől.¹ Csaknem két évi hallgatását leginkább a napisajtó izgalmaival okolta meg, de fontos tényező lehetett benne az is, hogy a költő becsvégya háttérbe szorult a rendkívüli hatás mellett, melyet a műbíráló tett a magyar irodalomra.

Azok a költemények, melyeket Gyulai 1849 októberétől 1855. okt. 25-i berlini útjáig írt, nagyrészt rövidéletű irodalmi vállalatoknak lapjain merültek feledésbe. Szépszámú eredeti és fordított gyermekversei részint Brassai és Gönczy Pál ifjúsági lapjaiban, részint Gáspár János olvasókönyveiben húzódtak meg.² Maga Gyulai is tudta, mily töredékes az a kép, melyet költészetéről a gyorsan változó időszakai sajtó nyújt. Ezért már Gernyeszegen érkezettnek látta az időt, hogy egy kötet költeménnyel lépjen az olvasóközönség elé. A kötetnek valódi tárgyául „A hazatért órái” vagy „A hazatért napjai” címmel Erdély költészetét szemelte ki. Mint 1851. okt. 24-én írta Lévay Józsefnek, azoknak a költeményeinek összegyűjtésére gondolt, melyek gyermekkori emlékeit s a hazatért élményeit, Erdély multját és jelenét érintették, s a költői tájképekhez tíz-tizenkét, Erdély multjából írt balladát szándékozott csatolni. Lévay, ki maga is nem rég adta ki egy füzet költeményét, lelkesen

¹ Budapesti Szemle. 194. k. (1923.) 31. l.

² Brassai lapja a Fiatalság Barátja, Gönczy Pálé az Ifjúság Lapja volt. Gáspár János olvasókönyvei: 1. *Magyar olvasókönyv tanodák és magánnevelendékek számára.* (1853.) 2. *Csemegék kisebb gyermekek számára.* (1854.)

pártolta Gyulai tervét, sőt a terv megvalósításához készséggel felajánlotta segítségét. Gyulai még 1852 májusában is megkérdezte levél útján Szilágyi Sándortól a hat ív költemény kiállításának árát, de már aggodalmai voltak, vajon verskötete a cenzúra miatt megjelenhetik-e.¹ Így évről-évre mind tekintélyesebb költői munkásságra tekinthetett vissza a nélkül, hogy költői egyénisége kellő világitásba került volna. Hat évi elmélyedésnek eredménye az a kilencven költemény is, melyekből költői fejlődésének második korszaka alakul ki. A korszak határai Gyulai gyűjteményes kiadásában az 1849. évi *Októberben* című költemény és az 1855. évi Heine-fordítás *1849 októberében* címmel, a *Gyulai Pál irodalmi emlékeiben* 1849-ben *Éji dalok* és 1855-ben a Schiller *Orleansi szüzéből* vett két magánbeszéd fordítása.²

A dús költői termés maga bizonytságot tesz a

¹ Lásd Lévay Józsefnek Gyulai Pálhoz 1852. márc. 17-én írt levelét és Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1852. máj. 1-én írt levelét.

² Papp Ferencnek *Gyulai Pál irodalmi emlékei* (1926.) című gyűjteményéből kimaradtak: *Honvágy II.* (Budapesti Viszhang. 1852. 11., júl. 17-i sz.), *Gondolni rád* (Divatesarnok. 1853. 71., dec. 4-i sz.), *A fegyver nyugszik* (Schiller *Orleansi szüzéből*, Budapesti Szemle. 223. k. 1931. 471–473. l.). A *Bölcsődal*, valamint *A két cica meg a hamis gyerek* és *A pulyka és a veréb* című mesék, melyek 1854-ben a Gáspár-féle *Csemegékben* foglaltak helyet, Gyulai költészetének második korszakához tartoznak. A Hölgyfutár 1855. évi 5. (jan. 9.) száma szerint Schiller *Orleansi szüzét* Bulyovszky Gyula fordította, de Johannának *Isten hozzátok* és *A fegyver nyugszik* kezdetű magánbeszédei Gyulai fordításai.

lírai képzetnek feltűnő mozgékonyságáról. Gyulai épúgy meghatja a természet minden változása, mint a női lélek varázsa, s lírai költészete époly vonzó fénnel veszi körül a szabadságharcnak s benne a hősies önfeláldozásnak emlékeit, mint az elnyomott magyar nemzetnek néma s komor ellentállását. Mindazáltal képzetét közelebről meghatározza erdélyies lírai anyaga. Gyulai lírai egyéniségét sohasem járta át annyira Erdély szellemi levegője, mint a szabadságharcra következő hat évben. A természet neki a bércet és vízesést, a Marost és Szamost jelentette. Meghatva állott meg Erdély határán, a kolozsvári szülői házban; első szerelmi csalódásának izgalmai is erdélyi tájhoz, a deési Szamos völgyéhez fűződtek. S amint Gyulai a szabadságharcból leginkább az erdélyi hadak küzdelmét, Bem és Gábor Áron dicsőségét idézte emlékezetébe, épúgy az önkényuralom korának borzalmaait is leginkább a feldúlt Erdély szenvedéseinek keresztül érezte át. Úgy tetszik, mintha mindaz a gyönyörűség és bánat, mely az erdélyi magyar lelket évszázadokon át hangtalanul eltöltötte, az ötvenes években Gyulai lírájában találta volna meg legteljesebb költői kifejezését.

Az erdélyies lírai anyag mellett épúgy meghatárák Gyulai lírai költészetének irányát irodalmi eszményei is. Érdeklődését a szabadságharc után két kimagasló lírai költői egyéniség ragadta magához hosszabb időre: Petőfi és Heine. Közülük leginkább Petőfi uralkodott Gyulai gondolatvilágán. Mily fiatalos rajongással írt róla 1851. évi erdélyi útirajzában is! Még határozottabban tett

hitet Petőfinek korszakos hatása mellett későbbi műbírálataiban. Így a szabadságharc után is hű maradt ifjúkori irodalmi rokonérzéseihöz, de minél igazabban ítélte meg irodalmi eszményképét, annál inkább visszanyerte vele szemben függetlenségét.

Az a bensőség, mellyel Gyulai Petőfinek költői hagyatékán csüngött, a lélek mélyéből fakadt, azért nem is nyilatkozhatott pusztán a költői indítékok egyezésében. Baráth Ferenc is a költemények hosszú sorában, melyeket Gyulai költészetének második korszakába foglaltunk össze, csak néhányon ismerte fel Petőfi szellemének nyomait: a *Betegágyon*, *Úti emlék*, *Karácsonkor*, *A száműzött* címűeken; az elsőben különösen az *Egy gondolat bánt engemet* című dithyramb rohamos hangjai ütötték meg fülét.¹ Sokkal nagyobb Petőfi-hatást Tolnai Lajos sem tudott kimutatni, pedig ő mindenáron bizonyítani akarta, hogy Gyulai 1853-ig Petőfi költészetének igézete alatt állott.² Petőfi és Gyulai költői egyéniségének viszonyát a szabadságharc után nem is a rokon költői gondolatok és képek száma határozza meg; bensőbb kapcsolatot teremt közöttük lírai költészetüknek közös szelleme. Ha ugyanis Petőfi egykor a tízek társaságát s benne saját költői irányát a „magyar romantikus iskola” elnevezéssel akarta megjelölni,³ akkor Gy

¹ Baráth Ferenc: *Gyulai Pál költeményei*. Hazánk. 1894. (*Irodalmi dolgozatok*. 1895. 183. l.)

² Tolnai Lajos: *Gyulai Pál*. V. Irodalom. 1887. 27. (ápr. 3.) sz.

³ Ferenczi Zoltán: *Petőfi életrajza*. II. 1896. 258. l.

lai lírájára is találó még a fejlődés második korszakában a „regényes líra“ meghatározás, melyet Erdélyi János alkalmazott rá.¹

Kevésbé hangzott össze Gyulai költői egyéniségével irodalmi érdeklődésének második jelentős tárgya: Heine költészete. Gyulait leginkább Gernyeszegen ragadta magával Heine tisztelete, az „ifjú Magyarország“-nak szellemi hagyatéka. Menynyit hajszolta itt barátaihoz írt leveleiben Heine legújabb művét, a *Romancerot*! Hogy sokat forgatta a híres verskötetet, melyet az osztrák kormány a tiltott könyvek közé sorolt,² mutatják Heine-fordításai, melyeknek forrásául a *Romancero* szolgált. Még Gernyeszegen fordította a *Viszontlátást*, mely a Budapesti Viszhangnak 1852. okt. 31-i számában jelent meg. Ezt követte a *Rossz álom* a Szépirodalmi Lapoknak 1853. jan. 20-i számában, majd az 1849 októberében, mint az 1855. év költői terméke.³ Az első Gyulai fel sem vette költeményeinek gyűjteményébe, a másik kettő közül az utóbbi oly művészi fordítás, hogy szinte az eredeti mű hatását teszi.

Mikor Gyulai 1854-ben *Petőfi Sándor és lyrai*

¹ Erdélyi János: *Egy századnegyed a magyar szépirodalomról*. Pesti Napló. 1855. (Kisebb prózái. II. 1865. 122. l.)

² Nagy Anna: *Heine balladaköltészete és hatása a magyar balladára*. 1919. 65. l.

³ Minthogy Gyulai költeményeinek sorában az 1849 októberében a berlini út első emlékét, a *Búcsút* megelőzi, azért még Gyulai költészetének második korszakához tartozik.

költészetünk című tanulmányában Heine és Petőfi között párhuzamot vont, rokonérzésével inkább fordult Petőfinek természetes, sokszor nyers egyénisége felé, mint Heinenek kuszált érzésvilága felé, bár benne is a blazírtság, a csalódott idealizmus s a legkeserűbb irónia hatalmas költészetét látta.¹ Még az 1852. évre következő, küzdelmes években leginkább visszhangra talált Heine világfájdalma Gyulainak csalódott szívében. A Heine költeményeiből fordított *Viszontlátásban* és *Rossz álmokban* talán saját szerelmi történetének torzképét fedezte fel. Mindazáltal Heine cinizmusa és frivol-sága távol állott Gyulainak tiszta erkölcsiségétől. Legfeljebb *Párbaj előtt* című költeményében a halállal való kacérkodásban hagyott némi nyomot Heinének ellentétekkel játszó költészete.² Inkább meghódította Gyulait a magyar nemzettel együttérző, német költő szabadságszeretete, melyet az 1849 októberében című költemény oly vonzóan fejezett ki. Heine hatása egyébként Gyulaiban növelte a valóságnak s az ész játékanak szeretetét s leginkább a dalforma és lírai stílus tökéletesebb kiképzésében nyilatkozott. Mintha Gyulainak 1853. évi költeményében, a *Sétál a lyányban* már Heine dalainak jellemző szerkezete tűnnék fel hangulatos képeivel s csattanó befejezésével.

Az erdélyies lírai anyagon s az irodalmi hatásokon túl inkább megadja Gyulai lírájának jelle-

¹ Gyulai Pál: *Kritikai dolgozatok*. 1908. 48., 49. l.

² Bán Margit: *Heine hatása a magyar költészetre*. (1918.)

mét saját borongó kedélyvilága. Tele van ez férfias bánattal, melynek erejét megtörte az idő, tele színes ábránddal, melyen boldog emlékek fénye verődik vissza, tele csillogó vággyal, melyet a csalóka képzelet von a sivár jelen fölé. Eötvös Károly szerint is Gyulai lírája „ábrándozás, mely nem csapong föl a magasba; merengés, mely nem merül el a fájdalomban; emlékezés, melynek már se könnyje, se kacagása.”¹ Gyulai a mindennapi élet prózájában egy szebb világról álmodozik, mely elmúlt s talán sohasem jö vissza, de ítélőereje sokkal biztosabb, hogysem sóvárgása határtalanná válnék. Merengéseinek ködén túl tisztán látja a valóságot, úgy, hogy világnézetében több a józanság, mint a fellegő ábránd. Ezt a felhők közül kivillanó napfényt hirdetik *Megnyugvás* című költeményének következő sorai:

Emlékezzünk, ha megszűntünk remélni,
S reméljünk újra, hogyha fáj a mult.
Sejtelmem súgja, csak az tudhat élni,
Ki érezvén, szenvedni megtanult.

Ebben a költői világban nagy szerepet játszik az idő. Gyulainak mindig kellő távolságra van szüksége, hogy élményeit áttekinthesse, azért inkább a mult emlékeinek, mint a jelen izgalmainak költője. Ezt a jelentől való tartózkodást nevezte Riedl Frigyes a lírikus Gyulai jellemzésében tom-

¹ Eötvös Károly: *Utazás a Balaton körül*. II. 1901. 212. l.

pító elemnek.¹ Valójában azonban a fátyolos látás alig egyéb Gyulai lírájában, mint a költői léleknek magasabb művészi szempontokhoz való emelkedése. Gyulai lírai képzelete 1849 után mind gyakrabban éri el azt a művészi nyugalmat, hová a mindennapi élet szenvedélyei nem hatolnak, hol a fájdalom és öröm magasabb összhangba olvad, hol a költői eszme kialakulását semmi sem zavarja meg. Ily költészetből hiányzik a közvetlenség varázsa, de hiányzik az az üres alanyiség is, mellyel Petőfi utánzói hánytorgatják untalan saját személyi ügyeiket.

Lényegét tekintve, Gyulai költői ábrándvilága a romantikának kétségtelen jeleit viseli magán. Benne, bár egyéni módon, újra feltűnnek előttünk a romantikus érzés- és képzeletvilág jellemző változatai.

Mint Petőfit, épúgy Gyulait is határozott rokonérzések fűzik az egyszerűbb életkörökhöz. Merengéseinek kedvelt tárgyai gyermekkori emlékei: az igénytelen szülői ház, a kis fehér lak árnyas fák alatt s a benne eltöltött boldog karácsonyesték úgy, amint ezek *Karácsonkor*, *Otthon* s *A szülői ház* című költeményeiben tűnnek elő. *A fővárosban* című költeményében már a fővárosi palotákkal állítja szembe a szülői házat, s mikor a rozzant fedellet a paloták márvány büszkesége fölé helyezi, költői elfogultságát így védi: „Csak mélyen érzek, ennyi az egész“. Az egyszerű világ szeretete hatja át az *Úti emlék* s *A vándorfiú* című életképeket is.

¹ Riedl Frigyes id. m. 28., 29. l.

Ott a naív falusi leány szerelmét, itt az útszéli vad-almafa alatt alvó vándorfiú álmát vonja be a költő együttérzése vonzó fénnel. Épen a naív érzés- és képzeletvilág megértése teszi Gyulait a gyermeklélek hivatott magyarázójává gyermekverseiben. Ezért vált *Géza úrfi* című verse a tiszta gyermeki örömmel s a naív becsvágynak annyira igaz és hű képévé.

Ha mindez romantikus vonás Gyulai költői kedélyén, még inkább az Gyulainak az elhagyott természetvel való bensőséges kapcsolata. *Betegágyon* című költeménye szerint örök álmát is virágos mezőn vagy elzárt völgy ölén szeretné aludni vagy a zúgó erdők s magas bércek honában, hol a szabadság levegője fú. Legtöbbször megigézi költeményeiben az a természet, melyre az éj árnyékai borulnak. Egyik gyömrői költeménye: a *Tavaszej* valóságos szerelmi vallomás, mely a nyugvó s felfelérző éjjeli természetnek szól. Mily nagy értékek itt a fűben ragyogó fénybogárkák, a hullámzó tó és csevegő csermely, melyek ébren álmodoznak, s a titkos üzenet, melyet egyik virág a másiknak küld! Gernyeszeg költői emlékei: az *Éji séta* és a *Mi hallik az erdőn* is az éjtszaka költészetét egészítik ki. Az egyik a holdtól megvilágított liget szépségeit leplezi le, a másik az erdő rejtelmes beszédét magyarázza, melyet a lágy éjjeli szellő ringatott mély álomba.

A romantikus ábránd félhomálya borul Gyulai szerelmi költészetére is. Lírai képzelete legállandóbban tér vissza első szerelméhez, Pataki Emilia nőies egyéniségéhez, de szerető szívének érzései s

eszményképének körvonalai főkép 1850/51. évi költeményeiből szinte elmosódva tűnnek szemünkbe. Gyulai a helyett, hogy a szerelem mámorát rajzolni, boldog órák emlékein mereng, a helyett, hogy követelne, sóhajtozik. Eleinte *Alkonyatban* s *Betegágyon* című költeményeiben inkább a hű, szeretett leány után sóvárog, később *Emlék*, *Emlékszel-e* s *Emlékkönyvbe* című költeményeiben inkább reményének széttépett virágait siratja. Ezekre a lírai hangulatrajzokra gondolt Gyulai 1851. okt. 3-án Szilágyi Sándorhoz írt levelében, mikor Pataki Emiliának 1846. évi visszautasító viselkedését érintve, így nyilatkozott: „Már akkor minden reményről letettem, és szerelmem csak emlékezet lön, költői ábrándom tápláléka.” Amint szerelmi történetében, épúgy szerelmi költészetében is fordulópont 1851. évi októberi deési látogatása. Ekkor látta utoljára Pataki Emiliát, ki épúgy csalódott szerelmében s épúgy szenvedett, mint egykor Gyulai. Ezentúl költeményeiben elhallgat a szemrehányás, s a vádak a részvét hangjai váltják fel.

A *Tragédia* című költemény még célzatosan állítja szembe a fényes, gazdag családot a fénytelen származással, a büszke és érzéketlen leányszívet a szegény, de szerető férfi szívével. A *Miért kellett* kezdetű dalban azonban, mely *Késő vágy* címmel került a gyűjteményes kiadásba, már a megértés megtörte a szenvedély erejét, s az eljátszott élet romjait a vágy holdvilága hintette be szelíd fényével. E hangulatváltozás a maga bonyolult tartalmával leghatározottabban a *Viszontlátás* című költeményben nyilatkozott, mely mielőtt a Szépirodalmi Lapok-

nak 1853. febr. 6-i számában *Két szív története* címmel megjelent, Gyulainak írói és költői vázlatkönyve szerint 1852-ben alakult ki. Itt már a bús szerelmi történet a maga valóságában áll előttünk, s benne a szereplők viszonyait épűgy összekuszálta a sors szeszélye, mint Heine régi történetében a három szerelmes érzelmeit. Gyulai tisztán látja, hogy nem csalták meg, csak nem szerették, de együttérző szívvel állapítja meg azt is, hogy kedvese igazán csalódott abban, akit oly híven szeretett. A lemondó szív fájdalmanak és részvétének összeolvadását különösen pontos művészi rajzban éreztetik az utolsó versszaknak következő sorai:

Ó jer, pihenj meg keblemen,
Ott jól pihentél egykoron;
Ha nincs szívemben szerelem,
Maradt még annyi fájdalom,
Hogy értsen, érezzen veled...

Minél inkább bezárult Gyulai képzelete előtt szerelmének jövője, annál inkább nyitva-tárva állott előtte a mult kiszínezett vagy képzelt boldogságával. Már 1852. évi *Távolból* című költeménye alig egyéb, mint merő ábrándozás, melyet a férfiléleknek a nőiség előtt való hódolata mélyít ki. A magányban merengő költő a rideg valóért a képzelettől kér magának kárpótlást; elsőhajtja a kedves nevet, maga elé álmodja a vonzó arcot, hogy érezze, amit sohasem érezett, a suttogó ajkaknak boldogító csókját. Az elérhetetlenért való vágyódást még teljesebben, egész bűbájával fejezte ki az 1854. év első vagy második hónapjában Gyulai lírai költészeté-

nek remeke, a *Szeretnélek még egyszer látni* című költemény. Benne a deési Pataki-ház emlékei: a gyönyörű kerti képek, a meghitt beszélgetések s az utolsó búcsú mozzanatai a romantikus sóvárgás ködfátyolán keresztül tűnnek elő, hogy örökre bizonyosságot tegyenek az imádott leány lelkének szépségéről s a költő világnézetének eszményiségéről.

Van Gyulainak néhány szerelmi költeménye, melyek semmiképen sem hangzanak össze Pataki Emilia egyéniségével. Ezekben mintha a valóság és a jelen is inkább előtérbe lépne. Ilyen 1850-ben a *Midőn elindult* című költemény, egy érzelmes búcsúnak lírai rajza, melyből egy dunai hajón távozó hölgy alakja bontakozik ki. Valószínű, benne Gyulai annak az érdekes női alaknak állított emléket, ki egyik levele szerint Pataki Emilia és Prielle Kornélia után is mély hatást tett reá. A valóság azonban szinte játékot űz vele. Hölgyét csak akkor szereti meg igazán, mikor talán utolszor látta, úgy-hogy ébredő szerelme ismét sóvárgásba csap át. Hosszan néz az eltűnt kedves után, szeretne szél lenni, hogy messze vihesse a távozót, szeretne nap lenni, hogy szabadon kísérhetné. Még inkább kiütözik Gyulainak ábrándos szerelmi költészetéből *Gondolni rád* című költeménye, mely a Divatesarnok 1853. évi folyamának dec. 4-i számában jelent meg. Benne Gyulai mámoros óráknak, titkos éjjeli találkozóknak állít költői emléket s visszaemlékezéseiben annyira ragaszkodik a valósághoz, hogy nem irtózik már sem a rikító színektől, sem a merészebb hangtól. Mily izgalommal várja a ruha suhogását, mely a boldog perc közeledtét jelenti! S mily lá-

zongva száll szembe a világgal, mely titkolt szerelmére a gyalázat bélyegét akarja rásütni!

De mit nekünk a kín, mit a gyalázat,
Ha más névvel bár, mindez szerelem?
Ha e gyalázat legbüszkébb erényünk,
Ha örömünk csak kínokban terem.

A művészi lírai rajz idővel épen lázadó jelleménél fogva hívta ki maga ellen Gyulai ellenérzését s ezért maradt ki Gyulai költeményeinek gyűjteményéből. A felötlő szerelmi költemény azonban már jóval előbb ellentétbe került Gyulai költői egyéniségével. A *Szeretnélek még egyszer látni*, melyet Gyulai a *Gondolni rád* megjelenése után egy vagy két hónap múlva írt, meggyőzően bizonyítja, mennyivel inkább megfelelt Gyulai lírai képzetének a szerelmi ábránd holdvilága, mint a lobogó szenvedély vakító napfénye.

Fájó emlékek, gyötrő ábrándok élednek újra Gyulainak hazafiúi lírájában is. A rémuralom idején ki idézte volna gyöngédebben vissza a nem rég letűnt nagy idők emlékeit, mint ő? A *székely fogolyban* még egyszer megszólaltatja az elnémult ágyút és trombitát, Bemet, a szürke vezért; a *Magyar költőkben* a mult hatalmával akarja a régi dalt megzendíteni; *Októberben* című költeményében pedig együtt gyászolja a véres csaták hőseit a völgyek virágaival, az erdők zöld lombjával s az egész természettel. Gyulai komor emlékeiben van valami abból a romantikus szellemből, mellyel egykor Petőfi lázongott a szabadság gátja, a zsarnokság ellen.

Októberben című költeményében a viharra nőtt szel-
lővel mondatja el lelkének titkát:

Szálljon a zsarnokra
Vér, sóhajtas, átok!

Ugyanezt az eszmét hirdeti a zsarnok torzított ké-
pével *Székelytámad, Székelybánja* című költemé-
nyében, majd a néma, mégis minden igaz magyar-
tól megértett felköszöntőjével a *Ne hozd a bort*
című költeményében.

Még izgatottabb hangulat fogja el Gyulai lel-
két költeményeiben, mikor 1851 tavaszán Gernye-
szegre költözik s újra látja feldúlt szülőföldjét.
Megindult kedélyének, a visszafojtott hazafiúi bá-
natnak mily művészi kifejezése az *Erdély határán*
című költeményének utolsó versszaka!

S leborulok sírva,
Mint a vándor gyermek,
Ki édes anyjának
Sírhalmán pihen meg.

A *Szülőföldemen* látszólag bús elégia, de minden
sor, mellyel a költő Erdélyt, a koporsóban mo-
solygó halottat, siratja, tiltakozás a sors igazságta-
lansága ellen. Hasonlókép a *Szüreten* nemcsak az
1851. évi bús szüretnek találó rajza, hanem egyút-
tal a kor hangulatának: a néma bánatnak s gyötrő
megadásnak költői nyilatkozása, nagyszerű vád-
beszéd az erőszak uralma ellen. Mennyi gyász és
mennyi vád rejlik a költemény befejező soraiban is!

Halvány hold és sötét árnyak
A felhőkön oda fenn...
Mondják, ott halottak járnak:
Sok a sír a völgyeken.

Az a romantikus érzés- és eszmevilág, mely Gyulai lírai költészetének második korszakából alakul ki, már nem is annyira irodalmi hatás, mint inkább a költői egyéniség jellemző elemeinek érvényesülése. Gyulai maga mutat rá e mély alapra, midőn *A fővárosban* című költeményében így védekezik:

Ne szóljatok meg, ha folyvást merengek;
Amit nem érzek, nem is tettetem.

Ezért vált Gyulai lírájának tartalma Petőfi és Heine hatásával szemben is évről-évre egyénibbé. Benne összefért a gyöngédség a férfiassággal, a költői ábránd az éles ítélettel s a szellemesség a tisztult erkölcsiséggel.

Ha azonban Gyulai a romantikától örökölte is színes ábrándjait, lírai költészetének művészi alakjában teljesen elfordult attól a romantikus fogástól, mely a hatás kedvéért a hatást zavarta meg. Ízlése inkább hódolt a költői hatás belső törvényeinek. Ezért tartotta a költőre nézve kötelezőnek az emberi szív tanulmánya mellett a formák tudományát¹ s leveleiben többször adta tanújelét, hogy költői kötelességeit komolyan vette. Egy 1851. évi levelében

¹ Gyulai Pál: *Szépirodalmi szemle*. 1855. (*Kritikai dolgozatok*. 1908. 225., 226. l.)

maga jelentette ki magáról, hogy egy nyugtalan ösztön új formák keresésére űzi.¹ Máskor meg arra kérte barátját, Lévayt, hogy küldjön számára néhány mértékformát, minőket a *Mikesben* s más költeményeiben használt.² A versalakok szempontjából állította össze kis népdal-gyűjteményét is költői vázlatkönyvének utolsó három levelén. Lírai anyagát többnyire a dal és elégia formájába öntötte, de bár nagyra becsülte a népköltészetet, bonyolultabb lelki világának kifejezésére örömeőbb alkalmazta a műköltészet mesterfogásait. Képzeletén költői eszméje uralkodott; ez szabta meg a költemény műfaját és szerkezetét, ehhez igazodott minden részlet, minden kifejezés. Így kapcsolta belső egységre a *Szüreten* című, remek lírai rajznak minden vonását a bennük rejtőző közös hangulat. A hallgató hegy, a kedvetlen gazda, az elhaló cigányzene, a könnyes szemű menyasszony, mind az elfojtott nemzeti bánat kifejezője. S mennyire összeillik e komor tartalommal a környezet: a süvöltő őszi szél, a hulló falevél s a völgyre boruló köd! Hasonlóképp erősítették egymás hatását az álomszerű emlékek a *Szeretnélek még egyszer látni* című költeményben s ragadták a merengő lelket a vágyódás fokozatain a rajongásig, hogy a lélektani folyamat következetességével biztosítsák a művészi szerkezet egységét. Ily művészi alkotások mellett vannak ugyan Gyulainak oly lírai költeményei is, melyekben

¹ Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1851. júl. 3-án írt levelét.

² Lásd Gyulai Pálnak Lévay Józsefhez 1851. okt. 24-én írt levelét.

a hangulat egységét egy-egy disszonáns hang zavarja meg, de ezeket később vagy átdolgozta, vagy kirekesztette költeményeinek sorából. Általában lírai költészetének második korszakából hiányzik az alanyiség szertelenkedése, a rikítóbb színezés s a szenvedély köznapias kitörése, mi a szabadságharc előtt Petőfi romantikus túlzásainak hatása alatt torzította el költészetét.

Az új költői formák keresése vezette Gyulait az életképhez, a balladához s a meséhez is, habár lírai egyénisége nem mindig illett össze a tárgyias költészettel. A *Búcsú és Pál gazda* című költeményeiben, melyek a szabadságharc korának eszmevilágát fejezik ki, az életkép vonalai annyira összekuszálódtak, hogy belőlük a szereplő alakok lelki valója nem domborodik ki elég élesen. Az *Úti emlékekben* sem tudta a költő a közte és útítársa, a szerelmes parasztleány közt levő kapcsolatot jellemző világításba helyezni, úgyhogy a versszakok végén szinte hatástalanul hangzott el a refrain. Már a *Géza úrfi* s *A vándorfiú* nagy művészi egyszerűséggel megvont költői rajzok, melyeknek minden elemét biztosan foglalja össze a naív hangulat egysége.

Különböző utakon indult el Gyulai a balladában is. A *Három éjben* még Kölesey *Szép Lenkájának* indítékai tűnnek fel előttünk azzal a különbséggel, hogy a szerelmes leány helyett a rajongó ifjú lesz a gyilkos hullámok martaléka. A *Molnárleányban* Gyulai saját szavai szerint a magyar népköltészetnek egyik sajátságát, a belső és külső világnak, a cselekvénynek és természetnek összejátszását akarta utánózni, de

kísérlete magát sem elégítette ki, azért írta Gernyeszegről Szilágyi Sándornak, hogy balladáját sehol se adja ki.¹ Mint a *Molnárleányban*, épúgy a *Gerő bánban* is megzavarta az igazi tragikus hatást a borzalmak halmozása. Annál mélyebb líraisággal használta Gyulai a balladai előadás eszközeit Gernyeszezen *A bujdosó és Pókainé* című költeményeiben. Az első, mint egyik jegyzetében maga említi, nem annyira ballada, inkább balladaszerű kép. Benne drámai módon rajzolta az üldözött hazafi lelkiállapotát, amennyiben az izgatott párbeszédben majd a menekülő lovagot szólaltatta meg, majd a lovag kedves lovát, mely hol a csárdánál, hol gazdája kedvesénél és anyjánál szeretne megpihenni.² Különösen nagy költői értékeket rejtett magában Gyulai gernyeszegei költői munkásságának másik kimagasló eredménye, *Pókainé* című történeti balladája.³ Gyulai mélyreható tanulmányokkal fogott balladájának kidolgozásához. A Pókai-testvérek tragédiájára már előbb felhívta figyelmét az 1838. évi Nemzeti Társalkodó,⁴ majd Szigligeti *Pókaiak* című drámájának előadása. Költeményének anyagát — saját vallomása szerint — leginkább

¹ Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1851. júl. 3-án írt levelét.

² Gyulai Pál: *Költeményei*. I. kötet. (1904.) 303. l.

³ Gyulai 1851. júl. 22-én írta Szilágyi Sándornak, hogy egy történelmi balladát küld. Mivel a balladával kapcsolatban Békessi mondását idézte, a ballada csak a *Pókainé* lehet.

⁴ Pókai János és Péter testvérekről Erdővidékly írt cikket. Nemzeti Társalkodó. (1838.) 72. l.

Budai Ferenc munkája: *Magyarország polgári históriájára való lexicon a XVI. század végéig* szolgáltatta¹ de a kor- és jellemrajzhoz néhány vonással Bethlen Farkasnak *Historia de rebus transsilvanicis* című műve (Tom. II.) is hozzájárult.² Gyulai valóban híven rajzolta a XVI. századi Erdélyt, a politikai pártok küzdelmét s hőseinek, főkép Báthori Istvánnak jellemét, de époly megindult lélekkel magyarázta a gyermekeiért minden áldozatra kész anyai szívnek megdöbbenő tragikumát is. Szeme előtt tulajdonkép a Garay-féle részletező ballada lebegett, de azt oly mélyértelmű tragikai felfogással egészítette ki, mely Arany későbbi balladáinak is díszére vált volna. Balladájának romantikus lírai tartalmat az a célzatosság adott, mellyel a költő a Pókai-testvérek tragédiájában a szabadsághóst a zsarnokkal állította szembe. Azért nem alaptalanul kérdezhette Gyulai Szilágyi Sándortól 1851. nov. 22-én írt levelében, vajon a *Pókainé* megjelenhetik-e úgy, ahogy írva van.

Mint az életképben és balladában, hasonlókép nagy utat tett meg Gyulai a meseírásban is a németből fordított gyermekmeséktől eredeti meséiig. Itt már a tanító cél háttérbe szorult az igazi költői érdek mellett. *A két cica meg a hamis gyerek*, főkép a pórul járt gyerek rajza fényesen tanúskodott

¹ Gyulai Pál: *Költeményei*. I. kötet. (1904.) 303—306. l.

² Lásd Gyulai Pálnak a *Pókainé*hoz fűzött jegyzetét s benne Békessi szavajárásának idézését a Budapesti Viszhangnak 1852. évi, II. félévi 12. (szept. 19.) számában.

a költőnek gazdag gyermeki kedélyéről. *A pulyka és a veréb* pedig már a népköltészet szellemében alkotott állatmese, a naív költői felfogásnak művészi megvalósulása, melyben az egyes állatok jellemző tulajdonságait pontos rajz örökíti meg.

Minél szabadabban bontakozott ki Gyulai költői egyénisége az irodalmi hatásokból, annál inkább eltávolodott Petőfi irányától. Erdélyi Jánost is csak irodalombölcseleti szempontjai indíthatták 1855-ben arra, hogy Gyulait Petőfivel együtt a regényes líra második korszakába sorozza s a harmadikat pusztán Arany számára tartsa fenn.¹ Amit ugyanis Erdélyi 1855-ben Arany lírájáról mondott, azt a lírikus Gyulairól is elmondhatta volna. Benne is felfedezhette volna „a tudalmasan alkotó művészt, ki a tartalom gazdagságát a forma szépségével párosítván, új költői világnézetet alapít meg.” Azért Gyulai irodalomtörténeti jelentőségét sokkal pontosabban határozza meg az a viszony, melyben Gyulai az ötvenes évek lírájával, főképp Arannyal és költői körével van.

Arany lírai költészete, melynek kibontakozása épen az ötvenes évekre esik, épúgy, mint Gyulaié, merő bensőség, a szelíd örömöknek és bánatos érzéseknek nyilatkozása, az alkotó képzeletnek s a költészet természetének összhangja. A szellemi rokonságnak e biztos jelei mellett azonban mindkét költői világ teljesen eredeti, úgyhogy mindegyiknek meg-

¹ Erdélyi János: *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból*. Pesti Napló. 1855. (Kisebb prózái. II. 1865. 122., 123. l.)

vannak jellemző erényei és fogyatkozásai. Mindkét költői egyéniségnek igazi eleme az elégia; míg azonban Gyulai kedélymozgalmain legtöbbször a báj varázsa ömlik el, addig Arany érzései rendszeren az ódai fenség légkörébe emelkednek, s míg Gyulai vonzóereje a művészi összhang, Aranyé inkább a költői formák végtelen gazdagsága. Gyulai inkább elemző, Arany inkább összefoglaló lélek. Gyulai sohasem jut el oly mélységekhez és magasságokhoz, minőket Arany költői gondolatai fognak át. Gyulai feltárja előttünk az emberi élet ellentmondásait, de bár lehangol, a szenvedés bölcsesletével megnyugtat bennünket. Arany világnézete sokkal rejtelmesebb, sokkal nagyszerűbb; ő is látja a szenvedélyek kavardását az egyének és államok életében, de a rettenetes zűrzavaron túl látja az Istent, ki „egészbe” működik, egészre fordít gondot.“ Bensőséges gondolatvilágában ellenállhatatlanul ragadja magával egész valónkat a lángelmének titokzatos hatalma; érezzük azt, amit ő mondott Dante mélységeiről:

De a lélek érzi, hogy az örvény vonja,
S a gondolat elvész csodás sejtelembe.

Gyulai lírai költészetére ellenben inkább illik a valódi költészetnek az a meghatározása, mely tőle származik, az, hogy „második isteni kijelentés, mely kibékít bennünket az élet nagy meghasonlásaival“.¹

A szellemi közösség kapcsolja össze Gyulait Tompa Mihállyal, Szász Károllyal és Lévy Józseffel is, de a közös irodalmi eszmény másképp tük-

¹ Gyulai Pál: *Szépirodalmi szemle*. Budapesti Hírlap. 1855. (*Kritikai dolgozatok*. 1908. 138. l.)

röződik mindegyik költő lírájában. Valamennyiük között Tompa a legromantikusabb egyéniség. Gyulai is szereti a természetet s örömet menekül a főváros mesterkelt társadalmi viszonyaiból az erdők és mezők birodalmába, de rokonérzéseiben sohasem szélsőséges. Tompa — ellenkezőleg — annyira együtt érez a természettel, hogy szinte benne él és gondolkodik, tőle veszi legkedveltebb képeit s allegóriás költői eszméit. Másrészt azonban a hazafiúi bánat sem ragadja meg oly elemi erővel Gyulai lelkét, mint Tompáét. A lenyűgözött nemzet kínjait Tompa szólaltatta meg leghívebben, s fájalmát romantikus szellem járta át. Lelkének mélyéből gyűlölte azt a hatalmat, mely a magyar nemzet szabadságára s a vadon költészetére egyaránt kezet emelt. Elégiája megrázó nemzetsiratás, valószínű gyász-trombitahang, míg Gyulaié inkább búsfuvalaszó, mely elandalít. Gyulai viszont a költői alakításnak nagyobb mestere s könnyebben elkerülte Tompa tévedéseit, ki erkölcsi céljaival s rohanó érzéseivel gyakran megzavarta az egységes hatást. Nem csoda, ha Gyulai 1855. évi *Szépirodalmi szemléjében* is legtöbb kifogást Tompa lírai költeményeinek szerkezete ellen emelt, s ha legfinomabb s legalaposabb megjegyzései a költői hangulat és kifejezés egységét követelték. Közelebb állanak Gyulaihoz korra és költői törekvésre nézve Szász és Lévy. Szász Károly költeményeiben azonban — Arany fejtegetései szerint is¹ — az érzés és előadás nemessége mellett több a csillogás,

¹ Arany János: *Szász Károly költeményei. (Hátrahagyott prózai dolgozatai. 1889. 90—134. l.)*

mint a mélység, azért sem költői világnézet, sem alakító erő tekintetében nem versenyezhet Gyulával. Lévay lírája már sokkal egyszerűbb és bensősegebb, de költői indítékainak köre aránylag oly szűk, hogy mellette Gyulainak mozgékony kedély- és képzeletvilága egészen káprázatos jelenség.

Azok az esztétikai és erkölcsi értékek, melyek Gyulai lírai költészetének minden részéből szemünkbe ötlenek, annál nagyobb hatást jelentettek az irodalmi élet számára, minél bensőbb kapcsolatban voltak Gyulai kritikai elveivel. Gyulai lírája is, mint kritikája, hozzájárult annak az irodalmi ízlésnek győzelméhez, mely a költészet valóját nem áldozta fel mellékes célokért, s mely fennkölt szellemével növelte a nemzeti ellentállás erejét. Épen e rendkívüli jelentőségénél fogva keltett Gyulai, mint lírai költő, maga iránt oly határozott rokon- és ellenérzéseket. Nem csoda, ha a Petőfi-utánzók szenvedélyes kicsinyléssel bírálgatták, hisz benne láthatták cikornyás népiességüknek, szeszélyes ötleteiknek s fennhéjázó eszméiknek leghathatósabb cáfolatát. Közülök az egyik „Alpári“ néven az 1855. évi Divatesarnokban verses kritikában ócsárolta Gyulait, „kinek úgy fáj az élet, s oly beteg költészete“.¹ Mindazáltal Petőfi iskolájából is akadt hang, mely elismeréssel fordult Gyulai lírája felé. Az iskolának legkiválóbb tagja, Tóth Kálmán — Eötvös Károly szerint — különösen a *Szeretnélek még egyszer látni* című költeményért lekesült, örömet szavalta s többször mondta, hogy ő írta volna meg, ha Gyulai nem

¹ Alpári: *Egy kis kritikusnak*. Divatesarnok. 1855. 39. (júl. 15.) sz.

siet úgy a megírásával.¹ Még több megértéssel nyilatkozott Gyulainak egyik-másik költeményéről a korabeli műbírálat. Bulyovszky Gyula, a Magyar Hirlap műbírálója, 1851-ben az *Emlékszel-e* című szerelmi költeményt elemezve, a tartalom költőiségét s a kifejezés tisztaságát állapította meg;² Erdélyi János az 1852. évi Értesítőben a *Szüreten* szépségét emelte ki;³ Bérczy Károly meg 1852 októberében a *Pókainét* találta oly gyönyörűnek, hogy Eötvös József br. figyelmét is felhívta rá.⁴ Az irodalmi sikerhez tartozott az is, hogy Gyulai költeményei közül többet fordítottak németre, 1853-ban Kertbeny, 1855-ben pedig Gyulainak hű tisztelője, Dudumi Demeter.⁵ Mintegy az irodalomtörténet ítéletét előlegezte Erdélyi János 1855-ben, mikor Gyulait Szásszal és Lévayval együtt mint a művészet avatottjait emlegette, „kik a tömeges tartalom fölött mint öntudatos alkotók foglalnak állást s tartják a súlyegyent amaz irány ellen, mely a népi elem ürügye alatt vidéki poézist akar keletbe hozni“.⁶

¹ Eötvös Károly id. m. II. 1901. 215—217. l.

² B...ky Gyula: *Heti szemle*. Magyar Hirlap. 1851. 435. (ápr. 16.) sz.

³ E. P.: *Irodalmi levelek. III.* Értesítő. 1852. 21. (márc. 20.) sz.

⁴ Lásd Bérczy Károlynak Gyulai Pálhoz 1852. okt. 1-én írt levelét.

⁵ Szépirodalmi Lapok. 1853. 35. (máj. 1.) szám. — Pesti Napló. 1855. 39. (febr. 18.), 116. (máj. 22.) szám.

⁶ Erdélyi János: *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból*. Pesti Napló. 1855. (*Kisebb prózái*. II. 1865. 125. l.)

Még mélyrehatóbb eredményt jelent Gyulai lírai költészetének második korszaka a költői egyéniség fejlődésében. Gyulai ekkor ébredt költői hivatásának teljes tudatára; hivatásának érzete azonban nem a dicsőségvágy túlzásaiban nyilvánkozott, inkább abban a lelkiismeretességben, mellyel saját művészetének mélységeit kutatta, s mellyel saját magát korlátozta. Minél eszményiesebben gondolkodott a lírai költő feladatairól, kedély- és képzeletvilága annál inkább kitárta egész gazdagságát s annál vonzóbb varázssal alkalmazkodott a költészet valójához. Költői egyénisége a kibontakozó eszmének tavaszi pompájába öltözött, de époly művészi összhangra, époly finom átmenetekre törekedett, mint maga a természet. Így vált lírai költészetének második korszaka a romantika legszebb tartalmának, a fiatal szív örökkévaló eszményeinek tisztelétévé, a virágzás korává.

A NOVELLAÍRÓ ÉS AZ IRODALMI IRÁNYOK.

Az 1847. év közepétől, *Az aranycsináló* című novella befejezésétől kezdve Gyulai harmadfél évig nem írt novellát. A hosszú szünet azonban nem jelentett tétlenséget. A novellaíró egyénisége a látszólagos nyugalom idején is nagy változáson ment keresztül s az új alkotó munkában a fejlődés újabb jeleit villantotta meg. Gyulainak a szabadságharc előtt írt utolsó novellájában még a romantikus érzés- és képzeletvilág öltött költői alakot a lovagkori eszmények tiszteletével s a XVI. századi erdélyi műveltség feltámasztásával. Azóta nagy valóság tartotta ígérete alatt egész lelki életét: a szabadságharc. Látta a felmagasztosult nemzeti lélek kitöréseit, az elnyomó hatalom kétségbeesését és bosszúját, s felemelő és lehangoló élményei mellett elhalványult a romantikus költészetnek minden képzelt csodája. Így fordult a költő tekintete a körülötte mozgó élet jelenetei és alakjai felé, s benyomásain és megfigyelésein keresztül novelláiban is feltűnt a valóság képe.

Ebbe a lelki folyamatba belejátszott az irodalmi kapcsolatok kérdése is. Minél többször érintkezett Gyulai a pesti irodalmi élettel, annál inkább kiszélesült irodalmi látóköre. Milyen mély távlatokat nyitott előtte már 1850. és 1851. évi pesti tartózkodása idején oly férfiaknak társasága, mint Pákh Albert, Brassai Sámuel, Sükei Károly, Bérczy Károly, Csengery Antal és Kemény Zsigmond br., kik állandó figyelemmel kísérték a külföldi irodalmak mozgalmait! Ők vezették be Gyulait az uralgó európai irodalmi áramlatnak, a realizmusnak rejtelseibe is, mely oly diadalmas hódításokat tett a francia, angol és orosz regényköltészetben. Az irodalmi hatás még inkább kimélyült, mikor Gyulai 1853-tól kezdve a pesti irodalmi küzdelmek tűzvonalaiba került. Különösen elhatározó volt költői egyéniségének irányára Kemény Zsigmond báróval való kapcsolata. Gyulait egyaránt érdekelte a nagy regényíróban mind a komor költői világnézet, mely a tragikus összeütközés mélységeit kutatta, mind a lélektani tanulmány, mely a szív legtitkosabb redőit nyitotta meg előttünk, mind az a komoly törekvés, mely a regénynek művészibb kialakítását célozta. Részben Kemény Zsigmond br. nyomdokain haladt tehát, mikor a novellában a tragikus megoldás, a lélektani valóságosság s a művészi forma sarkalta költői becsvágyát.

Az irányváltozással azonban Gyulai novelláirói egyénisége nem szakadt el teljesen a fejlődésnek előbbi korszakától. A szabadságharcra következő években ugyan úgy tetszik, mintha romantikus ábrándjait borongó szerelmi és hazafias lírája szá-

mára tartogatná, míg novelláinak anyagát éles megfigyeléseiből gyűjtené, mindazáltal ez a kettősség valójában mégis inkább látszat. Gyulai novelláinak szellemében ugyanis, mint a szabadságharc utáni lírai eszméiben, eleinte a romantikus kedély fénye tükröződik vissza, mikor pedig 1854-ben novellaköltészetét a realizmus teljesen átalakítja, lírájában is elhallgat a romantikus ábránd. Ezt az átalakulást minduntalan új meg új hatások bonyolítják, úgyhogy a fejlődés mozzanatait csak a pontos időrendi tárgyalás éreztetheti.

Az első novella, melyet Gyulai a szabadságharc után írt, *Három beteg* címmel a Magyar Emléklapok ötödik füzetében 1850. ápr. 30-án került ki a sajtó alól. A novella Gyulai gyömrői tartózkodásának emléke, febr. 28-ára félig elkészült, áprilisban pedig már a szerkesztő kezében volt.¹ Az Emléklapokban Gyulai is alkalmazkodott a szerkesztőnek vezető elveihez s a szabadságharcból vette tárgyát, de a csaták helyett inkább rajzolta a harevonal mögött meghúzódó világot. Hősei: a nemeslelkű úrfi, Béla, ki önként vonult hadba és Schwechatnál szemevilágát veszítette el, — továbbá a szép, vidéki úri leány, Júlia, ki hűségesen vár jegyesére s a himlő következtében szépségétől megfosztva, boldogan vállalkozik a harcból hazatért, vak honvéd ápolására, — végül a fiatal tüzértiszt, Gábor, ki a szenttamási csatatéren hagyta bal karját, majd Júlia iránt érzett szerelmének emlékei-

¹ Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz írt 1850. febr. 28-i és áprilisi leveleit.

vel újra ágyúihoz tér vissza. Mennyire különbözik e lelkes társaság azoktól a mesébe illő alakoktól, kik Jókai csataképeiben vonultak fel az Emlékklapok olvasói előtt! Mindazáltal ha Gyulai novellahősei mindennapibb életből léptek is elő, fellengő érzelmeikben még sok romantikus vonást őriztek meg. Szerelmi történetük annyira kivételes, hogy maga Gyulai is inkább a véletlen hatalmával, mint a jellemzés biztosságával magyarázta. Fogymozgásait évek múlva is érezte, mikor novelláját átdolgozta novellagyűjteménye számára s nemcsak az előadást tette csiszoltabbá, hanem összevonásaival és beteldásaival pontosabb indokolásra is törekedett. A valószerű ábrázolásnak több nyomát viseli magán a novella háttere, a szabadságharc korának, főképp a politikai pártok küzdelmeinek rajza. Valószínű, hogy később épen ez biztosította a *Három beteg* számára Gyulai rokonérzését. A novella egyébként megjelenésekor is elég figyelmet keltett maga iránt. A Pesti Naplóban előnyös bírálat jelent meg róla,¹ s úgy látszik, németre is lefordították. Leginkább a *Három betegre* vonatkozhatott Gyulainak Szász Károlyhoz 1850. jún. 1-én írt levelében az a hely, mely szerint „a zszurnalisztika hősei megdicsérik s a németek le is fordítják novelláit“.

A komor ábrándok, melyekkel a leigázott nemzet a szabadságharcnak fényes és sötét emlékein csüngött, továbbra is megihlették Gyulai költői képzeletét. Költői és írói vázlatkönyvében is, mely

¹ Pesti Napló. 1850. 78. (jún. 13.) sz.

az ötvenes évek elejéről maradt fenn, sűrűn jegyezte fel az elbeszéléstörödékeket és rajztárgyakat, melyek a szabadságharenak borzalmait, dicsőségét és humorát tükrözték vissza.¹ Alig végezte be a *Három betege*t, *Egy kaland* című beszélyét kezdte írni az Emléklapok számára s benne minden jel szerint ismét a szabadságharc korának szellemét idézgette vissza. Ezt árulta el azzal a megjegyzésével, hogy novelláját az Emléklapok első füzetének szellemében írta, s hogy kiadásáról a szoros cenzúra miatt mondott le. Közelebről határozta meg költői tárgyát júl. 14-i levelének következő soraiban: „Én most egy novellát végeztem be, melynek nyugodni kell. Címe: *Egy kaland*. Nincs benne nő, s azért tán nőknek nem is fog tetszeni“. Gyulai április végétől július elejéig dolgozott novelláján s terjedelmét három nyomtatott ívre bescsülte. Idővel maga is elfordult a forradalmi tárgyú költészettől. Részt bántotta, hogy nem írhatott úgy, amint szeretete volna, részt az örökös forradalmi hangtól mind nemzetét, mind az irodalmat féltette.²

Már tisztán költői szempontok vezették Gyulait *A vén színész* című novellájában, melyet Vahot Imre szerzett meg a Losonczy Phönix második füzeté számára. Ennek tervezését érintette Gyulai Gyömrőn Szász Károlyhoz 1850. szept. 14-én írt

¹ Vértessy Jenő: *Gyulai Pál írói tervei*. Irodalomtörténet. 1912. 1., 2. füzet. 37–52. l.

² Gyulai novellaterveire nézve lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz és Szász Károlyhoz írt 1850. évi leveleit.

levelében, mikor készülöben levő beszélyéről emlékezett meg. Gyömrőn azonban zaklatott irodalmi munkássága és betegeskedése miatt nem haladt messzire költői munkájában, azért novellájának nagy része Pesten, főkép 1851 januárjában készült el. Jan. 20-a táján már meg is egyezett Vahottal a kiadás feltételeire nézve, úgyhogy novellája, mely a füzet elején a 35—72. lapokon foglalt helyet, január után nemsokára a nyomdába is kerülhetett.¹

A novella tárgya Dávidnak, a vén színésznek tragédiája. Dávid, hogy színésszé lehessen, megszőkött özvegy anyjától, átélte a vándorszínész-élet gyönyörűségeit és nyomorúságait. A színpadon dőlt el sorsa is. Miután Kornéliát, a tapasztalatlan vidéki leányt megszőktette, feltartóztathatatlanul rohant végzete felé; a kacér színésznőt féltékenységgel gyötörte, majd *Othello* előadása alkalmával *Othello* szerepében mint Desdemonát nyílt színen megölte. A színész, kit rajongása a művészet felkentjévé, szerelme gyilkossá, bűne örültté tett, oly izgató költői tárgy, melyet a legszélsőségesebb romantika is megirigyelhetne. Mily tág teret nyit a zabolátlan képzelet előtt a kalandos élet szeszélyes változataival s megdőbbentő szenvedélyeivel! Másrészt mennyire érezteti velünk a romantika szellemi légkörét a természetnek és Shakespeare-nek tisztelete, mely a novella főhősének egyéniségéből árad ki!

¹ A Magyar Hirlap 1851. máj. 3-án jelentette a Losonczi Phönix második füzetének megjelenését. — Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1850. szept. 14-től 1851. ápr. 26-áig írt leveleit.

A költői anyag alanyi forrásaira maga Gyulai mutatott rá 1851 nyarán egyik gernyeszegi levelében. Itt bátyja halálának hírére róla s a *A vén színésről* a következő vallomást tette: „Szegény Feriről írtam ama novellát. Nagy része nem költemény, megtörtént vele; őt is a nők ölték meg“.¹ Valóban Gyulai novellahőse és bátyja között több rokonvonás tűnik fel. Gyulai Ferenc épúgy elhagyta a színpad kedvéért anyjának házáat, épúgy vándorszínészkedett, megosztva életét a művészet és kaland között, mint Dávid. S ha Gyulai Ferenc halálának híre 1851-ben való lett volna, époly félbemaradt élet jutott volna neki osztályrészül, amilyen Dávidé volt. Dávid szerelmének rajzához Gyulai leginkább Gyulai Ferencnek s Prielle Kornéliának viszonyára gondolt, kik 1846-ban és 1847-ben többször léptek fel együtt a kolozsvári színpadon.² Ő már 1846. dec. 3-án írt levelében figyelmeztette Pataki Ferencet, Prielle Kornélia rajongó hívét bátyjára, mint veszedelmes versenytársra, ki Othellohoz nemcsak színben, de féltékenységben is hasonló. 1847-ben pedig Prielle Kornéliához intézett levelében tett célzást bátyja érzelmeire. Valószínű, Dávid kedvese is Gyulai Ferenc imádottjától örökölte a „Kornélia“ nevet. Hasonlókép az Othello-indíték eredete szintén Gyulai Ferenchez vezet,

¹ Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1851. aug. 20-án írt levelét.

² Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári színészet és színház története*. 1897. 369—371. l. — Lásd az 1846. és 1847. évi Erdélyi Hiradóban az 1846/47. évi téli időszakra vonatkozó számokat.

kinek kedves szerepe volt Shakespeare Othelloja.¹ A novella szövegébe Gyulai egyet-mást saját emlékeiből is beleszótt. Dávid, a főhős épúgy a kerti ház ablakfüggönye mögül nézegette a kertben foglalkozó kedvesét, mint egykor Gyulai a deési Pataki-ház kertjében Emiliát.

Az élmény mellett az irodalom is irányította Gyulai költői képzeletét. Előtte már Kuthy is érezte a színpad és valóság összejátszását egyik novellájának főalakjában, ki Ophélia szerepét adva, a színpadon örül meg.² Szigligeti viszont a *Vándorszínészek* című színdarabjában a vidéki színházi élet ármányait és jellemző alakjait rajzolta.³ Hasonlókép lelki rokonaira ismerhetett volna Gyulai hősnője, Kornélia azokban a megtévelyedett színésznőkben, kiknek szerelmi viszonyait Kemény Zsigmond br. annyi művészettel elemezte *Gyulai Pál* című regényében. Úgy tetszik, mintha Dávid, a vén színész is Kemény Zsigmond br. hasonlatát alkalmazná, mikor azt mondja, hogy Kornélia angyal volt, de Byron égből földre szállt angyalai közül. Egy-egy költői indíték még messzebbre is, a francia romantika hatására mutat. Gyulainak egyik hőse, Bodáki színigazgató nem ok nélkül hivatkozik Keanre; Gyulai ismerte az idősb Dumas érdekesítő drámáját, *Kean*-t, sőt itt-ott szinte nyomon követte a francia költőt. Kean épúgy tö-

¹ Szász Károly: *Gyulai Pál bátyja*. Budapesti Hírlap. 1927. okt. 27-i sz.

² Szinnye Ferenc id. m. II. 152. l.

³ Bayer József: *A magyar drámai irodalom története*. II. 1897. 149., 150. l.

rekszik barátnéját lebeszélni a színészeetről, mint ahogyan Dávid figyelmezteti Kornéliát a színész-élet örvényeire. A válságos pillanatban is egyformán viselkednek. Kean Romeo, Dávid Othello szerepét adja; mikor azonban gyűlölt arisztokrata ellenfelüket megpillantják a páholyban, mindketten megdöbbszentik a közönséget; az egyik botrányt csinál, a másik gyilkol.

Bármennyire felötlenek is azonban Gyulai novellájának tárgyán és szellemén a romantikus világnézet nyomai, az ízlés, mely a költői eszme megvalósításában nyilatkozott, épen nem romantikus. A mű középpontjában a heves képzeletű, ábrándos természetű s szenvedélyes színész-jellem áll, mely minduntalan beleütközik a vándorszínész-élet nyomorúságos viszonyaiba. Gyulai is ide irányította figyelmét s arra törekedett, hogy hősének jellemét és környezetét minél teljesebben világítsa meg. A külső valóságoságnál inkább izgatta a belső. Nem bánta, ha Dávid, ki maga beszélte el saját életének történetét, beletévedt a korabeli novellaírók előadásmódjába; őt kielégítette, ha hősének gyakori és részletes önvallomásaiban a jellem rúgóit feltárhatta előttünk. Így alakult ki a szerelemnek és színészetnek élő Dávid egyoldalú értelmiségével és szenvedélyével egyéni jellemmé. Kevésbé élesen domborodott ki Kornélia jelleme a részrehajló elbeszélésből, úgyhogy a cselekvény csúcspontján a Desdemona-jelenet kissé mesterkéltnek is látszik. A jellemzés valóságosságát rendkívül emelte Gyulai a cselekvény háttérének, az erdélyi színészeletnek pontos rajzával. Mily kitűnő megfigyelés minden

alak a fekete sűgőtől a műpártoló grófig, kiket Dáviddal együtt a színpadnak görögtüzes világa szédített magához! Közülök Bodáki, a színigazgató, nagy hangjával, nevetséges gögjével s kicsinyes furfangjaival oly nagyszerű torzkép, mely Dickens alkotó képzeletének is becsületére válnék. Mint Dickens, Gyulai is a humor fényét önti el a valóság hű képén. Mennyi derű vonja be novellájában annak a színelőadásnak torzjeleneteit, melyben Dávid először lép a színpadra! Gyulai azonban époly jó rendező is, mint lélekrajzoló, bár — mint már Angyal Dávid helyesen mutatott rá — a romantika mesterfogásait még nem vetette meg.¹ Mily ellentétes hatásokra számított akkor is, mikor a tragikus színésztörténetet hősével a kicsapott diák, a sírásó, az asztalos, a kifestett csaplárleány s a kocsáros társaságában adatja elő!

A novellát teljes megértéssel fogadta az irodalmi közvélemény. Lévy, mihelyt olvasta, lelkesedve üdvözölte Gyulait levelében.² A lapok is tele voltak elismeréssel. A novella értékeit legtalálóbban állapította meg a Pesti Napló műbírálója, amennyiben nemcsak a művészi gondosságot és kiművelt ízlést fedezte fel benne, hanem egyúttal az életnek hű és egyénített képét is.³ A Remény munkatársa is megtalálta a lélektani következetességet Gyulai költői rajzában, csak sötét felfogásával nem értett

¹ Angyal Dávid: *Gyulai Pál*. 41. l.

² Lásd Lévy Józsefnek Gyulai Pálhoz 1851. aug. 8-án írt levelét.

³ Pesti Napló. 1851. 459. (szept. 10.) sz.

egyét.¹ A sikert kiegészítette a Hölgyfutár 1852. máj. 24-i számának az a híre, mely szerint Gyulainak *A vén színész* című novelláját Saphir Humorist-ja is közölte. Gyulai maga is tisztában volt művének jelentőségével. Elért eredményeire célzott Szász Károlyhoz 1851. ápr. 26-án írt levelében azaz a megjegyzésével, hogy *A vén színész*ben némi eredeti színében jelent meg. Rokonzása később is megnyilvánult művével szemben, mikor annyi gonddal simította át novellás kötete számára.

Gernyeszeg egyelőre kiragadta Gyulait a pesti irodalmi élet forgatagából, de azért nyugta a Maros völgyében sem igen volt a pesti szerkesztőktől. Legkitartóbban ostromolta Szilágyi Sándor, ki megindulandó folyóirata s a Nagyeniedi Album második kötete számára kért tőle novellát. Gyulai 1851-ben őt akarta kielégíteni *Fanni* című novellájával, melynek megkezdését júliusban, bevégzését pedig szeptember végén jelentette leveleiben. Szilágyi a kéziratot már november végén megkapta s az érte járó 45 frt. díjat nemsokára meg is küldte, de irodalmi terveit engedély hiányában nem valósíthatta meg.² Így került Gyulainak *Fanni* című novellája a Nők Könyvébe, melyet Szilágyi a Nagyeniedi Album második kötete helyett kárpótlásul

¹ Remény. (Szerkesztette Vahot Imre.) 1851. II. félévi 3. füzet.

² A *Fanni* című novellára nézve lásd Gyulainak Szilágyi Sándorhoz 1851. júl. 22-étől 1852. febr. 28-áig írt leveleit.

szánt előfizetőinek, s mely az irodalmi híradás szerint 1853 januárjának végén hagyta el a sajtót.¹

A gernyeszei környezet, melyben Gyulai a novella írásakor annyiszor idézte vissza első szerelmének emlékeit, romantikus eszmék felé terelte lelkét. A regényes szellemi légkörben foglalta el a novella középpontját a szép, falusi leány sorsa, kit szerelmi csalódása vitt korai sírba. Fanni, kit tizenhat évnek legszebb emlékei kötöttek atyjának falusi birtokához, valósággal a természet virága. Mily boldogan tárja ki szívét, mikor nagybátyjának, a gazdag pesti kereskedőnek estélyén először lép a nagyvilágba s megismerkedik Tolnai Károllyal! Szerelmének egész költészetével vette körül udvarlóját, ki tulajdonkép azért fordult a falusi szépség felé, hogy duzzogó kedvesét, Etelkét annál inkább meghódíthassa. Fanni csak később eszmélt fel, mikor Károly és Etelke kibékültek; ekkor látta, hogy valójában a szerelmi játéknak eszköze volt. Csalódását még teljesebbé tette Etelkének nemtelen vetélkedése s benne saját megalázásának tudata, úgyhogy lelkének egyensúlyát elvesztve, hanyatlott ágyba s elhervadt. Károly már csak a haldoklónak vallhatta meg szerelmét, hogy Etelkével örökre szakítson.

Fanni tragikuma nagyrészt ugyanaz a liliomhervadás, melynek megható képét Vörösmarty adta *Szép Ilonkájában*. Fanni épúgy, mint Ilonka, az elfojtott szerelem áldozata. Azért mintha Gyulai is Vörösmarty szavait idézné, mikor Fanniról azt

¹ A Délibáb 1853. jan. 30-án, a Szépirodalmi Lapok 1853. febr. 3-án jelentette a Nők Könyvének megjelenését.

mondja: „Hervadása a lilomé volt, mely az ártatlanság hófehér színét mind végig megtartja“. A tragikus szerelmi történetben még a romantika hagyatéka az a mély rokonérzés, mellyel Gyulai Fannit, a falusi feslő bimbót a városi társaság szívtelességének áldozataként állítja elének. Fanni falusi világa: a dombon épült s hársfáktól övezett ház, a fényes folyam, a madárfütytől hangos kert sokban hasonlított Gyulainak gernyeszegi környezetéhez. Még több fénnel vette körül a novellaíró lelkesedése az ártatlan leánylelket, melynek ragyogó eszményeit a szabad természet, a virágos kert s a bérevilág sugallta. A tragikus felfogás kérlelhetetlenségében már inkább Kemény Zsigmond br. komor világnézetének hatása nyilatkozott. Kemény *Gyulai Pál*jának és tanulmányainak sötét eszméit, a nemezis hatalmát hirdette Gyulai novellájának hőse, Tolnai Károly is, mikor a bűn és tévedés között nem sok különbséget látott, s mikor a vak sors játékszerének nevezte magát.

Fanni azonban nemcsak a novellaíró romantikus és lírai eszméinek hordozója, hanem a reális lélekábrázolásnak értékes eredménye is. A lélektani ismereteknek milyen gazdagodását árulta el Gyulai, mikor Fanni és Etelke utolsó találkozásának rajzában a női léleknek annyi rejtett vonását emelte ki! Fanni jelleme is, bár minden élettani magyarázat nélkül, lélektani szempontból époly bonyolult valóság, mint Kemény Zsigmond br. regényeinek vagy novelláinak valamely hőse. Az összetett érzéseknek bizonyítéka Fanni szerelmének következő elemzése is: „Fanni szeretett az ártatlanság tudatlanságával,

a mély kedély szenvedélyességével s az erény macacsságával.“ Gyulai azonban ekkor még inkább tudta hőseinek szenvedélyét elemezni, mint jellemző párbeszédben híven kifejezni. Fanni is gyakran a novellaíró fellengő stílusában nyilatkozik szívének ügyeiről. Másrészt Fanni hervadásának indokolásában, főkép a szülők és leányuk viszonyának rajzában is hiányok mutatkoznak. Valószínű, ily fogyatkozások miatt hagyta ki Gyulai később is novelláját a gyűjteményes kiadásból.

A novellát megjelenésekor legtárgyiasabban a Szépirodalmi Lapokban a Nők Könyvének ismertetője értékelte, kinek *S....* írói jegye Sükei tollát árulja el.¹ Ő *Fannit* a lélektani regények közé sorozta, de Gyulai művészi törekvéseinek legnagyobb eredményét inkább a lélektanilag igaz költői részletekben, mint az egész alkotás egységében látta. Valószínű, Gyulai még Sükeinél is aggodalmasabban ítélte meg saját művét. Leginkább ilyesmire következtethetünk 1851. nov. 5-én Szilágyi Sándorhoz írt levelében a következő sorokban: „Ha novel-lám nem is tetszik, — minthogy egyáltalában nem briliáns, minőt te vártál — tudósíts! Károdát nem akarom. Avval a pénzzel jobbat is vehetsz.“

Ha azonban Gyulai gernyeszegei novellájában nem is tudta a teljes összhangot megvalósítani, novellaírói egyéniségének gazdagodását határozottan bizonyítja ez időből fennmaradt írói és költői vázlatkönyve s benne a novellaterveknek s jellemraj-

¹ *S....: Nők Könyve. Almanach 1853-ra. Szépirodalmi Lapok. 1853. 40. (máj. 19.) sz.*

zoknak sora, melyek nagyobbbrészt gernyeszegi időzésének emlékei. Különösen gernyeszegi eredetű a füzetnek hetedik levelén az a két kis vázlat, melyek közül az egyik egy falusi pap lakását, a fehér ház előtt levő nagy hársfákat, a másik a pap házi körét, a bibliai egyszerűséget s a puritán szigort említi futólag. Ezekből az izgatott kézzel meghúzott körvonalakból bontakozott ki Gyulainak *Egyszerű történet* című novellája, mely 1853. jan. 13-ától 23-áig a Szépirodalmi Lapok 4—7. számaiban jelent meg. A novella csak az 1852. év második felének terméke lehet, mivel az év első felében Gyulai többször értesítette Szilágyi Sándort leveleiben, hogy nincs novellája. Júliusban ugyan az epeláz ismét keresztülhúzta írói terveit, de az évnek valamelyik őszi hónapjában mégis Gernyeszegen kellett megírnia *Egyszerű történetét*, úgyhogy november közepe táján készen vihetette magával Pestre. Decemberben s 1853. elején ugyanis új élettervei s új irodalmi gondjai között sem Gyömrőn, sem Pesten nem lett volna nyugalma a novellaíráshoz.

Gernyeszegre vall a novella háttere, Patakfalva képe is. A kis Maros-menti községet, a vendégszerető úri kastélyt, a fehérre meszelt, zöld zsalus kálvinista paplakot, mellette a vén hársat és a kis virágoskertet gernyeszegi benyomásaiból rajzolta meg Gyulai. Nyári esténként bizonyára őt is elringatta a távoli furulyaszó és a Maros egyhangú zúgása, mint Patakfalva őszi lelkészét. A novellaíró képzelete azonban önkénytelenül felszedett néhány indítékot Kemény Zsigmond bárónak nem rég olvasott műveiből is. Talán nem egészen vélet-

len, hogy a patakfalvi pap leánya épúgy ismerkedik meg atyjának reggeli vendégével, Téreivel, mint a *Ködképek a kedély láthatárán*-ban a külön franciának leánya, Stephánia, Jenő gróffal. Mindkét látogatónak képzelődését az ablakfüggönyök mögött kihajló, legszebb leányfő kötötte le.¹ Valószínű, a patakfalvi lelkész vendége, Térei is azért hivatkozik vallási vitáiban Voltaire-re, mert Keménynek *Férj és nő* című regényében 1783-ban Norbert is Voltaire eszméivel zavarta meg Keselykö lakóinak gondolkodását.²

A *Fanni* és az *Egyszerű történet* között megvan a szellemi kapcsolat, amennyiben mindkét novella a falusi egyszerűséget veszi védelmébe a kitanult világgal szemben. Az *Egyszerű történet*ben Anna, a patakfalvi kálvinista pap leánya az áldozat. A naív teremtés oly védtelen a sivarlelkű csábítóval, Téreivel szemben, hogy egy nyári éj megvesztegető varázsa legdrágább kincsétől, ártatlanságától fosztja meg, majd bűnének és csalódásának súlya alatt a Maros örvényeibe veti magát, s hulláját káracsony reggelén a molnárok fogják ki.

A romantikus rokonérzés azonban, melyet Gyulai a falusi történet egyszerű hösnőjével szemben érez, nem akadályozta meg képzeletét abban, hogy fel ne tárja azokat a lelki harcokat, melyek az anyátlan leányt a tragikus bukás szélére sodor-

¹ A Budapesti Viszhang, mely Kemény novella-ciklusát *Visszaemlékezések* címmel 1852. aug. 22-étől dec. 19-éig közölte, Gyulainak is járt Gernyeszegen.

² Gyulai 1852. jún. 19-én értesítette Szilágyi Sándort, hogy Kemény regényének első füzetét megkapta.

ták. Rajza a szokottnál vázlatosabb ugyan, mégis kiterjed a környezet sokféle hatására, sőt itt-ott még a testi állapotokra is. Az érzékibb mozzanatok azonban sohasem emeli ki a részletezés; Anna bukását is csak egy sikoltás jelzi. Valójában Gyulait inkább érdekelték a patakfalvi pap leányának sorsában a lelki élet változatai: a női szív csalóka ábrándjai s a bűntudat gyötrő eszméi. Ezért veti fel Anna is hosszú magánbeszédében vagy apjához intézett szónokias védőbeszédében eljátszott életének nagy kérdéseit, mintha a novellaírótól tanulta volna el a lélekelemzést. A lelki élet valószínű rajzához gazdag anyagot szolgáltatott a sok éles megfigyelés, melyek Gyulainak írói vázlatkönyvében is leginkább gernyeszegi tartózkodása alatt halmozódtak fel. Mindazáltal Gyulai, a novellaíró mégis a pesti irodalmi élet hatásai között szerezte meg azokat a költői eszközöket, melyekkel a lélek mozdulatait belső és külső valóságukban tudta éreztetni.

A realizmus, mint győzelmes irodalmi irány leginkább 1853-tól fogva tárta ki Gyulai előtt igazi tartalmát. Kemény Zsigmond br. baráti körében lehetetlen volt Balzac regényeivel behatóbban meg nem ismerkednie. Korán ráterelődött figyelme az angol realista regény mesterére, Thackeray-re is, hiszen a Szépirodalmi Lapokban folyton tüntető tisztelet vette körül a nagy regényíró. Majd érdekes hírek jelentek meg róla, majd Brassai védte meg a német kritikával szemben. Thackeray tiszteletét mélyítette ki a magyar irodalomban Gyulai barátja, Sükei Károly is, ki 1853-ban a *Hiúság vásárát* fordította a Külföldi Regényesarnok számára. Csak

így tudta Gyulai 1854-ben Kemény Zsigmond br. regényeiről és novelláiról szóló cikkében Balzac és Thackeray regényírói egyéniségét oly élesen megvilágítani. Leginkább Sükei hívhatta fel Gyulai figyelmét az orosz realizmus értékeire is. Az ő fordításában jelent meg Gogolynak *Egy kép a régi jó időből* című művészi lélekrajza is a Szépirodalmi Lapoknak négy májusi számában; s a hatás erejét árulta el Gyulai azzal, hogy két évtized múlva Sükei fordítását az Olcsó Könyvtárban újra kiadta.¹ A külföldi hatásokat egészítette ki Gyulai irodalmi látókörében annak a mélyreható realizmusnak varázsa, mely 1853-ban és 1854-ben Kemény Zsigmond br. novelláiból bontakozott ki előtte.

Az 1853. év, mely irodalmi hatásaival oly nagy mozgalmat idézett elő Gyulai írói világnézetében, értékes nyomot hagyott Gyulainak elbeszélő írói törekvéseiben, főképp *A fösvény halála* című regénytöredékében, mely Gyulai írói vázlatkönyvének egyik bejegyzéséből, a haldokló agglegény rajzának körvonalaiból alakult ki.² Mikor Gyulai az év közepén letette a szerkesztői tollat, augusztus első felében azzal az elhatározással vonult vissza Szilágyi Sándorhoz Kecskemétre, hogy ott egy 9—10 íves regényt fog írni.³ A regényt meg is kezdte s először,

¹ Gogol Miklós: *Beszélyek az orosz életből*. I. Köpönyeg. II. *Egy kép a régi jó időből*. Olcsó Könyvtár. 23—24. sz. 1875.

² Vértessy Jenő: *Gyulai Pál írói tervei*. Irodalomtörténet. 1912. 1. és 2. füzet. 47. l.

³ Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1853. júl. 29. előtt és 29-én írt leveleit.

bár eredmény nélkül, a Budapesti Hírlap szerkesztőjével, Szilágyi Ferencsel egyezkedett a közlésre nézve.¹ Szept. 25-én a Pesti Napló szerkesztője, Török János jelentette, hogy Gyulai regényét lapja számára biztosította; okt. 2-án meg a Délibáb közölt belőle egy részt ily címmel: „Mutatvány *Egy történet napjainkból* című regényből.” A regény azonban a szerzőnek 1854. jan. 14-i nyilatkozata szerint még sem jelenhetett meg a Pesti Naplóban.² Mint Gyulai Aranynek és Lévaýnak írta, Török János a szigorú sajtóviszonyok miatt oly változtatásokat követelt tőle, melyekbe nem mehetett bele.³ Ezért maradt a regény félbe, úgyhogy belőle Gyulai novellás kötetében *A fösvény halála* címmel csak a Délibábbbban megjelent töredék s még egy-két lapnyi toldalék foglalt helyet.⁴

A megmaradt töredék, minthogy a személyeknek és viszonyoknak bemutatását foglalta magában, a regény bevezetéséül szolgálhatott. A cselekvény megindulásának színhelye egy thordamegyei falu, Fenyüsd — Gyulai novellás kötete szerint Fenyüd, — pontosabban Torjai Farkas udvarháza volt. A vén zsugorít utolsó betegségében kapzsi rokonok

¹ Lásd Szilágyi Ferencnek Gyulai Pálhoz 1853. szept. 1-én írt levelét.

² Pesti Napló. 1854. 12. (jan. 15.) sz.

³ Lásd Gyulai Pálnak Lévaý Józsefhez 1854. ápr. 28-án írt levelét. — Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 34. l.

⁴ A Délibábbbban megjelent mutatvány a *Vázlatok és képek* (1913.) című kötetben a 186. lapon a hatodik sorban „Farkas úr” szavakkal végződik.

vették körül, kik leginkább a titokzatos vasas ládát szerették volna megkaparintani. Az elgyengült öreg egy darabig pisztolyával védekezett ágyában, majd mikor pisztolyát ellopták, egymásután tréfálta meg az erőszakos atyafiakat s végre is magával vitte a sírba a vasas láda titkát. A cselekvény további menetében nagyobb szerep várhatott Torjai Farkasnak szép tehetségű, kedvelt rokonára, Ákosra, ki a forradalomban huszárnak csapott fel, valamint a befogadott árvára, Katalinra, — a novellás gyűjtemény szerint Margitra — ki Farkas urat híven gondozta, majd őszintén gyászolta. Gyulai azonban nem sokat árult el regényének tervéből; csak azt írta róla Lévaynak 1854-ben, hogy semmi sincs benne, mi a sajtótörvényekkel ellenkeznék.¹ Úgy látszik, a rendőrséget a szabadságharc utáni idők rajza izgatta. Erre célzott Arany is 1854. jan. 21-én ezzel az utólagos figyelmeztetéssel: „Miért játszatszod regényedet Erdélyben és pedig anno...?”²

A kár, mely Gyulai regényének félbemaradásával az irodalmat érte, annál nagyobb volt, minél hátrózottabban tűnt elő a regény töredékéből az elbeszélő írói egyéniségnek rohamos fejlődése. A *fősvény halálában* Gyulai már a reális jellemrajznak biztoskezü mestere. A romantikának felötlő vagy megható tárgyainál inkább vonzották a mindennapi életnek megszokott, sokszor eltorzult alakjai; írói hangulataiban meg a komor érzelmességet mind

¹ Lásd Gyulai Pálnak Lévay Józsefhez 1854. ápr. 28-án írt levelét.

² Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 39. l.

többször törte át a humor derűje. Gyulai regénytöredékének hőse, Torjai Farkas is eltorzult jellem, de a regényírónak odaadó gondja a kuszált jellemvonásokból egészen egyéni lelki életet alakított ki. A vén zsugori époly ravasz, mint önző, jobb gazda, mint úri ember; sivár, de nem egészen kiszikkadt lelkű; Ákossal szemben a becsület és pénz kérdését is megoldotta; mint tréfás és kárörvendő ember, mulatságát találta abban, ha valaki számításaiban felsült. E lelki vonásokat Gyulai a testi élet pontos rajzával egészítette ki. Mennyi figyelmet fordított a haldoklónak kinyúlt testére, kopasz fejére, mely lecsúszott a párnáról, vagy jobb kezére, mely a padlatig csüngött alá, s homlokára, melyen veríték gyöngyözött! Most már jobban eltalálta a szenvedély igaz hangját is hőseinek nyilatkozataiban. Mily egyéni módon fejezik ki magukat a követelőző atyafiak! A terveket hajhászó esperesné mindig győzi szóval, a heves természetű gazdatiszt erőszakos felkiáltásokban tör ki, míg a korlátoltabb falusi iskolamester bámészan ismétli kedves szavát: „Persze!” Ennek az egyéni módon jellemzett mindennapi életnek megfelel az egyénített környezet is: a görgényi havasok közelében elterülő gyönyörű vidék, a rongyos falu, főképp Torjai Farkas udvarháza, „a vén épület nagy galambbúgos kapuval, hosszú fatornáccal, széles fedéllel, mely a homlokzaton kinyúlik s faragott faoszlopoktól támogatva, eső ellen védi a meglehetősen meredek lépcsőzetet“.

Ha Gyulai 1854-ben határozott rokonságot fedezett fel Kemény, valamint Balzac és Thackeray regényírói egyénisége között, hasonlóképp tükrözi

vissza Gyulainak 1853. évi regénytöredéke az európai realizmussal való benső kapcsolatát. Gyulai fősvénye nemtelen és vonzóbb tulajdonságainak vegyületével époly bonyolult s mégis határozott jellem, mint Balzac Grandet apója. Míg azonban Gyulai Balzac-kal együtt a fősvénység szenvedélyét a gyökeréig nyomozta, inkább megőrizte az emberiség nagy eszményeibe vetett hitét, mint a kiábrándult francia író. Másfelől az örökség után esengő rokonok Gyulai regénytöredékében egy családból valók azokkal az eltorzult egyénnel, kik Thackeray regényében, a *Hiúság vásárában* hajszolják az áhított örökséget. Gyulai kedélyhangulata is emlékeztet bennünket Thackeray humorára, csak Gyulai sohasem mondott az emberi lélek megtévelyedéseiről oly szigorú prédikációt, mint Thackeray. Megvolt Gyulai regényírói egyéniségében az az egyszerű világ iránt érzett, elmélyedő szeretet is, melynek vonzóerejét a Szépirodalmi Lapokban Gogoly novellájában, egy öreg falusi házaspár művészi rajzában érezte. Valóban, ha Gyulai bevégezhette volna regényét, magas szempontjaival s eredeti költői világnézetével époly nagy szolgálatot tehetett volna a magyar irodalomban a realizmus ügyének, mint Kemény, a regényíró; regénytöredéke legfeljebb saját írói egyéniségének fejlődésében jelent fordulópontot.

Bármily fájdalommal mondott le Gyulai regénytervének megvalósításáról, csakhamar új feladatokban tette próbára fejlett elbeszélő írói tehetségének erejét. Már 1854. jan. 16-án azt írta Arany-nak, hogy két rövid beszélykén dolgozik. Valószínű

azonban, a tervezésnél nem igen jutott messzebb. Február végén ugyanis a Vasárnapi Ujság megjelenésakor Pákh kérdésére azt válaszolta, hogy egy kiadatlan költeményén kívül nincs kész munkája. Ekkor írta *Az első magyar komikus* című humoros rajzát, miután Pákh és Jókai valami beszélgetést kértek tőle a lap első számába. A rajz a lapnak második, harmadik és negyedik számában foglalt helyet s Gyulai lélekábrázoló művészetének fejlődésében a legközelebbi mozzanatot jelezte.¹

A humoros rajzban Gyulai tulajdonkép az erdélyi magyar színművészet egyik úttörőjének, Jancsó Pálnak akart emléket állítani, kivel együtt kolozsvári diák-korában annyi felejthetetlen órát töltött el. Amint azonban Kemény Zsigmond br. idősb Wesselényi Miklós br. jellemrajzában saját valloása szerint nem annyira történetírónak, mint inkább regényírónak érezte magát, úgy vált Gyulai is az első magyar komikusra való visszaemlékezéseiben novellaíróvá. Galamb Sándornak igaza lehet, hogy Gyulaira Kemény regényes történeti jellemrajza is ösztönző hatással lehetett,² de Gyulai valójában csak a jellemzés titkát leste el Keménytől, mikor a komikus tárgynak megfelelő formát választott. Hőse, az ütött-kopott vándorszínész, kit egy jó ebéd boldoggá tudott tenni, közelebb állott Gogolynak ahhoz a novellahőiséhez, ki éveken keresztül sanyargott, míg új köpönyegét végre vállára kanyarít-

¹ Gyulai Pál: *A Vasárnapi Ujság XXV. évfordulóján.* (Emlékbeszédok. II. 1902. 55., 56. l.)

² Galamb Sándor: *Gyulai Pál novellái.* Irodalomtörténeti Közlemények. 1921. 123. l.

hatta. Gyulai tollát egyébiránt elsősorban az egyszerű világ iránt érzett bensőséges szeretet vezette, melyben már Riedl Frigyes Gyulainak az orosz írókkal való szellemi rokonságát fedezte fel.¹ Riedl ugyan azt hitte, hogy a jellemrajz írásakor Gyulai még nem ismerte az orosz regényírókat, Sükei azonban már jóval előbb közvetítette Gogoly költői világának hatását. Ha a költői rokonérzés feltárta is Gyulai előtt a rajzolt jellem valóját, a kész költői tárgy értékeinek kiemelését éppen annyira elősegítette rendkívüli elemző tehetsége, főképp éles elméje és szellemessége. A szeretettel megőrzött emlékek s pontos megfigyelések hatását csak fokozta a művészi novellai elrendezés, úgyhogy Jancsó Pál alakja Gyulai visszaemlékezéseiben eredeti észjárásával, jellemző mozdulataival, különös hanghordozásával s felöltő külsejével ma is egyik legművészebb s legégyénibb irodalmi arcképünk. Tolnai Lajos tehát helytelenül kereste *Az első magyar komikusban* Jókai hatását;² Jancsó Pál irodalmi arcképében inkább az angol és orosz realizmus szellemét érezzük.

Az elbeszélés fejlett eszközeihez nem hiányoztak a megfelelő költői tervek. Gyulai 1854 márciusában, éppen mikor *Az első magyar komikus* című jellemrajzát írta, sokat időzött A Magyar Nép Könyve tervezői között Csengery Antal, Eötvös József br. és Kemény Zsigmond br. körében, s az ő

¹ Riedl Frigyes id. m. 37., 38. l.

² Tolnai Lajos: *Gyulai Pál*. XI. Irodalom. 1887. 33. (máj. 1.) sz.

eszményi irodalmi törekvéseik teljes visszhangra találtak lelkében. Mint Eötvös József br., ő is olyan elbeszéléssel akarta a vállalatot támogatni, mely a népnek szól ugyan, de a költészet legigazibb értékeivel éri el nemesítő hatását. Ily értelemben fogott április folyamán *Varju István* című elbeszélésének megírásához. Erre a novellára céloz 1854. ápr. 28-i levelében is, mikor azt írja Lévaynak, hogy épen a Népkönyv számára dolgozik egy beszélyt. A novella első harmada A Magyar Nép Könyvének első füzetében máj. 26-a körül került ki a sajtó alól. A hátralevő két harmadrész legkésőbb június első felében készült el A Magyar Nép Könyvének második füzete számára, hiszen július végére már a folyóiratnak harmadik füzete is megjelent.¹

A novella anyagát a kecskeméti népélet szolgáltatta, melyet Gyulai közvetlen közelből ismert meg 1853 nyarán, mikor az iskolai szünetét Szilágyi Sándorral együtt Kecskeméten töltötte el. A novella főhőse, Varju István is jellemző alakja az alföldi városnak, híres lovas, ki valamikor sok bertyárt juttatott akasztófára, egyúttal gögös, meggazdagodott paraszt. Az öregedő özvegyember erőszakosan nyúl fia életébe is, maga szemeli ki számára feleségül a pipeskedő Szűcs Marcsát, holott tudja, hogy a legény Erdősi Erzsit szereti. Varju István, miután fiát kemény szavával elüldözte a háztól, maga számára kéri meg Marcsát, a lakodalom napján azonban megüti a szél, majd egészen Erzsit tá-

¹ Hölgyfutár. 1854. 106. (máj. 26.) sz. — Vasárnapi Ujság. 1854. 23. (aug. 6.) sz.

mogatására szorul. Sorsa csak akkor fordul jobbra, mikor fia rendet csinál a háznál s elveszi Erzsit.

A népies novellatárgy bő alkalmat adott Gyulainak a vad szenvedélyek festésére, úgyhogy pontos jellem- és környezetrajzaival a realizmus legrajongóbb hívét is kielégíthette volna. Különösen egyéni módon jellemzett alak a főhős hegyes bajuszával, túltengő önérzetével, végtelen hiúságával s öregedő testével, melyet a mértéktelen szenvedélyek ernyesztettek meg. Méltó párja a részeges szűrszabó, Erzsi atyja, a rongyos kocsmatöltelék, kit a bor egyszerre tett hőssé és gyávává. Gyulait annyira érdekelte a valóság, hogy a testi élet jelenségeit is állandóan figyelemmel kísérte. Mily részletesen rajzolta a megbénult Varju István állapotát s a gutaütés előzményeit! Hasonló gonddal jelezte a részeg szűrszabónak félszeg mozdulatait, piszkos ruhadarabjait s éktelen vérfoltjait. Egyénítő kedvéről tanúskodik a novella háttere, Varju Istvánnak kecskeméti módra épített, cserepes háza, a Temető-utca, melyen a részeg szűrszabó dölingöl végig kiabálva, majd a város mögött a beláthatatlan síkság csárdáival s tanyáival.

A sok eredeti rajzot művészi keretbe foglalta az igazi novellai szerkezet, csak a véletlennek túlságos szerepe tette a cselekvény bonyolítását sokszor meseszerűvé. Így vált Erzsi jelleme a költői képzetnek engedelmes eszközévé; így került Varju István fia, Miska Nagyváradon épen Kenderesiékhez, Szűcs Marcsa szeretőjének szüleikhez; így pusztította el a tűz, melyet Varju István rakott Szűcsék udvarán, bent a házban a vasas ládat Varju István

végrendeletével együtt. Valószínű, Gyulai komolyan vette a nemesítő célt is, melyet főképp Eötvös József br. tűzött A Magyar Nép Könyve elé, s melyet falusi elbeszéléseiben maga is követett; Gyulai novellájából is szinte jelentős hagsúllyal hangzik ki a jóknak jutalmazása s a gonoszoknak bűnhődése. Másrészt Gyulai, bár sok becses megfigyeléssel rendelkezett, sem a nép beszédmódját, sem a népies elbeszélésmódot nem ismerte annyira, mint Jókai. Ennyiben novellája közelebbi rokonságban van Eötvös József bárónak A Magyar Nép Könyvében közölt falusi elbeszéléseivel, mint Jókainak a magyar nép életéből vett találó rajzaival. *Varju István* érdemeit kedvezően emelte ki a korabeli hírlapi műbírálat, de Gyulait magát korán lehangolták elbeszélésének fogyatkozásai. Bizonyára legközelebb bevégzett költői művére is gondolt, mikor 1854. szept. 6-i levelében azt írta Aranyinak, hogy egyetlen művére sem lehet büszke. Idővel ellenérzése annyira fokozódott novellájával szemben, hogy novelláinak gyűjteményéből is kirekesztette.¹

Még inkább megakadályozták a kedvezőtlen körülmények a költői eszmének teljes kivirágzását a *Jó éjszakát!* című történeti novellában. A novella terve már 1854 elején kialakulhatott. Gyulai ugyanis 1854. jan. 16-án Aranyhoz írt levelében arra kérte Szilágyi Sándort, hogy Apor kéziratát sürgősen küldje neki vissza, mert egyik beszélyében van reá

¹ Gyulai Pálnak *Varju István* című elbeszélése másodszor a Kisfaludy Társaság kiadványai között 1912-ben jelent meg.

nagy szüksége. Itt csak a kuruc-labanc világot festő beszélyére gondolhatott. A novella tervének kidolgozására azonban csak *Varju István* megjelenése után az iskolai szünetben került a sor. Ekkor is úgy látszott, mintha minden ellene esküdt volna; adósságainak terhe sietésre készítette, betegsége viszont akadályozta. Így egyezett meg Gyulai augusztusban Vas Gerebennel, a Budapesti Viszhang főmunkatársával, ki a másfél ívnyi beszélyért 30 forintot ígért neki. Az első közlemény *Jó éjszakát!* címmel a Budapesti Viszhang 19. (szept. 10.) számában jelent meg. A terv azonban mindinkább szélesült, s a másfél ívből hat ív lett. Közben Gyulait ismét a betegség zavarta meg munkájában, úgyhogy a legnagyobb gyötrelmek között csak vázlatosan végezhetette be novelláját az évfolyam utolsó számában. A szerkesztőség türelmetlenségét jelezték a közlemények alján a következő megjegyzések: „Vége következik. — Bizony nem tudjuk, vége lesz-e. — Talán vége lesz. —?” Erre a huzavonára idézte Arany Tompához írt levelében azt a tréfás mondást, hogy a haldokló Viszhang megszűnik ugyan, de azért Gyulai beszélye folytattatik benne.¹ A szerkesztőség elégedetlensége nyilatkozott a tiszteletdíjban is. Vas Gereben csak 25 p. forintot adott az egész beszélyért, azzal mentve magát, hogy lapjának annyi alkalmatlanságot okozott Gyulai, mi 100 forintot ér.²

¹ Arany János: *Hátrahagyott iratai és levelezése*. III. 1888. 368. l.

² Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1855. márc. 9-én írt levelét.

A költői tárgy, mely Gyulai képzeletét szinte fél évig kötötte le állandóan, megérdemelte a beható figyelmet. Gyulait a novellában új erővel vonzotta az erdélyi környezet, de ezúttal Erdély multja III. Károly uralkodásának idejéből, az 1716. és 1717. évekből. Tulajdonkép egy Maros-menti kastély életének félévi eseményeit adta elő. Történetének fő szereplői: Judith nagyasszony, kinek férje Rákóczi pártján a zsibói csatában esett el, továbbá ennek két fia, Dénes és Boldizsár, valamint Dénes felesége, Falkenstein Amália bárónő. Dénes, kit Bécsben labanának neveltek, grófi ranggal, csehországi nejjével s a politikai hatás reményével mint Thorda megye főispánja tért vissza az ősi kastélyba, míg Judith nagyasszony és Boldizsár a kurucvilág emlékein csüngöttek. A kuruc és labanc eszmék küzdelméből szövődik a novella bonyodalma is. Judith nagyasszonyt beteggé tették a változások; melyeket a kastély új urai idéztek elő; másfelől Amália Boldizsárt akarja labanccá szédíteni, Boldizsár pedig Amália elesábitásával tör bátyjának megrontására. A színlelt érzések vészes szenvedélybe csaptak át, s Dénes grófot csak Boldizsár és Amália légyottjának jelszava: „Jó éjszakát!” riasztotta fel ábrándjaiból. Amália eltávolítása után a testvérek párbaját az örült anya kiszenvedése szakította meg.

Az erkölcsi összeütközés a novellában annyi egyéni szenvedélyt s oly nagy történeti erőket állít egymással szembe, hogy e tekintetben Gyulainak majdnem minden novellatárgyát fölülmúlja. A lélektani, drámai és történeti felfogás, mely ez összeütközés költői értékeit napfényre hozza, szoros kap-

csolatban van Kemény Zsigmond br. költői világ-szemléletével, de Gyulai mégis saját útjain jár. Gyulai is megszólaltatja a korszak uralkodó eszméit az egyének szenvedélyeiben, mint Kemény, de nem elégszik meg a kor lelkének mélyértelmű vonásaival, mint gyakran Kemény, hanem éppannyi gondot fordít a kor külsőségeire is, sőt sokszor szinte különös kedvét leli múzeumi adataiban. Mennyire kizsákmányolta Apor Péter br. *Metamorphosis Transylvaniae* című művelődéstörténeti feljegyzéseit, hogy híven leírhasssa a III. Károly korabeli Erdély szokásait: a lakodalmi felvonulásokat, az étkezés módját, a divatos ruházatokat, a táncokat, különösen a gyertyás és egeres táncokat! Sokat eltanult Gyulai Kemény Zsigmond bárótól a valószínű lélekábrázolás titkaiból is. Hősei époly egyéni és összetett jellemek s époly bonyolult hatással vannak egymásra, mint Kemény regényalakjai. A feladat is, melyet Gyulai történeti novellájában megold, teljesen rokon azzal, melyet nem rég Keménynek *Férj és nő* című regényében csodált meg. Amint Kemény két polgári és két arisztokratikus gondolkodású regényalakjának viszonyában káprázatos művészettel rajzolta a családi emlékeknek, a társadalmi nézeteknek, a különböző vérmérsékleteknek s a környezetnek változatos összeműködését, Gyulai époly gazdag lélektani ismeretekkel s époly mozgékony képzelettel mutat rá két labanc és két kuruc novellahőseinek kapcsolatában a jellemnek összeolvadt, majd szétváló alkotórészeire. Így éreztette Judith nagyasszony elhatározásaiban a komor mult hatalmát, az önállósághoz szokott özvegy erélyét, a

puritán erkölcsiséget s a régimódi fényűzést, vagy Boluissar viselkedésében az elkeseredett kuruc gyűlöletet, a gyanakvo lelek szeszelyét, a nemes szív gyöngédséget s a miveletlenség erőszakosságát. Gyulai elemzésmóója nem oly mélyreható, de inkább mértéket tartó, mint Keményé. Az eltérést részben a regény és beszély között levő különbség is megmagyarázza. Mint Kemény, Gyulai is szereti és érti a drámai elrendezést. Keményre emlékeztet bennünket a novella kerete is. Mint Keménynek *Ködképek a kedély láthatárán* című beszélykoszorújában egy baráti kör adja elő az összefűzött novellákat, épúgy Gyulai novellájában is Gyulainak grófi barátja beszéli el a történetet. Mennyire jellemző azonban Gyulai novellájának keretében Gyulainak vonzó líraisága!

Ennyi igazi költői érték mellett méltán sajnálhatjuk azt az aránytalanságot, melyet a vázlatos befejezés a mű szerkezetében idézett elő. Ez a fogyatkozás indította Gyulait is Szász Károlyhoz 1855. márc. 9-én írt levelében ily elkeseredett nyilatkozatra: „E beszély, mely műveim legjobbika lehetett volna, a legrosszabbá vált azáltal, hogy újra beteg lettem, s lehetetlen lön becsületesen dolgoznom“. Úgy látszik, Gyulait írói becsületének kockáztatása izgatta, s azért ítélkezett oly szigorúan saját költői alkotásáról. Hangulata még évek múlva sem változott meg; ezért hiányzik a mű Gyulai novelláinak gyűjteményéből.¹ A *Jó éjszakát!* azonban

¹ Gyulainak *Jó éjszakát!* című elbeszélését másodszor Galamb Sándor adta ki az Olesó Könyvtárnak 2070—2076. számaként 1922-ben.

a lélekábrázoló és szerkesztő művészet nemes esz-
közeivel rácáfol a költőnek szigorú önbírálatára, s
az elnagyolt befejezés ellenére is Gyulai magasan
ívelő novellaírói pályájának kiemelkedő pontját
jelzi.

Minél fényesebb eszmény vezette Gyulait iro-
dalmi munkásságában, annál inkább szemébe ötlöt-
tek saját novellaírói törekvéseinek romjai s a ma-
gyar beszélyirodalom fogyatkozásai. Mikor 1854-ben
visszatekintett a legközelebbi évek novellairodal-
mára,¹ visszariasztotta a divat mögött lappangó si-
várság. Az úgynevezett franciás beszélyekben bán-
totta a léha szellem és üres fecsegés, a történeti be-
szélyekben Jókai történeti regényeinek torzított
utánzata, a humoros beszélyekben pedig az örökös
anekdota. Mint Kemény Zsigmond br. regényelmé-
leti tanulmányaiban a regény valóját kutatta, úgy
akarta Gyulai is a beszélyt tartalmi és formai köve-
teléseivel tökéletesíteni. Ily céllal emelte ki műbírá-
lataiban oly kitartóan azokat a bevégzett s kidol-
gozott beszélyeket, melyek mély erkölcsi meggyőző-
désen, ép világnézeten nyugosznak, s melyek valódi
beszélytartalmat valódi beszélyalakba foglalnak.

A komoly törekvés, mellyel Gyulai a beszély
eszményképét saját novelláiban akarta megvalósi-
tani, látszólag nem hozta meg a várt eredményt. A
csalódást leginkább Gyulai érzékeny költői termé-
szete idézte elő. Ő a költő alkotó munkáját oly szí-
gorú lelkiismerettel fogta fel, hogy vele szemben

Gyulai Pál: *Beszélyek. Írta: Bérczy Károly. Pest, 1854.* Pesti Napló. 1854. 171. (júl. 29.) sz.

minden elsietést, minden rögtönzést véteknek tartott. Neki a költői eszmék kifejtéséhez feltétlen nyugalomra, zavartalan elmélyedésre volt szüksége. Ezért gondolt vissza még Berlinből is sajnálattal azokra a költői műveire, melyeket harmadfél év alatt a pesti napisajtó izgalmai között hozott létre. Különösen bántotta annak a tudata, hogy beszélői — saját szavai szerint — kritikán aluliak voltak.¹ E gyötrő emlékek és önvádak vették el Gyulai kedvét hosszabb időre a novellaírástól. Részből ezek miatt maradt pusztán hír a Hölgyfutár 1855. ápr. 14-i számának az a jelentése is, hogy Gyulai beszélőiből gyűjteményt szándékozik közrebocsátani. Gyulainak egyéni hangulata azonban semmit sem von le novelláinak valódi értékéből. Az irodalmi közvélemény — mint a korabeli műbírálókatól ki-
tűnt — Gyulait majdnem egy értelemmel tartotta a magyar novellaírás kiváló művészeként. Még a Hölgyfutár is, mely 1855 folyamán többször támadta, kitűnő novellistáknak nevezte. A kor ítéletén túl pedig Gyulai novelláinak irodalomtörténeti jelentősége éppen az, hogy mind Gyulainak, mind a magyar íróvilágnak meggyőző erővel mutatták meg a magyar novellaírás fejlődésének biztos útját: a valószínű lélekábrázolásnak s a művészi alakításnak elvét.

¹ Lásd Gyulai Pálnak Csengery Antalhoz 1856. ápr. 3-án írt levelét. Budapesti Szemle. 194. k. (1923.) 32. l.

A MAGYAR IRODALMI MŰBÍRÁLAT REFORMJA.

I.

A szabadságharcra következő elnyomás korában a magyar irodalmi állapotok még kevésbé kedveztek a műbíráló törekvéseinek, mint a költő alkotó munkájának. Míg a szabadságharc előtt a magyar irodalmi műbírálat tekintélyét meggyőzően bizonyította oly magas színvonalú kritikai folyóirat, mint az 1847. évi Szépirodalmi Szemle, addig a szabadságharc után az irodalmi műbírálat leginkább rövid életű szépirodalmi folyóiratokba vagy a politikai napilapok tárcájába húzódott vissza és gyakran a szerkesztő vagy a közönség érdekeihez igazodott. Így kellett Gyulainak a mult század ötvenes éveinek első felében mindinkább új teret keresnie, hol irodalmi eszméit hirdethesse. A kitartó küzdelem, melyet az áldatlan irodalmi viszonyokkal éven át folytatott, elsősorban műbírálóí egyéniségének rendkívüli erejéről tett tanúbizonyságot.

Annál túlzottabbnak tetszik az 1850. évi Pesti

Röpívek első számában Gyulainak az a vallomása, hogy esztétikával szakszerűen nem foglalkozott, kevés esztétikust forgatott, s hogy mindössze némi ízléssel s néhány, nagy költők műveiből elvont elvvel rendelkezik. Ha azonban 1850-ben nem sok külföldi esztétikus nézetére hivatkozhatott is, annál mélyebben hatott rá a magyar kritikai irodalom eszmevilága. Bajzát, — saját szavai szerint — az irodalmi újjászületés korának utóharcosát, nagyra becsülte, ha nem tartotta is magyar Lessingnek.¹ Sokkal izgatóbb eszményként állott előtte Erdélyi János műbíráloi egyénisége széleskörű világirodalmi és bölcséleti ismereteivel, valamint nagyhatású vezetőgondolatával, a népköltészet művészi értékeinek felfedezésével. Azóta, hogy az 1851. év őszén a sárospataki református főiskolában elfoglalta a bölcsélet tanári székét, ritkábban mutatkozott ugyan a fővárosban, de azért többször nyilatkozott az irodalomnak egy-egy jelentős kérdéséről. Gyulai állandó figyelemmel kísérte őt. Rokonérzésének határozottabb jelét adta már 1850-ben a Pesti Röpívekben, mikor Erdélyinek, mint a népiesség úttörőjének érdemeit ismerte el. 1851. és 1852. évi gernyeszegi tartózkodása idején is tisztelettel tekintett fel reá s Pákh Alberthez 1851. aug. 2-án írt levelében az irodalom irányadó szellemei közé sorozta, kik a mult szélén a jövőt várják. Még többet tanult Erdélyitől, mikor Erdélyi a Szépirodalmi Lapokban fejtette ki a népköltészet és mű-

¹ Gyulai Pál: *Bajza összegyűjtött munkái*. Értesítő. 1852. 38. (máj. 1.) sz.

költészet viszonyára vonatkozó nézeteit. Gyulai, mint a folyóirat segédszerkesztője, majd az *Ujdonságokban*, majd a *Polemikus jegyzetekben* hívta fel az olvasóközönség figyelmét Erdélyinek *Népköltészet körül* című jeles cikkére. Az eszmék közössége ellenére azonban mindig megőrizte függetlenségét s eredeti utakon követte mesterét.

Erdélyi mellett Kemény Zsigmond bárónak volt több része Gyulai műbírálati elveinek kialakításában. Ily hatás jeleiül tűnnek fel előttünk Gyulai irodalmi dolgozataiban itt is, ott is Kemény eszméi. Így idézte Gyulai 1850. évi *Társas életünk* című cikkében Kemény röpiratából, a *Forradalom utánból* a magyar faj találó jellemzését; így tette meg Kemény után Bajzáról szóló tanulmányában a magyar nemzetet Kelet és Nyugat közvetítőjének. Még hívebben követte Keménynek 1853. évi drámaelméleti fejtegetéseit 1855. évi színi bírálatában. Kemény hatását elősegítette a lélekrokonság is. Mennyivel inkább méltányolhatta Gyulai Keménynek elemző művészetét, mikor átható elméje a látszat mögött magát is a lényeg kutatására utalta! A két rokonlélek szoros kapcsolatát érezte Gyulai Kemény Zsigmond báróról szóló emlékbeszédében is, mikor az elhunytban nemcsak barátját, hanem buzdítóját s irodalmi vezérét is gyászolta.¹

Sokat köszönt Gyulai esztétikai és irodalmi műveltsége szempontjából azoknak az íróbarátainak is, kikkel a szabadságharc után került bensőbb kapcsolatba. Valahányszor leveleiben Aranyt em-

¹ Gyulai Pál: *Emlékbeszédek*. I. 1902. 163. l.

legette vagy Arannyal levelezett, mindig jelezte irodalmi felfogásuknak teljes összhangját. Mellette leginkább Csengery Antal, Pákh Albert és Sükei Károly szélesítették nagy műveltségükkel Gyulai látókörét. Csengery különösen hivatva volt a modern európai műbírálat ismertetésére. A francia Planche Gusztáv bírálatait és tanulmányait maga is többször felhasználta irodalmi céljaira; a német műbírálok közül leginkább szerette Schmidt Juliánt; még közelebb állott hozzá a nagy angol történetíró, Macaulay, kinek művét épen ő fordította magyarra. Mint Csengerynek, hasonló érdemei voltak Gyulaival szemben Sükeinek is. Őt Gyulai szellemes és élesítéletű írónak tartotta. Ily értelemben emlékezett meg róla a Pesti Naplóban Sükei halálakor is.¹ A két író kapcsolatát leginkább megvilágítja Sükeinek, a Szépirodalmi Lapok munkatársának *Kritika és művészet* című tanulmánya. Benne Sükei nemcsak a külföldi kritikai irodalom vezéreit: Planche Gusztávot, Gervinust, Schmidt Juliánt méltatta, hanem egyúttal megrajzolta a műbírálat eszményképét, a műtörténeti s nemzeti kritikát úgy, amint Gyulai valósította meg.²

Mindezekben az irodalmi hatásokban Gyulai minden értéket mérlegre tett, melyeket a magyar kritikai és esztétikai irodalom gazdag rakományként szállított számára. Műbíráloi egyénisége azért

¹ Gyulai Pál: *Necrolog*. Pesti Napló. 1854. 19. (jan. 24.) sz.

² Szépirodalmi Lapok, 1853. 15. (febr. 20.), 16. (febr. 24.) sz.

elsősorban a magyar szellemi élet terméke. Fejlődésének ezt a vonását emelte ki Riedl Frigyes is azzal a megállapításával, hogy Gyulai Pál az egyetlen és talán e részben utolsó nagy, magyar kritikus, kire nem hatott elhatározóan valamely nagy, külföldi műbíráló példája.¹ Mindazáltal Gyulai számontartotta a külföldi kritikai irodalom eredményeit is, de műbírálati elvei már annyira megszilárdultak, hogy tanulmányai nem tudtak bennük nagyobb változást előidézni.

Legkönnyebben hozzáfért Gyulai a német gondolkodók műveihez. Közülük különösen két munkát forgatott sok haszonnal Gernyeszegen, melyeket könyvtára számára is megszerzett: Schlegel Ágost Vilmos bécsi drámatörténeti felolvasásait és Gervinus *Shakespeare*-jét. Mindkét írónak érdeme, hogy Gyulait Shakespeare költői világának titkaiba beavatták, habár Gyulai az esztétikai elemzés finomságával később mestereit túl is szárnyalta.

A másik két külföldi műbíráló, kikhez Gyulai többször visszatér irodalmi munkásságában, Schmidt Julián és Planche Gusztáv. A kiváló német műbíráló és irodalomtörténetíró jelentőségét különösen Heinrich Gusztáv hangoztatta; ő állította, hogy külföldi esztétikus és irodalomtörténetíró csak egy volt Gyulaira nagy hatással, Schmidt Julián, annál inkább, mert Schmidt kedvelt írója volt Csengery Antalnak. Ezt az állítást azonban nem erősíti meg a

¹ Riedl Frigyes id. m. 19. l.

két írói egyéniség szellemi kapcsolata.¹ Gyulai ép-
 úgy a józan észre támaszkodott irodalmi bírálatai-
 ban, époly kérlelhetetlenül üldözte a mesterséges
 virágot és az üres csillogást, mint Schmidt Julián;
 míg azonban a német műbíráló erős rokon- és ellen-
 érzéseinek mély nyomokat hagyott protestáns és po-
 rosos volta, addig Gyulai mindig hű maradt költői
 szempontjaihoz irodalmi értékmegállapításaiban.²
 Valószínű az is, hogy Gyulai már azelőtt olvasta
 Schmidt cikkeit, mielőtt Csengery Schmidtről nyi-
 latkozhatott volna előtte. 1850. okt. 8-i levele sze-
 rint ugyanis Gyulai épen Schmidt Julián lapjának,
 a Grenzbotennek azévi számait kérte Szilágyi Sán-
 dortól, hogy belőlük esztétikai dolgozatokat készít-
 hessen. Amennyire leköthette itt Gyulai figyelmét
 a magyar politikai állapotok vonzó rajza s a fran-
 cia irodalom szellemes ismertetése, annyira tiltakoz-
 hatott minden gondolata Schmidtnak szenvedélyes
 ítélete ellen, ki Heine frivolságát és pátoszát egy-
 aránt hazugságnak minősítette.³ Egyébként Gyulai
 műbírálói pályájának kezdetén Schmidt Julián ál-
 talánosan nagy tiszteletnek örvendett a magyar iro-

¹ Heinrich Gusztáv: *Dr. Zoltvány Irén Carlyleről és Gyulairól*. Egyetemes Philologiai Közlöny. XXXVI. 1912. 739. l. — Igaz Márton: *Az Egyetemes Philologiai Közlöny Gyulai Pálról*. Irodalomtörténet. I. 1912. 501., 502. l.

² Constantin Rössler: *Julian Schmidt*. (*Allgemeine deutsche Biographie*. 31. k. 1890. 751—768. l.) — Gustav Freytag: *Erinnerungen aus meinem Leben*. 1899. 222—246. l.

³ J. S.: *Börne, Heine und das Judenthum unserer neuen Literatur*. (Die Grenzboten. 1850. 48. sz.)

dalmi életben. Ezt bizonyítja a Hölgyfutárnak 1854. szept. 5-i számában Tóth, Kálmánnak az a gúnyos kijelentése is, hogy tudósnak csap fel, s minden harmadik szava Planche Gusztáv, minden negyedik pedig Schmidt Julián lesz. Épen nem feltűnő tehát, hogy Gyulai többször indult Schmidt után s többször vett át tőle hol egy-egy okos megjegyzést, hol egy-egy józan ítéletet. Ennyi nyoma viszont Planche Gusztávnak is volt Gyulai bírálataiban.

Planche-ről legtöbbet hallhatott Gyulai, mikor 1852 végén ismét Pestre került vissza; hiszen Tóth Kálmánnak gúnyos megjegyzése szerint is a magyar irodalom ez időtájt szinte visszhangzott Planche nevétől. Planche tiszteletét terjesztette 1853-ban Pákh folyóirata, a Szépirodalmi Lapok, 1854-ben pedig a Budapesti Hirlap, melyek gyakran egész értekezéseket közöltek Planche-től fordításban. Szorgalmasan olvasta Gyulai Planche bírálatait a *Revue des Deux Mondes*-ban is, melyhez a Nemzeti Kaszinó könyvtárában Pákh, a könyvtáros révén mindig hozzáférhetett. 1855-ben maga hivatkozott a francia folyóíratra; ugyanakkor épen tőle akarta Szabó Károly a Nemzeti Kaszinó könyvtárából a folyóirat egyik kötetét megszerezni.¹ Bőséges alkalma nyílt tehát Gyulainak arra, hogy Planche Gusztávnak megvesztegethetetlen ítéletét, szilárd meggyőződését s puritán jellemét megismerhesse. A rokonvonások, melyek írói egyéniségükből kiütköznek, nem is magyarázhatók puszt-

¹ Lásd Szabó Károlynak Gyulai Pálhoz 1855. jún. 19-én írt levelét.

tán a véletlen szeszélyéből. Mint Planche, épúgy Gyulai is folyton hadakozott a könnyelműség ellen, mely az újabbkori dráma- és regénygyártásban nyilatkozott. Gyulai is hirdette Planche bírálatainak vezérelvét, mely szerint a művészet különböző formáinak határait nem lehet büntetlenül átlépni;¹ ezért idézte 1855. évi *Szépirodalmi szemléjében* is Hugo Viktor lírájának túlzott festőiségére Planche elítélő nézetét. Angyal Dávid szerint pedig Gyulai nagyra tartotta azt a bátorságot is, mellyel Planche Rachelt, az ünnepelt színésznőt keményen meg-
rótta.² Amint 1855. évi *Szépirodalmi szemléjében* helyeslően érintette a francia műbírálónak szóki-
mondását, magát sem tartotta vissza semmiféle te-
kintély sem a szabad véleménynyilvánítástól. Mind-
ezen megegyezések mellett azonban lényeges elté-
rések is vannak Gyulai és Planche között. Gyulai
sohasem mellőzte bírálataiban a történeti szempon-
tokat olyan elfogultsággal, minőt Planche-nak vet-
nek szemére bírálói. Planche hatása nem is érinti
Gyulai önállóságának kérdését, inkább csak azt je-
lenti, hogy Planche eszméi és törekvései Gyulai
írói egyéniségének egy-egy rokonvonását erősebben
emelték ki. Még inkább csak ily irányerosításra
szolgáltak azok a gondolatok, melyek Gyulai figyel-
mét Macaulay műveiben ragadták meg, közöttük a
költészet örökkévaló lényegének megállapítása, me-

¹ S. F.: *Planche*. (Montegut után.) Budapesti Szemle. IV. k. 1858. 381–392. l.

² Angyal Dávid: *Gyulai Pál*. 56., 57. l.

lyet Gyulai Macaulay-nak Byronról szóló tanulmányából vett át a maga igazolására.¹

Minél inkább tájékozódott Gyulai korának irodalmi mozgalmaiban, annál biztosabban megismerte az irodalmi műbírálat feladatait és eszközeit. A különböző írók eljárásából azonban csak azt fogadta el, ami saját gondolkodásával összehangzott. Így őrizte meg magyarságát a külföldi irodalmi hatásokkal szemben s így biztosította eredetiségét a magyar gondolkodók között. Műbíráloi egyéniségének legjellemzőbb tartalmát — mint a Pesti Röpívekben maga is beismerte — abból a két forrásból merítette, melyeket oly gyakran ajánlott költőnek és műbírálónak egyaránt: a nagy költők műveinek és az emberi életnek beható tanulmányozásából. A készületlenség vádját tehát nála inkább csak az érzékeny írói lelkiismeret jele. Ami esztétikai és irodalmi műveltségéből 1850-ben hiányzott, azt rövid idő alatt szinte lázas buzgalommal pótolta, úgy-hogy műbíráloi egyénisége néhány év múlva a fejlettség teljes hódítóerejével áll előttünk.

II.

Mihelyt az irodalmi élet a szabadságharc után megindult, Gyulai azonnal elszántan vette fel a küzdelmet az irodalmi hanyatlás szellemével. Valójában Szilágyi Sándornak harmadik vállalatában,

¹ Gyulai Pál: *Szépirodalmi szemle*. III. (Kritikai dolgozatok. 1908. 224., 225. l.) — Macaulay: *Byron*. Olesó Könyvtár. 65. sz. 1901. 27., 28. l.

a Pesti Röpívekben lépett fel nagyhatású műbíráló pályájára. 1850. szept. 15-én írta Szilágyinak Gyömrőről: „Mint Pesten is mondtam, én igen szeretnék egy *Irodalmi szemle* rovatot nyitni, melyben rövid, de tömött, nyugodt hangú, pártatlan bírálatokat írnék a megjelenendő szépirodalmi művekről.“ Ezt a tervet valósította meg a rövid életű szépirodalmi hetilap tíz számában az *Irodalmi élet* című rovat a nyilas jegyű cikkíró beköszöntőjével s hat bírálatával.

Bár Gyulai kevesellette saját esztétikai műveltségét, a Pesti Röpívekben kész műbíráló egyéniségként mutatkozott be, ki egyaránt tisztában van a költészetnek nagy és kis kérdéseivel. Mint beköszöntő cikkében ígerte, abszolút szempontjait, melyeket irodalmi tanulmányaiból és saját megfigyeléseiből vont el, lelkiismeretesen és szigorúan alkalmazta. Lelkiismeretességével önmagának tartozott, a szigorúságot pedig kétszeresen parancsoló köteletségének ismerte a nemzeti összeomlás idején. A rideg dogmatizmustól megmentette az a finom elemző művészet, mellyel a költői alkotást a költői egyéniséggel hozta szoros kapcsolatba. Így alakultak át bírálatai egyénített írói arcképekké. Ezek közül is magasan kiemelkedett Pálffy Albertnek találó jellemzése, ki novelláiban épúgy könnyedségre törekedett, mint ahogy a politikai életben is legtöbb sikerét a jól megválasztott modornak köszönhette.

Ha azonban Gyulai elemző természeténél fogva könnyen elmerült is a részletekbe, azért tekintete átfogta a magyar irodalomnak egész körét. Dobsa

Lajos drámájából a felkapott francia drámáknak, a bizarr különködésnek romboló hatását mutatta ki. Barna Ignác verskötetének, a kor egyetlen lírai termékének kigúnyolásával az elnémult, régi költők lelkiismeretét akarta megmozgatni; őket figyelmeztette nagy hivatásukra, a nemzeti műveltség megmentésére, mely a nemzetiségnek minden politikai intézménynél erősebb támasza. A Hölgyfutár tehetségtelen poétái felett is azért suhogtatta meg a kritika korbácsát, mert ízléstelenségeiktől nemcsak a Hölgyfutárt féltette, mely nem rég egyetlen szép-irodalmi folyóiratunk volt, hanem az egész magyar költészetet is. Végzetesnek tartotta volna, ha irodalmunk, melyet balkörülmények külső viszonyai-ban egy századdal vetettek vissza, belsőleg is oda-jutott volna. Ily egyetemes szempontokkal emelkedett Gyulai az irodalmi pártok fölé. Ítéletét a költői iskolák jelszavai még annyira sem vesztegették meg, mint a szabadságharc előtt. Amennyire elítélte Dobsa drámájában a párizsi irodalmi divat cafrang-jait, annyira megbecsülte a romantikát, mint a túlzott eszményítésre való visszahatást nemcsak Shakespeare-ben, hanem Hugoban is. Az irodalmi eszménykép azonban, mely szeme előtt lebegett, csak valódi irodalmi értékkel illett össze, annál arány-talanabbá vált az 1850. évnek szegényes irodalmi termésével szemben. Amily megértéssel méltányolta azért Gyulai Pálffy Albert jellemrajzoló és elbeszélő tehetségét, époly kíméletlen torzképet rajzolt Boross Mihályról, az ízléstelen regényíróról, a vers-faragó Barna Ignácról, Horváth Cyrillről, a tudós, de rossz drámaíróról s a Hölgyfutár fűzfapoétáiról.

Az irodalmi közvélemény vegyes érzelmekkel fogadta Gyulai bírálatait. Arany János és Tompa Mihály annál több rokonérzéssel olvashatták őket, mert Gyulai, bár megnevezés nélkül, mindkettőjük leveléből idézte bírálatában azokat a sorokat, melyek a fűzfapoéták elítélését foglalták magukban. Egyébiránt Arany a Pesti Röpívekben *Vojtina Gáspár leveleiben* maga is támadta a Hölgyfutár poétáit. Sokkal nagyobb volt azoknak táborá, kiket Gyulai szigorúsága és éles hangja megbotránkoztatott. Minden csalódás ellenére Gyulai mégis több eredményre tekinthetett vissza. Egyrészt rávilágított a zilált irodalmi állapotokra, másrészt minél pontosabban megrajzolta irodalmi eszményképét, annál közelebb jutott a magyar irodalmi küzdelmek ütközőpontjához, a népiesség kérdéséhez.

A népies elem már határozottabban izgatta Gyulait az 1851. évi Pesti Naplóban Szigeti József *Viola* című népszínművének bírálatában. Amennyire érdemül róttá fel Szigligetinek a népszínmű megteremtését, épannyira elítélte utódait, köztük Szigetit is azért, hogy az adott műformát még kevésbbé tudták méltó költői tartalommal, a magyar nép életének valószerű rajzával megtölteni. Ítélezését Pákh Albert nyilatkozata után maga is túlzottnak tartotta,¹ de a fejlődés tulajdonkép vezetőeszméjében, a népies elem s az igazi költészet összeegyeztetésében mutatkozott. Gyulai ugyanis

¹ *Még egy-két szó Violáról.* Pesti Napló. 1851. 352. (máj. 10.), 353. (máj. 12.) sz. — Lásd Gyulai Pálnak Pákh Alberthez 1851. máj. 24-én írt levelét. Nyugat. 1911. 727., 728. l.

a színpadon a népélet rajza mellett épúgy megkívánta a drámai eszmét, mint ahogyan megállapítása szerint a népdal Petőfi és Arany megjelenésével fényesen kifejlett nemzeti líránk alapját vetette meg.

Első pillanatra úgy látszik, mintha Gernyeszeg szakadékot idézett volna elő Gyulai műbírálói pályáján; valójában azonban Gyulai az irodalmi középponttól távol oly sokat tanult és gondolkodott, hogy műbírálatainak emelkedő vonala itt is, ott is szemünkbe tűnik. Kevésbé mutat haladást az első gernyeszegi bírálat, Sükei *Hulló csillagok* című verskötetének ismertetése, melynek kiadását maga Gyulai tiltotta meg.¹ Gyulait Sükeiben az a romantikus szerelem hatotta meg, milyent egykor Sand György regényhősében talált; azért alkalmazta Sükei költői világára Sand szavait, melyekben Lélia ábrándos nyilatkozatára ismerünk.² Joggal helytelenítette tehát levelében Lévay a régi „nyavalygás” feldíszítését s joggal figyelmeztette Gyulait a népies alapú nemzeti költészet új irányára.³ Sokkal inkább uralkodott Gyulai gondolkodásán az új magyar költészet sorsa *Néhány nap Erdélyben* című útirajzában, mikor egyrészt Petőfi szent költői hagyományainak rendkívüli értékeit

¹ A *Hulló csillagokról* szóló bírálatot az Irodalomtörténeti Közleményeknek 1934. évi folyamában (68–72. l.) Papp Ferenc adta ki.

² *Lélia*. Regény Sand Györgytől. Franciából Récsi Emil. 1842. I. 63., 64. l.

³ Lásd Lévay Józsefnek Gyulai Pálhoz 1851. júl. 3-án írt levelét.

mérlegelte, másrészt lelkesedéssel vonta meg Arany költői egyéniségének körvonalait.¹

Még pontosabban tisztázta Gyulai Gernyesze-
gen műbírálataának vezetőeszméit 1852-ben Bajza
összegyűjtött munkáiról szóló tanulmányában,
mellyel máj. 1-én és 9-én az Értesítőbe s a Buda-
pesti Viszhangba köszöntött be. A műbíró önbi-
zalmát jelezte a merészebb írói feladat. Gyulai a
magyar irodalomnak kimagasló egyéniségét bírálta
Bajzában, s kritikájának fejlődését semmi sem
igazolja inkább, mint hogy tárgyához méltónak bi-
zonyult. Mennyit kellett tanulnia, hogy Bajza he-
lyét a magyar irodalom fejlődésében meg tudta je-
löltni, s hogy oly biztossággal kutatta a világiro-
dalmi, főkép német irodalmi hatásokat Bajza írói
és költői pályájában! Mennyit okulhatott saját té-
vedésein, mikor irodalmi mértékét oly tárgyiasság-
gal alkalmazta, hogy az abszolút értékek mellett a
viszonylagosaknak is igazságot szolgáltatott! Még
biztosabban jelölte meg irányelveit, mikor Bajzá-
nak németes jellemű költészetével szemben a né-
pies, magyar, nemzeti költészetet emelte irodalmi
programjává. Ezt a költői irányt védte akkor is,
mikor a népies mellett a művészt követelte, s mikor
a népieskedés túlzásaitól a kivívott nagy elvet fél-
tette. A magány azonban kimélyítheti a műbíró
gondolkodását, de mégsem pótolhatja az irodalmi
élet közvetlen hatását.

Megfelelőbb hatáskört talált Gyulai 1853 ele-

¹ Gyulai Pál: *Erdélyi úti benyomások*. 1921. 21—
26. 1 .

jén a Szépirodalmi Lapokban, nemcsak a különböző rovatokban, hanem a lap szerkesztésében is. Igazában annak a mérsékelt irodalmi pártnak volt leg-harciasabb tagja, mely az ötvenes évek első felében Kemény Zsigmond bárót tekintette fejének. Salamon Ferenc is, mikor 1852-ben először látta ezt a pártot, Kemény, Csengery és Pákh triumvirátusa mellett Gyulaiban és Sükeiben a párt táborkarát ismerte meg.¹ Valóban Gyulai a Szépirodalmi Lapokban a vezető írói egyéniségeknek jellemző vonásaival tűnik fel előttünk. A *Vallomások, szenvedések, víziók* című dolgozatában töprengései és humoros víziói után is a kritika és polémia nagy hasznát hirdette. Bevezető cikkében pedig így szabta meg kritikai munkásságának irányát: „Mi szükségnek tartók és teljes hívei vagyunk azon reformáló mozgalomnak, mit költészetünkben Petőfi, Arany és Tompa, széptanunkban Erdélyi kifejtettek, de elérkezettnek hisszük az időt visszahatást idézni elő kinövései ellen, melyek hovatovább botránnyá fajulhatnak.“ Ugyanezt az eszmét szolgálta Gyulai, mikor Kriza János népköltészeti gyűjteményének néhány gyöngyét mutatta be, s mikor a *Polemikus jegyzetekben* Szelesteyvel vitatkozva, tiltakozott a tájköltészet torzalkotásai ellen. Az eszméhez való hűségét hangoztatta a szerkesztőség búcsúszavában is azzal a kijelentéssel, hogy nem tömjéneztek a népnemzeti elem cafrangjain s külsőségein rágódó költészetnek. Így bontakozott ki mind gaz-

¹ Salamon Ferenc: *Irodalmi tanulmányok*. 1889. VI. és VII. l.

dagabban a Szépirodalmi Lapok munkatársának és segédszerkesztőjének irodalmi elveiben az az eszme, mely már Bajza összegyűjtött munkáinak bírálatában Gyulai törekvéseinek középpontját foglalta el.

Bármily szenvedéllyel küzdött azonban Gyulai a Szépirodalmi Lapokban a népnemzeti költészet jogaiért, az egyoldalúságtól megmentették a költészet valójáról alkotott tisztult fogalmai. Losonczynak költőietlen költeményeiről a népies máz ellenére is lesújtó ítéletet mondott. A *Szikszoói Enyhlapok* bírálatában viszont magasztalással említette Aranyt azért, hogy a népi elemből akarja kifejteni és felvirágoztatni a nemzeti költészetet. Még változatosabban érvényesültek határozott költészet-tani és irodalomtörténeti szempontjai színi bírála-taiban. A színpadon is költészetet keresett s egy balett-előadás ismertetése alkalmával még az ünne-pelt művésznő táncát is azért róttá meg, mert hiány-zott belőle a költészet. A Nemzeti Színház életében is inkább érdekelte a dráma, mint a színelőadás, a drámában pedig főkép a drámai cselekvény, jellem és szerkezet. Rokonzása azért fordult a francia klasszicizmus felé, mert ott mindezt megtalálta. Ponsard-t épen azért dicsérte meg *Pénz és becsület* című vigjátékának előadásakor, mert a francia ro-mantikus iskolával ellentétben elvetette a cselek-vény megriadt folyamát, s mert jellem- és szenvedélyfestéseiben rendkívüli erő hatalmát éreztetete.

Mindezeknek a bírálatoknak erejét megnövelte Gyulainak szinte félelmes vitatkozó tehetsége s rendíthetetlen erkölcsi bátorsága. Nem ismert magas-sabb tekintetet az irodalom érdekénél s érte mindig

kész volt a végsőkig harcolni. Mennyire fáradhatatlan és kíméletlen volt Szelestey támadásában, ki, mint a népies költészet magyarázója az irodalmi vezér szerepében tetszelgett magának! A támadást Szelestey versben és prózában viszonzta ugyan, de Gyulai érvelése és gúnyja megsemmisítő erővel hatott. Gyulai befejezésül szánt cikkében maga is szóvá tette éleseknek nevezett bírálatait és polémiait, csak azt hitte, hogy azokat mindig igazolta a dolyf, a tudatlanság és tehetséghiány, melyek ellen alkalmaztattak. Ily megokolás azonban még inkább felkelthette annak az irodalmi pártnak ellenérzését, melyet Salamon Ferenc irodalmi szélsőbalnak nevezett. Erre a kuszált hatásra célzott Gyulai azzal a szemrehányással is, hogy a Szépirodalmi Lapok megszűnését majdnem az összes pesti lapok káröröme kísérte. Visszatekintve a lefolyt irodalmi harcokra, egyúttal azt is be kellett ismernie, hogy kitűzött célját nem szolgálhatta egészen óhajtása szerint; kritikai eszméinek szabad kifejtését ugyanis hol a cenzúra, hol a hely szűke akasztotta meg.

Ily lehangoló tapasztalatok indították Gyulait az 1853. év második felében arra, hogy a hírlapirodalomtól minél inkább visszavonuljon. Annál vonzóbb színben tűnt fel előtte az a tanulmánytárgy, mely évek óta mind jelentősebb helyet foglalt el irodalmi eszméiben és terveiben. Amint 1851 nyarán erdélyi útirajzában Petőfi költői hagyatékának megbecsülését kötötte a magyar műbírálat lelkére, két év múlva maga vállalkozott a csábító írói feladatra. Először Kecskeméten 1853 augusztusában vagy szeptemberében az Ujabbkori Ismeretek Tára

számára tervezte Petőfi életrajzát. Saját szavai szerint azonban sokkal inkább elmerült a részletekbe, mintsem cikkét a szerkesztő elfogadhatta volna.¹ Ezt az életrajzot szélesítette ki Pesten Petőfi egyéniségének és költészetének rajzává.² A tanulmány 1853 novemberében készült el s Toldy Ferenc folyóiratában, az Uj Magyar Múzeumban, az 1854. évi folyam első és második füzetében *Petőfi Sándor és lyrai költészetünk* címmel jelent meg. A folyóiratnak első vagy januári füzte s benne Gyulai tanulmányának első három része febr. 23-a táján került ki a sajtó alól, a második vagy februári füzetéről s Gyulai tanulmányának második feléről pedig csak ápr. 7-én adott hírt a Pesti Napló.³

Mint Gyulai maga említette, több cél vezette tanulmányában. A rendelkezésére álló adatokból meg akarta írni Petőfi életrajzát, figyelemmel kísérve Petőfi jellemének s költészetének fejlődését, másrészt szólni kívánt Petőfi műveiről s fellépésének irodalmi viszonyairól, valamint a tőle alapított költői iskola torzításairól. A feladat legnagyobb része az irodalomtörténet körébe tartozott s teljesen megfelelt Gyulai lélekelemző s jellemrajzoló

¹ Lásd Gyulai Pálnak Pákh Alberthez 1853. aug. 8-án írt levelét. Nyugat. 1911. 741. l. — Gyulai Pál: *Petőfi szülővárosáról*. Pesti Napló. 1857. 10. (jan. 14.) sz.

² Gyulai vallomása szerint (Szépirodalmi Figyelő. 1862. II. évf. második félv. 1. sz.) ebből a Petőfi-tanulmányból készítette Pákh Albert azt a Petőfiről szóló cikket, mely az Ujabbkori Ismeretek Tárának VI. kötetében a 63–68. lapokon foglal helyet.

³ Pesti Napló. 1854. 44. (febr. 23.), 80. (ápr. 7.) sz.

művészetének. Anyaggyűjtése foggyatékos volt ugyan, de adatait — saját szavai szerint — gondos utánjárással s hiteles forrásokból szerezte; a születéshely kérdését is csak 1857-ben tisztázta.¹ Tulajdonkép célja nem is annyira kimerítő életrajz, mint inkább a költői egyéniség fejlődésének megvilágítása volt; ehhez pedig nagyobb szüksége volt ítéletének átható erejére, mint az adatok tömegére. Valóban Gyulai lélekelemzéseinek finomságával oly biztosan tájékozódott Petőfi szellemének világában, hogy a későbbi kutatók életrajzi adatainak gazdagsága mellett is csak az ő nyomában járhattak. Nem eszményített s egyaránt össze tudta egyeztetni a felültre jellemben a természetességet valamilyes szerepjátszással, a regényes vagy kalandor vágyat a családias érzéssel, a mély erkölcsiséget némi cinizmussal.

Hasonlóképp reális az a rajz, melyben Gyulai Petőfi költészetének korszakos jelentőségét állapította meg. Minél többet foglalkozott Petőfi jellemével, annál biztosabban nyomozhatta ki a költői egyéniségnek határozott jeleit Petőfi költészetében. Bár megvédte hőstét a Heine-utánzás vádjától, műveiben elégtétellel fedezte fel a világirodalom tanulmányozásának nyomait. Petőfi költészetének legnagyobb jelentőségét mégis a népies elem diadalában látta. Így vált tanulmányának szinte vezetőeszméjévé a népies elem, mely Petőfi költői alkotásait s rajtuk keresztül a magyar költészetet tartalomban és külső formában művészbé és nemzetibbé tette.

¹ Pesti Napló. 1857. 10. (jan. 14.) és 25. (jan. 31.) sz.

Még mélyebb értelmet adott Gyulai Petőfi költészetének azzal, hogy az irodalmi fejlődés távlatába állította. E szerint Petőfi valójában azoknak az irodalmi törekvéseknek befejezése, melyek a múlt század első felében a nemzeti szellem fölébredését, majd megerősödését idézték elő.

A pusztai irodalomtörténeti szempontok azonban nem elégíthették ki Gyulait. Sokkal szorosabb kapcsolatban érezte magát a mozgó irodalmi élettel, hogysem saját korának irodalmi jelenségeit figyelmen kívül hagyta volna. Amint tanulmányában Petőfi egyéniségét a róla alkotott nézetek tévedéseivel szemben tisztázta, épügy kötelességének érezte Petőfi eredményeit utánpótlóinak torzításaitól: a házi költészettől s főképp a táj költészettől megmenteni. Tanulmányának utolsó része már a napi irodalmi harcoknak éles visszhangja. Jogos önérzettel hivatkozhatott tehát Petőfinek tett szolgálataira 1855. évi *Szépirodalmi szemléjében* következő kijelentésével: „Hízlelgek magamnak, hogy ez annyira bálványozott s annyira lenézett költő iránt én voltam a legigazságosabb.“

Az a mód, mellyel Gyulai irodalomtörténeti s műbírálati eszméit kifejtette, egész gazdagságában bontakozott ki Petőfiről s az újabb lírai költészetről szóló tanulmányában. Míg Gyulai egyrészt az irodalmi fejlődés alapjait keresve, esztétikai értékeket állapított meg, addig másrészt bírálataiban ítéleteit irodalomtörténeti előzményekkel támasztotta alá. Ennek a reális s történeti szellemű kutatósmódnak előnyeit még inkább kiemelte az a szellemes, epigrammaszerűen kiélezett előadás, mely az egyéni gondolatot minden

árnyalatával együtt tükrözte vissza. Gyulai példaadása annál hatásosabb volt, mert Petőfi költészetének értékelésével a magyar irodalomnak egyik legnagyobb kérdését oldotta meg. Ily értelemben követte Gyulai Kemény Zsigmond bárót, ki néhány évvel előbb kimagasló államférfiúi egyéniségeknek: Széchenyi István grófnak s a két Wesselényi Miklósnak jellemrajzával nyújtott a magyar politikai élet számára tájékozópontokat. Gyulai azonban Petőfi-tanulmányában nemcsak a modern magyar irodalomtörténetírás irányát szabta meg, hanem egyúttal kész fejezeteket hagyott a magyar irodalomtörténet számára, melyeken az utókor már nem sokat változtathat. Petőfi egyéniségének s költészetének rajza felfedezés számba ment. A tanulmány értékét nem szállították le azok a fogyatkozások sem, melyeket Gyulai a Pesti Naplónak 1857. jan. 14-i számában nagyító szemüvegen keresztül ítélt meg. Őt bántotta dolgozatában a szaggatottság, az aránytalanság, az adatok hiányossága, valamint Petőfi utolsó éveinek mellőzése, mindazáltal tanulmánya mind új műbíráloi szempontjaival, mind művészi formájával általános feltűnést keltett.

Toldy Ferenc örömmel jelentette az 1854. évi Új Magyar Múzeum előszavában az új munkatársak között Gyulai Pál csatlakozását; elismerésének legbiztosabb jele mégis az volt, hogy Gyulai tanulmányát azokkal a részekkel együtt közölte, melyek a cenzornak szemet szúrhattak volna. A tanulmány megjelenése alkalmával Lévy is örömét fejezte ki egyik levelében azért, hogy a valódi nagyot saját színében láthatta, s egyúttal Erdélyi János mélt-

tányló szavait is tolmácsolta.¹ A lapok is elismeréssel emelték ki Gyulai cikkét. A Budapesti Hirlap műbírálója kivételes jelenségnek tartotta,² Greguss Ágost pedig azt írta róla, hogy oly kimerítő és mély felfogással írott bírálatot még nem olvasott Petőfi költői géniuszáról és műveiről.³ Greguss véleménye annál nagyobb súllyal esett a latba, mint-hogy Gyulai tanulmányának egyik tárgyát, a népies költészet elfajulását az 1853. évi Pesti Naplónak két decemberi számában ő is szóba hozta.⁴ Még jelentősebben nyilatkozott Greguss rokonérzése az 1854. évi Pesti Naplónak négy áprilisi számában, mikor Petőfi utánczóit Gyulai tanulmányára hivatkozva támadta.⁵ A kortársak ítéletét igazolta az utókor. Két évtized múlva Meltzl Hugó joggal állapíthatta meg, hogy a Petőfi-irodalmat tulajdonképp Gyulai alapította meg.⁶

A nagyjelentőségű tanulmánynak méltó folytatását hasztalan keressük Gyulainak 1854. évi iro-

¹ Lásd Lévay Józsefnek Gyulai Pálhoz 1854. febr. 23-án és szept. 1-én írt leveleit.

² Budapesti Hirlap. 1854. 431. (máj. 28.) sz.

³ Lásd -ss cikkét a Pesti Naplónak 1854. évi 80. (ápr. 7.) számában.

⁴ *Tájékozások újabbkori lantos költészetünk körül. I—III.* Pesti Napló. 1853. dec. 25. és 28-i sz. — Lásd a névtelen szerzőre nézve -ss cikkét a Pesti Napló 1855. ápr. 7-i számában.

⁵ *Tájékozások újabbkori lantos költészetünk körül. IV—VII.* Pesti Napló. 1855. ápr. 26., 27., 28., 29-i sz.

⁶ Meltzl Hugó: *Dr. Gyulai Pál, mint a Petőfi-irodalom megalapítója.* Magyar Polgár. 1876. — Petőfi-könyvtár. IX. füzet. 1909. 81—162. l.

dalmi munkásságában. A Pesti Naplóban közölt dolgozatai közül messzire kimagaslott az a két cikk, melyekben Kemény Zsigmond regényeiről és beszélyeiről, majd Bérczy Károlynak három novelláskötetéről nyilatkozott.¹ Mintha Keménytől tanulta volna az elemzés és jellemzés művészetét, oly bonyolult valóságában fogta fel Kemény regényírói egyéniségét, hogy rajzában maga is a reális jellemzés példáját nyújtotta. Ő méltatta először érdeme szerint Keménynek az idegélet mélységeibe ható léleklátását s nagyarányú, komor világnézetét; ő jelölte ki a magyar regényíró helyét a kornak nagy realista regényírói: Balzac és Thackeray mellett is. Gyulait Kemény regényeiben inkább a realizmus valója, Bérczy Károly novellás köteteiben pedig a novella természete foglalkoztatta. Míg bírálatában számbavette a novellairás eszközeit és határait, valamint a magyar novella változatait, megjegyzéseiből kész elmélet alakult ki. Mindez azonban csak előkészület volt nagyobb szerű műbírálói csatározásaihoz.

Hátra volt még a Petőfi-tanulmányból a végső következtetéseket levonni. Ilyen cél vezette Gyulait a Budapesti Hirlapnak 1855. évi folyamában *Szépirodalmi szemléjében*. Maga mondta benne, hogy azokat a nézeteket, melyeket *Petőfi Sándor és lyrai költészetünk* című cikkében kifejtett, részint alkalmazni, részint megtoldani akarja. A szemle terve csakhamar a Petőfi-tanulmány megjelenése után felbukkant, de csak 1855-ben valósult meg. Szilágyi

¹ Pesti Napló. 1854. 50. (márc. 2.), 171. (júl. 29.) sz.

Ferenc a Budapesti Hirlapnak 1855. jan. 23-i számában jelentette ki, hogy szabad teret engedett lapjában Gyulai Pálnak a magyar szépirodalom bírálatára. Így foglalt helyet Gyulai cikkeinek sora *Szépirodalmi szemle* címmel a 626—629. (jan. 23., 24., 25., 26.), 641, 643—645., 647., 650., 655., 656. (febr. 10., 13., 14., 15., 17., 21., 27., 28.), 657. (márc. 1.), 703., 704., 706. (ápr. 24., 25., 27.), 712., 713., 715., 721., 724., 725. (máj. 4., 5., 8., 15., 19., 21.), 751—758. (jún. 22., 23., 25., 26., 27., 28., 30.) számokban.

Különösen sok félreértésre adott alkalmat az a szerep, mely Gyulaira szemléjének első részében várt, mikor Török Jánosnak, a Pesti Napló szerkesztőjének eljárását: az elvtelenséget, a pártoskodást s a nemzeti hiúság tömjénezését leplezte le. Gyulait azonban tisztán az irodalom érdeke vezette támadásaiban, hiszen Török szerkesztőségének idején Kemény Zsigmond br. politikai írói egyénisége sem érvényesülhetett a lapban, s Csengery is a Pesti Napló átkának tartotta Törököt.¹ Gyulai leginkább azzal magyarázta haremodorát, hogy a Pesti Napló különböző okoknál fogva irodalmi ügyekben tekintélyé emelkedett. Kijelentésével bizonyára arra a benső szövetségre is célzott, mely Török János és Toldy Ferenc között állott fenn. Míg ugyanis Török János tüntetően közölte lapjában Toldy egyetemi előadásait, addig Toldy Ferenc lapja, az Új Magyar Múzeum nem győzte eléggé

¹ Csengery Antal *Hátrahagyott iratai és feljegyzései*. 1928. 451. l.

magasztalni a Pesti Napló szerkesztőjét helyes szempontjaiért, tapintatáért és erélyéért. Gyulai tehát joggal törekedhetett arra, hogy a Pesti Naplót, az egyetlen független magyar napilapot Török János szellemétől megszabadítsa. Csak irodalmi céljainak komolysága és tisztasága adott neki erőt a személy ellen folytatott harcra, s mihelyt értesült a szerkesztőváltásról, saját szavai szerint fel is adta az ostromló polémiát.

Inkább összehangzott Gyulai írói egyéniségével az az elmélyedés, mellyel szemléjének második részében Arany művének, a *Toldi estéjének* irodalomtörténeti jelentőségét tárta fel. Amily fáradhatatlannak mutatkozott a magyar és világirodalmi kapcsolatok kikutatásában, époly megértő lélekkel kísérte nyomon Arany költői képzeletét népies eposzának jellemző tulajdonságaiban: a szoros mondai alaphoz, a naív felfogásban s a művészi alakban. Fejtegetései nemcsak megerősítették Aranyt költői útjának helyességében, hanem egyben-másban, mint a hún mondák költői felhasználásában irányt is adhattak Arany alkotó képzeletének. A hódolat azonban, mellyel Gyulai a legnagyobb magyar eposzköltő lángelméje előtt meghajolt, bensőségesebb volt, mint Petőfi-tisztelete. Saját vallomása szerint előtte Arany egyénisége a valódi költőt képviselte, ki mindig meg tudta őrizni méltóságát. Ezért volt sokkal türelmetlenebb minden ellenvéleménnyel szemben, mely Arany költői nagyságán csorbát ejtett. Mint Aranynak írta, csak a *Toldi estéjének* szépségeit kívánta feltüntetni, de ennél sokkal többet ért el, amennyiben hosszú időre

kijelölte Arany költői egyéniségének helyét a magyar irodalom fejlődésében.

Amint Gyulai igazságot szolgáltatott az újabb magyar költészet két vezéregyéniségének: Petőfi-nek és Aranynak, épúgy fel akarta tárni szemléljének harmadik részében Tompa költészetének erőnyeit és fogyatkozásait. Nagy költői érték-ként emelte itt ki a kedély mélységét, a leírásba vagy az allegóriába olvasztott igaz érzést, de épúgy rámutatott a szerkezet hibáira: a hangulat zavartságára vagy a kikerekítés hiányaira. Gyulai ítélkezésének tárgyiaságát leginkább igazolta az idő, mely épen a Gyulaitól megállapított költői értékeket hagyta érintetlenül Tompa költészetében. Mindazáltal Tompa elfogultságot olvasott ki a *Szépirodalmi szemléből* s baráti körben többször szóvá tette, hogy Gyulai Arany költői nagyságát Arany költőtársainak rovására emelte ki.¹ Gyulai bírálata annál egyoldalúbbnak tűnhetett fel, mert Tompa költészetének legnagyobb jelentőségét, a hazafiúi bánatnak költői kifejezését csak általánosságban érinthette.

Legszorosabban kapcsolódott Gyulai Petőfi-tanulmányának vezetőeszméihez, a *Szépirodalmi szemlé*nek utolsó része, főképp az a szigorú ítélet, mely Petőfi utánzóit: a tájköltőket, valamint Tóth Endrét, Zalárt és Tóth Kálmánt sujtotta. Gyulai nem változtatta szempontjait, csak teljesebben alkalmazta őket. Zalár miatt még Greguss is kapott egy vágást, ki —ss írói jegye mögött elég elisme-

¹ Váczy János id. m. 138. l.

rően nyilatkozott Zalár költeményeiről a Pesti Naplóban.¹ Ha azonban Zalár rá is szolgált a szigorúbb ítéletre, Tóth Endre verskötetének jellemét nem merítette ki a Petőfi-utánzás vádjá. Legnagyobb szenvedéllyel fordult Gyulai Tóth Kálmán költői egyénisége ellen. Benne egyaránt megtalálta Petőfi népies szellemét, világfájdalmas és egyéni szeszélyeit, főképp a genialitás hiú álmait, mely a tanulmány és művészet megvetésével egész iskolát teremtett az irodalomban. Gyulai néhány szóval megemlékezett ugyan szemlájében Tóth Kálmánnak egy-két csinos költeményéről, mint a költői tehetség figyelemreméltó jeleiről, de főgondja az erőszakolt genialitás leleplezése volt, mely mögött izlés helyett nyerseséget, természetesség helyett affektálást, egyszerűség helyett cifrázkodást fedezett fel. Maga Gyulai is elismerte, hogy a megtámadott iskola termékeiben élénkebben emelte ki az árnyék-, mint a fényoldalakat; eljárásának egyoldalúságára főképp az volt mentsége, hogy az uralkodóvá lett szellem veszélyeire akart rámutatni. Műbírálói hivatásának ép azzal adta legbiztosabb jelét, hogy meggyőződésétől semmiféle hatalom, még a gyanúsítás sem térítette el.

A *Szépirodalmi szemle* itt is, ott is visszatükrözte az irodalmi pártküzdelmek izgalmait, jelentősége azonban messzire túlterjed a napi harcok hátárain. Benne Gyulai tovább folytatta a magyar irodalomnak azt az átértékelését, melyet már Pető-

¹ -ss: *Zalár költeményei*. Pesti Napló. 1855. 118. (máj. 24.) sz.

firől s az újabb magyar lírai költészetről szóló tanulmányában megkezdett. Egyrészt kívívta annak az irodalmi reformnak jogait, melyet költészetünkben a népies elem diadala idézett elő, másrészt biztosította a nemzeti költészetnek népies alapon való fejlődését. A műbíráló nagyszerű eredményei fényt vetettek magára a műbírálóra is, ki éles ítélőerejével mindig felfedezte a magyar irodalmi mozgalmak valóját, ki rettenthetetlen bátorságával s rendkívüli írói tehetségével mindig érvényt tudott szerezni meggyőződésének. Az erkölcsi hatás pedig, mely Gyulai műbírálói egyéniségének fényes nyilatkozását követte, egyúttal visszaállította a kritika tekintélyét is irodalmunkban. Ennyiben a *Szépirodalmi szemle* nemcsak Gyulai írói munkásságának, hanem a magyar irodalmi műbírálat fejlődésének is kimagasló pontja.

Gyulai tulajdonkép hat részre tervezte *Szépirodalmi szemléjét*, mégis június végével félbeszakította cikkeinek sorát a Budapesti Hirlapban, bár még a harmadik részt sem fejezte be; a hátralevő három részben akarta a magyar regény-, novella- és drámai irodalmat, valamint a magyar színészetet szemügyre venni. Utolsó cikkének végén is azzal az ígérettel búcsúzott közönségétől, hogy legközelebb *Tanulmány és polémia* címmel két kötetet fog kiadni, melyekbe korábbi kritikai dolgozatait s *Szépirodalmi szemléjének* mind a hat részét fogja összefoglalni. A Vasárnapi Ujság és a Pesti Napló augusztus első felében újra hírt adtak a *Tanulmány*

és *polémia* két kötetéről.¹ E szerint az első kötet Gyulainak Petőfi-tanulmányát s a *Szépirodalmi szemlének* három első részét, a második kötet a *Szépirodalmi szemlének* negyedik, ötödik, hatodik részét, továbbá Katona József és Kántorné életrajzát tartalmazta volna. Ez a hír azonban nem bizonyult valóznak. Gyulai gyűjteménye nem jelent meg, s a *Szépirodalmi szemle* is töredék maradt.

A Budapesti Hirlapban kimondott bátor szó tisztító viharként mozgatta meg a magyar irodalmi életet. Legnagyobb volt a felháborodás a Petőfi-utánczók táborában, de csak gyanúsítani tudtak s a német műbírálat kifosztogatásával vádolták Gyulait.² A Hölgyfutár is sietett jelenteni, hogy avatott toll fogja Gyulai szemléjét s műbíráloi eljárását taglalni, bár a Budapesti Hirlap előre tudta, hogy az irodalmi vita csak Gyulainak fényes győzelmével végződhetik.³ A méltatlankodás legfeljebb azokban a csúfondáros versekben nyilatkozott, melyekből antikritikaként a Divatesarnok is közölt hármat.⁴ A pártizgalom robbant ki Tóth Kálmán és Gyulai párbajában is. A fiatalokkal együtt háborogtak a régibb kornak megtámadott alakjai is. Török János a Magyar Sajtó szeptemberi számaiban kö-

¹ Vasárnapi Ujság. 1855. 31. (aug. 5.) sz. — Pesti Napló. 1855. 1623. (aug. 7.) sz.

² Lásd az Ungarische Post nézetét a Pesti Napló 1855. júl. 2-i számában.

³ Hölgyfutár. 1855. 149. (júl. 3.) sz. — Budapesti Hirlap. 1855. 764. (júl. 9.) sz.

⁴ Alpári: *Egy kis kritikusnak*. Divatesarnok. 1855. 39. (júl. 15.) sz.

zölt becsmérő nyilatkozataival adta ki mérgét.¹ Toldy Ferenc, mint Gyulai is felemlítette, nem válaszolt Gyulai támadásaira, de még Kazinczy Gáborhoz 1855. nov. 5-én írt levelében is bosszúsán jegyezte meg, hogy Gyulai a németországi egyetemeken majd megtanulhatja, mi a népies.² Greguss Ágost is uralkodott magán. Egyik hasonlatát, melyet utána Gyulai is használt, visszakövetelte ugyan, általában azonban csak jó hatást várt Gyulai szemléljétől.³ Legsúlyosabb áldozat volt Gyulai számára Tompa Mihály neheztelése. Tompa még 1855. ápr. 25-én s máj. 1-én azt írta Gyulainak, hogy szívesen várja a megjelenendő bírálatot.⁴ 1855. júl. 15-én azonban Aranyhoz írt levelében ily keserűen céloz Gyulai szemléjére: „Ugy hiszem, becsületemben nem sértett, egyebemet marcangolhatja, ha jól esik neki.”⁵

Legtöbb megértésre számíthatott Gyulai saját irodalmi pártjában, mely régóta követelte már az irodalmi bírálat szigorúságát. Mily örömmel fogadhatták a *Szépirodalmi szemlét* Erdélyi János és Lévy, kik 1854. szept. 1-e táján csak azt sajnálták,

¹ Magyar Sajtó. 1855. 57. (szept. 7.), 59. (szept. 11.), 60. (szept. 12.) sz.

² Lásd Toldy Ferencnek Kazinczy Gáborhoz 1855. nov. 5-én írt levelét a M. T. Akadémia levéltárában.

³ -ss: *Zalár költeményei*. Pesti Napló. 1855. 118. (máj. 24.) sz.

⁴ Lásd Tompa Mihálynak Gyulai Pálhoz 1855. ápr. 25-én s máj. 1-én írt leveleit a Nemzeti Múzeum kézirat-tárában.

⁵ Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. III. 1888. 382. l.

hogy Gyulai és író barátai nem tudtak az irodalmi életben olyan hatást kifejteni, mint amilyenre erejük jogosította őket!¹ Erdélyiről maga Kemény Zsigmond br. állította ki a bizonyítványt, hogy mennyire örvendett Gyulai cikkeinek.² Kazinczy Gábort is fellelkesítette Gyulai műbírálói tevékenysége, s Lévay útján arra kérte Gyulait, hogy töltsé nála, Bánfalván a nyári iskolai szünetet s ott készítse el kritikai dolgozatainak gyűjteményét.³ Kemény Zsigmond br. szerkesztői nyilatkozatában jelentette ki, hogy Gyulai cikkei legjobb irodalmi termékeink közé tartoznak, míg ellenfelei okok helyett csak piszkolódással feleltek az alapos fejtegetésekre. Csengery és Pákh együttérzését a Pesti Naplóban és a Vasárnapi Ujságban azok az ajánló sorok jelezték, melyek Gyulai kritikai dolgozatainak gyűjteményes kiadásáról adtak hírt.⁴ Dudumi Demeter, a magyar érzésű, német író, a pesti irodalmi és művészeti viszonyokról írt rajzában egyik 1855. évi júliusi levelét szánta Gyulai műbírálói fellépésének méltatására.⁵ Hogy Gyulai szemléje Arany Jánost is izgalomba hozta Nagykőrösön, azt bizo-

¹ Lásd Lévay Józsefnek Gyulai Pálhoz 1854. szept. 1-én írt levelét.

² Lásd Kemény Zsigmond br. szerkesztői jegyzetét a Pesti Napló 1855. szept. 13-i számában.

³ Lásd Lévay Józsefnek Gyulai Pálhoz 1855. júl. 7-én írt levelét.

⁴ Pesti Napló. 1855. 1623. (aug. 7.) sz. — Vasárnapi Ujság. 1855. 31. (aug. 5.) sz.

⁵ Dudumi Demeter: *Pester Briefe über Literatur, Kunst, Theater und gesellschaftliches Leben*. 1856. 17—21. l.

nyitották Aranynak Tompához és Szász Károlyhoz 1855. júl. 1-én írt levelei. Aranyt bántotta a nehez-
telés, melyet a Gyulaitól megtámadott költők vele,
a magasztalt költővel szemben is éreztettek. Mind-
azáltal ha Tompához írt levelében Gyulai ítéletét
szigorúnak tartotta is, ismerve Gyulai jellemét,
— saját szavai szerint — esküt mert volna tenni,
hogy Gyulai saját meggyőződését követte bírála-
taiban. Arannyal tartott költő tanítványa, Tisza
Domokos is, ki Gyulait férfias fellépéséért mint
szabadító szellemet üdvözölte levelében.¹

Az ellentétes nézetek forratagában Gyulai éle-
tének irányát műbírálói becsvágya szabta meg. Még
szept. 12-i hírlapi nyilatkozatában is legközelebbi
tervei között emlegette műbírálati dolgozatainak
gyűjteményes kiadását.² Úgy tetszik, mintha gyűj-
teményébe akarta volna beleilleszteni azokat a színi
bírálatokat is, melyeket 1855 második felében mint a
Pesti Naplónak rendes munkatársa s az új szer-
kesztőnek, Kemény Zsigmond bárónak lelkes híve,
a Nemzeti Színház előadásairól írt. Figyelmét kü-
lönösen lekötötte az a drámaírás, mely a francia
romantikusoknak s magyar tanítványuknak, Szig-
ligetinek hatása alatt a magyar színpadot is meg-
hódította. Ennek megbírálására adott neki alkal-
mat Barrière és Thiboust darabja: *A márványhöl-
gyek*, Dumasnak *Lelkiismeret* című drámája, Szig-

¹ Lásd Tisza Domokosnak Gyulai Pálhoz 1855. júl.
17-én írt levelét a Nemzeti Múzeum kéziratgyűjteményében.

² Gyulai Pál: *Felszólítás Török Jánoshoz*. Pesti
Napló. 1855. 68. (szept. 12.) sz.

ligeti színműve: *Diocletían* és ifj. Dumasnak *Divathölgyek* című vígjátéka.

Leginkább foglalkoztatta Gyulait a dráma elmélete Szigligeti *Diocletíanjáról* írt bírálatában, úgyhogy egy év múlva Egressy Gáborral folytatott vitájában is ezt jelölte meg, mint saját nézeteinek legteljesebb összefoglalását. Mint *A márványhölgyekben*, épúgy Szigligeti *Diocletíanjában* sem talált igazi tragikus hőst; ott csak szerencsétlen áldozatot, itt pedig igen gyöngé, bűnbánó embert látott. Velük szemben az igazi tragikus hős Gyulai szerint jeles vagy nagyszerű, vonzó vagy megdöbbentő tulajdonaival meghódítja részvétünket, kesztyűt dob a világrendnek, majd felidézi maga ellen a nemezist és megbukik a nélkül, hogy eltörpülne. Mennyire meglátszik e meghatározáson, sőt a meghatározás fogalmazásán is Kemény Zsigmond br. *Eszmék a regény és a dráma körül* című tanulmányának hatása!¹ Kemény Zsigmond br. esztétikai nézetét értékesítette Gyulai akkor is, mikor az újabb francia drámaírókat azért róttá meg, mert regényanyagot szorítottak drámai formába. Így bizonyította a *Divathölgyek* bírálatában: mennyivel könnyebben érhetne volna el ifj. Dumas költői célját regényben, mint drámában. A regényben inkább sikerült volna egy társadalmi osztály rajza, s jobban érvényesültek volna a határozatlanabb körvonalú jellemek is. Valóban Kemény eszméi szinte Gyulainak drámaelméleti fejtegetéseiben tárták ki gazdag tartalmukat.

¹ Szépirodalmi Lapok. 1853. 6. (jan. 20.), 7. (jan. 23.), 8. (jan. 27.), 9. (jan. 29.) sz.

A tragédiának rajongó tisztelete vezette Gyulait nagyszerű tanulmánytárgyaihoz: Katona Józsefhez, a legnagyobb magyar tragédiaíróhoz s Kántornéhoz, a fényes tehetségű tragikus színésznőhöz, kiknek életrajzát kritikai dolgozatainak gyűjteménye, a *Tanulmány és polémia* számára akarta megírni. A szép tervek azonban egyelőre nem valósulhattak meg. Szeptemberen túl a pesti lapok is hallgattak Gyulai műbírálati dolgozatainak gyűjteményes kiadásáról. Ekkor már Gyulait inkább elfoglalták berlini tanulmányútjára való előkészületei, mint szenvedélyes irodalmi harcainak izgató emlékei. A félbemaradt műbírálati tervek azonban későbbi idők irodalmi alkotásaiban új jelentőséggel kerültek felszínre.

III.

A szabadságharcra következő hat év új korszakot jelent a magyar irodalmi műbírálat történetében. Belőle világító toronyként magaslik ki Gyulai műbírálati egyénisége, hogy az egész korszakra jellemző fényt vessen.

A módszert, melyet Gyulai oly szemképráztató művészettel alkalmazott műbírálataiban, az irodalomtörténet szolgáltatta. Maga megvallotta, hogy ítéleteit a világirodalom legkiválóbb alkotásainak tanulmányozására építette. Másrészt az irodalmi jelenséget mindig valamely történeti fejlődés távlatába állította; ezért kutatta az irodalmi mozgalmak multját s ezért rajzolta annyi szeretettel a költői mű mögött a költői egyéniséget. Hogy Gyulai tisz-

tában volt módszerének jellemével, annak többször adta tanújelét. Mikor Erdélyi Jánosnak Szépirodalmi Szemléjét Petőfiről mondott túlságosan szigorú ítéletéért kárhoztatta, megjegyezte, hogy Petőfi bírálójának merev műfilozóf helyett többször kellett volna műtörténésznek lennie.¹ Saját szavai szerint pedig — Greguss Ágostot is inkább tudta volna méltányolni, ha Greguss a műbölcsész merev rendszerét elvetve, megpróbálta volna a műtörténeti eljárást.² Gyulait azonban sokoldalú feladataiban inkább vezette a kiművelt ízlés, mint valamely kiesztelt rendszer, s műbíráló módjában is több volt a művészet, mint a merev elmélet. A világirodalmi tanulmányok s a belőlük levont elvek megszerezték műbírálatainak a tárgyiasságot, az ízlés finomabb árnyalatai s a lélektani elemzés gazdag eszközei pedig az egyéni varázst.

A költészettani elvek, melyeket Gyulai követett műbírálataiban, már eredetüknél fogva különböző költői irányokat egyeztettek össze. Mily romantikus lelkesedéssel nevezte Gyulai még *Szépirodalmi szemléjében* is a költészetet második isteni kijelentésnek, mely az élet nagy ellentmondásaival békíti ki bennünket!³ S amint 1850-ben a Pesti Röpívek első számában a romantika érdeméül rótta fel a ter-

¹ Gyulai Pál: *Petőfi Sándor és lírai költészetünk*. (Kritikai dolgozatok. 1908. 32. l.)

² Gyulai Pál: *Szépirodalmi szemle*. III. (Kritikai dolgozatok. 1908. 111. l.)

³ Gyulai Pál: *Szépirodalmi szemle*. III. (Kritikai dolgozatok. 1908. 138. l.)

mészetnek s a népies elemnek megbeesülését,¹ ép-
 úgy romantikus vonás későbbi műbírálati eszméi-
 ben is a lángész és népköltészet iránt érzett tiszte-
 lete. A lángelmét ritka tüneménynek tartotta s
 benne a költészet örök törvényeinek képviselőjét
 látta, úgyhogy *Szépirodalmi szemlájében* védekez-
 nie is kellett azon vád ellen, mintha csak a lángel-
 mék elégítenék ki.¹ Még inkább hatalmába ejtette
 Gyulainak egész gondolatvilágát az a naív költői
 szellem, mely a népköltészetben nyilatkozott. Ő ál-
 lapította meg legpontosabban a népies elemnek je-
 lentőségét és határait a műköltészetben, s a nép-
 nemzeti költészet érdekében folytatott győzelmes
 harcai a műbírálat reformjának alapjelmét adták
 meg. Mindezeket a romantikus elemeket szigorú
 esztétikai követelmények ellensúlyozták Gyulai mű-
 bírálataiban. Bármennyire elismerte a tehetség és
 a lángelme jogait, épannyira megkövetelte a költő-
 től a tanulmányt, azt, hogy az életnek, saját lelki
 világának rejtelseibe s a világirodalom nagy szel-
 lemeinek eredményeibe vizsgáló tekintetet vessen.
 Különösen komolyan vette a költői alkotás belső
 és külső formájára vonatkozó s a műfajok termé-
 szetéből folyó szabályokat; ezért kívánta a drámá-
 ban az igazi drámai hőst s a drámai egységet. Ép-
 így tartózkodott a népies költői iskola túlzásaitól
 is s épenséggel nem óhajtotta, hogy költészetünk
 a népköltészeti hagyományok eszmekörére s érzés-

¹ Lásd Dobsa Lajos *Marquis Brumonjának* bírá-
 latát a *Pesti Röpívek* I. (okt. 6.) számában.

² Gyulai Pál: *Szépirodalmi szemle*. III. (*Kritikai
 dolgozatok*, 1908. 146. l.)

világára szorítkozzék. A két szempont egyesítését jelentette Gyulai törekvéseiben a költészet népies szellemű megújításának, más szóval a nemzeti költészet megteremtésének gondolata. Egyre erősödő hévvel szállott síkra a műbíráló Gyulai az emberi életnek valószerű ábrázolásáért is. Kemény regényeiről szóló, 1854. évi bírálata már egészen a modern realizmus mellett való állásfoglalás, amennyiben Keménynek a magyar regényírók között leginkább a szenvedélyek hű festése miatt biztosította a legkitűnőbb helyet.

A módszer s az esztétikai elvek mellett a műbírálat reformját épűgy jellemezte a meggyőződés ereje is, mely a lélek mélyéből tört elő s átjárta Gyulai ítéleteit. Gyulai nem szégyenlette megvallani, hogy neki az irodalomban határozott rokon- és ellenérzései vannak, sőt kötelességének tartotta ez érzéseknek kifejezést adni, bár a személyeskedést, mint minden magánérdeket törekedett a költészet szentélyétől távol tartani. Ezért alakultak át műbírálatai könnyen polémiákká. Ha az irodalomtörténet eszközeit használta is, nem pusztán irodalomtörténetet akart írni; a megtámadott irodalmi jelenségben annyira az árnyékoldalakat látta, hogy valamelyes egyoldalúságtól nem tudott s nem is akart szabadulni. Ennek az egyéniség belső erőitől mozgatótt műbírálatnak lényeges alkotórésze volt Gyulainak művészi értekező prózája. Gyulai a nyelvújítás eredményeit a magyar nyelv szellemével egyeztetette össze, az idegenszerűségeket magyaros szófűzéssel cserélte fel, a régi értekezések nehézkes körmondatait pedig könnyed, de biztos szerkezetű

mondatokká alakította át. Előadásmódjának fő erénye a világosság volt, de volt benne erő a szenvedély kifejezésére és gyöngédség a lírai hangulatok éreztetésére. Ezzel a nemzeti szellemű s egyéni értekező stílussal fejezte be Gyulai azt a munkát, mely hosszú időre megjelölte a magyar műbírálathoz fejlődésének irányát.

Az eredmény, mely Gyulai nevéhez fűződik, nem pusztán az ő műve; joggal kérhetnek belőle részt mindazok, kik előtte s vele egy időben a magyar műbírálathoz kérdéseit megvitatták. Mennyire belejátszhatott Gyulai műbírálói terveibe Sükei Károlynak az az 1853-ban kifejtett tanácsa is, hogy a magyar kritika Petőfi és Arany műveire támaszkodva, állapítsa meg a népköltészet elméletét s úgy vegye fel a harcot a népiesség epigonjaival!¹ Még bonyolultabb, de époly jellemző Gyulainak kiváló műbíráló társaival való kapcsolata.

Azokban az években, melyekben Gyulai a magyar irodalmi műbírálathoz terén a vezető szerepet mindinkább átvette, a magyar irodalom jelenségeit Toldy Ferenc, Greguss Ágost és Salamon Ferenc bírálták a Pesti Naplóban s a Budapesti Hírlapban. Toldy Ferenc, kinek egyetemi előadásait a Pesti Napló 1853-tól 1855-ig rendszeresen közölte, nagy érdemeket szerzett magának a magyar költészet multjának feltárásával; mivel azonban a fejlődés történetében Kazinczy korát tette meg költésztünk aranykorának s azon túl csak epigonokat ta-

¹ Sükei Károly: *Kritika és művészet. II.* Szépirodalmi Lapok. 1853. 16. (febr. 24.) sz.

lált, elfogultságaért méltán kihívta maga ellen Gyulai támadását.¹ Toldy irodalomtörténeti értékeléseit tulajdonképp Gyulai ítéletei tetőzték be. Toldyval osztozott a mult csodálatában Greguss is, amennyiben a Pesti Naplónak *Jeles íróink csarnoka* című gyűjteménye számára ő írta a legtöbb életrajzot s bennük nagyrészt Toldy szellemében dicsőítette a letűnt korokat. Greguss azonban, mint a magyar irodalmi élet bírálója, közelebb állott Gyulaihoz; vele együtt rőtta meg a népies költészet túlzásait, sőt Tóth Kálmán költészetének szigorú elemzésével meg is előzte őt.² Mindazáltal több eltérés volt köztük. Gregusst irodalombölcseleti elvei s szigorú erkölcsi szempontjai többször megtévesztették, mikor Gyulai kiművelt ízlésével mindig megtalálta a helyes utat. Így látott Greguss lantosköltészetünknek 60 éves fejlődésében egészen mesterkelt fokozatokat, míg Gyulai ugyanabban a korban a nemzeti érzés felébredését s megerősödését bizonyította.³ Így ítélte el Greguss rideg szigorúsággal ifj. Dumas költői alakját, Gauthier Margitot, míg Gyulai a hiányok mellett látta az érdemeket is.⁴ Még bensőbb szálak kötötték össze Gyulait Salamon

¹ *Toldy Ferenc egyetemi előadásaiból.* Nyolcadik előadás. Pesti Napló. 1854. 176. (aug. 3.) sz.

² *Tájékozások újabbkori lantos-költészetünk körül.* VI. Pesti Napló. 1854. 97. (ápr. 28.) sz.

³ *Tájékozások újabbkori lantos költészetünk körül.* I. Pesti Napló. 1853. 1139. (dec. 25.) sz. — Gyulai Pál: *Petőfi Sándor és lyrai költészetünk.* (Kritikai dolgozatok. 1908. 37—40. l.)

⁴ Greguss Ágost *Tanulmányai.* II. 1872. 31. l. — Gyulai Pál: *Dramaturgiai dolgozatok.* I. 1908. 62., 110. l.

Ferencsel, ki 1854-ben lépett fel mint a Budapesti Hírlap műbírálója. Mindketten ugyanahhoz az irodalmi párthoz tartoztak. Salamon azonban egy árnyalattal szigorúbb híve volt az irodalmi realizmusnak, mint Gyulai, másrészt kiváló műbíráló barátját sem az esztétikai elemzés, sem az előadás művészetében nem érte utol.¹

A tűnő évekkel megváltozott Gyulainak s Erdélyi Jánosnak irodalmi viszonya is, s a tanítvány és mester nemes értelemben vett vetélytársakká váltak. Körülbelül így állottak egymás mellett 1855-ben is, mikor Erdélyi részben Gyulai *Szépirodalmi szemléjének* hatására *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* című tanulmányát megírta s a Pesti Naplóban közzétette.² Mindkét író nagyrészt ugyanabban a tárgykörben mozgott. Erdélyi tárgyának, az 1830-tól 1855-ig terjedő szépirodalomnak ugyanis legfontosabb mozzanata épen a Petőfi, Arany és Tompa nevéhez fűződő irodalmi reform, mely Gyulait foglalkoztatta *Szépirodalmi szemléjében*. Még nagyobb rokonság mutatkozik a két író műbírálói eszméiben. Erdélyi ugyan Toldy és Gyulai szellemi párbajában mint a két szélsőség felett álló bírói hatalom akart ítélkezni,³ tulajdon-

¹ Salamon Ferenc: *Irodalmi tanulmányok*. I. 1889. VII. 1. — Várdai Béla: *Salamon Ferenc esztétikai munkássága*. (Salamon Ferenc: *Dramaturgiai dolgozatok*. I. 1907. 3—74. l.)

² Pesti Napló. 1855. 69. (szept. 13.), 74. (szept. 19.), 75. (szept. 20.), 79. (szept. 25.), 83. (szept. 29.), 97. (okt. 16.), 102. (okt. 22.), 108. (okt. 29.), 118. (nov. 10.), 121. (nov. 14.), 130. (nov. 24.) sz.

³ Erdélyi János *Kisebb prózái*. II. 1865. 5., 31. l.

kép azonban csak Gyulait igazolta, hiszen Petőfiben és Aranyban ő is a magyar költészet fejlődésének legmagasabb csúcsait fedezte fel. Joggal jegyezhetette meg róluk Kemény Zsigmond br.: „Néhány kiindulópont, amiben eltérnek.”¹ Leginkább elválasztja őket egymástól kutatásuk módja. Erdélyi a magyar irodalom életét is azokba a fokozatokba akarta beleerőltetni, melyeket német mestere, Hegel állapított meg a műszellem fejlődésében, de legállandóbb eredményeit ő is azzal az irodalomtörténeti módszerrel érte el, melyet Gyulai oly gazdagon fejlesztett ki bírálataiban. Jellemzően mondhatta azért róla Beöthy Zsolt, hogy műböleselői és műbírálói álláspontja mind jobban és jobban azt érezteti velünk, mi maradt meg a hegeli esztétika büszke rendszeréből.² Amint Gyulai saját egyéniségének útjait követte műbírálói eszméinek kifejtésében, épúgy kifejezésmódja is megőrizte egyéni művésziességét Erdélyinek gyakran tömött s nehézkes stílusával szemben.

Az eszméket, melyekért Gyulai küzdött műbírálataiban, hódító fénnnyel vonták be az értük küzdő különböző írói egyéniségek; az eszmék diadalát mégis elsősorban Gyulai tudása, ízlése és erélye vívta ki. A nagy irodalmi mozgalomnak ő volt vezető szelleme s társaival együtt a magyar irodalmi műbíráltnak olyan mélyreható átalakulását valósította meg, minőt a szépirodalomban Petőfi és Arany idéztek elő.

¹ Lásd Kemény Zsigmond br. szerkesztői jegyzetét a Pesti Naplónak 1855. évi 69. (szept. 13.) számában.

² Beöthy Zsolt: *Erdélyi János emlékezete. (Romemlékek. I. 1923. 316. 1.)*

KÜLFÖLDI TANULMÁNYOK ÉS ÉLMÉNYEK

A mult század ötvenes éveinek első felében már egészen határozott vonásokkal állott Gyulai Pál költői és írói egyénisége a magyar közönség előtt. Költeményeiből hódítóan bontakozott ki mély kedélyelete, novelláiból művészi lélekelemzése, bírálataiból éles ítélete; erkölcsi bátorsága előtt pedig ellenfelei is meghajoltak. Az összefoglaló képből leginkább hiányzott a széles szellemi látókör, melyet rendesen a nagy világban való körültekintés szerez meg a jellemnek. Erre célzott Gyulainak kérlelhetetlen ellenfele, Török János is, mikor 1855. évi, kíméletlen irodalmi vitájában azt hánytorgatta, hogy Gyulai Magyarországból is alig ismer egyebet azon az úton kívül, melyen Pestre került.¹ Gyulai maga is tisztában volt műveltségének fogyatkozásaival, azért örömet vállalkozott a főúri nevelő szerepére, mely épen látókörének tágítására nyújtott kitűnő alkalmat.²

¹ Magyar Sajtó. 1855. 60. (szept. 12.) szám.

² A fejezethez tartozó részletes jegyzeteket lásd Papp Ferencnek *Gyulai Pál külföldi tanulmányai és élményei* című értekezésében. Budapesti Szemle. 224. k. (1932.) 340—366. l.

Mikor Nádasdy Lipót gr. és neje, Forray Júlia grófnő 1855 őszén legidősebb fiúk, a külföldi egyetemekre készülő Tamás gróf mellé kíséret kerestek, választásuk Gyulaira esett. Az előkelő szülők bizalma Gyulait is meglepte; azért írta néhány hónap múlva a grófnénak: „Excellentiád engem alig ismerve s inkább csak mások ajánlatára oly nagy-szerű bizalommal tisztelt meg, melyet nem érdemlek, de melyet igyekezni fogok megérdemelni“. A grófné viszont azzal okolta meg a választást, hogy bízott azokban, kik Gyulait előtte dicsérték, másrészt saját anyai szívének sugallatára hivatkozott, mely Gyulai mellett tett hitet.¹ Gyulai ajánlói közül főkép Eötvös József br. volt döntő hatással a grófi pár elhatározására. Benne a gróf, kit a szabadságharc támogatásáért az önkényuralom fog-ságra ítélt, inkább a nemzeti ügynek hivatott védő-jét becsülte nagyra, míg a grófné, az irodalomnak finom ízlésű barátja, inkább a fennkölt gondolkodású költőt tisztelte.² Eötvös József br. nemes szabadelvűsége símíthatta el a katolikus grófi család hite s a nevelő protestáns volta között levő ellen-

¹ Gyulai Pálnak Nádasdy Lipót grófhoz és Nádasdy Lipótné grófnéhez küldött leveleit Marczali Henrik adta ki a Nyugatnak 1923. évi 8., 9., 13., 14. és 1924. évi 2. számaiban. Lásd itt Gyulai Pálnak Nádasdy Lipótné grófnéhez 1855. nov. 10-én írt levelét, valamint a Nemzeti Múzeum kéziratárában Nádasdy Lipótné grófnénak Gyulai Pálhoz dec. 14-én írt s 1855-ből származó levelét.

² —h—: *Gróf Nádasdy Lipót*. Vasárnapi Ujság. 1873. 15. sz. — Ö—: *Gróf Nádasdy Lipótné sz. Forray Júlia grófnő*. Vasárnapi Ujság. 1864. 3. sz.

tétet is. Toldy Ferenc szintén azt állítja 1855. nov. 5-i levelében, hogy Eötvös József br. volt Gyulai közbenjárója a grófi családnál.¹ Ide mutat Gyulainak Csengery Antalhoz írt első berlini levelében a következő önérzetes kijelentés is: „Annyi bizonyos, hogy Eötvös nem fog szégyent vallani velem”.²

A családi tanács Nádasdy Tamás gr. egyetemi tanulmányainak színhelyéül Berlint szemelte ki, valószínű, mint olyan szellemi középpontot, mely ellen a bécsi kormánynak sem lehetett kifogása. Nádasdy Tamás gr. és Gyulai a lapok jelentése szerint 1855. okt. 25-én indultak el berlini útjukra. A pesti élettől való megválást Gyulai számára megkönnyítette az a ferde helyzet, melybe műbíráói munkássága 1855 folyamán sodorta. Annál kecsgetőbbnek tűnt fel az a remény, hogy egyéniségének kiművelésére Berlinnek minden előnyét felhasználhatja. Ily értelemben nyilatkoztak vállalkozásáról a pesti lapok is. A Pesti Napló különösen nagy szeretettel mérte fel azt a hasznot, melyet Gyulaira nézve a tudományos életnek egyik fényes színhelyén való tartózkodás s a tudomány kiváló képviselőivel való érintkezés jelent.³

Mindazáltal Gyulait semmi sem tudta volna rábírní, hogy berlini életét pusztán saját szempontjából rendezze be. Nevelői tisztét oly emelkedett erkölcsiséggel fogta fel, mintha érzéseit a gyerme-

¹ Lásd Toldy Ferencnek Kazinczy Gáborhoz 1855. nov. 5-én írt levelét.

² Lásd Gyulai Pál és Csengery Antal levelezését. Budapesti Szemle. 1923. évi 194. k. 21. l.

³ Pesti Napló. 1855. 105. (okt. 25.) sz.

kéért aggódó anya önzetlensége nemesítette volna meg. Mily életre-halálra szóló komolyság nyilatkozott Csengeryhez Berlinből írt első levelében is ebben a kijelentésében: „Tamás gróf iránti kötelességeimhez hű leszek és csak a legkényszerítőbb esetben fogok szakítani.“ Máskor még inkább átérezte feladatának költőiségét s a grófnéhoz 1856. jan. 18-án írt levele szerint szerette volna, ha oly anya szeméből, mint a grófné, ki annyira szereti fiát, Tamás gróf a bánatnak egyetlen könnyét se facsarja ki.

Pesten Gyulai sokat hallott Tamás gróf betegeskedéséről és könnyelműségéről, sőt némelyek azzal rémítették, hogy a fiatal gróft betegen s néhány ezer forint adóssággal fogja hazakísérni. A hír nem bizonyult valónak, de Gyulainak minden lélektani ismeretére szüksége volt, hogy a nála tíz évvel fiatalabb ifjúra irányító hatással lehessen. A 18 éves Tamás gróf nyílt, nemes szívű ifjú volt, de akaratereje még nem edződött meg, úgyhogy szenvedélyes természete hamar könnyelműségre ragadta. Amily könnyen vált önbizalmatlanná, époly gyorsan ingerelte dacra a korlátozottság iránt érzett ellenérzése. A helyzet nehézségét még inkább növelte Nádasdy Lipót gr. azzal, hogy miután fiát Berlinben elhelyezte, szép havi pénzt biztosított ugyan neki, de a pénztárt Gyulainál hagyta s őt bízta meg a legfontosabb kiadások vezetésével. Gyulai többször elismerte, hogy Nádasdy Lipót gr. igazán bőkezűen rendelkezett a berlini élet szükségleteiről, de gondjai azonnal megszorodtak, mihelyt Tamás gróffal kettesben maradt.

A berlini egyetem anyakönyve szerint Nádasdy Tamás gr. és Gyulai 1855. okt. 31-én iratkoztak be az egyetem hallgatói közé.¹ Mindketten a jogi szakon Rudorff és Keller tanárok előadásait hallgatták. A napnak nagy részét az egyetemen töltötték el, de Tamás gróf napról-napra jobban únta a jogot, s Gyulai is csak kötelességből folytatta jogi tanulmányait, úgyhogy alapos kétségei voltak Tamás gróf jogi ismereteinek értéke iránt. Tamás gróf idejét azonkívül jól lefoglalták vívó-, ének- és zeneleckéi, francia és német órái, majd társadalmi kötelességei, amennyiben gyakran megfordult az előkelő világ szalonjaiban estélyeken és bálokon, sőt figyelmet ébresztett az udvari fogadáson s a királyi ebéden is. E mellett azonban Tamás gróf kelletténél többször élvezte a Kroll-vigadónak nem legválogatottabb mulatságait, majd meg oly nő érdekkörébe került, kitől Gyulai mindenáron meg akarta szabadítani. Megzavarta Tamás gróf Gyulai számításait költekezésével is, mikor egy jelmezbálra drága jelmezt akart magának készíttetni, vagy mikor előkelő barátait hívta meg ebédre.

Mindezekben az esetekben Gyulai a nevelés igazi mesterének bizonyult, ki a művész biztosságával hajlította a fejlődő jellemet. Amit nem ért el szellemi felsőbbbségével, azt szeretetreméltó kedélyével biztosította. A szigorú ellenőr szerepénél többre becsülte azt a baráti viszonyt, mely közte és Tamás gróf között napról-napra bizalmasabbá vált. Ha va-

¹ Lásd az 1856. évi augusztusi távozási bizonyítványok füzetének 1144. és 1146. lapjait a berlini egyetemi levéltárban.

lamit nem helyeselt, rendesen nem mondott azonnal ellent, inkább törekedett a kérdéses tárgyat más szempontból megvilágítani és nem mindig siker nélkül. Ily módon vette rá Tamás grófot egy szombat este, hogy a Kroll-bál tervét elejtve, otthon maradjon s Berlinben tanuló honfitársait lássa magánál teán. Így szoktatta le barátját a túlzott borivásról is. Egy ideig ivott vele, sőt valósággal elitta előle az üveg tartalmát, mikor azonban látta nála a bor hatását jelentkezni, lefektette, úgymint Tamás gróf a következő napon maga jelentette ki, hogy a bort örökre megutálta. Ha kellett, tudott Gyulai érlyes is lenni, bár a gúnytól lehetőleg óvakodott. Ha érvei már nem hatottak, az ifjú grófot saját körének, az előkelő világnak egyik-másik alakjával próbálta helyes útra téríteni. Gyulai nevelésmódjának változatai és eredményei jellemzően tűnnek elő azokból a levelekből, melyekben Gyulai neveltjének szüleit, főképp Nádasdy Lipótné grófnét értesítette berlini életükről. Amennyire őszinte akart lenni a levélíró a gyermeke iránt érdeklődő anyával szemben, épúgy talált mindig mentő vagy enyhítő szót fiatal barátjának tévedéseire és gyöngeiségeire.

Az az odaadó figyelem, mely Tamás gróf testi és lelki életének minden mozzanatára kiterjedt, nem lehetett eredménytelen. Az eredményt maga Gyulai állapította meg az első egyetemi félév végén Nádasdy grófnéhez intézett levelében. Bár elismerte, hogy Tamás gróf nagyobb szorgalmat fejthetett volna ki jogi tanulmányaiban, mégis megnyugtatta, hogy egyetemi tanárai „sehr fleissig“ érdemjegyet

adtak neki félévi bizonyítványában. Még nagyobb érdemül róttá fel azonban Tamás grófnak, hogy erkölesileg oly szépen viselte magát, mikor sem szigorú felügyelet, sem félelem nem korlátozta, s mikor egyedül szülei iránt érzett szeretete adott tetteinek irányt. Gyulai legfeljebb annyiban tévedt, amennyiben azt írta Nádasdy grófnénak, hogy neki igen csekély része van Tamás gróf eredményeiben. A grófné kénytelen is volt válaszában ezt az állítást az igazi érdem szerénységének tulajdonítani. Úgy látszik, Nádasdy grófot és nejét is kielégítette az elért eredmény, s valószínű, elismerésük jeléül engedtek Tamás grófnak és Gyulainak a két egyetemi félév közé eső szünetben hosszabb utazást. Tamás gróf Brüsszelbe vágyódott, de Gyulainak az ott levő magyar menekültek és Párizs közelsége miatt aggodalmai voltak, azért inkább tanácsolta a hamburgi, kiel, esetleg koppenhágai kirándulást. Utóbb mégis a párizsi út terve került előtérbe, s Gyulai nagy körültekintéssel rendezte meg az utat. Márc. 24-én érkeztek Párizsba s 14 napot töltöttek ott. Párizs mindkettőjüket elragadta, Gyulai azonban betegsége miatt a Hôtel des Étrangers-ben néhány napig az ágyat, néhány napig a szobát őrizte, úgyhogy számadásaiban ismét Tamás grófnak 290 forintnyi többkiadását kellett mentetgetnie.

A második egyetemi félév époly örömmel és bajokkal folyt le s époly eredményekkel végződött, mint az első; a különbség legfeljebb az volt, hogy Tamás gróf Rudorff tanár mellett Richthofen tanár előadásait hallgatta. A berlini egyetem anyakönyve szerint Nádasdy Tamás gr. és Gyulai Pál

távozási bizonyítványait 1856. aug. 5-én állították ki. A két egyetemi hallgató ekkor vett búcsút Berlinton. A pesti lapok aug. közepén már jelentették is, hogy Gyulai Pál hosszas távollét után a napokban tért vissza Berlinből.¹

A legszebb jutalom Gyulai számára annak a tudata volt, hogy feladatát lelkiismeretesen oldotta meg, de nagy értéknek tartotta a grófi család bensőséges rokonérzését is. Nádasdy Lipót gr. őszinte hálával viszonzta Gyulainak odaadó nevelői munkáját; sokszor alig talált leveleiben megfelelő szót köszönetének kifejezésére.² Egyetlen kifogása az volt, hogy Gyulai saját személyére nem költött eleget s számadásaiban nem minden költségét számította fel. Erre válaszolta Gyulai: „Excellentiád oly bőven ellátott engem részint tiszteletdíjjal, részint illetőséggel, hogy saját egyéni szükségemet és kedvtelésemet teljesen fedezhetem.“ Nádasdy Lipótné grófné közelebről akkor ismerte meg Gyulait, mikor az 1855. év karácsonyán ellátogatott Berlinbe s több napot töltött el ott fiával.³ Ettőlfogva sűrűn levelezett Gyulaival s kitüntető bizalmának és figyelmének számtalan jelével halmozta el. Az 1855. év karácsonya hozta össze Gyulait Tamás gróf nagyanyjával, Forray Andrásné grófné Brunswik Júlia

¹ Hölgyfutár. 1856. 188. (aug. 14.) sz.

² Lásd Nádasdy Lipót grófnak Gyulai Pálhoz írt leveleit a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

³ Nádasdy Lipótné grófnének és édes anyjának, Forray Andrásné grófnének berlini látogatására nézve lásd A Berlini Magyarok Emlékkönyvében, mely a berlini egyetemi Magyar Intézet tulajdona, a 33. lapot.

grófnővel is, ki nagy kora ellenére szintén vállalkozott a hosszú berlini útra. Ettőlfogva küldte Gyulai is leveleiben számára hódoló tiszteletét. A grófi család vonzalmán kívül Gyulait lelkesítette az a gondolat is, hogy Tamás gróf azt a szerető gondoskodást, melyben mint ifjúnak része volt, egykor hazafiúi áldozataival busásan hálálja meg nemzetének.

Berlin azonban nemcsak a nevelőnek nyújtott értékes hatásokra alkalmas teret, époly sokat adott az irodalom munkásának is. Mindenekelőtt ott volt a német műveltség szemefénye, a Frigyes Vilmos-egyetem.¹ Az ötvenes években ez a hatalmas intézmény is megérezte a hanyatlás szellemét, mely IV. Frigyes Vilmos király uralkodásának utolsó éveiből áradt szét, de valójában mégis megmaradt annak, minek Humboldt Vilmos az alapításkor tervezte, — a német tudományos élet vezérkarának. A reakció folyton a forradalom rémét festette a falra, azért az egyetemen is főképp Hegel racionalizmusa ellen indított irtóhadjáratot. A zavart hatást leginkább a teológia, bölcselet és jogtudomány tükrözte vissza. A szabadabb tudományos szellem védelmét ugyanakkor a királyi udvarban Humboldt Sándornak egyetemes világnézete biztosította.

Komoly elhatározásokkal lépett Gyulai a berlini egyetem tantermeibe, mikor 1855 novemberének elején az előadásokat hallgatni kezdte. Főképp az

¹ A berlini egyetem életének rajzához értékes anyagot szolgáltatott Max Lenz műve: *Geschichte der königlichen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin*. I. 1—644. l., II. 1. fele. 1—514. l. 1910., II. 2. fele. 1—512. l. 1918.

egyetemre gondolt, mikor nov. 7-i levelében azt írta Csengerynek, hogy dolgozni és tanulni fog, amennyit csak lehet. Első egyetemi benyomásainak hatása alatt dicsérte Nádasdy Lipótné grófnéhez 1855. nov. 10-én írt levelében is Berlint, mint olyan várost, melyben a tudományszomj bő táplálékot talál. Minél igazabb tudásvágy vezette, annál nagyobb áldozat volt részéről, hogy nevelői kötelességből ugyanazokat a jogtudományi előadásokat hallgatta, melyeket Nádasdy Tamás gr. számára választott ki. Erre vonatkozólag írta Csengerynek nov. 7-én: „Az nekem már régi átkom, hogy azt kell tennem, mihez nincs kedvem, s elhanyagolnom azt, min szenvedéllyel csüngök“. Ugyanekkor azonban azt is elhatározta, hogy a következő héttől kezdve rendre veszi a termeket, hospitál minden tanárnál, s amelyik legjobban tetszik, ahhoz rendszeren bejár. Ilyen körütekintéssel Gyulainak bőséges alkalmá lett volna arra, hogy a legérdekesebb és legértékesebb tudós egyéniségekkel ismerkedjék meg.

Az előadások jegyzéke szerint hallgathatta volna a történetírás mesterei közül Ranket és Raumert, a klasszikus filológusok közül Böckhöt és Hauptot, az összehasonlító nyelvtudomány művelői közül Boppot és Lepsiust, továbbá a német irodalomtörténet tanárát, von der Hagent. Érdeklődését Gáspár János különösen felhívhatta két keleti nyelvtudósra: Petermannra és Schottra, kik — Gáspár tanúskodása szerint — a magyar nyelvet is értették.¹

¹ Gáspár János: *Néhány szó a berlini egyetemről*. Délibáb képes naptár 1857-re. 1857.

Hogy a berlini egyetem élete mennyire uralkodott Gyulai gondolatvilágán, azt elárulta az a rendkívüli lelkiismeretesség is, mellyel saját magának és növendékének egyetemi kötelességeit felfogta. Mivel az egyetemi előadások megérkezésük előtt már megkezdődtek, Gyulainak első gondolja a mulasztás pótlása volt. Pontosan eljárt az órákra s Tamás gróf mulasztott óráit is szigorúan számontartotta. Sokszor figyelmeztette a fiatal grófot arra is, hogy az alapos tudáshoz nem elég a tanárt hallgatni, époly fontos az önművelés is. Még inkább kitűnt a tudomány komoly értékelése azokból a nyilatkozataiból, melyekben Tamás grófnak a tudományos élet kiválóságaival való kapcsolatát érintette. Mily nagy értéknek tartotta Tamás gróf műveltségére nézve, hogy Berlin szalonjaiban néhány oly tudóssal ismerkedett meg, mint Ranke, Lepsius és mások! Örömmel vette Eszterházy grófnak, az osztrák követnek azt az ígéretét, hogy saját házában kevésbé népes társaságban ismerteti meg Tamás grófot Humboldt Sándorral. Épannyira sajnálta aztán, hogy Eszterházy gróf halála miatt a szép terv nem valósulhatott meg, s Tamás gróf nem mutathatta be magát Humboldtnak, habár többször volt vele társaságban.

Több kedélyes óra emlékével kötötte Gyulait a berlini egyetemhez az a bizalmas kör, mely leginkább berlini magyar egyetemi hallgatókból alakult. A kis társaságnak lelke Gyulai barátja, Gáspár János volt, ki mint Zeyk József egyetemi tanulmányainak vezetője 1855. nov. 23-ától 1856. augusztusáig időzött Berlinben. Gáspárt, a kör alapítóját

kettős cél vezette honfitársaival szemben: a német műveltség hatásának kimélyítése s a nemzeti összetartás érzetének élesztése. Az első célt a Magyarok Emlékkönyve szolgálta az egyetemre vonatkozó tájékoztatóval, a másikat a magyar könyvtár, mely pénz- és könyvadományokból gyarapodott.¹ Gyulai már Gáspárhoz való baráti viszonyánál fogva is élénk részt vett a társaság életében, mely minden szombat este gyűlt össze; az első összejövetelt is Gyulaiék lakásán tartották. Többször előfordul Gyulai és Nádasdy Tamás gr. neve a berlini magyar egyetemi kör jegyzőkönyveiben is. Mindketten egész sor könyvvel gazdagították a könyvtárt, másrészt Gáspár számadásait rendszeren Gyulai vizsgálta meg, 1856. aug. 5-én épen Nádasdy Tamás gróffal együtt. A bizalmas baráti körben többet hallhatott Gyulai az egyetem minden szakának belső életéről, hiszen a beszélgetés rendszeren az egyetemi tanárokról s előadásairól folyt. Különösen becsek lehettek Gyulai szemében Gáspár megjegyzései, ki 1856. júl. 10-én oly kimerítő és lelkes cikkben ismertette a berlini egyetem nagy értékeit a Délibáb képes naptár olvasói számára. Gáspárnak volt módja az összehasonlításra is, minthogy már 1842-ben is járt a berlini egyetemen s tulajdonkép akkor vetette meg a berlini magyar egyetemi kör alapját. Az ő révén ismerkedhetett meg Gyulai Petermann és Mundt egyetemi tanárokkal is, kiknek otthona nyitva szokott állani magyar ifjak számára. Az

¹ A berlini magyar egyetemi kör életének rajzához. A Berlini Magyarok Emlékkönyve szolgált fő forrásul.

előbbivel ugyanis Gáspár a Délibáb képes naptár cikkének írásakor Arany *Toldiját* olvasta eredetiben, az utóbbi viszont, mint az egyetemi könyvtár őre a magyar egyetemi kör könyvtárának gondozását is elvállalta. Így rajzolódtott le Gyulai lelkében mind teljesebben a berlini egyetem, mint a német tudósnevelésnek tiszteletet keltő műhelye, hogy a vonzó emlékekből valamikor a budapesti egyetem tanára alkosson magának követésreméltó eszményképet.

Ha azonban Gyulai nem állíthatta is össze kedve szerint egyetemi leckerendjét, s ha nem lelkesedett is saját szakjáért, a jogért, mégis Csengery Antalhoz intézett első berlini levelében azt írhatta, hogy a jogi előadásokra szánt idejét sem minden haszon nélkül pazarolja el. A téli félévben naponként három órát fordított Rudorff és Keller tanárok hallgatására; az elsőtől a római jog körébe vágó három előadást hallgatott, a másiktól „Jogencyclopaedia” címmel a jogtudományba való bevezetést. Minél kevesebbet tartott saját jogi ismereteiről, annál inkább törekedett őket gyarapítani már csak azért is, hogy Tamás grófnak bonyolultabb jogi kérdésekben kellő felvilágosítást adhasson. Ebből a célból szerezte be a tanulmányaikra vonatkozó könyveket is. Tanárai közül különösen Rudorffról nyilatkozott nagy elismeréssel világos előadása miatt, míg Keller óráit érthetetlen beszéde miatt magára nézve nagyrészt elveszetteknek tartotta. Rudorffban vonzotta a jellem nemessége is; derék tudósnek, kitűnő embernek nevezte. Rudorff is többször szóba ál-

lott vele s örömett ellátta tanácsokkal Tamás gróf tanulmányainak rendjére és módjára nézve. Rudorff rokonérzésének jele volt Gyulainak első félévi bizonyítványában az „ausgez. fleissig“ érdemjegy, míg Keller megelégedett a „sehr fleissig“-gel. A második, nyári félévben Gyulai már csak Rudorff három előadására iratkozott be s továbbra is a római jogot tanulta, még pedig érdemjegyének tanúskodása szerint ismét kitűnő szorgalommal.¹ Rudorff és Keller nem annyira előadásainak anyagával, mint inkább tudományos módszerükkel hatottak Gyulai gondolkodására. Mindketten Savigny tanítványai s a történelmi iskola hívei voltak, kik épúgy óvakodtak mesterüknek romantikus világszemléletétől, mint a hegeli bölcsélet légváraitól. Mindegyikük mélyreható tanulmányokkal egészítette ki a római jog történetét, de kutatásaikban a történelmi felfogást szigorú, sokszor aprólékossáig menő kritikával kötötték össze, úgyhogy eredményeikben csak a valóságot keresték. Mennyire megegyezett ez a biztos, reális kutató módszer Gyulai józan egyéniségével! Ha idővel elfelejtette is a Rudorff előadásaiiban összehalmozott adatokat, később egyetemi előadásaiiban s irodalomtörténeti műveiben tulajdonképp a derék, német egyetemi tanár útjait követte, mikor a történelmi fejlődés tisztelete mellett a kritika szabadságát hirdette. A berlini egyetem

¹ Gyulai lekerendje távozási bizonyítványa szerint az 1855/56. év első és második felében így alakult: „Im W. S. 1855/56. 1. Institutionen. 2. Röm. Civilprocess. 3. Geschichte des röm. Rechtes. 4. Encyclopädie. Im S. S. 1856. 1. Pandekten. 2. Familienrecht. 3. Erbrecht.“

tehát nemcsak a benne folyó nagy munkának fel-emelő benyomásaival adott Gyulai későbbi törekvé-seinek irányt, hanem, bár észrevéletlenül, részt vett Gyulai tudós egyéniségének kialakításában is.

A berlini egyetem hatásával szorosan kapcsolód-
lódtak Gyulainak berlini emlékeiben újonnan szer-
zett német irodalmi ismeretei. Gyulai 1855 őszén
azzal a tervvel indult ki Berlinbe, hogy a német
irodalmi élet mozgalmaiban tájékozódni fog. Cseng-
erynek is azt írta első levelében, hogy szeretne
valamely alsóbbrendű íróval megismerkedni, kitől
felvilágosítást kaphatna az ottani irodalmi visz-
nyokról. Azért sürgette meg Csengery révén Eöt-
vös József br. és Pompéry János ajánlóleveleit is,
mert azt hitte, hogy azok között, kikhez a levelek
szólnak, akad majd fiatal íróknak ismerőse is. A ki-
tűnőbb írókkal való ismerkedést arra az időre
akarta halasztani, mikor a német nyelvet jobban
fogja beszélni. Valószínű azonban, Gyulai nem ke-
rült a berlini íróvilággal szorosabb kapcsolatba;
legalább leveleiben sehol sem tesz erről említést.
Egy irodalmi barátkozásának nyoma Gáspár János
leveleiben tűnik fel. Ő említi, hogy mindketten jó
ismeretségben voltak az „ifjú Németország“ egyik
tagjával, Mundt Tódorral és feleségével, a szeszé-
lyes jellemű írónővel, Mühlbach Lujzával.¹ Leg-
könnyebben figyelemmel kísérhette Gyulai a né-
met irodalmi életet a német lapok tudósításaiból.
Mint Pesten, épúgy Berlinben is állandóan érde-

¹ Berde Mária: *Gáspár János hagyatékából*. Buda-
pesti Szemle, 1917. évi 171. k. 225. l.

kelte a napisajtó. Nádasdy Lipótné grófnét már első levelében arról értesítette, hogy reggelizés után Tamás gróffal együtt körülbelül egy órát fordítanak naponként berlini lap olvasására. Hogy mily sokat merített a német napisajtóból, azt meggyőzően bizonyította 1855. nov. 26-i *Signora Ristori* című cikke, benne főképp a művészeti és irodalmi híreknek kész gyűjteménye, valamint a napilapok színházi tudósításainak összefoglaló bírálata.

Az a német költészet, mely az ötvenes években a reakció szelleméhez alkalmazkodva, a berlini udvar közelében az előkelő szalonokban tett nagy hódítást, nem számíthatott Gyulai rokonérzésére. Gyulai sokkal őszintébben ragaszkodott a lelkiismereti szabadság elvéhez, hogysem lelkesedni tudott volna azért az erőtlen romantikáért, mely Redwitz Oszkár költeményeiben a középkor életelveit s valósi felfogását dicsőítette. Szabadelvű gondolkodása s Heine iránt érzett nagy tisztelete inkább meggyezett annak az irodalmi pártnak szellemével, mely Gutzkowot ismerte el vezérének. Ilyfajta rokonérzéseit erősítették a Mundt Tódor társaságában eltöltött órák is. Határozott irodalmi pártállásának jele, hogy leveleiben és irodalmi dolgozataiban sokszor szinte tüntetően hivatkozott Heinere.

Ha azonban Gyulait az ötvenes évek német költészete nem kápráztatta is el, annál inkább el kellett ismernie annak a tudós kutató munkának jelentőségét, mely az irodalom fejlődésének útját oly biztos kézzel rajzolta meg. A német irodalomtörténet művelői, köztük Schmidt Julián, már Pesten élénken foglalkoztatták gondolatvilágát, mindazál-

tal a berlini egyetemen mégsem hallgatott német irodalomtörténetet. Azt tartotta ugyanis, hogy az orvosi és természettudományokat kivéve, a többi tudományokat jobban meg lehet tanulni könyvekből és gondolkodás által, mint az egyetemen.¹ Valószínű, hogy az egymásután gyorsan kiadott, vaskos német irodalomtörténeti köteteket nem olvasta végig, de megjelenésükről tudomást szerezhetett a napilapokból, különösen a National-Zeitungból, mely magas irodalmi színvonalánál fogva rendkívüli elterjedtségre tett szert. Itt a lap tárcájában Ulrich Titusz és Stahr Adolf tollából egész tanulmányok jelentek meg a német irodalomtörténetírásnak legújabb alkotásairól. Így kerültek beható tárgyalásra a lap 1856. évi folyamának első felében Hettner Hermann műve: „A XVIII. század irodalomtörténete“, Schmidt Julián művének: „A XIX. századi német irodalom története“-nek második, teljesen átdolgozott kiadása, majd Gottschall Rudolf munkája: „A német irodalom a XIX. század első felében“ címmel, továbbá „A jelenkor irodalmának története“, melybe Mundt Tódor foglalta össze irodalomtörténeti felolvasásait. Hogy Gyulait a német irodalomtörténet kérdései mélyen foglalkoztatták, azt elárulta azzal is, hogy könyvtára számára állandóan gyűjtötte a német irodalomtörténeti műveket, főképp Schmidt Julián és Hettner Hermann munkáit. Közülük Schmidt művének: „A XIX. századi német irodalom története“-nek 1855. évi kiadását s

¹ Lásd Gyulai Pálnak Csengery Antalhoz 1855. nov. 7-én írt levelét. Budapesti Szemle. 1923. évi 194. k. 22. l.

Hettnernek két korábban megjelent munkáját még Berlinben megszerezhetette.¹ Berlini német irodalomtörténeti olvasmányai a magasabbrendű irodalomtörténetírás céljait és eszközeit tárták fel előtte s ennyiben ösztönzésül szolgáltak későbbi irodalomtörténeti munkásságához is. Német irodalomtörténeti tanulmányainak komolyságáról még inkább tanúságot tett azzal, hogy, mint Nádasdy Lipót grófnak 1856. máj. 24-én írta, egy német köziskolai igazgatóval hetenként egy pár magánórát adatott magának a német irodalomból. Ezeknek a tanulmányoknak is részük volt abban, hogy Gyulai egy 1857. évi drámatörténeti cikkében oly érdekes kapcsolatot tudott teremteni a német és magyar színpad története között.

Az egyetemi és irodalmi élet azonban Berlinben sohasem tudta Gyulai lelkét annyira magával ragadni, mint a színház, hol mozgékony képzeletével s kiművelt ízlésével a költészetnek és színészetnek magasabb légkörébe emelkedett. Csengerynek már 1855. nov. 7-én azt írta, hogy a színházakat szorgalmasan járja s rövid berlini tartózkodása alatt Berlinnek mind az öt színházában nem egyszer fordult meg. Hasonlókép értesítette Nádasdy Lipótné grófnét is a változatos színházi élményekről, főkép Shakespeare *III. Richárd*jának előadásáról. Párizs-

¹ Gyulai Pálnak a kolozsvári ref. kollégium könyvtárába került könyvei között van Schmidt több műve, főkép *Geschichte der deutschen Literatur im XIX. Jahrhundert* I–III. (1855.), valamint Hettner több műve, főkép *Die romantische Schule* (1850.) és *Das moderne Drama* (1852.).

ban is — mint Csengerynek írta — a színház volt érdeklődésének középpontja; betegsége ellenére három színházba látogatott el, köztük a Théâtre Français-be, s a Pesti Napló számára tervezett tárcacikkeiben is a párizsi színházokról akart írni.

Az 1855—56. évi berlini színházi évad értékes előadásokkal kötötte le Gyulai figyelmét. A drámai színházak közül, melyek Gyulait elsősorban érdekelték, legmagasabb művészi célokat a királyi drámai színház tűzhetett maga elé. A műsor felét klaszszikus színművek szolgáltatták, s különösen Shakespeare remekeit adta elő a színház nagy becsvágygal. Philarète Chasles, a híres francia műbíráló, kinek berlini felolvasásait Gyulai is említi Ristoriról szóló cikkében, nem győzte eléggé dícsérni *Julius Caesarnak* összehangzó előadását, valamint *III. Richárd* főszerepének alakítóját, Dessoirt, s azt mondta, hogy hasonlót Londonban sem látott.¹ Ilyen szellemben küldött értesítéseket a Hölgyfutár berlini levélírója is Berlinnek nagy Shakespeare-tiszteletéről.² Nagyobb mozgalmat idézett elő a berlini színházi életben a német színészet két kiváló tagjának: a hannoveri Devrientnek és a drezdai Dawisonnak vendég szereplése. Az évad csúcspontja mégis Ristorinak két előadása volt, ki 1855. nov. 13-án és 14-én egész Berlint valósággal megbabonázta.

Mindez Gyulainak sok műélvezetet, de ugyanannyi tanulmányt és elmélyedést is jelentett. Ő

¹ Neue Preussische Zeitung. 1856. 165. (júl. 17.), 93. (ápr. 22.) sz.

² Lásd Kócsi Károly berlini leveleit a Hölgyfutárnak 1856. évi 26. (jan. 31.), 79. (ápr. 5.) számaiban.

azonban sokkal szigorúbb bírāja volt a német színészetnek, mint Philarète Chasles vagy a Hölgyfutárnak 1856. évi berlini levelezője. A kiválóbb német színészeket, kiknek érdemeiről annyit olvashatott Gutzkow lapjában, külön nem emlegette, még Dessoirt, Devrientet, Dawisont sem, holott ezeket többször láthatta Berlinben. A német színésznők közül is csak Seebachot s csak Gretchen szerepében bámulhatta,¹ a berlini királyi színház személyzetében viszont egyetlen kitűnőbb színésznőt sem talált. Amennyire visszariasztotta a német színészet nehézkes gondossága, annál inkább vonzotta a francia és olasz színészetnek emelkedett szelleme, különösen Ristori művészetének merész röpte. Hogy sokat gondolkodott a dráma, főképp a tragédia természetéről s a tragikumnak színpadi ábrázolásáról, azt leginkább bizonyítja ragyogó tollal megírt cikke, melyben a nagy olasz színésznő művészetének méltó rajzát adta. A műbírálói tehetségnek ehhez a káprázatos tűzijátékához azonban a berlini színházi esték is szolgáltatottak anyagot, elveket és szempontokat, amennyiben mélyebb bepillantást engedtek a színészet rejtelseibe.

A színi bíráló megfigyeléseinek mélységét s rajzának biztosságát egyúttal elősegítették a német lapoknak színházi tudósításai is. Mennyire belejártak a berlini színi bírálók eszméi Gyulainak Ristoriról szóló cikkébe is! Bármennyire kimagas-

¹ Gyulai Pesten láthatta Seebachot a *Faust* előadásán, melyről Bäuerlenek 1855. évi Theaterzeitungjában a 632. lapon egy júl. 5-i pesti levél szól.

lott ugyanis Gyulai művészi rajza a berlini Ristori-bírálatok közül, kétségtelen rokonságot árult el azzal a *Signora Ristori* című cikkel, melyben Relstab Lajos a Vossische Zeitung olvasói számára elemezte a nagy olasz színésznő játékát. Az irodalmi hatást még inkább elismerte Gyulai azzal, hogy nemcsak eszmékben, hanem itt-ott kifejezésekben is követte német műbíráló társát.¹

Az értékes berlini hatások ellenére a német élet kevésbbé talált Gyulai kedélyében és ítéletében teljes visszhangra. Berlint már az első benyomások után nem épen barátságos városnak tartotta. Ha szívéhez szólt is a dolgos nemzetnek szigorúbb és egyszerűbb életfelfogása, annál inkább visszariasztotta az a pietista protestáns szellem, mely a porosz kormányon és egyetemeken uralkodott. Riedl Frigyes megglepte Gyulainak egy berlini tárgyú novellájában a berlini arcok savanyú élességére tett tréfas megjegyzés, s azt következtette belőle, hogy Gyulai még nem olvasta ki a sápadt arcokból a nagy porosz fellendülést.² De vajon Bismarckon kívül ki sejtette volna IV. Frigyes Vilmos uralko-

¹ Relstab Lajos a Vossische Zeitung 1855. évi 269. (nov. 16.) számában *Signora Ristori* című cikkében így ír Ristoriról, mint Stuart Máriáról: „Die Darstellerin war eine knieende Heilige. Schmerz, Demuth, Hoffnung, endlich süßer Friede, Gefühl seliger Verklärung schwebten in wunderbar gesteigerten Graden über die Züge hin.“ Mennyire rokon ezzel Gyulainak finom rajza: „...egy térdelő szentté változik át. Fájdalom, alázat, remény olvadnak össze vonásain, s végre a túlvilági boldogság rejtélyes derűje sugárzik fel rajtok.“

² Riedl Frigyes id. m. 45. l.

dásának legsötétebb éveiben a nemzeti élet derengését? Másrészt Gyulai nagyon is Heinenek torzító szemüvegén keresztül látta a német életet. Ezért botrányozott meg a studensek cifra sapkáin és hangos hazafias énekein. Ezért írta Csengerynek egy 1856. évi levelében: „Szegény Heinenek mindig igazsága volt, csak ő festette a németet híven“.

Az egyoldalúság meglátszik Gyulainak berlini környezetén is, amennyiben legállandóbb társaságát Nádasdy Tamás grófon kívül Bethlen Ferenc gr., Gáspár János és Zeyk József alkották. Különösen sok időt töltött el Gáspár körében. Ő említi leveleiben, mint poharaztak együtt Pál napján a hazáért, mint sétálgattak a hársak árnyékában, miközben Gyulai és Zeyk a germán szépségekre tettek elmés megjegyzéseket.¹ Ezzel a társasággal kapcsolódott Gyulai a berlini Magyar Egylet életébe is, melyet Berlinben lakó magyar iparosok alapítottak, hisz 1856-ban mind az öten adakoztak az Egylet céljaira.² Az egyoldalúság nyomot hagyott azon a költői képen is, melyen Gyulai a berlini életnek egy-két jellemző vonását örökítette meg. Úgy látszik, Gyulai részt vett barátaival együtt a berlini Magyar Egylet bálján, egyúttal megismerkedett az egyik egyleti taggal, Glück Jánossal, ki egykori „Szerencse“ nevét némettel cserélte el s a Hölgyfutárnak berlini levélírója szerint még 1856-ban

¹ Berde Mária: *Gáspár János hagyatékából*. Budapesti Szemle. 1917. évi 171. k. 224., 225. l.

² Szakács Mózes: *A berlini magyar egylet tizen-nyolc esztendő's életének némi vázlatja*. 1866. 26. l.

sem békült ki új nevével.¹ Ezekből a benyomásokból írta meg Gyulai művészi komikus rajzát, mely előbb *Magyar bál Berlinben*, később meg *Glück-Szerencse úr* címet nyert.² A novella Berlin átalakító hatásának találó torzképe, de minden egyéb, mint lírai lelkesedés hordozója. Mennyivel közvetlenebbül nyilatkozik Gyulai elragadtatása, mikor párizsi élményeit vázolja, így ír Párizsról Nádasdy Lipótné grófnénak: „Itt minden nagyszerű, még a bűn is, még a nyomor is“.

Berlin nem is tudta Gyulaival Pestet elfeledtetni. Ristoriról írt cikkében maga árulta el nagy honvágyát, maga vallotta meg, mily örömet főlcsérélné az egész Unter den Linden-t Nagy Frigyes szobrával együtt Pestnek egyetlen szűk utcájáért. Gondolatát ellenállhatatlan erővel vonta magához a pesti irodalmi élet. Csengery Antalhoz Berlinből írt első levelében is izgatottan kérte, hogy Kemény báró minél előbb küldesse el számára a Pesti Naplót, Csengery pedig minél kimerítőbben írjon neki a pesti irodalom belső ügyeiről. Irodalmi kapcsolatait azonban nem nagy szerencse kísérte. Az első cikk, melyet ígérete szerint Kemény Zsigmond bárónak a Pesti Napló számára Ristoriról írt, a pesti sajtóban szenvedélyes vitákat idézett elő. Gyulai nem maradt adós a válaszokkal, de a Pesttől való nagy

¹ Lásd az 1856. febr. 17-i berlini levelet a Hölgyfutárnak 1856. évi 46. (febr. 25.) számában, továbbá Szakács Mózesnek a berlini Magyar Egyletről szóló füzetében a 26. lapot.

² Szelestey László: Szépirodalmi Album. 1858. — Gyulai Pál: *Vázlatok és képek*. 1867.

távolság miatt mind az irodalmi haretől, mind a Pesti Naplótól vissza kellett vonulnia. Még több akadályt gördített írói tervei elé az a kötelezettség, melyet Szilágyi Ferencceel, a Budapesti Hirlap szerkesztőjével szemben érzett. Azóta, hogy 1855. jún. 30-án Gyulai befejezte a Budapesti Hirlapban *Szép-irodalmi szemléjét*, Szilágyi többször ígérte lapjában épen Gyulai szavára hivatkozva, a szemle folytatását s benne a regények, novellák, színművek és a színészet bírálatát. Gyulai maga is, mint külföldi útja előtt a Budapesti Hirlapban közölt leveléből kitűnik, azt írta Szilágyinak, hogy adott szavának híve marad s az év végéig Berlinből is elküldi az ígért cikkeket, de a megjelölt időpontig csak a Pesti Naplóhoz juttatta el Ristoriról szóló cikkét. Gyulai a gyanúsításoktól s a külföldieskedés vádjától hajtva, többször kérte Szilágyit, hogy mentse fel a becsületszó kötelezésétől, sőt azt is ajánlotta, hogy ha a Budapesti Hirlapnak nem dolgozhatik, máshová sem fog semminemű kritikai cikket dolgozni. Szilágyi azonban levelében ridegen visszautasított minden megalkuvást; 1855. decemberében fenyegetőzött, 1856. márc. 3-án pedig két tekintélynek: Kemény Zsigmondnak s Gyulai boldogult atyjának szavával akarta Gyulait ígéretének beváltására rábírní. Gyulai ekkor tudtára adta, hogy kénytelen szavát megszegni s egy betűt sem ír, csináljon vele, amit tetszik. Szilágyi tovább is konokul ragaszkodott követeléseéhez, de végre 1856. novemberében Kemény Zsigmond br. és Csengery erélyesebb fellépésére engednie kellett; annyit mégis elért, hogy Gyulai egyelőre felhagyott minden

bírálattal.¹ Minthogy pedig Gyulai saját lírai költői eszméit sem tartotta a nyilvánosság elé valóknak, lassanként teljesen lezorult az irodalmi térről.

Az irodalmi munkásság méreteiből első pillanatra az tűnhetnék ki, mintha Gyulai írói és költői egyéniségének fejlődését a berlini egyetemi év megakasztotta volna. Ez azonban csak látszat. Gyulai tulajdonkép berlini tanulmányaiban és tapasztalataiban, valamint párizsi emlékeiben nagy szellemi értékeket gyűjtött maga számára. Egyfelől közelről ismerte meg a XIX. század tudományos törekvéseinek uralkodó szellemét, főképp a modern irodalomtörténeti kutatás titkait, másfelől Berlin és Párizs színházaiban belelátott a küszködő irodalmi áramlatok mélyébe, a porosz társadalmi élet mozgalmaiban meg különösen az árnyékoldalakat fedezte fel. Mintha lelkét Berlinnek örökké bíráló és valóságot szomjúhozó szelleme hatotta volna meg, gondolkodása az életnek mind szélesebb területeit fogta át, mind szigorúbb ítélet felé hajolt s mind reálisabb jellemet öltött. Épen a nagy valóságok szeretetével és ismeretével vezette Gyulait berlini éve irodalmi pályájának tetőpontja felé. Ilyenformán gondolkozott Gyulairól saját kora is. A Hölgyfutár, mikor Gyuláinak Berlinből való visszatéréséről megemlékezett, az irodalmi munkásság megszakadását így értelmezte: „E kiváló tehetségű írónk jelenleg olyanformán tesz, mint az eszé-

¹ Lásd Gyulai Pálnak Csengery Antalhoz s Nádasdy Lipótné grófnéhoz írt leveleit, továbbá Szilágyi Ferencnek és Csengery Antalnak Gyulai Pálhoz írt leveleit.

lyes hadvezérek szoktak, kik gyakran visszavonulnak, hogy erőt gyűjtve, annál sikeresebben léphessenek előtérbe“.¹ Mindazáltal kérdés, vajon Gyulai lelki világába Berlin után a külföldi visszavonulás vagy a pesti irodalmi élet hozott volna-e több értéket. A kérdés eldöntését a sors magának tartotta fenn.

Mikor Gyulai és grófi barátja 1856 augusztusának közepén Berlinből hazaérkeztek, Tamás gróf Nádasdladányban, a grófi család ősi birtokán, az otthon örömeinek adta magát át, Gyulai pedig inkább Pesten időzött s irodalmi kapcsolatait újította fel. Épen megérkezésük idején töltött Arany János Pesten egy hetet, s hogy az írói társaságokban Gyulai is jelen volt, sőt Nagykőrösre is ellátogatott, azt bizonyítja Aranynak aug. 30-án Nagykőrösről Tompához írt levelében e két mondat: „Találkoztam néhány emberrel. Hazajöttem Gyulaival“. A pesti mulatozást s Gyulainak nagykőrösi kirándulását Szilágyi Sándor is említi Szabó Károlyhoz 1856. aug. 21-én írt levelében.² E szerint Gyulai aug. 17-én érkezett Nagykőrösre s a hónap végéig szándékozott maradni. Úgy látszik, tervét megvalósította, mert Arany aug. 30-án már azt írta, hogy maga ül otthon. Aug. 21-i levelében jegyezte meg Szilágyi Sándor Gyulairól, hogy nagyobb gavalér, mint amilyen berlini útja előtt volt, de más-különben mit sem változott.

¹ Hölgyfutár. 1856. 188. (aug. 14.) sz.

² Lásd Szilágyi Sándornak Szabó Károlyhoz 1856. aug. 21-én írt levelét az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárában.

Sok régi emlék és gyöngéd kapcsolat vonta Gyulai lelkét Erdély felé is, de lekötöttsége miatt ezúttal nem juthatott el bércees szülőföldjére. Annál inkább érdekelte a távolból testvéreinek életharca, valamint annak a nemesszívű leánynak sorsa, kinek lelki vonásait annyiszor megörökítette költeményeiben. A déési Pataki-házból szomorú hírek érkeztek hozzá. Pataki Emilia, ki annyiszor szavalt a dobogón árvák és szenvedők érdekében, hirtelen tifuszban megbetegedett s a halállal viaskodott. Utolsó óráiban, mintha életének titkát árulta volna el, lázalmában Aranyinak *Visszatekintés* című költeményéből szavalta: „Én is éltem... vagy nem élet születésen kezdeni?” Okt. 2-án dobbant szíve utolsót. Két nap múlva pedig nagy gyászoló közönség jelenlétében búcsúztatta a letört virágot Medgyes Lajos, a déési ref. egyház költő papja.¹ Gyulai magánúton hamarabb értesülhetett a szomorú esetről, de legkésőbb mindent megtudott a Kolozsvári Közlönynek okt. 11-i számából, mely még Pesten érte. A hangulat, mellyel egykori eszményképétől búcsúzott, rokon volt azzal a borús költői eszmével, mellyel *A menyasszony* című, 1856. évi költeményében a saját virágai között elhervadt menyasszonyra gondolt.

A szünidő gyorsan elrepült, úgyhogy határozni kellett az egyetemi tanulmányok folytatásának helyéről is. A család most katolikus szellemű környezetre gondolt s a müncheni egyetemet választotta, melyet Gyulai maga is melegen ajánlott egyik

¹ Papp Ferenc: *Gyulai Pál és Pataki Emilia*. Irodalomtörténeti Közlemények. XXXVII. 1927. 179., 180. l.

régebbi levelében Nádasdy Lipót grófnak. A Hölgyfutár jelentése szerint Gyulai okt. 15-én indult el Nádasdy Tamás gróffal együtt Münchenbe. Első pihenőjük Bécs lehetett, minthogy Gyulai egy müncheni levelében azt a megjegyzést tette, hogy Pesten és Bécsben keveset volt együtt Tamás gróffal.

Az utat Gyulai és Tamás gróf hosszabb és rövidebb kiszállással Drezdán és Lipcsén keresztül tették meg. Okt. 26-án Gyulai mégis azt írhatta Nádasdy grófnénak, hogy már néhány nap óta vannak Münchenben. Meglehetősen korán érkeztek, mert az egyetemi előadások csak nov. 10-én kezdődtek. Elég idejük volt tehát addig arra, hogy az Isar-parti bajor főváros természeti szépségeiben gyönyörködjenek, s hogy a művészeti gyűjtemények nevezetességeit megismerjék. A kellemes benyomást növelte az a kiüntető figyelem, mellyel az egyetem rektora, Lasaulx, ünnepélyes beiktatásukkor Tamás gróft fogadta.¹ Gyulai, hogy az egyetemi életet minél vonzóbbá tegye, tanulmányaiknak elrendezésében különös tekintettel volt mindkettőjüknek egyéniségére. Így jelentette nov. 6-án Nádasdy Lipót grófnak, hogy Tamás gróf Bluntschlitól államjogot, Hermanntól nemzetgazdaságtant, Liebig bárótól kísérleti vegytant fog hallgatni.² Ez idő-

¹ Lásd Gyulai Pálnak Nádasdy Lipót grófhhoz 1856. nov. 6-án írt levelét s a müncheni egyetem anyakönyvének 1856. nov. 4-i bejegyzését.

² A müncheni egyetem anyakönyve szerint Nádasdy Tamás gr. Bluntschlitól államjog helyett kereskedelmi és váltó jogot hallgatott.

tájban írta Csengerynek is, hogy valamivel derekabb előadásokat szemelt ki maga számára Münchenben, mint Berlinben; ilyenek voltak az egyetemi feljegyzések alapján: Hermann nemzetgazdaságtana, Carriere széptana a nevezetesebb művek magyarázatával együtt, továbbá Riehl középkori művelődéstörténete. A szép remények azonban, melyek ezekhez a tanulmánytervekhez fűződtek, csakhamar szétfoszlottak.

Nádasdy Tamás gr. november közepe táján holmi családi pénzügyek rendezése végett Berlinbe utazott, az úton meghűlt s nov. 27-én este lázasan érkezett vissza Münchenbe.. Gyulai azonnal orvost hivatott, ki a beteget lefektette. Azóta Gyulai éjjelnappal a kimerülésig ápolta barátját s naprólnapra értesítette az aggódó szülőket. Dec. 3-án a tifusz már teljes erővel kitört, úgyhogy Gyulai Nádasdy grófnét sürgősen hívta Münchenbe. Dec. 13-án éjjel a lesujtott anya és a hű barát együtt virasztottak a nagybeteg ágya mellett s éjfél után egy órakor együtt fogták be a megholtnak szemét. A haldoklónak utolsó szava Gyulaihoz ez volt: „Édes barátom, ments meg; nagy veszélyben vagyck“.¹ Gyulait lelke mélyéig megrendítette a halál kegyetlen munkája. Münchenből írta Arany Jánosnak, hogy anyja halála óta nem sírt annyit, mint ama komor dec. 14-i napon; egyaránt siratta a ko-

¹ Lásd Gyulai Pálnak Nádasdy grófhhoz, Nádasdy grófnéhoz, Csengery Antalhoz s Arany Jánoshoz írt leveleit, valamint Nádasdy Tamás grófnak Gyulaihoz 1856. nov. 20-án írt levelét, mely a Nemzeti Múzeum kéziratárában van.

rán elhunyt ifjút s a bánatba merült anyát. Még egy szomorú baráti szolgálat teljesítése várt reá. Dec. 16-án indult el Münchenből, hogy a holttestet a vasmegyei Lékára, a Nádasdy-család halottainak nyugalóhelyére kísérje el. Ő fogalmazta meg dec. 14-én azt a levelet is, melyben Nádasdy Lipót gr. Léka urának, Eszterházy hercegnek jelentette, hogy fiának hült tetemeit Lékára indítja. Nádasdy Lipót gr. még dec. 23-án írt levelében is utasításokat küldött Pestről Gyulainak a lékai temetésre nézve.¹ A kegyelet adójának lerovását jelezte ez időtájt a Magyar Sajtónak 1856. dec. 24-i számában a következő bécsi hír: „Néhány nap óta körünkben van a nemesszívű ifjú, Gyulai Pál, ki éjet-napot eggyé tett az ifjú Nádasdy Tamás gr. betegágya mellett. Most a fiatal gróf holttestére vár itt, melyet a családi sírboltban való eltakarítás végett Lékára fog kísérni.“ A grófi család és Gyulai gyászában részt vett a magyar társadalom és irodalom is. A M. T. Akadémia érzelmeit Eötvös József br. tolmácsolta abból az alkalomból, hogy Nádasdy Ferenc gr. a Nádasdy Tamás-díj alapjául elhunyt bátyjának 5000 forintnyi összegét tette le. A Pesti Naplóban Csengery Antal, a Vasárnapi Ujságban a *Törtéremények* című cikk írója, a Magyar Sajtóban Beöthy Zsigmond, a *Gróf Nádasdy Tamás* című költemény szerzője és Batizfalvi Samu áldoztak az elhunyt, ifjú gróf emlékének.²

¹ Gyulai fogalmazványa s Nádasdy Lipót gr. levele a Nemzeti Múzeum kéziratárában van.

² Vasárnapi Ujság. 1857. 3. és 1858. 19. sz. — Pesti Napló. 1857. 10. (jan. 14.) sz. — Magyar Sajtó. 1857. 11. (jan. 15.), 20. (jan. 25.) sz.

A megrendítő gyászesettel befejeződött Gyulai külföldi tanulmányainak kora. Müncheni hónapjainak hatása nem vetekedhetik a tartalmas berlini év benyomásaival. Az egyetemi előadásokat valójában csak néhány hétig, körülbelül november végéig kísérhette figyelemmel. Másrészt, mint Csengerynek írta egyik levelében, a müncheni egyetemet nagyon törpének tartotta a berlinihez képest. Leginkább érdekelhették Gyulait Carriere-nek széptani előadásai,¹ de Angyal Dávid szerint ezek is csak kételkedést ébresztettek benne a bölcséleti széptan értéke iránt.² Carriere legfeljebb a realizmus és idealizmus összeegyeztetésének elvével erősíthette meg Gyulainak széptani meggyőződését.³ Nem elégitették ki Gyulai ízlését a müncheni színházak sem; azt írta róluk, hogy nagyon rosszak s a pestieknek színvonalát meg sem közelítik. Gyulainak, mint leveleiből kitűnik, volt szeme München szobrai és egyéb műalkotásai számára, de a bajor nemzeti önérzetnek nagyzó művészi kifejezése mindig gúnymosolyra indította.⁴ Ezekután nem csoda, ha müncheni emlékei annyira elhalványultak az idő ködében. Évtizedek múlva, mikor egyik költeményében visszaemlékezett azokra a külföldi folyókra, melyek életében mélyebb nyomot hagytak, csak a

¹ Carriere előadásainak címe: *Aesthetik in Verbindung mit der Charakteristik ausgezeichneter Kunstwerke und ihrer Meister.*

² Angyal Dávid: *Gyulai Pál.* 58. l.

³ Moriz Carriere: *Aesthetik.* 1859. I. 531. l., II. 634. l.

⁴ Lásd Gyulai Pálnak Csengery Antalhoz 1856. okt. 31-én írt levelét.

Spreet és a Szajnáat említette, míg a zöldhullámú Isarról megfélekedezett.¹

A baráti szívnek nemes önáldozata mégis megőrizte Gyulai emlékezetében München képét. A küzdelem, melyet barátjának megmentéséért folytatott, feltárta előtte a féltett életnek teljes értékét. A gyászeset napján, dec. 14-én Csengery Antalhoz írt levelében a megválás pillanatára célozva, így állapította meg veszteségének nagyságát: „Csak e pillanatban éreztem, mennyire szeretem e fiút“. Az együtt eltöltött évnek felemelő és komor emlékei kapcsolták össze Gyulait továbbra is a grófi családdal. 1860-ban is, mikor *Barátom halálára* című költeményében költői emléket akart állítani elhunyt barátjának, a müncheni izgalmas éjszakák rajzában egyaránt érezte saját szívének s az anyai szívnek gyötrelmeit. A közös fájdalomnak költői kifejezése e végső versszak:

És látlak ismét... Ágyadhoz borulva,
Sír szobraként, ott térdel még anyád.
Arcod mi nyúgodt és mégis mi dülva,
Ó mennyi könny és kín fagyott reád!
Mi szomorú vagy a halottas ágyon...
S meg-megsiratlak, szeretett barátom.

Körülbelül tizennégy hónapot töltött el Gyulai az 1856. év végéig a német és francia műveltség vonzókörében. Ez az időszak teljesen különbözik attól a harmadfél évtől, melyhez Gyulainak izgató

¹ Gyulai Pál: *Leányfalván*. (Gyulai Pál *Költemé- nyei*. II. 1904. 207., 208. l.)

pesti hírlapírói emlékei fűződtek. Míg Pest lázas írói munkát követelt tőle, majd irodalmi ármányok közé sodorta s szegényes bohéméletet kínált neki, addig a külföld kényelmet, nyugalmat s előkelő szellemi légkört biztosított számára. Ha azonban a sors egyidőre pihenőt adott is a fáradt idegeknek, annál nagyobb mozgalmat idézett elő a lélek mélyén Gyulai világnézetének rohamos fejlődése. Gyulai nem időzhetett sokáig a gondolkodó német nemzet körében a nélkül, hogy az emberiség nagy kérdései ne foglalkoztatták volna. Minél inkább megismerte az európai műveltség értékeit, annál tisztábban látta az irodalmi ízlés jelentőségét a nemzetek emelkedésében és süllyedésében s annál inkább ragaszkodott ítéleteiben a valóság és eszmény tiszteletéhez. Érzelemvilágának is a való élettel való szoros kapcsolat adott határozott jellemet. Mily magasságokat ért el családi érzése barátja iránt tanúsított atyai indulatában s az önfeláldozó anyai szeretet tiszteletében! Mindez valójában az ítélő és erkölcsi erőnek gazdag kibontakozása, de egyúttal nagy ígéret az írói és költői egyéniség alkotó munkája számára is.

A HAZATÉRT ÍRÓ ÉS SZENDREY MARI.

Mikor az 1856. év végén Nádasdy Tamás gr. koporsója mögött bezárult a lékai vár sírboltjának ajtaja, Gyulai a komor téli időben sötét kedéllyel vette útját Pest felé.¹ Mélyen megrendülve temette a szép reményeket, melyeket egykor ifjú barátjának jövőjéhez fűzött, s azt hitte, hogy az utolsó hetek izgalmai hosszú időre tönkretették munkakedvét. Attól is tartott, hogy jelenléte a gyászoló szülőket csak veszteségükre fogja figyelmeztetni. Nádasdy gróf és neje azonban annál közelebb érezték magukat Gyulaihoz, minél inkább elfoglalta lelküket kedves halottjuk emléke; azért ajánlották fel neki állandó lakásul pesti otthonukat. Így szállott meg Gyulai Pesten a Bálvány-utca 7. szám alatt levő Nádasdy-házban. Egyelőre itt is bántotta a pesti élet mozgalmassága és zaja. Amint müncheni leveleiben vágyakozva emlegette Nagyköröst, Arany Jánosnak csendes otthonát s szép családi körét,

¹ Lásd e fejezetnek részletesebb kidolgozását Papp Ferencnek *A hazatért író és Szendrey Mari* című értekezésében a Berzeviczy-emlékkönyvben. 1934. 175—199. l.

most is ott keresett zaklatott lelkének gyógyító nyugalmat. Alighogy Pestre érkezett, sietett ki Nagykőrösre. Kemény Zsigmond báróval akart együtt menni, de Keményt betegsége tartotta vissza Pesten. Gyulai még jan. 14-én is Nagykőrösön időzött; itt vette Keménynek mentegetőző levelét. Jan. 18-ára azonban már visszakerült pesti lakására; innen kérte levelében Aranyékat, hogy küldjék utáná náluk felejtett holmiját: úti takaróját és mellényét.¹

Egy idő múlva Gyulainak kételyei támadhattak, vajon nem él-e vissza a grófi család szívességével, másrészt magát is feszélyezhette előkelő környezete. Jan. 18-i levele szerint is azért küldette Aranyékkal takaróját és mellényét Csengeryhez vagy Pákhhoz, mert nem szeretete volna gondatlanságának bizonyítékait Nádasdy gróf inasai között kézről-kézre járatni. Arany még márc. elején a Bálvány-utcába, ápr. 18-án pedig már a Nádor vendéglőbe irányította Gyulaihoz írt leveleit. Itt lakott Gyulai egészen novemberig. E hó második felében írta ugyanis Salamon Ferenc Aranyinak mint újságot, hogy Gyulai ismét visszatért régi szállására, egykori kedves emlékeinek színhelyére.² Ekkor foglalta el Gyulai újra az Üri-utcában a 13. számú házban régi, második emeleti szobáját, hol

¹ Lásd Gyulai Pálnak Arany Jánoshoz s Arany Jánosnak és Kemény Zsigmond bárónak Gyulai Pálhoz 1856 végén és 1857 elején írt leveleit.

² Lásd Salamon Ferencnek Arany Jánoshoz keltezés nélkül, de 1857. dec. 10. előtt írt levelét a M. T. Akadémia levéltárában.

egykor lakótársával, Pákh Alberttel együtt oly nehéz, de tartalmas és sokszor vidám napokat élt át. Pákh a házban lakott ugyan, csak más lakásba vonult át, míg Gyulai — Aranynak egyik levele szerint — Pfeifferrel, a könyvkiadóval költözött össze. Gyulait sok emlék kötötte az ódon pesti házhoz. Különösen mély nyomot hagytak lelkében két utolsó legényévének derűs mozzanatai, főképp sorsdöntő szerelmének mozgalmai, azok a csillogó álmok, melyek egyszerű legényszobáját annyi fényvel vonták be. Ezeket érintette egyik visszaemlékezésében, mikor oly meghatva emlegette egykori háziurának, az aranyművesnek utcára nyíló boltját, melyben valamikor menyasszonyának jegygyűrűjét vette.¹

Amily könnyű szívvel mondott le Gyulai a változatos benyomásokról és tanulmányokról, melyek külföldön vártak volna rá, annál hamarabb és annál mélyebben izgatták Pesten tevékenységhez szokott szellemét az irodalmi hatás rejtelsei. Aranyhoz írt levelei s a bennük egyre szaporodó irodalmi hírek, valamint a Pesti Naplóban egymásután megjelent cikkei jellemzően bizonyították, mennyire uralkodott gondolkodásán az irodalom. Mikor 1857. febr. 25-én írt levelében Aranyt mindenáron megakarta nyerni a Budapesti Szemle ügyének, mennyi komoly elhatározás nyilatkozott e mondatában: „Egyesülni fogunk mindnyájan, kik egymáshoz vonzódunk, s összes erőnket felajánljuk“. Irodalmi

¹ Gyulai Pál: *A Vasárnapi Ujság XXV. évfordulóján*. (Emlékbeszéd. II. 1902. 64., 54. l.)

tervei számára biztos alapot nyújtottak rendezett pénzügyi viszonyai. Amint külföldi leveleiben mindig a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott Nádasdy Lipót gr. gondoskodásáról, bizonyára az elválás alkalmával is éreznie kellett a grófi családnak nemes bőkezűségét. Nagy segítségére voltak pesti kiadásaiban jelentős írói tiszteletdíjai is. Ezért nem szorult arra, hogy fárasztó iskolai munkával kösse le idejét. Nem is tanított másutt, mint a két protestáns egyház közös alkotásában, az ev. ref. teológiai intézetben, hol a magyar irálytant adta elő az első éves növendékek részére; ezekkel adott számot 1857-ben és 1858-ban a július végi vizsgákon. Valójában azonban Gyulait épúgy egyházának érdeke vezette, mint az intézetnek valamennyi tanárát, kiknek önzetlenségét Török Pál, ref. főesperes 1857-ben a siker megállapításában oly hálásan emelte ki.¹ Saját függetlenségét féltette akkor is, mikor 1857 szeptemberében nem fogadta el azt a magyar nyelvi és irodalmi tanári széket, melyre a Magyar Kereskedelmi Akadémia hívta meg. A lemondást a Hölgyfutár is azzal okolta meg, hogy Gyulai tehetségét és szorgalmát csupán irodalmi munkásságára akarja fordítani.² Valóban Gyulai, mintha a hosszas távollét után magyar irodalmi kapcsolatainak meglazulásáért akart volna magának kárpótlást szerezni, minden figyelmét és idejét az irodalom számára kívánta biztosítani.

¹ Magyar Sajtó. 1857. 176. (aug. 4.) sz. — Pesti Napló. 1858. 140. (júl. 14.) sz.

² Hölgyfutár. 1857. 219. (szept. 26.) sz. — Magyar Sajtó. 1857. 225. (okt. 3.) sz.

Pest szellemi élete két év alatt olyan nagy fejlődésen ment keresztül, hogy joggal követelhetette maga számára Gyulai teljes érdeklődését. Deák Ferenc az évnek nagy részét már a fővárosban töltötte, hogy egyéniségének rendkívüli erejével gyűjtse egybe a széthúzó politikai törekvéseket. Vele együtt ragadta magához a nemzet vezetését a Pesti Napló, melyre Kemény Zsigmond br. nyomtára szellemének bélyegét, úgyhogy Deák hívei először az irodalomban vívták ki eszméik diadalát. A hatás tényezői a Pesti Napló szerkesztőségének tagjain kívül a nagy tanácsadók: Csengery Antal és Eötvös József br. voltak; az irodalmi élet elmélyülését viszont Pákh Albert lapjának, a Vasárnapi Ujságnak meglepő népszerűsége s Csengery Antal magas színvonalú revue-jének, a Budapesti Szemlének megteremtése jelezte. Mennyi értékes kapcsolat s mennyi tartalmas harc várt itt Gyulaira! Ha azonban Gyulai otthon érezte magát a mozgalmas irodalmi életben, tőle is sokat vártak az irodalmi körök. Elsősorban természetesen saját irodalmi pártja, Salamon Ferenc szerint az irodalmi Deák-párt, mérlegelte a mind merészebben kibontakozó írói és költői egyéniség jelentőségét.

Legtöbbet érintkezett Gyulai Pesten Pákh Alberttel; egyik visszaemlékezése szerint majd minden nap meglátogatta. Utoljára Münchenből Gräfenbergbe küldött neki levelet, hol Pákh a híres vízgyógyintézetben hasztalan keresett gyógyulást lábujjára. Pákhót mélyen meghatotta akkor Gyulai barátsága, s levelének szavai szerint hálásan szorí-

totta meg a feléje nyújtott kezét.¹ Pesten még közelebb jutott egymáshoz a két barát; csak Gyulai gúnyolta kevesebbszer a Vasárnapi Ujságot, sőt néha maga is írt a lapba. Mily lelkesítő lehetett a fiatalabb íróárs számára a beteg szerkesztő példaadása, ki szenvedései között egyre szépítette, gazdagította lapját s egy eljátszott élet romjain a nemzeti megújhódásról álmodozott!

Mint Pákh Albert, épúgy Csengery Antal is fenntartotta a kapcsolatot a külföldön tartózkodó Gyulaival. Sűrű levelezés folyt közöttük, s a baráti megszólításig is leveleikben jutottak el. Gyulai berlini, párizsi s müncheni benyomásairól adott számot, Csengery viszont a pesti irodalmi életről küldött pontos értesítéseket, sőt néha Gyulai irodalmi harcainak is irányt adott. Minél nagyobb értéknek tartotta a hű barát Gyulai jellemét és tehetségét, annál féltőbb gonddal ügyelt pályájára Pesten is. Bizonyára ő nyerte meg Gyulait az ev. ref. teológiai intézet ügyének, hiszen maga is a lelkes tanári karhoz tartozott s tiszteletdíját az intézet céljaira ajánlotta fel, Gyulai távozása után pedig a magyar iránytan előadására is vállalkozott.² Csengery különösen nagy szerepet szánt Gyulainak a Budapesti Szemlében s határozottságának fényes tanújelét adta, mikor Gyulai harcias kritikai dolgozatainak helyet adott folyóiratában, habár ezzel saját népszerűségét kockáztatta. Csengeryt azonban nemcsak az

¹ Lásd Pákh Albertnek Gyulai Pálhoz 1856. nov. 25-én írt levelét a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

² Magyar Sajtó. 1857. 176. (aug. 4.) sz. — Hölgyfűtár. 1857. 216. (szept. 22.) sz.

író eszméinek sorsa érdekelte, époly őszintén részt vett a jó barát szívének legbensőbb ügyeiben is. Erre a bizalmas viszonyra célzott 1858. aug. 4-én bátyjához írt levelében, mikor Gyulai esküvőjéről így nyilatkozott: „Én voltam a násznagy és vőfély egy személyben.“¹

Még szorosabb kapcsolatba került Gyulai az irodalmi élettel a Pesti Napló révén; azért gyakran megfordult a szerkesztőségi irodában. A lapot 1857. dec. 10-éig Pompéry János szerkesztette, azontúl „szerkesztő vagy főmunkatárs“ címmel Kemény Zsigmond br. vezette. Pompéry is örömet látta Gyulait munkatársai között, bár a hatásban inkább szerette a feltűnő, mint a mély tartalmat. A szíves barátság ellenére azonban nem mindig tudta Gyulai szempontjait méltányolni; azt hitte, hogy Eötvös báró regényének bírálatától s Erdélyi támadásától is csak aggodalmaskodó írásmódja miatt húzódott.² Különösen értékes társaságot talált Gyulai a Pesti Napló szerkesztőségében Kemény Zsigmond br. vonzókörében, hol Tóth Kálmán emlékezése szerint ki-bejárt a sok tudós, poéta és más efféle ember s nagy vitatkozást indítottak.³ A szerkesztőség, melyet Kemény báró vezetésével Danielik János kanonok és Falk Miksa, mint főmunkatársak, továbbá Greguss Ágost, Királyi Pál, Pompéry János és Salamon Ferenc alkottak, maga is egész kis akadé-

¹ Csengery Antal *Hátrahagyott iratai és feljegyzései*. 1928. 462. l.

² Angyal Dávid: *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése*. 1926. 620. l.

³ Tóth Kálmán: *Irka-firkák*. 1877. 142. l.

mia volt. Itt ismerkedett meg Gyulai közelebből Deák Ferencceel is, kit a Pesti Napló szerkesztésének minden mozzanata érdekelt, de azért többször másutt is találkozhatott vele, akár Ráth Mór könyvkereskedésében, akár Deáknak Angol Királyné-beli lakásán. Deák rokonérzését egyaránt kiérdemelte férfias jellemével s kiváló írói tehetségével. Míg azonban Deák egyéniségében mindig maradt valami lenyűgöző, addig Kemény báró sokkal közvetlenebbül nyílt meg Gyulai előtt. A kölcsönös vonzalom vezette őket közösen tervezett nagykörösi kirándulásaikban is. Mikor Gyulai 1857 januárjának első felében hosszabb időt töltött Aranyéknál, Kemény jan. 13-án Gyulaihoz írt levelében így mentette távolmaradását: „Nem várhattak úgy engemet, mint én vágytam menni, de még beteg vagyok.“¹ Gyulai jan. 18-i levelében is azt írta Aranynek, hogy mihelyt Kemény visszatér németországi útjáról, együtt látogatnak el Nagyköröstre.² Úgy látszik, Gyulai is egyetértett azzal az irodalmi tervvel, melynek Kemény Zsigmond br. 1857. márciusában Nagykörösön Aranyt akarta megnyerni. Bizonyára Gyulai is részt vett volna a tervezett zsebkönyvben, mellyel, mint a magasabbrendű irodalom nyilatkozásával Kemény az üzletszerű irodalmat akarta ellensúlyozni, hiszen a zsebkönyv kiadására épen

¹ Lásd Kemény Zsigmond bárónak Gyulai Pálhoz „Pest 13-án“ keltezéssel s „Pesth ^{13/1}“ postai bélyegzéssel küldött s 1857. jan. 13-án írt levelét a M. T. Akadémia levéltárában.

² Gyulai Pál levelének keltezése: „Pest, jan. 18. 856.“ így javítandó: „Pest, jan. 18. 1857.“

Gyulai lakótársa, Pfeifer vállalkozott volna.¹ Kemény nagyra becsülte Gyulai írói egyéniségét s szabad teret engedett számára a Pesti Naplóban, de Tóth Kálmán megfigyelése szerint épúgy szerette Gyulai társalgását is, ki ingerkedő modorával sok apró és nagy vitába tudta belevinni. Másrészt amint Kemény 1857. jan. 13-i levelében őszintén tárta fel magánviszonyait, Gyulai is együttérzéssel figyelte Kemény életét s 1858 tavaszán együtt aggódott Kemény barátaival a kimerült szervezet összeroppadásán. A bizalmasabb baráti viszony jeléül szállott Gyulai az 1858. év pünkösdjé táján is Kemény Zsigmond báróhoz, ki ekkor a Svábhegyre költözött s a viruló hegyvidéken keresett üdülést fáradt idegeinek.²

A közvetlen érintkezés mélyítette ki Gyulainak Eötvös József báróhoz való viszonyát is. Hozzá Gyulait a hála kötötte, hiszen elsősorban Eötvös báró ajánlatának köszönhette azt a szellemi gazdagodást, melyet számára külföldi tanulmányai és élményei jelentettek. Ily gyöngéd indítékok tarthaták vissza Gyulait 1857 nyarán Eötvös báró regényének *A nővéreknek* bírálatától, habár Pompéry azzal gyanúsította meg, hogy a bírálattal fél év alatt sem tudott volna elkészülni. Annál készségebben vállalkozott 1857 őszén annak a sok gonddal és fáradsággal járó feladatnak megoldására, melyet Eötvös József br. hordott a szívéen. Tulajdon-

¹ Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. III. 1888. 415. l.

² Degré Alajos: *Visszaemlékezéseim*. II. k. 1884. 196. l.

kép Vachott Sándorné felsegéléséről volt szó, ki férjének örültsége miatt alig tudta gyermekeit neveltetni. Eötvös József br. gondolata volt a *Remény* című zsebkönyv kiadása, melyet Vachott Sándorné neve alatt Gyulai szerkesztett. Gyulai nagy becs vággal fogott a munkához, élénk levelezést folytatott azokkal az írókkal, kiknek közreműködésére számított, s majd Szász Károlyhoz, majd Lévay Józsefhez, majd Aranyhoz kopogtatott be. A legtöbb író és költő értékes darabbal vett részt a zsebkönyvben; maga Eötvös József br. lírai költeményeinek gyűjteményét ajánlotta fel. Csak Pompéry lehetett kivétel, ki egy kiadhatatlan, csúfondáros epigrammát küldött Gyulainak.¹ Vachott Sándorné s vele együtt Eötvös József br. meg lehettek elégedve az elért eredménnyel. A lapok nem győzték eléggé magasztalni a gazdagságot és ügyes tapintatot, mely az almanach szerkesztésében nyilatkozott. A Pesti Naplóban Salamon Ferenc ismertette a kötetet, s míg egyfelől Eötvös József br. lírai költszetét jellemezte, másfelől a tartalom választékoságát a szerkesztő érdeméül róta fel.²

Bármennyire mozgásba hozták is azonban Gyulai kedély- és gondolatvilágát a pesti irodalmi körök, mindig a tisztelet és szeretet érzésével gondolt Nagykőrösre s benne Arany János nemes alakjára. Külföldről ugyan csak egyszer írt Aranyinak

¹ Lásd Gyulai Pálnak Lévay Józsefhez, Szász Károlyhoz, valamint Arany Jánosnak és Pompéry Jánosnak Gyulai Pálhoz 1857-ben írt leveleit.

² Salamon Ferenc: *Két új zsebkönyv*. Pesti Napló. 1858. 19. (jan. 24.) sz.

levelet, de érte való lelkesedésének ott is határozott jeleit adta. Mint Szilágyi Sándornak Berlinből írta, Párizsban sokat beszélt Aranyról az ottani magyaroknak s Arany több elégiájának elszavalásával könnyekre indította őket. A Pesti Naplónak 1856. jún. 28-i számában is azért szólalt fel, hogy megköszönje a lelkesedésig menő méltánylást, mellyel Greguss Agost Aranyról szólott. Szilágyi Sándorhoz írt levelében viszont nemcsak Aranyt köszöntötte, hanem egyúttal Arany gyermekeinek is berlini emléktárgyakkal kedveskedett. Ezekután érthető, hogy mikor Gyulai 1856 végén visszatért Pestre, egyik első útja Nagykőrösre vezette. Arany annál szívesebben fogadta Gyulait Nagykőrösön, mert Gyulai szellemi mozgékony-sága mindig föl-rázta nyomott kedélyhangulatából, melyet leginkább betegsége idézett elő. Örömet hallott Arany egyet-mást a pesti irodalmi mozgalmakról is, mint-hogy az idegesség, mely szervezetén elhatalmasodott, szinte elszakította a fővárostól. Az 1857. év végén is azt írta Tompának: „Pesten, több egy éve, hogy nem voltam.“ Másrészt Gyulainak is nagy gyönyörűséget szereztek a nagykőrösi napok. Mily fel-emelő lehetett látni a nagy költői egyéniséget családjá körében! Arany és Gyulai ekkor beszéltek meg legzavartalanabban a magyar irodalom ügyét, ekkor tisztázták esztétikai nézeteiket s ekkor állapíthatták meg gondolkodásuknak és ízlésüknek egyezését. Ez a teljes összhang vonzotta egymáshoz a rokonlelkeket 1857-ben.

A szeretetből azonban, melyet Gyulai Arany iránt érzett, bőven kijutott az Arany-család minden

tagjának is. Alig volt valaki, ki inkább tudta volna értékelni azt a hűséges gondoskodást, mellyel Aranyt neje vette körül, mint Gyulai. Azért mindenre készségesen vállalkozott, ha a jóságos háziasszonynak valamiben segítségére lehetett. Hasonlókép részt vett Arany gyermekeinek örömében és bánatában is. Mily körültekintéssel fogott annak a fuvolának megvételéhez, melyet Arany rendelt meg fia számára, s mely Arany szerint a kis Laci nappali óhajainak s éjjeli álmainak örökös tárgya volt! A vásárlásba belevonta Brassait is, s mivel ez fuvola dolgában nem érezte magát szakembernek, a színház első fuvolásával intéztette el a kényes ügyet. Másrészt mennyire megdöbbsentette 1857 februárjában az a hír, hogy Arany leánya, Julcsa orbáncba esett! „Csak az a jó kis lyány gyógyuljon meg!” — sóhajtott fel gyötrő aggodalmak között Aranyhoz írt válaszában. Az igazi együttérzés vezette akkor is, mikor Aranyt rábeszélte, hogy fogadja el azt a négy vashánya-társasági részvényt, melyeket Kovács Lajos Arany gyermekeinek ajánlott fel.¹

Különösen kedvesen fogta fel Gyulai Arany Julesával szemben pártfogói szerepét, mikor 1857 áprilisában a betegségéből felgyógyult leány Csengeryéknél Pesten hosszabb időt töltött. Az élénk szellemű s jókedvű leány, ki tizenhatodik évével már nagy leány számba kezdett menni, tulajdonkép ekkor élvezte először igazán Pestet, s Csengeryék és Gyulai mindent megtettek, hogy felejtethetle-

¹ Lásd Arany Jánosnak és Gyulai Pálnak 1857. évi levelezését.

nekké tegyék számára pesti élményeit. Csengeryék társaságba vitték, Gyulai meg a színházba kísért el, miután Kemény báró többször felajánlotta neki színházi jegyét. Jelen volt Gyulai akkor is, mikor Julesa haját Csengeryéknél befonták; amint írta, ő adta hozzá jóváhagyását. Ezekután kérte fel Arany Gyulait, hogy leányát kísérje haza Pestről Nagykörösre. Gyulai eleget is tett a megbízásnak, legfeljebb egy-két szót kockáztatott meg, hogy a szülők engedjék leányukat még tovább Pesten mulatni.

Kölesönös vonzálmón alapult tehát Aranyéknak s Gyulainak bensőséges viszonya. Gyulai az Arany-család életében a napsugarat jelentette, mely rövid időre elűzte a mindennapi gondok ködét. Gyulainak viszont a szülői házat pótolta az egyszerű családi otthon, hol mindig együttérző szívekre talált. Ezt fejezte ki Arany is 1857. ápr. 18-i levelében, mikor Gyulainak szóló meghívását ezzel az érvelvel erősítette meg: „Nálam mindig otthon vagy.“ Gyulai 1857-ben is többször felkereste Aranyékat, bár Arany az év második felében itt is, ott is szóvá tette leveleiben Gyulainak hosszas távolmaradását. Arany levelei szerint Gyulai húsvétkor Csengeryvel és Salamonnal, karácsonykor Brassaival látogatott el Nagykörösre. Egyik keltezetlen levelében, melyet valamivel 1857. dec. 1-e előtt írt, különösen jó kedvvel jelentette Aranyinak, hogy János napján nála lesz, s előre megrendelte, hogy Szilágyi Sándor kocsiával, Szabó Károly meg jó borral várja. E karácsonyi látogatás alkalmával vitte Gyulai magával Aranyinak angol *Shakespeare*-jét, hogy Pes-

ten beköttesse, időközben azonban annyira megfeledkezett róla, hogy a hét kötet csak hónapok múlva került meg Pfeifernél, kivel Gyulai együtt lakott.¹ 1858-ban Gyulait szívügyei Pesthez kötötték, azért ekkor már nehezebben jutott el Nagykőrösre. Márciusban Arany tréfásan kérdezősködött is utána, nem halt-e meg, mert azt hallotta, hogy az elveszett Shakespeare-kötetek után való futkozásban Gyulai tüdőgyulladásba esett. Hiába várta Arany Gyulait a húsvéti ünnepekre is. Mindazáltal úgy látszik, Gyulai mégis megfordult Nagykőrösön, mert utolsó ottlétekor azt ígérte, hogy Erdélybe menet arájával Nagykőrösnek veszi útját.

Azt a tartalmas baráti viszonyt, mely 1857-ben és 1858-ban Gyulai és Arany között fejlődött ki, természetesen egészítette ki Gyulainak Salamon Ferencel, Szász Károllyal és Lévay Józseffel való barátsága. Salamont az erdélyi származás, a kiművelt, józan ízlés s a gondolkodás rokona sága kapcsolta elválaszthatatlanul Gyulaihoz. Mint a Pesti Napló szerkesztőségének tagja, mindent meg is tett a lapban Gyulai írói egyéniségének elismertetésére. Szász Károly körülbelül akkor került Kézdivásárhelyről Kunszentmiklóstra lelkésznek, mikor Gyulai külföldi útjáról visszatért; mivel az irodalmi életben élénk részt vett, gyakran berándult Pestre s többször találkozott Gyulaival. A régi barátság az új viszonyok között új erőre kapott s közös törekvéseknek szolgált alapul. Így számított Szász Károly

¹ Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 49., 52., 53. l.

Gyulai támogatására verseinek kiadásában.¹ Talán az sem egészen véletlen, hogy mindketten majdnem egy időben gondoltak családalapításra. Gyulai, amint Szász Károlyt, épúgy Lévay Józsefet is hosszú idő után először a *Remény* ügyében kereste fel levelezés fonalát. Lévay örömmel ragadta meg az alkalmat az összeköttetésre, gyorsan válaszolt és sietve küldte a zsebkönyv számára kiszemelt verseket. Különösen nagy örömet szerzett neki Gyulai azzal az ígéretével, hogy még a nyáron ellátogat Miskolcra, csak attól félt, hogy a kolozsvári tanárkodás miatt az ígéret nem válik valóra. Valóban a sors a miskolci kirándulás örömeit későbbi időre tartogatta.

Az az íróvilág, mellyel Gyulai 1857-ben és 1858-ban oly bensőséges kapcsolatot tartott fenn, nagyrészt egységes irodalmi eszménynek hódolt. Tulajdonkép ez volt az az alapszabályok nélkül való egyesülés, melyet Salamon Ferenc az ifjú irodalommal szemben mérsékelt irodalmi pártnak nevezett. A harcias szellem, mely a tekintélyes irodalmi pártot áthatotta, Gyulait is rendkívüli erőfeszítésekre ösztönözte. Alig volt életének korszaka, melyben szabadabban adta volna magát át irodalmi terveinek, mint utolsó legény éveiben. Így nyert mélyebb értelmet az a szabadság, melyet életének igényteleniségével s legényszobájának egyszerűségével biztosított magának. Ekkor, 1857-ben nőtt kezében nagyarányú korképpé *Egy régi udvarház utolsó gazdája*

¹ Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 73. l.

című novellája, melyet Urházy György Magyar Postájának engedett át. Idővel becsvágya mindinkább a műbírálat, főkép a polémia felé fordult, úgy-hogy szinte kereste a támadást, s alig végződött be egyik irodalmi vitája, máris újba bonyolódott. Kitűnő harctereiül szolgáltak a Pesti Napló s a Budapesti Szemle.

Szenvedélyes vitába bonyolódott Gyulai Erdélyi Jánossal, holott széptani nézeteik legfeljebb árnyalataikban különböztek egymástól. Az ellenpárt leginkább a Magyar Sajtót választotta támadásainak színhelyéül. Innen csatáztak Gyulaival Török János, a lapnak egykori szerkesztője, Egressy Gábor, az engesztelhetetlen vitázó s különösen Jókai Mór, a lap fődolgozótársa. Az ellentét a küzdő felek között évről-évre fokozódott, hiszen Gyulai mind tárgyiasabban bírálta a csillogó nemzeti ábrándokat, míg Jókai romantikus képzelete az egész magyar nemzetet elkápráztatta. A döntő szellemi párbaj kitörését jelentette 1857 végén az a le-sujtó ítélet, melyet Gyulai Jókainak *Dózsa György* című tragédiájáról a Budapesti Szemlében mondott. Jókai és Egressy a Magyar Sajtóban hadakoztak Gyulai ellen, míg Gyulai a Pesti Naplóban zúzta össze ellenfeleinek érveit. Ez időben a Pesti Napló szinte visszhangzott Gyulai nevétől. Míg ugyanis Erdélyi János Gyulaival vitázott a lapban, sokszor ugyanabban a számban Brassai Sámuel támadta Egressy Gábort Gyulai miatt, vagy Bul-yovszkyné Szilágyi Lilla válaszolt Gyulai vádjaira, vagy az újdonságíró számolt le Szegfi Mór-

ral Gyulai meggyanúsításáért.¹ Az irodalmi vita más lapokban, mint a Szépirodalmi Közlönyben is fellángolt, de legtöbb bajt a Pesti Naplónak szerzett, melynek megjelenését a kormány 1858. febr. 20-án két hónapra felfüggesztette.² A kormány intézkedését tulajdonkép Teleki Domokos grófnak *Irodalmunk* című cikke vonta magára, mely az irodalmi pártok között a nemzeti egyetértést sürgette.³ Teleki Domokos grófnak viszont — Kemény Zsigmond br. levele szerint — az az elkeseredett irodalmi harc adta a tollat kezébe, melynek vezérei Jókai és Gyulai voltak.⁴

Az egymást felváltó irodalmi harcokban jellemző világításba került Gyulai egyénisége. Bátorságában senki sem kételkedett, de tiszteletet érdemelt erkölcsi indítékaiért is, amennyiben mindig az irodalom ügye hevítette. Igazságának tudatában nem kímélte a személyt, de okoskodásán itt is, ott is fölcillant a szellem és kedély fénye. Ezért több rokonérzést ébresztett maga iránt, mint amennyit bárki a körülötte zajló harci lármából következtethetett volna. Valahányszor híre járt, hogy Gyulai

¹ Pesti Napló. 1858. 34. (febr. 12.), 35. (febr. 13.), 36. (febr. 14.), 38. (febr. 17.) sz.

² Berzeviczy Albert: *Az absolutismus kora Magyarországon. 1849—1865.* II. 1925. 154. l. — Angyal Dávid: *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése.* 1926. 203., 204. l. — Papp Ferenc: *B. Kemény Zsigmond.* II. 1923. 320., 321. l.

³ Pesti Napló. 1858. 38. (febr. 17.) sz.

⁴ Lásd Kemény Zsigmond bárónak Falk Miksához 1858. febr. 22-én feladott levelét. Irodalomtörténeti Közlemények. XXIX—XXXI. 1921. 184. l.

vidékre költözik, távozását a lapok a pesti irodalmi életre nézve majdnem egy értelemmel nagy csapásnak tartották.

Mennyire beleillett ez a férfias jellem a nemzeti ellentállásnak bizakodóbb jellemű korába! Magának Gyulainak is sok szellemi élvezetet nyújtott 1857-ben és 1858-ban a magyar társadalom. Nem hiába fogta el lelkét Berlinben a honvágy, külföldi élményeinek szemüvegén keresztül vonzóbbnak találta a pesti életet, mint régebben. Gyöngéd szálak fűzték Nádasdy Lipót gr. otthonához, hol a gyászoló családdal együtt annyiszor emlékezett vissza elhunyt barátjára, Tamás grófra. Bizonyára ő is ott volt 1857. dec. 14-én a szomorú évfordulón a Tamás gróf emlékére rendezett gyászmisén, hiszen a lapok szerint néhány irodalmi férfiún kívül az elhunyt gróf tanárai is megjelentek. Többször meghívta Gyulait Tamás gróf nagyanyja, Forray András gr. özvegye is, ki éppen ez időtájban tervezte elhalt fia *Utazási Album*ának s benne Nádasdy Tamás gr. arcképének díszes kiadását.¹ Gyakran megfordult Gyulai Lonovicsné Hollósy Kornélia szalonjában is. Ezért mikor a művésznőt tisztelői 1857. évi születésnapján, ápr. 13-án értékes albummal lepték meg, Gyulait is felszólították emléksorok írására. Ekkor alkalmazta Gyulai a csodás énekre mindazt a szépet, mit egykor Petőfi mondott szerelmi móróban feleségének hangjáról.² Mennyire szívé-

¹ Lásd Gyulai Pálnak Szendrey Marihoz írt, keltezetlen, de a jegyesség korából s ezért 1858-ból való levelét a Nemzeti Múzeum kéziratgyűjteményében.

² Vadnai Károly: *Elmult idők*. 1886. 153., 154. l.

hez szólt Gyulainak ebben a pesti életben mindaz, ami után Berlinben esengett: a nyelv zenéje, a lelkes szellem s a magyar ízlés! Leginkább kigyúlt azonban kedélyének minden fénye, mikor Szendrey Mariban azt a női eszményképet fedezte fel, melyet éveken keresztül annyi költői ábránddal vett körül képzelete.

A szabadságharc kora ólomsúllyal nehezedett a Szendrey-családra. Az erdődi vár, hol Szendrey Ignác, a gr. Károlyi-uradalom inspektora, családjával együtt nem régen még boldog éveket élt át, komor emlékekkel telt meg. Szendrey Ignác egymásután temette el nejét, majd Gyula fiát; vele együtt özvegygé lett Júlia leánya is, kit a szabadságharc viharadara, Petőfi ragadt magával. Szendrey épűgy menekült az egykor oly vonzó várból, mint leánya, Júlia. Az uradalmi inspektor Mágócsra költözött s gazdasági teendőiben talált magának vígasztalást,¹ míg Szendrey Júliát a kétségbeesés Pestre üldözte, majd oly házasságba kényszerítette, mely a meg hasonlítás magvát rejtette magában. Így vált a feldúlt családi életnek jótevő szellemévé a fiatalabb leány, Marika.

Szendrey Mari 1838. okt. 23-án Szénáson született, hol atyja kasznár volt.² Gyermekéveinek emlékei azonban Erdődhöz fűződtek, hiszen a család már 1839 óta az erdődi várban lakott. Míg a regényes környezet az idősebb nővért, Júliát romanti-

¹ Mikes Lajos dr. és Dernői Kocsis László: *Szendrey Júlia*. 1930. 74. l.

² Lásd az orosházi r. kat. plébánia-hivatal anyakönyvi bejegyzését.

kus szeszélyre csábította, addig az elpusztuló vár és kert, mely Petőfit is merengésre indította, Júlia hűgának kedélyéletét gyöngédebb érzésekre, a természet szeretetére hangolta. Júlia felötölőbb, uralkodásra termett női egyéniség volt, Mari inkább otthon érezte magát bensőségesebb körben; amaz tudott és szeretett is szellemével tündökölni, de azért emez józanságával, finom, nőies tapintatával sokkal jobban eligazodott az élet útjain. Mari elismerte ugyan tíz évvel idősebb nénjének szellemi felsőbb-ségét, de azért nem áldozta fel önállóságát. Menynyire méltányolta a rideg modor mögött atyjának nemesen érző szívét, mellyel szemben Júlia mindig megőrzött valamelyes tartózkodást!

Az öreg Szendrey, mint idősebb leányát, a fiatalabbat is gondos nevelésben részesítette. Így került Szendrey Marika 1850-ben Pestre Janischnénak jóhírű nevelőintézetébe.¹ Ő is, mint nénje, szép műveltségre tett szert; megtanult németül, franciául, tudott zongorázni, s ha stílusa nem vetekedhetett is nénjéével, leveleiben a találó ötletek s ügyes fordulatok sok értelemről tanúskodtak. Számára Pest a nevelőintézeten kívül tulajdonkép Júlia otthonát jelentette, ki 1850 júliusában letette az özvegyi fátyolt s Horvát Árpád egyetemi tanárral lépett házasságra. A két nővér között ekkor fejlődött ki az a bensőséges viszony, mely egészen a sírig tartott. Júlia egy ellenséges világ közepett görcsösen ragaszkodott az ártatlan leánylélek von-

¹ Szendrey Ignác 1850-től 1853-ig Janischné nevelőintézetébe küldte Mari leányához írt leveleit, melyek a Nemzeti Múzeum kéziratárában vannak.

zalmához, Marika meg mindig úgy nézett nénjére, mint anyjára, mamácskájának szólította s Júlia családjának tagjait is szeretetében fogadta. Már ekkor látszott, hogy elhatározásának szíve ad irányt. Szeretettel gondolt atyjára is, s ha másképp nem, legalább leveleivel s újévi ajándékaival vitt némi fényt a magányos ember életébe.¹

Szendrey Ignác az 1853. év végén költözött Pestre. Ekkor Marikát kivette a nevelőintézetből, s mivel a gr. Károlyi-uradalom ügyei miatt még többször s hosszabb időre kellett vidékre utaznia, leánya mellé tapasztaltabb asszonyt vagy kisaszszonyt fogadott.² Az anya szerepét a fiatal leány mellett ekkor még inkább nénje, Júlia vállalta el. Így került Marika mind ellentétesebb hatások közé, de ezeket értelve és esze szépen össze tudta egyeztetni.

Az apa és leánya jól megértették egymást. Egyik levelében boldogan jelentette Marika Szendreynek, mennyire haladt a gazdaasszonykodásban, főképp a gyümölcsbefőzésben, máskor meg elkísérte az uradalmi inspektort gazdasági útjaira, megfordult vele Erdődön, Nagykárolyban, Nagybányán, Debrecenben s Júliához intézett leveleiben kedve-

¹ Lásd Szendrey Marinak atyjához 1853. márc. 14-én írt német levelét s Szendrey Ignácnak Mari leányához 1850. dec. 16-án, 1851. máj. 7-én, 1853. jan. 10-én írt leveleit a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

² Lásd Szendrey Ignácnak Mari leányához 1853. szept. 12-étől 1856. jan. 21-éig a Nagymező-utca 1. sz. alá, 1856. okt. 13-ától az Al-Dunasor 9. sz. alá küldött leveleit.

sen adta elő, mennyire élvezte a vidéki életet s a szabad természetet.¹ Valóban nem csoda, ha a mororvának látszó apa gyakran felderült Mari lánya közelében, ha hozzá intézett leveleiben évdni tudott vele, s ha sokszor a gyöngédségig akart neki örömet szerezni.

Sokkal bonyolultabb érzelem- és gondolatvilág fogadta Szendrey Marikát nénjének, Júliának vonzókörében. Minél több árnyék borult Júlia családi életére, annál eszményibb fényben tűnt fel a boldogtalan asszony előtt első férjének, a holt költőnek alakja. Csalódásainak gyötrelmeire s családi gondjaira a költészetben s a zene hatásában keresett ellenszert. Borongó lírai költeményeiben is leginkább a multon merengett s a jelent csak a mult szemfedőjének tekintette.² Marika nagy odaadással, szinte rajongással vett részt a meghasonlott női lélek mozgalmaiban. Izgatottan várta Júliának egy-egy újabb versét, de époly szeretettel vette át az anya szerepét is Petőfi kis fia, Zoltán mellett, valahányszor erre engedelmet kapott. Közös gondjuk és örömük volt a színház, főképp az opera. Azért kérdezte Júlia egyik ceruzával írt levelében egyetlen, szerelmes, kis füles baglyától: „Hát elfelejtetted, hogy ma az *Észak csillagát* adják?” Mindegyikük sokat köszönt a másikának. Júliának nagy áldás volt a kétségbeesés párkányán hűgának fellegtelen, derült kedélye és mindent megbocsátó szíve; Ma-

¹ Lásd Szendrey Marinak Szendrey Júliához írt leveleit a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

² Bihari Mór: *Petőfiné Szendrey Júlia költeményei és naplói*. Petőfi-Könyvtár. VII. füzet. 1909. 60. l.

rika viszont Júlia társaságában sokat művelődött, magasabb életeszményt ismert meg és szélesebb látókörre tett szert.

A lélek szépsége, az arányos termet, a vonzó arc s a mély tüző szemek valóban kedves jelenséggé tették Szendrey Mari alakját. Nénjének, Júliának nagy gondot is okozott, hogy kire bízza majd egykor a nagy értéket. Először sógorára, Petőfi Istvánra gondolt, kit, mint honvédszázadost osztrák közlegénynek soroztak be, majd 1853-ban pusztá gyanú alapján három évi sáncmunkára ítélték.¹ Petőfi István még 1857 húsvétja körül is, mikor a brünni kaszárnyából Szendrey Júliának levelet írt, ábrándozva emlegette azt a rokonai csókot, melyet utolsó látogatása alkalmával „egy ártatlan tiszta lélek rokonai érzelmeinek zálogául“ a vonakodó Marikától kapott.² Ekkorra azonban már Marika szíve Gyulai Pál mellett döntött.

Horvát Árpádnak Hársfa-utca 1. szám alatt levő otthonában Szendrey Júlia és Mari figyelmét már 1857 januárjában magára vonhatta Gyulai azokkal a Petőfiről szóló cikkeivel, melyekben Petőfi iránt érzett tiszteletének oly méltó kifejezést adott.³ Ebben az évben idézte vissza Szendrey Júlia

¹ Kéry Gyula: *Friss nyomon*. Petőfi-Könyvtár. I. füzet. 1908. 109. l.

² A töredékes levél, mely a Nemzeti Múzeum kéziratárában van, 1857-ből való. A levélíró a levél egy részét húsvét-hétfőn írta, mely 1857-ben ápr. 13-ára esett, a másik részt ápr. 16-án, a harmadik részt ápr. 17-én.

³ Gyulai Pál: *Petőfi szülővárosáról*. Pesti Napló. 1857. 10. (jan. 14.) sz. — Gyulai Pál: *Még egyszer Petőfi szülővárosáról*. Pesti Napló. 1857. 25. (jan. 31.) sz.

is a fényes multat, mikor egyik költeményében Zoltán fiát, mint a lehullott csillag fennmaradt sugarát énekelte meg.¹ Ennek az évnek végén akarta Szendrey Júlia Mari húgával Zoltán fia számára születésnapra emlékül Petőfi arcképét megszereztetni, mellyel a Hölgyfutár kedveskedett olvasójának.² Közelebbi viszonyba került Gyulai Horvát Árpád családjával Nádasdy grófék révén is. Mielőtt ugyanis Tamás gróf egyetemi hallgatónak iratkozott be, többek között Horváth Árpád is vezette őt gimnáziumi tanulmányaiban,³ s mint Gyulainak egyik levélbeli megjegyzéséből kitűnik, a grófi család örömet hallgatott a tudós egyetemi tanár tanácsára.⁴ Gyulai azonban Petőfi életének adataiért is kereshette Szendrey Júlia társaságát, mivel a Pesti Naplónak 1857. jan. 10-i számában határozottan ígérte, hogy teljesebb életrajzzal fogja felcserélni az Uj Magyar Múzeumban megjelent vázlatát. A közvéleménnyel együtt Gyulai is fátyolt borított a multra s elfelejtette azt a visszatetszést, melyet benne Szendrey Júlia 1850 nyarán második férj-

¹ Szendrey Júlia: *Három rózsabimbó*. Napkelet. 1857. 38. (szept. 27.) sz.

² Szendrey Júlia 1857 decemberében szánta Petőfi arcképét fiának születésnapra emlékül, minthogy a Hölgyfutár 1857. nov. 28-án jelentette, hogy Tóth Kálmán „Petőfi Debrecenben 1844-ben“ című műmellékletet ad előfizetőinek. Erről szóló levele tehát 1857 decembereből való.

³ Batizfalvi Samu: *Emlékezés gróf Nádasdy Tamásra*. Magyar Sajtó. 1857. 20. (jún. 25.) sz.

⁴ Lásd Gyulai Pálnak Nádasdy Lipótné grófnéhez 1856. márc. 4-én írt levelét. Nyugat. 1913. 1934. 1.

hezmenetele idején keltett. Egyébiránt Horvát Árpád otthona csak az első állomás volt; innen vezetett az út az Al-Dunasor 9. számú házba, hol Szendrey Ignác leányával együtt lakott.

Hogy Gyulai mikor látta először Szendrey Marit, arról nincs pontos adatunk. Ha azonban 1857 januárjában Horvát Árpádéknál találkozott is vele, Szendrey Ignácnak az Al-Dunasoron levő lakásában legfeljebb február folyamán nézhetett körül. Szendrey ugyanis január második felében a gr. Károlyi-uradalom ügyeit vizsgálta felül s csak a hó végén érkezett vissza Pestre.¹ Ez időtájt Szendrey Mari is nagy izgalommal készült az urak harmadik báljába, s atyja még jan. 23-án is azt írta Mágócsról, hogy nem szeretné, ha leánya ott öltözetére nézve utolsó lenne. A bál a Hölgyfutárnak febr. 5-i száma szerint az Európa termében kivilágos-kivirradtig tartott, s a báli tudósítás a hölgykoszorúból a tizenöt legkiemelkedőbb szépség között Szendrey Marit is megnevezte. Ezentúl Szendrey Mari neve hiányzik a báli tudósításokból, habár a farsangi jó kedv még február végén is fellobbant. Mintha ez az adat is már Gyulai Pál látogatásainak hatását jelezné, ki mivel nem táncolt, nem lelkesült a bál örömeiért.

Mint Gyulai egy költői vallomásában megjegyzi, Szendrey Marit már akkor kedvesének nevezte, mikor először meglátta.² Még inkább kimé-

¹ Lásd Szendrey Ignácnak Mari leányához 1857. jan. 23-án írt levelét.

² Gyulai Pál: *Nők a tükör előtt*. Harmadik kiadás. 1888. 141. l.

lyült hódolata, mikor később mind gyakrabban megfordult az Al-Dunason Szendreyék otthonában s közelebből megismerhette a szép leány jó-ságát és okosságát. Mennyi szeretettel gondolt vissza a *Nők tükör előtt* című beszélyében szerelmének emlékeiben arra a szobára, hol kedvesével oly szép órákat töltött el, még a kalitkában csevegő madárra s az asztalon nyíló virágokra is, mint meghitt beszélgetéseiknek tanúira! Saját élményeiből rajzolhatta a szeretett leánynak egy késő esti zongorázását is, mely mellett Mari atyja a karszékben elszunnyadt, míg Gyulai saját küzdelmes multján borongva, már-már szerelmét vallotta meg. A valamástól egyelőre sok minden visszariasztotta: saját nyilatkozata szerint egyrészt igénytelennek tartott jövője, másrészt Szendrey Júlia példája s nem utolsó sorban az a hit, hogy elhatározó lépésével irodalmi ábrándjait kell feláldoznia.¹ A férfias lélek vonzalmát Szendrey Mari teljes mértékben viszonzta, csak sokkal szerényebb volt, hogysem egyéniségének varázsában feltétlenül bízott volna. Az öreg Szendrey is örömet látta a komoly, fiatal embert otthonában s leánya örömeire gyakran meghívta ebédre. Ilyenkor Gyulai, mint a *Nők a tükör előtt* című beszélyében említette, ebéd után is ott maradt Szendreyéknél, sőt néha estig is késett, mikor azután a színházba is elkíserte a házi kisaszszonyt.

A kedvező hatást Szendrey Júlia rokonérzése

¹ Lásd Gyulai Pálnak Arány Jánoshoz 1858. ápr. 9-én írt levelét.

tetözte be. Az ő tetszését Gyulai már 1850-ben megnyerte szellemes társalgásával; még inkább biztosította a családott asszony vonzalmát az 1857. évi benyomások alapján Gyulainak megértő, nemes szíve. Újabb kapcsolatot teremtett közöttük az irodalom szeretete. Szendrey Júlia 1857-ben lepte meg a világot lírai költeményeivel, melyek határozott költői tehetségről tanúskodtak;¹ ugyanekkor fordította le Andersen néhány meséjét is. Gyulai már 1858 februárjában felhívta Kemény Zsigmond br. figyelmét Szendrey Júlia irodalmi dolgozataira,² 1858 áprilisában és májusában pedig épen ő méltatta az Andersen-fordítást a Pesti Naplóban.³ Szendrey Júlia, amint a Nővilágnak 1858. évi két júniusi számában kifejtette, elítélte ugyan Gyulait az írónok lelki életének kíméletlen elemzéseért, de époly hamar kész volt a teljes bocsánatra is; Gyulait cikkeiben csinos, kis, barna emberként emlegette, kit minden ismerőse szeret és tisztel, s ki a világon a legjobb és legszeretetre méltóbb ember.⁴ Ily megállapítások után Szendrey Júlia nem kívánhatott hűgának megbízhatóbb élettársat, mint Gyulait, azért örömmel látta a köztük egyre bensőségesebbé váló viszonyt. Ő már 1857 húsvétja körül tisztában

¹ Színi Károly: *Virágcserep Szendrey Júlia „Három rózsabimbó”-jának*. Napkelet. 1857. 40. (okt. 11.) sz.

² Lásd Gyulai Pálnak Horvát Árpádné sz. Szendrey Júlia asszonyhoz 1858. febr. 9-én írt levelét a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

³ Pesti Napló. 1858. 61. (ápr. 8.), 62., 65., 70., 92. (máj. 15.) sz.

⁴ Szendrey Júlia: *A Pesti Napló* 61., 62. s 65. száma. Nővilág. 1858. 25. (jún. 20.) 26. (jún. 27.) sz.

volt a helyzettel s már ekkor kötelességének tartotta, hogy minél előbb gátat vessen azoknak az ábrándos reményeknek, melyeket valamikor ő duzzasztott meg sógorának, Petőfi Istvánnak lelkében. Petőfi István ápr. 22-én tudta meg a brünni kasszárnnyában Szendrey Júlia leveléből, hogy Szendrey Mari kezére nem számíthat többé, s válaszában, melyet rögtön megírt, keserűen kívánt boldogságot a készülő nászünnepehez.¹ Úgy tetszik, mintha Szendrey Júlia is kedves tervére célozott volna Mari hűgához intézett *Fiatall leánynak* című költeményében, mely a Napkeletnek 1857. nov. elseji számában jelent meg, midőn komor lírai eszméjének az utolsó versszakban ily fordulatot adott:

Így csak azt kívánom,
Hogy adjon az élet
Olyan boldogságot és annyi örömet,
Mint éntőlem elvett.

Szendrey Mari érzelmei a kétség és remény között ingadoztak. Az irodalom eseményei mindig érdekeltek, de még inkább lekötötték figyelmét, mióta érezte, hogy szívének ügyével szoros kapcsolatban vannak. Egyrészt nevére járt a Szépirodalmi Közlöny,² másrészt jól ismerte Szendrey Júlia irodalmi munkásságának színtereit: Vahot Imre Napkeletjét és Vajda János Nővilágját is. Mindezekből, va-

¹ Lásd Petőfi Istvánnak Szendrey Júliához Brünnből 1857. ápr. 27-én írt levelét.

² A Szépirodalmi Közlöny 1858. évi 18. (márc. 1.) számának melléklete az előfizetők névsora; ebben az 1143. előfizető Szendrey Mari.

lámint Szendrey Júlia körének megjegyzéseiből tiszta képet alkothatott magának Gyulai irodalmi pályájának nagy jelentőségéről. Amennyire meghatotta a kiváló író hódolata, annyira zavarba is hozta. Nem egyszer kérthette magától, amit Gyulai ád ajkára a *Nők a tükör előtt* című beszélyében: „Olyan okos ember nem jobban elmulathatna-e másutt, mint nálam, szegény együgyű leánynál?” Ily vegyes érzelmeket keltett benne az a levél is, melyet Gyulai 1858. febr. 9-én írt Szendrey Júliához. Gyulai ekkor Kemény *Férj és nő* című regényét azzal a kéressel küldte Szendrey Júliának, hogy olvasás után adja át Mari kisasszonynak a közelebbiről megfejtendő rébusz jutalmául. Mari kisasszony ugyanis Vahot Imre lapjában, a Napkeletben, főképp az 1857. szept. 12-i számban s az 1858. jan. 24-i számnak piros színű borítékán a képtalány megfejtői között szerepelt. Erre vonatkozott Gyulainak tréfás kritikája s Szendrey Júliához írt levelének következő része: „De hogy is ne? Rébuszt fejtegetni s Vahot lapjába küldeni be, föllépni a piros borítékon, mint valami pipacsos mezőben egy sereg libácska élén annak a szép és jó lyánynak, kit én úton-útfélen magasztalok...” Ily szavak emlékét idézhette vissza a mélyérzésű leány néhány hónap múlva egyik levelében, mikor viszonzatlan szerelmének gyötrelmeit érintette, s mikor arra a gúnymosolyra és szánakozó tekintetre célzott, melynek felfedezése egykor oly boldogtalanná tette.¹ Mennyivel egyszerűbb

¹ Lásd Szendrey Marinak Szendrey Júliához írt, keltezetlen, de tartalmánál fogva 1858 áprilisából származó levelét.

volt helyzete Madarász Józseffel szemben, ki miután mint özvegyember Szendrey Marit a színházban kétszer látta, levélben kért tőle engedelmet a bemutatkozásra! Az önérzetes hölgy válasza ridegen hangzott s minden kétséget kirekesztett.¹

Amint Szendrey Mari lelkén mindinkább elhatalmasodott titkolt szerelme, épúgy Gyulai is, bármennyire viaskodott önmagával, mind-szenvedélyesebben vágyódott a szerelmes, szép leány után. Ez a legyőzhetetlen vágy vezette ismeretségük első hónapjaiban is, s ez lehetett oka annak is, hogy 1857 áprilisában oly hirtelen lemondott erdélyi útjáról, melyre pedig Arany Julcsának szüleihez írt levele szerint határozottan készült.² A kebel mélyén gomolygó érzelmeknek azonban még hosszabb időre volt szükségük, míg megtalálták a kellő szót. Az első költői nyilatkozatok közé tartozott az a két versszak, melyek Gyulainak 1853. évi *Viszontlátás* című költeményéből *Mi hűn szeretsz* címmel a Nővilágnak 1857. júl. 5-i számába, majd Gyulai költeményeinek gyűjteményes kiadásába a Marinak szóló dalsorba kerültek. 1857 decemberében Gyulai, mint maga írta Aranyinak 1858. ápr. 9-én, már nem volt a magáé. Ettől fogva Szendrey Mari alakja anynyira mozgásba hozta költői képzeletét, hogy az 1858. évben írt költeményei valójában kedveséhez intézett, szerelmi vallomásoknak látszanak. Ilyen

¹ Lásd Madarász Józsefnek Szendrey Marihoz írt levelét a Nemzeti Múzeum kéziratgyűjteményében ily megjegyzéssel: „Gyulai Pálné ismeretlenhez“.

² Lásd Arany Jánosnak Gyulai Pálhoz 1857. ápr. 18-án írt levelét.

jellemű Vajda János Nővilágjában az 1858. márc. 21-i számban a *Nem vagy velem* című költemény, mely később Gyulai költeményeinek gyűjteményében *Marihoz* címet nyert. Ugyanabban az időben, 1858. márc. 21-én hozta a Vasárnapi Ujság is *Ez a kis lány* és *Jaj de szép vagy* kezdetű dalokat, melyekben Gyulai népdali formába rejtette érzelmeit. Gyulai azonban nem hiába fordította 1857-ben Lermontovot, vele együtt legbensőbb érzelmeit ő is félértette a vásári nyilvánosságtól.¹ Mint a fülemile, legtöbb dalát ő is csak kedvesének szánta. Mikor pedig a Nővilág szerkesztősége három jutalmat tűzött ki az 1858. év első felében a lapban közölt verses dolgozatokra s Gyulainak *Nem vagy velem* című költeményét is a jutalmazandók közé sorolta, Gyulai kijelentette, hogy költeményével nem kíván pályázni.² A megénekelte női eszménykép tűnik fel előttünk Gyulainak az írók ellen írt cikkeiben is. Mintha Szendrey Marira gondolt volna itt, mikor a józanság és az ábránd bűvös vegyületéért lelkesült, mely a nőt a férfiúnál szebbé, jobbá, földi anygallá teszi.³ Valószínű, Szendrey Mari nem is botráncozott meg annyira Gyulai eszméin, mint nénye;

¹ Gyulai Pál: *A szerkesztő, olvasó és a költő*. Lermontovtól, Bodenstedt után. 1857. (Gyulai Pál *Költeményei*. I. 1904. 179–194. l.)

² Nővilág. 1858. 27. (júl. 4.) sz.

³ Gyulai Pál: *Flóra 50 költeménye*. — *Andersen meséi*. Fordította Szendrey Júlia. Pesti Napló. 1858. 62. (ápr. 9.) sz. — Gyulai Pál: *Kritikai dolgozatok*. 1908. 279., 280. l.

ő talán inkább a férfias lélek hódolatát olvasta ki belőlük.

Ezekben a költői nyilatkozatokban itt is, ott is nagy lelki harcok tüze villant meg. Gyulai maga írta 1858. ápr. 9-én Arany Jánosnak, hogy négy hónapja a belső küzdelmeknek egész éveit élte át. Tíz év óta, hogy első szerelmének története lezárult, hozzászoktatta ugyan magát a lemondáshoz, de szenvedélye az elfojtott érzések hevével annál inkább követelte jogait. Hasztalan sorakoztatta fel ellene minden érvét, saját szavai szerint legdémonibb kételyei után is újra meg újra arról győződött meg, hogy szívének választottja épen hozzá való. A boldog izgalmak korára vet világot Gyulainak 1864. jún. 15-én feleségéhez írt levele is. Ez év nyarát Gyulai egyedül töltötte el Pesten s magányos útjain újra látta az Al-Dunasort, hol egykor Szendrey Mari otthonában gyakran megfordult, valamint a közeli vásárteret, hol valamikor kedvese számára annyiszor vásárolt virágot. Ekkor saját szavai szerint megállott a jól ismert ház előtt, sokáig nézte Mari hajdani ablakát, s úgy tetszett, mintha a kedves alak zöld ruhájában épúgy kihajolt volna, mint régente.

A két szerető szív regénye 1858 tavaszán érte el tetőpontját. Érzelmeknek, mint a virág szirmainak, egy napon meg kellett nyílniok. Gyulai leginkább kitárta lelkének tartalmát abban a levélkében, melyet „Pest, ápril. 2. 858.“ keltezéssel juttatott el Szendrey Mari kezéhez, s melyet boldog tulajdonosa

életének végéig őrzött.¹ Az igaz szenvedély egész költőiségével nyilatkozott e szaggatott mondatokban: „Szeretlek, bízom benned, életemet becsületért! Boldoggá tehetsz, — sohasem voltam az, egyetlen óráig sem; íróvá, — rég elhagyott a lelkesülés; tevékeny emberré, — csüggedő, meghasonlott vagyok. Jövöm lábaidnál! Ó taposd el, ha nincs elég kedélyed és erős lelked!” A levélíró nem ígért fényt és kényelmet, csak mocsoktalan nevet, de érezte, hogy kedvesének egyetlen könnye nyomorúttá tudná tenni. Mily teljes visszhangra találhattott a férfias, nyílt szó Szendrey Mari lelkében! Nem épen Gyulai levelének hatását, de legalább a túláradó szív boldogságát tükrözi vissza Szendrey Marinak nénjéhez, „kedves egyetlen mamá“-jához írt keltezetlen levele, mely egészen beleillik Gyulai szerelmi vallomásának korába. Az izgalmak között papírra vetett sorokban a szerelmes leány tulajdonképp azokat az érzelmeket akarta festeni, melyeket benne kedvesének hozzá küldött arcképe, „az Ő arcképe“ keltett, de a kitörő örömtől nehezen találta meg a kellő szót. Boldogan állapította meg, hogy elérte egyetlen vágyát, s szinte hihetetlennek tartotta, hogy Isten hogyan adhat egyszerre annyi boldogságot. Egy percre újra átélte viszonzatlannak hitt szerelmét, de azután így kiáltott fel: „Félre most minden rossz gondolattal! Most csak élvezni akarok, hiszen így most örökre és egyedül bírhatom és nem kell félnem, hogy tekintetemmel árulója leszek szí-

¹ Lásd Gyulai Pálnak Szendrey Marihoz 1858. ápr. 2-án írt levelét.

vemnek.“ Hogy pedig mindez arra az időre vonatkozik, melyben a szerető szívek egymás előtt megnyíltak, azt Szendrey Mari elárulta levelének utóiratában ezzel a vallomásával: „Már meg is csókoltam! Hisz úgy-e szabad?”

Ha Gyulai az első látásra kedvesének nevezte Szendrey Marit, akkor érzelmeiknek ily teljes öszszeesendülése után joggal törekedhetett arra, hogy a világ előtt is minél előbb mátkájának nevezhesse. Ápr. másodiki szerelmi vallomását gyorsan követte sorsdöntő elhatározása. Mint Aranyinak írta, húsvét első napján — mi ápr. 4-ére esett — megkérte Szendrey Ignác leányának kezét. Az atya szívesen fogadta Gyulai fellépését s annál könnyebben adott neki kedvező választ, mert egyaránt megbízott Mari leánya érzelmeinek állandóságában, valamint Gyulai kötelességérzetében. Valóban Gyulai alig mérte volna Szendrey Mari kezét megkérni, ha előbb a fészekrakás feltételeiről nem gondoskodott volna.

1857 szeptemberében még nem csábította Gyulait a pesti Kereskedelmi Akadémia meghívása, s örömet átengedte a felkínált tanári széket Horvát Árpádnak.¹ Az 1858. év elején azonban már a sorsujjmutatását látta abban a hírben, hogy a kolozsvári ref. főiskola főgimnáziumában Régeni István halálával a magyar-latin nyelv tanári széke megüresedett.² Ekkor már Gyulainak erdélyi barátai és jóakarói is latba vetették befolyásukat. Közöttük

¹ Magyar Sajtó. 1857. 225. (okt. 3.) sz.

² Kolozsvári Közlöny. 1858. 3. (jan. 10.) sz.

leginkább buzgólkodott Teleki Domokos gr., ki Gyulai elhatározására is hatással volt. Gyulai neve már a főiskolai gondnokság jan. 20-i ülésén szóba kerülhetett, mely az elárvult tanári székre nézve az egyházi főtanács intézkedését kérte.¹ Ezért jelenthette a Kolozsvári Közlöny 1858. jan. 31-én, hogy az ev. ref. consistorium Régeni István helyére Gyulai Pált hívta meg. A hír bejárta a pesti lapokat is, de a Kolozsvári Közlönynek febr. 7-i helyreigazítása szerint tulajdonkép még a jelölés sem történt meg, csak az általános óhajítás nyilatkozott Gyulai megválasztása mellett. Ezekután, mikor febr. 13-án a főiskolai gondnoki ülés a Régeni tanári székének betöltésére vonatkozó ajánlását fölterjesztette az egyházi főtanácshoz, az ülésen résztvevő főiskolai tanároknak alig lehetett más jelöltjük, mint Gyulai. A javaslat elfogadását az egyházi főtanácsban az elnöklő Kemény Ferenc br. is ajánlhatta, kit közeli rokona, Kemény Zsigmond br. nyerhetett meg Gyulai ügyének, de legtöbbet tett itt Teleki Domokos gr., ki mint egyházkerületi főgondnok egyre nagyobb tekintéllyel vett részt az egyház és iskola életében. Ő szólította fel 1858. márc. 28-án írt levelében Mikó Imre grófot is, hogy Gyulai megválasztását, ki az iskolának díszére fog válni, minden erejével támogassa.² Valószínű, a

¹ A főiskolai gondnokság felterjesztése Csűry Bálint, a kolozsvári ref. kollégium volt levéltárosa szerint az igazgató tanácsi irattárban az 1858—21. szám alatt van.

² A levél Kolozsvárott az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárában van.

Kolozsvárról nyert kedvező értesülések adtak Gyulainak bátorságot az áprilisi vallomásra is, hiszen 1858. ápr. 9-én már határozottan írta Aranyinak, hogy elfogadta a kolozsvári tanárságot s augusztusban megy Erdélybe. Másrészt az öreg Szendreyt is mélyen foglalkoztatta a fiatalok elhelyezkedésének kérdése; bizonyára nehéz szívvel gondolt a magányosságra, mely Mari leányának távozásával rápesti otthonában várt, s talán messzellette is Kolozsvárt. Ezért tudakozódott áprilisi gazdasági felügyelői útján Debrecenben, nem akadna-e ott a ref. főiskolában Gyulai számára megfelelő tanári szék, de ápr. 21-én leányához írt levelében csak vállalkozásának eredménytelenségéről számolhatott be. Végre máj. 2-án értesítette az erdélyi ref. egyházi főtanács a kolozsvári ref. főiskolát, hogy a magyarlatin tanári székre Gyulai Pált választotta meg.¹ A Pesti Napló a Kolozsvári Közlöny után máj. 9-én jelentette, hogy a választásból Gyulai neve került ki győztesen, míg a Hölgyfutár másnap már azt is tudta, hogy a derék író még az év őszén elfoglalja tanári székét.

Minél inkább sajnálkoztak a pesti lapok azon a veszteségen, mely Gyulai távozásával a pesti irodalmi életet éri, annál általánosabb öröm fogadta az eljegyzés hírét, mely május vége felé kezdett elterjedni.² Nagy meglepetést és örömet idézett elő a hír Nagykörösön is, Arany szerint sokkal nagyobb-

¹ Lásd az egyházi főtanács leiratát a kolozsvári ref. kollégium levéltárában.

² Hölgyfutár. 1858. 120. (máj. 28.) sz.

bat, hogy azt tollal és tintával ki lehetett volna fejezni. Gyulai Aranyt már ápr. 9-én értesítette életre szóló elhatározásáról, s Arany az igazi atyai barát szeretetével biztatta válaszában Gyulait, hogy ne habozzék s ne ingadozzék.¹ A jegyesek képzeletét ekkor már a rohanó napok mindinkább Kolozsvár felé terelték, hol az új otthonot kellett berendezniök. Tervezgetésükben részt vehetett Gyulai bátyja, Ferenc is, ki ez időben mint néhány hónapra szerződött tag a Nemzeti Színház színpadán lépett fel.² Ő, ki mindenünnen örökös honvágyat érzett szülővárosa, Kolozsvár után, leginkább tudta az erdélyi magyar életet sógornéja előtt vonzó színben festeni. A menyasszonynak és vőlegénynek nem ment oly könnyen a Pesttől való megválás. Az egyiknek le kellett mondania a családi körről, melyre annyi áldást árasztott, a másiknak el kellett szakadnia attól az irodalmi élettől, melyhez küzdelmeinek és dalainak annyi emléke fűződött. A csillogó remények azonban bűvös fénnel vonták be az ábrándozó lelkek előtt a jövőt, Kolozsvárt. A menyasszonyt csábította az a szép feladat, hogy saját családjának lehet örangyalává; a vőlegényt küzdelmeinek megérdemelt jutalmán, a családi otthonon kívül gyermek- és ifjúkori emlékei is vonzották szülővárosa felé.

Az esküvő napjául júl. 31-ét tűzték ki. Addig elég idő volt arra, hogy a menyasszony holmiját s

¹ Lásd Arany Jánosnak Gyulai Pálhoz 1858. ápr. 11-én írt levelét.

² Hölgyfutár. 1858. ápr. 26-, máj. 5-, jún. 2-i sz.

zongoráját Kolozsvárra szállítsák.¹ Gyulainak is több elintézni valója akadt Pesten; júl. 27-én délután épen a pesti ev. ref. teológiai intézetben kellett növendékeit vizsgára vezetnie.² A szálláscsináló szerepét is ő vállalta magára. Júl. 23-án Nagyváradról írt levelet menyasszonyának.³ Ekkor jelentette, hogy másnap délben Kolozsvárra érkezik, bár legfontosabb üzenetnek ez a vallomása látszott: „Nagyon szeretlek Marim!” Gyulai ezúttal a Kolozsvári Közlöny szerint negyvennyolc órát töltött Kolozsvárott.⁴ Miután az új családi otthont rendbe hozatta, júl. 25-én vagy 26-án már Pesten lehetett.⁵ Az esküvő a belvárosi róm. kat. plébánia anyakönyve szerint júl. 31-én Csengery Antalnak s Horvát Árpádnak, mint tanúknak jelenlétében ment végbe. Az egyház áldásának sokszoros visszhangjai voltak a pesti lapok, melyek az esküvőről szóló hírt lelkés szerencsekívánatokkal kapcsolták össze.⁶ Leglelkesebben ünnepelte a szép frigyet s benne a boldogsággal tetézt valódi érdemet a Magyar Sajtó, mely csak nem rég is annyi ellenérzéssel tá-

¹ Lásd Gyulai Pálné Szendrey Marinak Szendrey Júliához 1862. febr. 16-án írt levelét.

² Pesti Napló. 1858. 140. (júl. 14.) sz.

³ Lásd Gyulai Pálnak menyasszonyához, Szendrey Marihoz 1858. júl. 23-án írt levelét.

⁴ Kolozsvári Közlöny. 1858. 61. (aug. 1.) sz.

⁵ Lásd Gyulai Pálnak Szendrey Marihoz 1858. júl. 23-án írt levelét.

⁶ Nővilág. 1858. 32. (aug. 8.) sz. — Pesti Napló. 1858. 156. (aug. 1.) sz. — Hölgyfutár. 1858. 173. (júl. 31.) sz. — Délibáb. 1858. 31. (aug. 8.) sz. — Szépirodalmi Közlöny, 1858. 62. (aug. 5.) sz.

madta Gyulait.¹ Az új pár az esküvő napján az esti nagyváradi vonattal indult el Kolozsvárra. Nagyváradon túl feltárult az utasok előtt az erdélyi táj minden szépsége: a szikláról leomló vízesés, a mohos köveken tovarohanó hegyi folyó, a szellősóhajtól megrezdült erdő, hogy a tündéri tájképek példázzák a boldogságtól dobogó szíveknek gyönyörű ábrándjait. Aug. 5-én a Kolozsvári Közlöny már így fogadta Gyulait fiatal nejével együtt Kolozsvár falai között: „Isten hozta közénk és tartsa hosszú időnkig köztünk kifogyhatatlan boldogságban és áldásos működésben!”

Az a bensőséges viszony, mely Gyulait és Szendrey Marit 1857-ben és 1858-ban összekötötte, nem lep meg bennünket váratlan fordulatokkal és izgató rejtélyekkel. Mily félénken közeledtek egymáshoz a szerelmi történet hősei, s mennyi időre volt szükségük, míg egymásra találtak! Ez a tartózkodás egyfelől eszményi nőtisztelet, másfelől a férfiasság megbecsülése, valójában pedig annak a megneemesült világnézetnek jele, mely az emberiséget évezredekken keresztül az erkölcsiségnek mind magasabb fokára emelte. Gyulai és menyasszonya rokonlelkek voltak, amennyiben az élet nagy kérdéseiről, főkép a család hivatásáról egyformán emelkedetten gondolkoztak, kötelességeiket azonban mindketten egyéniségüknek jellemző elemével fogták fel, egyikük inkább mélyen érző szívével, másikuk inkább férfias elméjének éles ítéletével. Egyesülésük két egyenlő rangú lelkierőnek összehang-

¹ Magyar Sajtó. 1858. 92. (aug. 3.) sz.

zása, melyet nem zavar meg a győztes fél diadalérzete. Gyulai egyaránt hódított és meghódolt; hasonlóképp Szendrey Mari is elismerte ugyan a kiváló írói és költői egyéniség hatalmát, de egyszerűsége éreztette is vele elbűvölő nőiességének varázsát. Ebben a teljes összhangban bízott az öreg Szendrey is, valahányszor leányának jövőjére gondolt. Aug. 7-én is, mikor a Kolozsvárról küldött első hírre levelet írt leányának, bizodalma így egyszerű szavakkal fejezte ki: „Valamint meggyőződve hiszem, hogy jó s szeretett Palid téged, mint okos és higgadt kedélyű ember oltalmazand, úgy téled is biztosan remélem, hogy őt szereteteddel és engedékenységeddel boldogítani fogod.“

Szendrey Mari nem volt annyira romantikus egyéniség, mint amilyennek egykor Pataki Emiliát látta Gyulai, mindazáltal jelentősége Gyulai belső életében nagyobb amazénál. Szendrey Mari, mint Pataki Emilia, éveken át kötötte le a költő lelkeseését, hogy lelkének vonásai új meg új lírai eszmékben tükröződjének, de azért több volt, mint ábrándkép, melyet a költői képzelet festeget át. A mélykedélyű, szép leány odaadó és mégis önérzetes szerelmével arra volt hivatva, hogy mint hű feleség áldozatot hozzon férjéért s gyermekeiért, hogy kicsinyes gondjai között magát boldognak érezve, másokat boldogítson. Szendrey Mari az örök női eszmény megvalósulása volt, mely Gyulainak a rá váró irodalmi harcokhoz erőt, lelkesedéséhez hitet, elért eredményeihez tiszta örömet adott. Így szellemült át az összhangzó női egyéniség a magyar irodalomtörténetnek titkon ható tényezőjévé.

A KOLOZSVARI TANARI ÉVEK.

Amire Gyulai oly sokáig vágyódott, a családi boldogság valósággá vált életében Kolozsvárott.¹ A fiatal házaspár 1858-ban a Piac-sor 3. számú házának első emeletén rendezte be otthonát. Innen írta Gyulai Lévainak augusztus végén, hogy annyi hányódás, képzelt és valódi szenvedés s megtört illúziók után végre révpartra jutott. Innen kérte nov. 28-i levelében Aranyt, hogy ne sajnálja tőle a három hónapot, tíz súlyos év kárpótlását. 1859. máj. 4-én költöztek át Gyulaiék a Belső-Farkas-utcába a megüresedett, második kollégiumi tanári lakásba.² Környezetüknek ünnepies jellemet adott a térszerű utca, melynek csendjét csak a tanuló ifjúság mozgalmi törték meg, még inkább közvetlen közelükben a szabályos vonalú kollégium s az ódon, csúcs-

¹ Lásd e fejezetnek részletesebb kidolgozását Papp Ferencnek *Gyulai Pál kolozsvári tanári évei* című értekezésében. Budapesti Szemle. 233. k. (1934.) 14—47. l.

² Lásd Gyulai Pálnak Szabó Károlyhoz keltezés nélkül, de 1859-ben írt levelét. Erdélyi Irodalmi Szemle. III. évf. (1926.) 127. l.

íves református templom. Mindazáltal az egyemeletes épület az előtte álló, árnyas hársfákkal s az egyszerű, barokk-keretű kapuval, valamint a földszinten elhelyezkedő új otthon a két tágas, boltíves, utcai szobával s a kissé homályosabb benyúlóval mintha arra lett volna hivatva, hogy bensőséges családi érzéseknek szolgáljon rejtett fészkeül. A barátságos tanári lakásnak legnagyobb ékessége a ház asszonya volt. Gyulainét legtöbbször szebbnek s mindenkép vozóbbnak tartották, mint nénjét, Juliát. Ha nem hódolt is mindenben a divatnak, mindig ízlésesen öltözött. A társaságban hamar felderült, örömet részt vett a társasjátékokban, s ha alkalom került rá, könnyen táncra perdült. Mindazáltal leginkább családi körébe vonult vissza s férjéért, majd később gyermekeiért semmiféle áldozatot sem sajnált. Amint cselédjeit rendben tartotta, délelőttönként kezébe fogta a főzőkanalat is. Kis kertjében is jól megfért a zöldség a virággal. Míg nénjétől — főképp a szép felfutóról — virágmagot kért, atyja kétféle téli tökmagot küldött neki ültetés végett. Az öreg Szendrey egyébként is gyakran figyelmeztette leányát leveleiben egyre-másra: majd a kovászos ugorka eltevésének kitűnő módjára, majd a kertész őszi gondjaira: a téli salátapalánta ültetésére s a petrezselyemmag vetésére. A gazdaasszonyi erények azonban nem akadályozták meg Gyulainét abban, hogy érdeklődéssel kísérje férjének irodalmi törekvéseit; másképp Gyulai sem beszélt volna meg vele oly bizalmasan irodalmi ügyeit leveleiben. Erre az összhangra célzott Szendrey Júlia is, mikor hűgára tréfásan ráfogta, hogy

Tóth Kálmán új drámájának előadásán azért nem mert tapsolni, nehogy mint kritikus felesége felelőssé tegye urát.¹ Mégis a fiatal asszonyt az irodalmi sikereknél inkább foglalkoztatták saját kedélyének mozgalmai. Mikor nénjéhez intézett levelében első anyai örömeit akarta rajzolni, tolla nem bírta túláradó érzelmeivel. Mikor meg a távolból férjével csak levél útján érintkezhetett, mily izgalommal várta a szerinte mindig ritkán érkező leveleket! „Oly véghetetlen jól esnék, — írta egy alkalommal — ha annyi levelet írnál, hogy megúnhattám olvasni; akkor legalább elhinném, hogy igazán vágyódol utánam.“²

Nem csoda, ha Gyulai egyaránt szerette és féltette nejét; különösen aggasztotta feleségének a szülés előtt és után jelentkező ideges gyöngesége, ezért intette folyton, hogy ne erőltesse meg magát. Szeretetében is volt valami józanság. Egyik levelében maga is vágyakozva sóhajtott ugyan nejének könnyű léptei és édes csevegése után, valójában azonban azt tartotta, hogy a hitvestársak ne vesztegessenek szót arra, amit csak érezni lehet. Gyulai Marija bizonyára ellenkező nézeten volt. Neki még az is fájt, ha komoly munkába merült férje összeráncolt homlokkal fogadta közeledését. Ilyenen el tudott keseregni, míg idősb tanárné barátnéi meg nem magyarázták neki, hogy megvan a komoly

¹ Lásd Gyulai Pálnénak Gyulai Pálhoz 1860. jún. 19-én írt levelét.

² Gyulaiék családi életének rajzához fő forrásul Gyulai Pálnak, Gyulai Pálnénak, Szendrey Ignácnak és Szendrey Júliának egymással való levelezése szolgált.

munkának és kedveskedésnek is ideje.¹ Leveleiben maga is többször célozott urának összeráncolt homlokára s örökös zsémbelésére; félig tréfásan, félig komolyan szemére hányta, hogy Pestről megérkezve, nem csókolta meg, sőt egy sötét percében szeretethiánnyal is vádolta. Mindez azonban csak futó felhő volt, hogy annál fényesebben ragyogjon utána a derült ég. Alig írta le a szerető nő a súlyos vádat, azonnal észrevette a zsémbelésben nyilatkozó, igaz szeretetet, s maga kért bocsánatot kétkedéséért. Nem titkolta el nénjének, Júliának véleményét sem, ki a férfiakról nem sokat tartott ugyan, de Gyulairól azt mondta, hogy aranyba és gyémántba kellene foglalni. Gyulai tehát egyaránt érezte és viszonzta a hitvesi szeretetet. Szíve mélyéből fakadt 1862. máj. 25-i levelében e nyilatkozat: „Édes Mari, te mindig az léssz nekem, mi abban az órában valál, midőn először csókoltam meg kezedet, e reám nézve mindennél drágább kezet.“

A Farkas-utcai tanári lakásban annál gazdagabb családi élet bontakozott ki, minél több gyermekzaj verődött vissza a magas boltívekről. Az első szülött, Aranka, kinek keresztszüleiül Nádasdy Lipótné grófné és fia, Nádasdy Ferenc gr. ajánlkoztak, 1859. jún. 15-én látott napvilágot.² A fiatal anya boldogságtól izgatottan hívta nénjét és atyját, hogy minél előbb bemutathassa nekik gyermekét, de a jún. 18-i keresztelőre csak az öreg Szend-

¹ Sárkány Ferenéné visszaemlékezése Bartha Lajos aranyosgyéresi ref. lelkész közlése szerint.

² A kolozsvári róm. kat. plébániának 1932. jún. 21-én kelt tanúsítványa szerint.

rey érkezett meg Kolozsvárra. A második gyermek fiú volt, ki 1861. máj. 23-án született s júl. 11-én a „Kálmán“ nevet kapta.¹ Az anya élete — mint maga írta néniének — hajszálon függött ugyan, de annál inkább örült kis fiának. Gyulai szerint a nagy öröm is ártott neki. Így azután a keresztelő, melyen a keresztszülők: Szendrey Júlia és az öreg Szendrey is részt vehettek, igazi családi örömneppe vált.

Ettől fogva a hitvestársak lelkivilágát új örömek, új gondok foglalták le. Az anya boldogan jelentette leveleiben, hogy kis leánya már két lépést tett s apjáról azt is tudja mondani: „Elment“. Büszkélkedett kicsi Kálmán fiával is, milyen csodagyermek, bár még nem csúszik s nem beszél. Különösen nagy szomorúságot szerzett neki az orvos azzal, hogy el akarta tiltani kis fiának szoptatásától; ennél nagyobb áldozatot el sem tudott képzelni. Gyulai épúgy, mint Marija, nagy értéknek tartotta a gyermeket és sokat foglalkozott vele. Gyulainé is elismerte férjének szörnyű önfeláldozását kis leányának kedvtelésével szemben, ki nagyon szerette apja haját tépni. Egész gazdagságával nyilatkozott gyermeki kedélye leánykájához gyermeknyelven írt levelében, mikor Arankának kicsi szekeret, kutyát, cicát ígért, mesét is, hosszút s játékot, melyben Arka apa hátára ülve, mondja: „Gyi apa, gyi

¹ A kolozsvári belvárosi ref. lelkészi hivatal anyakönyvi kivonata s Gyulai Pálnak Szendrey Júliához 1861. máj. 24-én írt levele szerint.

édes apa!“¹ Gyulai azonban a gyermekszobának nemcsak örömeiből, hanem ajaiból-bajaiból is kivette részét. Mennyit aggódott felesége életéért fia születésekor s mennyit virrasztott, mikor fiát elválasztották! Azután sem volt nyugta sem éjjel, sem nappal. Mint Aranyinak írta, majd fiacskája esett tüdőgyulladásba, majd felesége lett ismét rosszul, úgyhogy hol itt, hol ott kellett segítséget nyújtania.² Aggodalmai nem szűntek meg a távolból sem, mikor felesége 1862 tavaszán két gyermekével Pestre atyjához költözött s harmadik gyermekét már szíve alatt hordozta. Gondja kiterjedt a gyermek életének minden mozzanatára, még a rengetés módjára is, s nejéhez írt levelei tele voltak jó tanáccsal. Hol Kálmán fiát féltette a meghűléstől, hol Arankát a kölépcsőtől, hol meg kérve-kérte Mariját, hogy állapotjára való tekintettel ne emelgesse kis fiát.

A kis család életét bensőségesen egészítette ki a pesti Szendrey-rokonság együttérzése. Kivel közölte volna Gyulainé legtitkosabb reményeit és aggodalmait, ha nem nénjével, Júliával, az ő kedves, egyetlen, gyönyörűséges anyácskájával? Mikor hosszú levelet kapott tőle, egész nap sem enni, sem dolgozni nem tudott az örömtől, mindig a levelet olvasta, úgyhogy estére szinte szóról-szóra tudta. Az öreg Szendrey is szívéen viselte kolozsvári gyer-

¹ Lásd Gyulai Pálnak nejéhez 1862. jún. 19-én írt levelét.

² Lásd Gyulai Pálnak Arany Jánoshoz keltezés nélkül 1861-ben, keltezés nélkül 1862. jan. 29-e után s 1862. márc. 7-én írt leveleit a M. T. Akadémia levéltárában.

mekeinek sorsát. Pontosan megküldte a részükre felajánlott 400 frt. összeget, sőt néha meg is tette. Gyulainé mindig elérzékenyült, valahányszor atyja gyöngédségének újabb nyilatkozásáról számolt be leveleiben. Egyszer Szendrey Júlia szavá is tette húga előtt, hogy atyjok Marinak mennyit, érte pedig milyen keveset tesz.¹ Mari leányának szép családi körére gondolt Szendrey Ignác akkor is, mikor 1860 februárjában Pesten a Sándor-utcában a 17. számú házat megvette és építtetni kezdte.

Az új rokoni kapcsolatok Gyulai lelkében is teljes viszonzásra találtak. Ószinte részvétet érzett boldogtalan sógornéja, Szendrey Júlia iránt, ki fényes multjának és gyötrő jelenének súlya alatt roskadozott. Nejével együtt sokat töprengtek Júlia sorsán. Egy alkalommal 100 frtot küldtek neki megtakarított pénzükből, sőt — mint Mari írta Júliának — nagyobb áldozatra is készek voltak, csak-hogy Petőfi fiának ne kelljen koldulnia. A költői lángelme tisztelete, Petőfi özvegyének és Zoltán fiának érdeke indította Gyulait arra is, hogy Petőfi vegyes műveit összegyűjtse és kiadja. Ez ügyben többet levelezett Szendrey Júliával 1861 folyamán.² Hasonlókép méltányolta Gyulai az öreg Szendreyben az egyenes jellemű, kötelességtudó s jószívű embert, úgyhogy évről-évre mind bizalmasabb viszonyba került vele. Valahányszor Pesten

¹ Lásd Gyulai Pálnénak Gyulai Pálhoz 1860. jún. 24-én írt levelét.

² Lásd Gyulai Pálnénak Szendrey Júliához keltezés nélkül, de 1861 karácsonya előtt írt levelét és Szendrey Júliának Gyulai Pálhoz 1861. okt. 23-án írt levelét.

dolga akadt, Szendreynél szállott meg. Sőt 1862 júniusának végén is, mikor a kolozsvári ref. kollégiumi tanári lakást a pesti, Sándor-utcai családi házzal cserélte fel, részint ipának az az óhajta vezette, hogy öreg ember létére szeretné gyermekeit maga körül látni.¹

A családi élet Gyulai számára nem volt üres szőlő, inkább nagy valóság, sok tiszta örömmel és önáldozatnak forrása. Ha nem hivatkozott is erkölcsi elveivel, mint férj, apa, vő és sógor mindig nemesen fogta fel kötelességeit. Költői képzelete több lírai költeményében aranyozta meg családi érzéseit, mert maga az a mód is, ahogyan kis körét szolgálta, költészet volt. Családjának hozott áldozatot akkor is, mikor lemondva a független írói életről, elvállalta az iskolai munka terhét. A kolozsvári ref. kollégiumi tanári állás ugyanis a felajánlott 700 frt. fizetéssel s a természetben nyújtott lakással legalább a családalapításnak legszükségesebb feltételeit biztosította.² Lemondását maga így körvonalozta 1858. aug. 26-án Lévayhoz írt levelében: „Sokról lemondtam, mikért küzdenem kellett volna, hogy valamit bírassak. A megtört írói ambícióért nagy kárpótlás egy szerető nő.“

Mikor Gyulai 1858 augusztusában a kolozsvári ref. kollégiumban tanári székét elfoglalta, úgy érez-

¹ Lásd Gyulai Pálnak Csengery Antalhoz 1861. júl. 17-én írt levelét. Budapesti Szemle. 194. k. (1923.) 110., 111. l.

² Lásd az 1858. máj. 5-én tartott előljárásági ülésnek jegyzőkönyvét, főképp a 117. pontot a kolozsvári ref. kollégium levéltárában.

hette, hogy hazaérkezett. Az egykori kitűnő, főiskolai deák emléke még élénken élt az ősi intézet falai között; a költő és író sikerei is állandóan foglalkoztatták az erdélyi közvéleményt, úgyhogy a főiskola tanárai s az erdélyi ref. egyház vezetői Gyulai vállalkozását nagy értéknek tartották a főiskolára nézve. Gyulait is sok gyöngéd szál kötötte az ódon iskolához. Egyrészt erkölcsi világnézete sokkal szigorúbb volt, hogysem kötelességeit el tudta volna hanyagolni, másrészt még elég fiatal volt ahhoz, hogy szellemi értékeiből bőven áldozzon eszményeinek és vonzalmainak.

A szabadságharcra következő önkényuralom szűk korlátok közé szorította a kolozsvári ref. kollégium működését, amennyiben Thun Leó gr., osztrák miniszter az „Organisations-Entwurf“ alapján nyolc osztályú gimnázium színvonalára szállította le.¹ Az intézet lemondott magasabb céljairól, de a szakszerű középoktatással mégis nyert, bár zilált pénzügyei miatt csak néhány rendes tanári szék felállítását biztosíthatta. A rendes tanári kar valóban hivatásának magaslatán állott. A kollégium igazgatását s a természettan tanítását Gyulainak egykori erélyes tanára, Takács János vállalta el. Sámi László a történelmet tanította s lelkes előadásaiiban magas erkölcsi szempontokat érvényesített. Sárkány Ferenc, ki Gyulaival egy időben foglalta el a rendes tanári székét, a mennyiségtan tanára volt.

¹ Parádi Kálmán: *Az ev. ref. erdélyrészi egyházkerület fő, közép- és elemi iskoláinak állapotrajza*. 1896. 135. l.

Kócsi Károly pedig, ki Gyulaival együtt járt a berlini egyetemen, a földrajzot s a természetrajzot adta elő. Gyulai mellett ezeknek vállán nyugodott leginkább a kollégium szellemi és anyagi ügyeinek vezetése, úgyhogy az előadásokon kívül a gyűléseknek hosszú sora kötötte le idejüket. Így találkoztunk nevükkel havonként többször a gondnoki, majd tanári üléseknek, valamint a kolozsvári ref. egyház és kollégium közös előljárósági üléseinek jegyzőkönyveiben.¹

Sokat adott Gyulai is a főiskolának. Ő volt a VII. osztály főnöke. E mellett, mint a magyar nyelv tanára, tanított az V. osztályban stilisztikát, a VI-ban költésztant és ékesszólástant, a VII-ben és VIII-ban magyar irodalomtörténetet; mint a latin nyelv tanára, a VIII-ban legtöbbször Tacitust és Horatiust olvastatta; a bölcseletből a VII-ben a lélektant, a VIII-ban a logikát adta elő. Volt tehát hét tantárgya heti 17 vagy 18 órában.² Új elfoglaltságot jelentettek számára az érettségi vizsgálatok, hol ő javította évenként az általános tételű magyar dolgozatokat, továbbá a latinról magyarra s magyarról latinra való fordításokat.³ Hogy mily becs vággal fogott az irodalom tanításához, azt bizo-

¹ Lásd ezeknek az üléseknek jegyzőkönyveit a kolozsvári ref. kollégium levéltárában.

² Lásd a kolozsvári ref. kollégium levéltárában *A kolozsvári ev. ref. gymnasium és elemi iskola növendékeinek névsora és osztályzata az 1859/60. és 1860/61. iskolai egész évekről* című köteteket.

³ Lásd az érettségi írásbeli dolgozatokat 1858/59-től 1861/62-ig a kolozsvári ref. kollégium levéltárában.

nyítja mindjárt az első iskolai évben Szvorényi stilisztikai és költészettani kézikönyveivel való elégedetlensége. 1858. nov. 28-i levelében épen azért fordult Aranyhoz, hogy megszerezhesse azt a kéziratot, melyből Arany tanította a kérdéses tantárgyakat Nagykörösön. Arany nem teljesíthette a kérést, de Gyulai még 1859 nyarán is hajszolta Szilágyi Sándor és Szabó Károly útján Aranynak Toldy Ferenc kézikönyvéből készített magyar irodalomtörténetét. Így taníthatta későbbi iskolai jelentések szerint a költészettant Szvorényi és mások nyomán, a magyar prozódiaát és metrikát Szvorényi és Arany után, a magyar irodalomtörténetet pedig Toldy és mások nyomán. Az érettségi írásbeli dolgozatokhoz fűzött megjegyzésekből viszont az is kitűnik, mennyi időt és gondot fordított tanítványai stílusérzékének kifejlesztésére. Hatásának fő titka nem is annyira a módszer, mint inkább a lényegyet kereső egyénisége volt, melyből kisugárzott a szellem fénye s a meggyőződés ereje. Magyar irodalmi előadásában bizonyára megcsillantak azok az eszmék, melyeket Katona *Bánk bán*járól szóló tanulmányában annyi elmeéllel fejtegetett. Horatiusnak iskolai magyarázatában is érvényesülhetett az a szigorú erkölcsi felfogás, mely talán épen latin óráinak hatása alatt *Horatius olvasásakor* című ódájában oly komor hazafias érzéssel nyilatkozott. Maga Gyulai tanári működésének főcéljául az esztétikai szép és erkölcsi jó tiszteletét, a klasszikus irodalom és modern műveltség megbecsülését s a magyar irodalom szeretetén keresztül a magyar

mult és jelen megértését említette.¹ Ennek visszhangja volt az ifjúság kicsinyjének és nagyjának Gyulai iránt érzett, rajongó szeretete, melyet Gyulai búcsúztatásakor az ifjúság szónoka oly meggyőzően tolmácsolt.²

Az alkotmányos élet feltüntével 1860 végén az erdélyi ref. egyházkerület az iskolai ügyek egységes szervezésére bizottságot küldött ki, melynek Gyulai is tagja volt.³ Az új szervezeti törvény a kolozsvári ref. kollégiumban az 1861/62. iskolai év elején lépett életbe, úgyhogy ekkor a hat osztályú középiskola fölé három éves bölcséleti és két éves jogi tanfolyam került.⁴ E szerint tanított Gyulai az 1862. évi június végéig, de tulajdonképp csak az történt, hogy amit előbb a VII. és VIII. osztályban tanított, azt ezentúl a bölcsészeknek adta elő.⁵ Annál jelentősebb szerephez jutott azzal a beszéddel, melyet 1861. szept. 2-án az iskolai év ünnepies megnyitásakor, mint az intézetnek legifjabb tanára intézett az ifjúsághoz.⁶ A protestantizmus eszméit: a vallást, tudományt és hazafiságot dicsőítette, s

¹ Lásd Gyulai Pál iskolai búcsúbeszédét. Hölgyfutar. 1862. 78. (júl. 1.) sz.

² Lásd Révai Lajos beszédét. Kolozsvári Közlöny. 1862. 98. (jún. 26.) sz.

³ Parádi Kálmán id. m. 136. l.

⁴ Pokoli József: *Az erdélyi ref. egyház története*. III. (1904.) 210., 211. l.

⁵ Gyulai Pálnak 1861/62. évi előadásai az V. és VI. osztályon kívül nagyjában azok voltak, melyeket utódja, Fekete Mihály tartott a bölcsészeknek az 1862/63. évi nyomtatott kimutatás szerint.

⁶ Kolozsvári Közlöny. 1861. 141. (szept. 7.) sz.

míg ezeknek összhangjáért lelkesült, tiltakozott az álliberalizmus és abszolutizmus bomlasztó törekvései ellen. Egyaránt elítélte a tudományt, mely nem ismert erkölcsi eszményt, valamint azt a vallást, mely a haza szabadsága ellen fordult. A bátor tanári hitvallás hatását csak növelte a sötét kor, melyben itt is, ott is felbukkantak az önkényuralom rémei.

A főiskola más téren is lefoglalta Gyulait maga számára. A gondnoki és tanári üléseken, melyekről Gyulai ritkán hiányzott, majd többféle számadás megvizsgálásával bízták meg, majd a főiskolai nyomdáról és levéltárról kellett javaslatot készítenie; ő volt a főiskola képviselője 1860. júl. 8-án a sárospataki főiskolának 300 éves ünnepén is.¹ Különösen nagy érdemeket szerzett, mint a főiskolai könyvtár őre. Mihelyt tanári székét elfoglalta, nagy buzgalommal törekedett az elhanyagolt könyvtár értékeit megmenteni, gyarapítani és rendezni. Amily nagy örömet szerzett neki egy-egy régi műnek, mint Heltai *Száz fabuláinak* felfedezése, épúgy bántották a csonka, megrongált és elkallódott kötetek. A kölcsönzőknél feledt könyveket kíméletlenül hajtotta be még barátaitól, mint Szilágyi Sándortól is; a második példányok cserébeocsátásával pedig új becses könyvtári anyagot gyűjtött, másrészt nagy gondot fordított a kőtte-

¹ Lásd a kolozsvári ref. kollégium levéltárában az 1859. márc. 8-i és 1861. aug. 1-i előljárósági iratokat, az igazgató naplóját, főképp a számvizsgálók jegyzetét, továbbá az 1859. júl. 4-i, 1859. aug. 6-i, 1860. febr. 13-i és ápr. 10-i előljárósági ülések jegyzőkönyveit.

tésre.¹ A könyvtár nagy jelentőségét emelte ki azal is, hogy 1859-ben könyvtárőri díjának, 25 frt 20 kr-nak felét köttetésre, felét könyvtári segédjének, Nagy Miklósnak jutalmazására ajánlotta fel. Ezekután érthető, hogy az 1859. júl. 4-i gondnoki ülés Gyulai Pálnak a bibliotheka rendezésénél kifejtett buzgalmaért köszönetet szavazott. Valóban a fennmaradt számlák és pontos könyvtári feljegyzések még ma is bizonyítják, hogy alig volt a kolozsvári ref. kollégium könyvtárának buzgóbb őre, mint Gyulai. Talán a könyvtárban eltöltött órák emléke indította Gyulait életének alkonyán arra is, hogy könyvtárát a kolozsvári ref. kollégiumra hagyja.

Amint a főiskolai könyvtár, épúgy a főiskolai ifjúság Olvasó-egylete is megérezte Gyulai szellemének hatását. A szép számmal fennmaradt jegyzőkönyvek bizonyítják, mily bölelőségel vezette Gyulai az ifjúságot. Nem korlátozta túlonúl tanítványait, de szellemi felsőbbségével mindig irányt tudott nekik adni. Önképzőköri elnöklésének egyik legszebb emléke az a beszéd, melynek kíséretében 1862. júl. 22-én utoljára osztott jutalmat az Olvasóegylet tagjai között.² Gyulai a búcsúzásnak inkább érzelmi mozzanatait érintette, mikor fájó szívvel idézte vissza emlékezetébe diákkorának s tanári

¹ Lásd az 1858. máj. 5-i, 1859. júl. 4-i, 1861. szept. 18-i előljárási ülések jegyzőkönyveit, Toldy Ferenc térivényét Heltai Gáspár *Száz fabuláiról* a kolozsvári ref. kollégium levéltárában és Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1859. júl. 10-én s aug. 26-án írt leveleit.

² Hölgyfutár. 1862. 78. (júl. 1.) sz.

éveinek benyomásait, de valóban művészien játszott az ifjú szívek húrjain.

Az a vonzó tanári egyéniség, mely ebből a sokoldalú, odaadó iskolai munkából alakult ki, méltó elismerésre talált a főiskolai előljáróság részéről. Leginkább kitűnt ez, mikor Gyulai hivatalosan jelentette be tanári állásáról való lemondását. A főiskolai előljáróság ugyanis 1862. febr. 17-i ülésének jegyzőkönyve szerint kijelentette, hogy a buzgó tanár és kiváló író távozását nagy veszteségnek tartja; a lemondást sajnálattal vette tudomásul, Gyulainak rövid idejű tanári működéséért pedig teljes megelégedését fejezte ki. Az elismerés és szeretet jelein kívül azonban még mást is vitt magával Gyulai a kolozsvári ref. kollégiumból. Valójában itt látott a tanítás művészetének rejtjelmeibe. Sokat tanult oly nagyhatású tanártól is, aminőt Sági Lászlóban ismert meg, de egészséges pedagógiai érzéke saját tapasztalatai útján is kifejlődött. Mély nyomokat hagytak lelkében a tanuló ifjúság hazafias mozgalmai, a tanári szobában folytatott viták komor eszméi s az egyházi gyűléseknek nemzeti aggodalmai is. Így rajzolódott le a fiatal főiskolai tanár emlékeiben Erdély multjának és jövőjének együttes képe.

Minél többet aggódott Gyulai Erdély sorsán, annál inkább lefoglalta gondolat- és érzésvilágát az az intézmény, mely épen Erdély megmentését tűzte ki céljául, az Erdélyi Múzeum-Egylet. Az egyesület terve régi keletű volt, de 1859 novemberében mégis Mikó Imre gr. valósította meg, ki sok irányú társadalmi tevékenységével az „Erdély Széchenyi-

je“ nevet érdemelte ki.¹ A nemes gróf 1859. nov. 23-i elnöki megnyitójában a tudományosság templomának nevezte az egyesületet, de egyúttal a nemzetiség megszilárdítását is várta tőle. A háromnapos alakuló ülésnek nagy és előkelő közönsége fényesen igazolta is, hogy a Múzeum-Egylet az erdélyi magyarság számára a nemzeti ellentállásnak megbecsülhetetlen erőforrása.²

A társadalmi mozgalom jelentőségét emelte a M. T. Akadémia küldöttségének megjelenése, melynek vezetője Eötvös József br., egyik tagja meg Csengery Antal volt. Gyulai már Pesten lépett az egyesület részvényes tagjai közé;³ még inkább izgatott érdekében, mióta Kolozsvárra került s Mikó Imre gr. bensőbb körében többször megfordult. Az alakuló ülés nagy többsége a jegyzői tollra Gyulai Pált jelölte ki, de ő előzetesen s a választó ülésen is minden tisztséget elhárított magától. Így lett a múzeum őrévé Brassai Sámuel, könyvtárnokká Szabó Károly, titkárrá Finály Henrik. Az alakuló ülés lelkes hangulata Gyulait is kiragadta mindennapi teendői közül. Az első napi ünnepi lakomán felköszöntőt mondott s nagy hatást keltett azzal a mondásával, hogy a magyarnak két hazája csak a szívnek két kamrája. A második napon ő is ott lehetett azon az ebéden, melyet az egyesület elnöke,

¹ Kristóf György: *Erdély Széchenyi Istvánja*. Erdélyi Irodalmi Szemle. 1929. 328—337. l.

² Jakab Elek: *Az Erdélyi Múzeum-Egylet alakító ülése*. (Nov. 23—26-án. 1859.) Budapesti Szemle. VII. kötet. 1859. 349—376. l.

³ Magyar Sajtó. 1857. 107. (máj. 11.) sz.

Mikó Imre gr. adott; este pedig a hírlapi jelentés szerint Gyulai vendégelte meg pesti barátait.¹

Miután az ünnepnapok fényes közönsége eloszlott, a választmányra várt az egyesület szervezésének nehéz munkája, s ha kötelességteljesítésről volt szó, Gyulai sohasem húzódozott vissza. Szorgalmasan eljárta a hosszú ülésekre, s itt mindig akadt számára valami megbízás.² Gyakran azonban megbízás nélkül is támogatta a Múzeum-Egyletet törekvéseiben. Mint Mikó Imre gr. és Szabó Károly közvetítője, ő is hozzájárult ahhoz, hogy az egyesület a kiváló történettudóst nyerhette meg könyvtárosául.³ Többször szerepelt a felolvasóasztalnál is. Mindjárt az első, 1860. febr. 25-i tudományos ülésen bemutatta *Adalék népköltészetünkhöz* című tanulmányát, mely kivonatossan az Erdélyi Múzeum-Egylet évkönyvében is megjelent; máskor meg majd Dózsa Dániel, majd Teleki Domokos gr. értekezését olvasta fel. Minden jel szerint ő volt az az -i-jegyű tárcacikkíró is, ki a Korunknak 1860. dec. 3-i és 14-i számaiban *Múzeum-egyletünk tudományos munkássága* című cikkeiben az egye-

¹ Pesti Napló. 1859. 272. (nov. 29.) sz.

² Lásd az Erdélyi Múzeum-Egylet jegyzőkönyveit Kolozsvárott az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárában.

³ Lásd Gyulai Pálnak Szabó Károlyhoz 1859-ben s 1860-ban írt leveleit s Szabó Károlynak Mikó Imre grófhhoz 1858-ban s 1859-ben írt leveleit az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárában.

sületet védelmébe vette.¹ Gyulai a kritika jogán szólalt fel ugyan, de tollát a Mikó Imre gr. iránt érzett mély tisztelet is vezette.

Mint a ref. kollégium, épúgy a Múzeum-Egylet is érdekesen foglalta össze Gyulai számára Erdély szellemi értékeit. Az elnök, Mikó Imre gr., jellemzően egyesítette magában a fejedelmi kor államférfiainak áldozatkészségét s a modern társadalmi politikusnak messzire tekintő gondolatát. Hasonlóképp felöltő szellem volt a tudós múzeumi ör, Braszai is, kinek mérhetetlen tudásvágyában mintha Apáczai Cseri Jánosnak olthatatlan tudomány-szomja tért volna vissza. Az eredeti erdélyi egyéniségeknek hosszú sora vonult fel Gyulai szeme előtt a Múzeum-Egyletnek egy-egy közgyűlése alkalmával is. Mily gyönyörűség lehetett látni a sokféleségben az egységet, a nemzeti öntudatot, mely a különböző lelkierőket egy cél felé vezeti! Ennek a fel-emelő érzésnek adott kifejezést a Korunk -i- jegyű cikkírója is, mikor a Múzeum-Egylet megalkotásában a nemzeti akarat győzelmét dicsőítette.²

Amennyire kiüntette Kolozsvár Gyulait, annyira meg is terhelte. Vele szemben még a kolozs-

¹ Gyulaira vall az —i— írói jegyen kívül az ügyes vitatkozó tehetség, a fejlett stílus s a jellemző gondolatmenet, mely megegyezik Gyulainak az 1860. évi novemberi közgyűlésen hangoztatott nézeteivel. Gyulai hivatkozhatott a cikkben Aranyra, ki nem rég Molnár Anna balladájáról nyilatkozott; ő beszélhetett joggal a Múzeum-Egylet könyvtárának használatáról is.

² —i—: *Múzeum-egyletünk tudományos munkássága*. Korunk. 1860. 3. (dec. 6.) sz.

vári hölgyközönség is követelést támasztott, amennyiben — mint Csengerynek 1860-ban, Aranynak 1861-ben írta — többször kellett úri hölgyeknek felolvasásokat tartania a magyar irodalom történetéből. Mindez legalább az időt rabolta el tőle, pedig e nélkül nincs írói elmélyedés. A kolozsvári irodalmi élet sem sok ösztönt nyújtott a magasabb írói becsvágnak. Gyulai kétszer szerepelt benne nyilvánosan s mindig zavart hatással. Először az 1859. okt. 27-i kolozsvári Kazinczy-ünnep számára írt emlékbeszédet, s minthogy ugyanakkor a M. T. Akadémia Kazinczy-ünnepén vett részt, dolgozatát Nagy Péter, a jeles egyházi szónok olvasta fel. A Pesti Napló szerint azonban az ünneplő közönségben visszatetszést keltett a beszéd kritikai szelleme. Ezért nyilatkozott Gyulai a Pesti Naplóban s azért akarta beszédét is a Budapesti Szemlében közzétenni, hogy mindenki meggyőződhesse, mennyire zavarta meg a tisztelet ünnepét.¹ Gyulainak második szereplése az Erdélyi Múzeum-Egylet első tudományos ülésén az *Adalék népköltészetünkhöz* című felolvasása volt. Ennek visszás hatását maga állapította meg Csengery Antalhoz 1860. márc. 10-én intézett levelében. Azt írta ugyanis, hogy értekezésével megbukott, mert a jó erdélyi mágnások nagyon csodálkoztak, hogy kocsisoktól és szolgálóktól került költemények boncolatával merte őket mulattatni.

Kolozsvár legfeljebb a népköltészet kincseinek

¹ Pesti Napló. 1859. 250. (nov. 3.), 253. (nov. 6.), 255. (nov. 9.) sz.

gyűjtésére nyújtott több alkalmat, s Gyulai ki is használta a helynek ezt az előnyét. Figyelmét korán ily irányba terelhetette az Erdélyi Múzeum-Egylet, mely tagjait a néphagyományok gyűjtésére buzdította. Különösen jó segítőtársakra talált tanítványai között. Már 1860. febr. 25-én a Múzeum-Egyletnek első felolvasó ülésén egész kis gyűjteményt mutatott be néhány hónapi fáradozásának eredményéül, melyet leginkább tanítványai buzgalmanak köszönt.¹ Még bensőbb kapcsolatba került a népköltéssel, mikor a Kisfaludy-Társaság 1860. okt. 25-i ülésén elhatározta népköltési gyűjteményének folytatását s épen az indítványozó tagot, Gyulait bízta meg az ez ügyben a közönséghez intézendő felszólítás elkészítésével. Gyulai nem nagyon sietett a megbízás teljesítésével, úgyhogy Arany János még 1861 februárja körül is megsürgette levelében a népköltési emlékek gyűjtésére buzdító iratot.² Valóban ez csak két év múlva készült el s került a Kisfaludy-Társaság színe elé.³ Ösztönzően hatott Gyulai vállalkozására kolozsvári barátjának, Kriza János unitárius püspöknek népköltési gyűjteménye is, melynek nagy értékeire 1853-ban épen Gyulai hívta fel az irodalmi körök figyelmét. Mint Aranyinak 1862. máj. 13-án írta, sok időt töltött el Krizával a *Vadrózsák* kiadása-

¹ Gyulai Pál: *Adalék népköltészetünkhöz. (Kritikai dolgozatok. 1908. 308., 341. l.)*

² Arany Jánosnak Gyulai Pálhoz keltezés nélkül írt levele Gyulainak 1861. jan. 15-én írt levelére való válasz, azért 1861 februárja körül keletkezett.

³ Koszorú. 1863. II. félév. 1. (júl. 5.) sz.

kor, minthogy minden ívről, mielőtt a nyomdába adták, beható tanácskozást folytattak. Erre vonatkozik Kriza köszönete, mikor a *Vadrózsák* előszavában Gyulainak szíves baráti zaklatásairól s a gyűjtemény elrendezését és gyorsabb megjelenését gyámolító részvétéről emlékezik meg.¹ Hogy Gyulai leginkább Kolozsvárott gyűjtötte azokat a népköltészeti alkotásokat, melyeket később saját kutatásainak eredményeként illesztett népköltési gyűjteményébe, azt az is bizonyítja, hogy lelőhelyük többnyire Erdély, főképp Kolozsvár. Saját gyűjtő szenvedélyét árulta el Szabó Károlyhoz 1862. jún. 23-án írt, utolsó erdélyi levelében is, mikor Kriza gyűjteménye helyett saját gyűjteményét azzal ajánlotta Szabó Károly pártfogásába, hogy neki Pestről kevesebb módja lesz gyűjtenie.²

A kisszerű kolozsvári irdalmi állapotok mellett még vonzóbbnak tűnt fel a távolból a pesti irodalmi élet. Gyulai nem sok időt takaríthatott meg irodalmi tervei számára, de amit megtakarított, azt nagyobbbrészt Pestnek szánta. Pest sem feledkezett meg róla s minduntalan magasabb írói hivatására figyelmeztette. A M. T. Akadémia és a Kisfaludy-Társaság, mihelyt működésüket megkezdhették, siettek Gyulait maguknak megnyerni; az Akadémia 1858. dec. 15-i ülésén választotta meg levelező tagnak, a Kisfaludy-Társaság pedig 1860. júl 15-i ülésén rendes tagnak. Gyulai mindenekelőtt a M.

¹ Kriza János: *Vadrózsák*. 1863. VII. lap.

² György Lajos: *Gyulai Pál levelei Szabó Károlyhoz*. Erdélyi Irodalmi Szemle. 1926. 234. l.

T. Akadémia figyelmét szerette volna méltó székfoglalóval viszonzni; azért fogott *Katona József és Bánk bánja* című tanulmányába, de nagy elfoglaltsága s az értekezés nagy arányai miatt Csengery szemrehányásai ellenére a székfoglaló ideje egyre hátrább tolódott. 1860 elején Gyulai már annyira előrehaladt munkájában, hogy, mint Csengerynek írta, a februári ülésen akarta értekezését felolvasni, febr. 17-i levelében azonban ismét egy havi halasztást kért.¹ Végre is az 1860. okt. 29-i akadémiai ülés előtt hosszabb időt tölthetett Pesten ipánál s ott fejezte be tanulmányát. Ez alkalommal adtak Csengeryék Gyulai székfoglalásának emlékére egy kis estélyt.² A Kisfaludy-Társasággal szemben Gyulai még annyira sem tudta tartozását leróni, mint a M. T. Akadémiával szemben. Hasztalan szólította fel Arany János, a Kisfaludy-Társaság igazgatója, 1861-ben baráti és hivatalos levélben a beköszöntésre, Gyulai Kolozsvárott nem jutott el a székfoglalóig.

A Pesttől való nagy távolság s a sokoldalú elfoglaltság mind szűkebbre szorította Gyulai irodalmi munkásságát. A Pesti Naplótól éveken át teljesen elszakadt. Úgy látszik, az alkotmányos remények idején Kemény Zsigmond br. minden ellentétet kerülni akart, azért adta Gyulainak tudtára, hogy lapjába mindent írhat, kivéve kritikát.³ Így

¹ Budapesti Szemle. 194. k. (1923.) 88., 95., 97., 98. l.

² Lásd Gyulai Pálnak nejéhez 1860. okt. 18-án s 30-án írt leveleit.

³ Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 313. l.

jó ideig alig akadt Gyulainak más útja a Pesttel való érintkezésre, mint Csengerynek Budapesti Szemléje. Ettől is elvette kedvét az az ellentmondás, mellyel Jósika Miklós br. regényelméletéről írt, élehangú bírálata a Budapesti Szemle szerkesztőségi körében találkozott. Csengeryhez 1860. febr. 17-én írt levelében önérzetesen tiltakozott Kemény Zsigmond br. és Deák Ferenc kifogásai ellen, de azért a cikket visszavette.

Annál nagyobb örömmel üdvözölte Gyulai Arany János vállalkozását, ki 1860. nov. 7-én a Szépirodalmi Figyelőt indította meg. Arany leginkább Gyulaira számított szerkesztői terveiben, azért, mihelyt Pestre költözött, azonnal felszólította Gyulait lapjának támogatására. Gyulai fel is ajánlotta az értékes célra minden erejét, csak attól félt, hogy körülményei megbénítják munkásságát. Valóban Arany már 1860. dec. 21-én csalódva értesítette Gyulait, hogy lapja számára semmije sincs. Gyulai ez időtájt engedte át a lapnak Jósikáról írt s a Budapesti Szemléből visszavett cikkét, mely előbb Szász Károllyal, azután Arannyal sodorta vitába, de Arany még ennek is örült, mert kéziratot kapott.¹ Legnagyobb hiány mutatkozott a novellában, úgyhogy Arany maga fordított egyet Gogolytól. Gyulai többször ígért egyet, néha kettőt is, de az ígért novella sohasem érkezett meg Kolozsvárról Pestre. Mindazáltal Gyulai hallgatását nem nehezítése idézte elő; maga így magyarázta meg visel-

¹ Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 324., 325. l.

kedését 1861. márc. 28-án írt levelében: „Gyerme-
kem és nőm bajai, iskolai elfoglaltságom, leckéim
a magyar irodalomból egy tizenöt mágnásnőből álló
társaságnak, a Múzeum-Egylet dolgai, hol minden-
nemű bizottságba kineveznek, s rendesen én vagyok
a tollvivő, fölemésztették időmet.“¹ Még inkább
megzavarta Gyulai irodalmi munkásságát 1861 nya-
rán fia születése s feleségének súlyos betegsége,
úgyhogy Arany 1861. nov. 19-i levelében már így
fakadt ki: „Miért hagytál el végkép?“ Gyulai
őszinte ragaszkodásáról kétségtelen tanúságot tett
következő válasza: „Nem, hogy odahagynálak, édes
János, ellenkezőleg, csak most akarok hozzád sze-
gődni isten igazában.“² Ekkor már költemények
mellett több könyvbírálatot is küldött a Szépiro-
dalmi Figyelő számára, de még fontosabb volt, amit
Arannyal 1861 végén végzett, mikor az Akadémia
nagygyűlése alkalmával hosszabb időt töltött Pes-
ten. Ekkor határozták el, hogy Gyulai az iskolai
év végén Pestre költözik s Arany mellett átveszi
a segédszerkesztői teendőket. Senki sem látta át
jobban Arany lapjának nagy jelentőségét, mint
Gyulai s valójában el is ment az áldozatok legvégső
határáig. 1862. évi leveleiben is joggal mentegette
magát majd családi bajaival, majd Mikó grófnak
és Kriza Jánosnak tett szolgálataival, majd az is-
kolával, a 20.000 könyvből álló könyvtár átadásával
s a Pestre való költözés előkészületeivel. Mindaz-

¹ Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*.
IV. 1889. 320. l.

² Lásd Gyulai Pálnak Arany Jánoshoz 1861. nov.
25-én írt levelét.

által komoly vágyakozásaiban és fogadalmaiban sokszor szeretettel rajzolta maga elé szép pesti hátskörét. Ezért írta saját segédszerkesztői tisztere célozva 1862 februárjában Aranyhoz írt levelében: „Alig várom, hogy kormánypálcád alá kerüljek“. Nem is vethet Gyulainak szemére senki sem hanyagságot, hiszen az utolsó kolozsvári iskolai évben a népköltési gyűjtemény mellett Petőfi vegyes műveinek kiadása is gondot adott már neki. Ezt bizonyítja egyik tanítványának visszaemlékezése, ki évtizedek múlva is hálásan gondolt Gyulaival való kapcsolatára, arra az időre, mikor Gyulai számára Petőfinek kiadásra szánt munkáit másolta.¹

Ha azonban a kolozsvári tanári évek nem tűntek is ki az irodalmi termés gazdagságával, mégis szépek voltak; beragyogta őket Gyulai derült kedélye, fiatal nejének szerető szíve s mindkettőjüknek boldogsága. Sok értékes emlékkal gazdagította a négy évet az a társaság is, mellyel Gyulai és családja Kolozsvárott bensőbb kapcsolatban volt.

Legtermészetesebb körük a tanári családkból alakult ki. Felettük laktak s naponként érintkeztek velük Sámiék, kiknek otthona az elnyomatás idején a kolozsvári társadalmi életnek jelentős középontja volt.² Amint a férfiakat őszinte barátság fűzte egybe, épúgy Sáminé, a tudós és írói hajlamú Király Janka is örömet vállalt Gyulainé mellett a tapasztalt tanácsadó szerepét. Gyakorlatias élet-

¹ Kilyén Sándornak, Gyulai Pál tanítványának visszaemlékezése.

² Ürmössy Lajos: *Tizenhét év Erdély történetéből*. 1894. 173., 174. l.

felfogás fogadta Gyulaiékat szomszédságukban Sárkány Ferencnek egyre bokrosodó családjában. A tősgyökeres erdélyi háziasszonynak Gyulai ily szavakkal ajánlotta feleségét: „No nagyasszonyom, tanítsa meg a feleségemet töltött káposztát főzni!”¹ Sok szellemi mozgalmat vittek a szép baráti körbe Takács János, a kollégium rektora, Nagy Péter, a kiváló teológiai tanár és egyházi szónok, Szabó Károly, az Erdélyi Múzeum-Egylet könyvtárosa s Nagy Ferenc, ki az 1861. évi iskolai rendszerváltozás után került vissza a kollégium tanári székébe.² Gyulainénak sok kedves órát szerzett ez a társaság. Csak helyeselni tudta, hogy a tanárnék a nyári estéket együttes sétálással töltötték el; hasonlóképp élvezte nevenapján az egybegyűlt ismerősök és barátok vidám hangulatát, főképp azt a szellemes, tréfás beszédet, mellyel Nagy Péter köszöntötte fel.³ Maga Gyulai is gyakran felderült a kedves társaságban, hol egy időre megszabadult napi gondjaitól. A szíves viszony jele, hogy leveleiben minduntalan hírt ad a társaság tagjairól. Megjegyzéseiben inkább a tréfás hang uralkodott. Egyaránt jól mulatott Sáminén, ki tudós létére még sem maradt ment a női hiúságtól, valamint Sámin és magán, mikor, mint egy időre elárvult férjek, a folytonos meghívások következtében jobban éltek, mint más-kor. Az elröppent óráknak igaz érdemük az volt,

¹ Bartha Lajos aranyosgyéresi ref. lelkész közlése.

² Török István dr. id. m. II. 304—329. l.

³ Lásd Gyulai Pálnénak Szendrey Ignáchoz keltezés nélkül, de Kolozsvárról írt levelét.

hogy elröppentek s az összhangon kívül mást alig hagytak maguk után.

Más jellemű világ tárult Gyulai szeme elé Mikó Imre grófnak vendégszerető otthonában. Minthogy a gróf a társadalmi és politikai életnek minden ágára kiterjesztette figyelmét, vendégeit is a társadalomnak különböző rétegeiből gyűjtötte össze. Így adtak termeiben egymásnak találkat előkelő arisztokraták és egyszerű polgárok, egyháziak és világiak, gazdák, tanárok, színészek. Gyulai gyakori vendége volt Mikó grófnak; 1860-ban s 1862-ben is azt írta nejének, hogy minden harmadik nap van a grófnál. Mikó gróf szerette Gyulait, mint szellemes társalgót, mint az eszméknek bátor harcosát s mint egyetlen fiának, Ádám grófnak tanárát. Gyulai is elemében érezte magát az értékes vendégseregben, hol a játszói tréfát hamar felváltotta a komoly eszmecsere. Harcias szelleme könnyen vitába bonyolította. Ilyen szenvedélyes vitára emlékezik vissza Jakab Elek is, mikor azt az ünnepies fogadtatást írja le, melyben Mikó Imre gr. 1859 nyarán Kazinczy Gábort részesítette kolozsvári palotájában.¹ Kazinczy a régi költészetért lelkesült, míg az újabb költőket epigonoknak nevezte. Jakab Elek előadása szerint Gyulai oly szenvedélyvel támadta Kazinczy nézetét, hogy a házigazdának kellett kedves vendégét védelmébe vennie; sőt Gyulai még más napra is átvitte volna a vitát, ha a gróf meg nem akadályozta volna benne.

¹ Jakab Elek: *Toldy Ferenc és Kazinczy Gábor*.
Figyelő. 1879. VII. 18., 19. l.

Hasonló nagy viták középpontja volt Gyulai a Múzeum-Egylet könyvtárszobájában is, mely a könyvtárral együtt a ref. kollégium közelében a Bethlen Sándor gróftól följajánlott házban talált helyet.¹ Hiába parancsoltak a könyvtárszoba szabályai csendet, Gyulai Brassaival, Szabó Károllyal, Sámi Lászlóval és társaikkal szemben váltig és hangosan bizonyította a pápa világi hatalmának szükséges voltát, bár Szabó Károly szerint erős protestáns volt s egyaránt irtózott a császárságtól s a császár pápától. Idézte Guizot, Montalembert és mások szavait, s vége-hossza nem volt a harcnak. Még inkább fellángolhatott a harci kedv egy-egy magyar politikai kérdés felvetődésénél, hiszen az 1861. évi pesti országgyűlési pártok csatája Kolozsvárt is izgalomban tartotta. Hogyan hagyhatta volna Gyulai szó nélkül, ha Szabó Károly, mint egyik levelében, gúnyosan célzást tett Gyulainak mérsékelt párti gondolkodására? Bizonyára Gyulai maga is kereste a harcot. Ő még Szendrey Júliától is megkérdezte 1861. évi májusi levélkéjében, vajon sógora, Horvát Árpád, határozati párti-e, mert arról meg volt győződve, hogy sógornéja a határozathoz szít. A könyvtárszoba közönsége élvezte a szellemes vitákat, s Szabó Károly előre sajnálattal gondolt arra az időre, mikor Kolozsvár Gyulait el fogja veszteni, s nem lesz, akivel minden nap újra

¹ Az Erdélyi Múzeum-Egylet alakító közgyűlésének, az 1859. nov. 25-i ülésnek jegyzőkönyve s Kelemen Lajos kolozsvári levéltárosnak útmutatása szerint.

meg újra és mégis mindig érdekesen vitázhatnak.¹ Ha azonban a férfias eszmecserék gyönyörűséget szereztek másoknak, Gyulai gondolkodásán is nyomot hagytak; nekik is részük volt annak a határozott világnézetnek kialakulásában, melyet Gyulai oly sokáig és győzelmesen védelmezett irodalmi harcaiban.

A kedélyéletnek még mélyebben fekvő elemei: a szülei ház emlékei kerültek Gyulai lelkében felszínre, mikor kolozsvári tanári éve alatt ismét megújíthatta testvéreivel a régi kapcsolatot. Az egykori szép családi kör összhangját azonban megtörte az élet. Antónia, kit költő bátyja valamikor a szülei házában annyira kényeztetett, mint Földesi Sándor városi tisztviselő neje,² új otthonában a családi életnek több terhét, mint örömét érezte; idegeit megviselte egyre szaporodó gyermekeinek gondozása és nevelése. Gyulai a gondterhelt családanévával szemben is megőrizte gyöngédségét s 1860. jún. 15-én boldogan jelentette levelében nejének, hogy Antónia napján egy szép nécessaire-rel szerzett nagy örömet húgának. Még inkább támogatásra szorult Gyulai öccse, Sándor, ki a nagyenyedi ref. kollégiumban szűkös köztanítói jövedelméből éldegélt.³ Gyulai vele is többször éreztette jó szívét.

¹ Gyulai Pál vitáira nézve lásd Szabó Károlynak Szilágyi Sándorhoz 1862. jan. 4-én írt levelét.

² Az esküvő a kolozsvári unitárius egyház anyakönyve szerint 1856. márc. 24-én volt.

³ A nagyenyedi ref. kollégium évkönyvei szerint Gyulai Sándor az 1853/54. iskolai évtől az 1861/62. évig tanított az intézetben.

Erre vall Sándor öccsének 1860. márc. 9-én hozzá intézett levele, melyben majd a küldött pénzért mond köszönetet, majd meg arra kéri bátyját, hogy a tordai lelkészválasztás alkalmából tegyen szót érdekében.¹

A testvérek közül Gyulai Ferencnek nyílt legtöbb alkalma a rokoni viszony kimélyítésére. Gyulai Ferenc, mihelyt 1858. szept. 1-én a pesti Nemzeti Színháztól megvált, Havi színtársulatához Kolozsvárra szegődött s okt. végén fel is lépett az ottani színpadon.² Ettől fogva ő volt a napi kritikának s a színházi közönségnek legtöbbször ünnevelt kegyeltje. Öccsének családját is meghódította derült kedélyével és csapongó szellemével. Mennyi szépet tudott ő a kis Arankának beszélni „Mócsi“ kutyájáról!³ Sógornéja számára is mindig volt egy-egy érdekes színházi híre, úgyhogy a fiatal aszszony, mint leveleiből kitűnik, színházi ügyekben elég tájékozottnak látszott. Könnyű volt Gyulai érdeklődését is felkelteni a színház iránt, hiszen a Szigligeti-leányok kolozsvári vendégszereplése is egészen lekötötte figyelmét. Valószínű, ő bírálta meg a kezdő színésznőket a Korunk -i- jegyű tárcáikében,⁴ úgyhogy Szigligeti joggal írt oly meg-

¹ Lásd Gyulai Sándornak Gyulai Pálhoz írt levelét a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

² Kolozsvári Közlöny. 1858. 73. (szept. 12.), 87. (okt. 31.) sz.

³ Lásd Gyulai Ferencnek Gyulai Pálhoz 1862. okt. 12-én írt levelét a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

⁴ -i-: *Nemzeti színház. A Szigligeti-nővérek. A megtagadott. Dráma 4 felv. Irtá Szigligeti. Először ada-*

hatott hangú köszönő levelet Gyulaiéknak.¹ Gyulai örömet idézett bátyja társaságában, s bizonyára sokszor megvitatták együtt a színészetnek kis és nagy kérdéseit, úgyhogy a kiváló színi bíráló a tapasztalt színésznek nem egy értékes megfigyelésével egészítette ki dramaturgiai nézeteit.

A gyorsan elröppent szép órák, a tartalmas eszmecserék, a régi testvéri kapcsolatok vonzóbbá tették ugyan Gyulai számára Erdélyt, de lelke mint Arany rabgolyója, messzebbre, tágasabb szemhatár után vágyott. Ez a vágy jutott kifejezésre magyarországi költő és író barátaihoz intézett leveleiben is. Bensőséges barátság vonta Lévayhoz, úgyhogy mikor Lévay Gyulainak néhány sorából elhidegülést olvasott ki, Gyulai sietett a hű barát kétségeit eloszlatni.² Még inkább egymásra talált a két barát 1859 nyarán, mikor Lévay Kazinczy Gáborral együtt Kolozsvárra látogatott el. Gyulai is ígérte a látogatás visszaadását, de hasztalan, s csak azzal vigasztalta magát, hogy ami halad, el nem marad. Az irodalom rajongó szeretetével gondolt Gyulai a távolból Aranyra és Csengeryre, s a köztük való vágyódás jellemzi a velük való levele-

tott Kolozsvárott febr. 2-án. Korunk. 1861. 46. (febr. 13.) sz. — Gyulai szerző voltát bizonyítja az -i- írói jegyen kívül a cikkben Gyulai jellemző drámaelméleti nézeteinek feltűnése s a Szigligetivel szemben nyilatkozó rokonérzés is.

¹ Lásd Szigligeti Edének Gyulai Pálhoz 1861. febr. 11-én írt levelét a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

² Lásd Gyulai Pálnak és Lévay Józsefnek az 1858. és 1859. évben egymással való levelezését.

zését. Többször bejelentette Aranynál látogatását is, de csak 1860 májusának végén jutott el Nagykőrösre Salamon társaságában.¹ Különösen nagyot nőtt szemében Pest értéke, mióta életterveiben a fejlődő város képe Arany és Csengery nemes egyéniségének körvonalaival egészült ki. Ők azonban tevékenyen is befolytak Gyulai sorsára, amennyiben pesti elhelyezkedése érdekében mindent megmozgattak. Csengery a Nemzeti Kaszinó könyvtárosává szeretne volna megválasztatni, de Eötvös József bárónak erre az állásra más jelöltje volt. A két lelkes barát ekkor a megalakuló írói segélyegylet titkári tisztségét akarta Gyulai számára biztosítani, s hol egyikük, hol másikuk hívta fel rá Gyulai figyelmét. Leginkább Arany eszméje volt Gyulait, mint segédszerkesztőt a Szépirodalmi Figyelőhöz csatolni, de bizonyára Csengery is egyetértett vele.²

Bár sok emlék kötötte Gyulaiékat a Szamos völgyéhez, Kolozsvárt még sem tekintették végső állomásuknak. Azért, amikor csak alkalom nyílt rá, örömet átkeltek a Királyhágón. 1859-ben október utolsó harmadában s november elején Gyulai a M.

¹ Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 181. l. — Lásd Szilágyi Sándornak Szabó Károlyhoz 1860. máj. 31-én írt s Gyulai Pál útján küldött levelét az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárában.

² Lásd Gyulai Pálnak Csengery Antalhoz 1862. márc. 7-én, Arany Jánoshoz 1862. máj. 13-án írt leveleit, Gyulai Pálnénak Gyulai Pálhoz 1862. máj. 9-én írt levelét s Arany Jánosnak Gyulai Pálhoz 1861 februárjában írt levelét.

T. Akadémia Kazinczy-ünnepével kapcsolatban töltött Pesten néhány hetet.¹ 1860 májusának végén feleségét s kis leányát kísérte Pestre, közben Aranyhoz is elnézett Nagykőrösre, de családját Pesten hagyva, jún. 5-én már Kolozsvárott időzött. Júl. 7-étől 9-éig a sárospataki ünnepről küldött Csengery Antalnak a Pesti Napló számára hírlapi tudósításokat, hogy Patakról visszatérve, családjával Erdődön találkozzék és vele együtt érkezzenek Kolozsvárra. 1860 októberében az akadémiai székfoglaló ülésre csak egyedül utazott Pestre; hasonlókép 1861 decemberében is, mikor 1862. jan. 4-éig volt ipának, Szendrey Ignácnak vendége.² Ez utóbbi alkalommal folytak a nagy családi és baráti tanácskozások azokról a módokról, miképen helyezkedhetnének el Gyulaiék Pesten. Ezeknek végső eredményét jelentette Gyulai nejéhez 1862. jan. 1-én írt levelében ezzel a rövid mondattal: „Feljövünk“.

A pesti utak mindinkább megérlelték a Pestre való átköltözés gondolatát. Amint Gyulai 1861. júl. 17-én Csengery Antalnak írta, Szendrey Ignác felajánlotta Gyulaiéknak a Sándor-utcai házban levő szállást s a házbérből befolyó 600 forintot. Jóval előbb értesült Gyulai arról is, amit a lapok csak 1862 júliusában szellőztettek, hogy feltétlenül számíthat az írói segélyegylet titkári állására. A titkári fizetés mellett époly biztos jövedelemnek látszott az a havi 50 frt. összeg, melyet mint a Szép-

¹ Pesti Napló. 1859. okt. 23-i s nov. 9-i sz.

² Lásd Gyulai Pálnak 1860. és 1861. évi útjaira nézve nejével folytatott levelezését.

irodalmi Figyelő segédszerkesztője szándékozott mindenáron ledolgozni. Ily alapon annál inkább biztosítottnak tekinthette kis családjának pesti életét, mert máshonnan is kínálkoztak jövedelemforrásai; mint 1861 decemberében írta nejének, a pesti ref. gimnáziumban is biztatták, hogy bár kevés órával, de lesz számára hely. Ezekben a számításokban a család fejét övéinek boldogsága, az író és költőt saját szellemi függetlensége vezette. Ezért írta Gyulai 1860. aug. 20-án Aranyinak, hogy nem akar valamely politikai lapnak napszámosává lenni.¹

Mihelyt Gyulai Pestről 1862. jan. 5-én Kolozsvárra visszatért, azonnal hozzáfogott az átköltözés tervének megvalósításához. Febr. 17-én a kollégium előljáróságához intézett levelében bejelentette tanári állásáról való lemondását, mit az előljáróság azzal vett tudomásul, hogy Gyulai távozásának idejét az iskolai év végére tette.² Az úti készülődések már tavasszal megbontották a családi fészek összhangját. Gyulainé ugyanis harmadik gyermekének közelgő születésére való tekintettel kis leányával és kis fiával máj. 1-én Pestre költözött, hogy minél előbb berendezze a Sándor-utcai családi házban új otthonukat.³ Ettől fogva Gyulainak kolozsvári élete alig egyéb, mint lassú elszakadás. A bútorok-

¹ Gyulainak pesti terveire nézve lásd nejével és Arany Jánossal való levelezését.

² Lásd az 1862. febr. 17-i előljárósági ülés jegyzőkönyvében a 32. pontot.

³ Lásd Gyulai Pálnak Szendrey Júliához 1862. ápr. 27-én írt levelét.

nak egy részét Pestre szállíttatta, más részét meg nejének utasítása szerint adogatta el, úgyhogy a meghitt otthon egyre üresebbé vált. Nem volt nyugta a folytonos meghívásoktól sem; hol itt, hol ott ebédelt vagy vacsorált, mintha Kolozsvár a megválás idején még inkább megértette volna, mit bírt s mit veszít a távozóban.¹ Június vége felé egész ünneplésbe esapott át a búcsúztatás. Jún. 22-én vasárnap az iskolai Olvasó-társaság ünnepén Gyulai a kollégium udvarán állványról intézett az egybegyűlt ifjúsághoz búcsúbeszédet, mely könnyekig meghatotta hallgatóságát. Az ifjúság nevében ezúttal Takács János igazgató tanár mondott a körülrajongott tanárnak köszönetet.² Tetőpontját érte el az ünneplés jún. 24-én. E nap estéjén 9 órakor a főiskolai ifjúság fáklyás zenével vonult Gyulai tanári lakása elé, majd az egyik fiatal szónok arany tollat nyújtott át Gyulainak emlékül, a másik meg szép szavakban biztosította őt az ifjúságnak soha meg nem szűnő hálájáról és szeretetéről. Az ünnepi hangulatot emelte az utcán felváltva működő zene- és énekkar, úgyhogy Gyulai válaszából is kiütközött a meghatottság.³ Az ifjúsággal együtt ünnepelt és búcsúzkodott a város színe-java. Ezt a mozzanatot örökítették meg a jún. 27-i Korunknak következő sorai: „Megható volt szemlélni, mint

¹ Lásd Gyulai Pálnak nejéhez 1862. máj. 25-én, jún. 6-án, 14-én, 19-én írt leveleit.

² Korunk. 1862. 97. (jún. 24.) sz. — Högyfutár. 1862. 78. (júl. 1.) sz.

³ Kolozsvári Közlöny. 1862. 98. (jún. 26.) sz. — Korunk. 1862. 99. (jún. 27.) sz.

lepték el hírneves hazánkfiának nagyszámú városi tisztelői az egész Farkas-utcát. A tisztelgők szünni nem akaró éljenzés között 11 óra tájt oszlottak szét.“ Nemsokára e jelenet után Gyulai, mint nejének előre írta, jún. 29-én elhagyta Kolozsvárt s 30-án este érkezett Pestre.

Mit érezhettek Gyulai és neje, mikor a gyorskocsi mindegyiküket tovább vitte a kanyargó országúton, s mikor a távol köde elnyelte a kolozsvári dóm magas tornyát? Gyulainé maga sejteti velünk érzelmeit, midőn 1861 karácsonya előtt nénejéhez írt keltezetlen levelében a multat, jelent és jövőt így ítélte meg: „A jövőt igazán nehezen várom, pedig ki tudja, nem fogom-e még egyszer nagyon is visszaóhajtani az én csöndes, apró örömekben gazdag jelenemet? Néha egész búskomorság lep meg, ha elmenetelünkre gondolok, mert életemnek új szakát fogom ott kezdeni, és úgy tetszik, lehetetlen, hogy az ily nyugodtan folytatódjék, és lehet, hogy az élet keserű poharát csak ezentúl kell még kiürítenem.“ Hasonló érzelmekkel tekintett vissza Gyulai is kolozsvári éveire s a Gondviselés különös kegyét látta bennük. Ily gondolatoknak adott kifejezést Kolozsvárról való elutazása előtt tíz nappal jún. 19-én nejéhez írt levelében, főkép a következő sorokban: „Általában bízzál a jó Istenben! Négy évi házaseletünkben annyi örömmel, áldással halmozott el s oly kevés szomorúsággal látogatott meg, hogy bűn volna kishitűeknek lennünk.“ Valóban Kolozsvár képe úgy maradt meg Gyulaiék lelkében, mint a tiszta családi örömeknek, boldog karácsonyestéknek s az első gyermekmosolynak

emléke, mely megmozgatja az érzést és képzeletet, de épannyira megnyugtat, mint amennyire földerít.

Kolozsvár azonban Gyulai egyéniségének fejlődésében több volt pusztá emléknél. Gyulai igazában itt nézett szembe a mindennapi élet kiesinyes viszonyaival, melyek sokszor nagyobb áldozatot követelnek tőlünk, mint hősi elhatározásaink. Itt tanult lemondani nejeért s kis családjáért; itt becsülte meg mindinkább azt a kemény munkát, mely neki és szeretteinek biztosította a mindennapi kenyeret. Puritán gondolkodásából hiányzott a nagyzás hóbortja, azért iskolai munkáját époly lelkiismeretesen végezte, mint a legegyszerűbb tanár. Férfias jellemével viszont nem fért össze a panaszkodás, úgyhogy életének nehéz harcait mindig bátran, legtöbbször derült mosollyal vívta meg. Így vált Gyulai számára Kolozsvár a tiszta látásnak és szigorú erkölcsiségnek, a valóságok tiszteletének s a megalkuvást nem ismerő kötelességérzetnek nevelő iskolájává.

Mindez: a megelégedés érzete, az életnek biztos megítélése s a puritán világnézet az író szempontjából is olyan érték, mely az irodalmi alkotás becsét csak fokozhatja, mindazáltal Gyulai írói és költői egyénisége még más jellemvonását is Kolozsvárnak köszönte: erdélyiességét. Mielőtt Gyulai Pesten átvette volna az irodalmi vezér szerepét, még egyszer mélyen hatott reá Erdély bércei között mindaz, ami gyermek- és ifjúkorában alakította szellemét. Négy évig hallgatta ismét az erdélyi magyar nyelvet, hogy annak minden szépségét: kifejező voltát, élénkségét s tömörségét olvassza saját

egyéni előadásmódjába. Közvetlen közelből tanulmányozta az erdélyi magyar népköltészetet is, hogy az eredeti műformák átvételével gazdagítsa saját költészetét. Hányszor élvezte cselédjei között vagy előkelő társaságban vagy tudós vita alkalmával az erdélyi észjárást, hogy egykor éles szatíráiban vagy szenvedélyes bírálataiban alkalmazzon belőle egy-egy szellemes ötletet vagy merész fordulatot! Az erdélyi magyarság nyomasztó viszonyai között tanulta meg a hazát is féltve szeretni, hogy később a vakmerő politikai kalandok csábításaitól óvja nemzetét. Amint Antaeus új erőre kapott Föld anyjának érintésétől, úgy gyűjtött Gyulai is szülővárosának szellemi hatásaiból hódító hatalmat a rá váró nagy irodalmi küzdelmekhez.

A VALÓSÁG SZERETETE A LÍRÁBAN.

Azt a virágzást, melyet Gyulai lírai költői egyéniségének fejlődésében a romantikus ábránd tisztelete hozott létre, hamar elseperték az élet csatlódásai. Leginkább szét tépte Gyulai reményeit az a harmadfél év, melyet 1853 elejétől kezdve a pesti irodalmi mozgalmak között töltött el. Lelkét egyaránt megviselték életének összekuszált viszonyai, valamint összeomlott irodalmi tervei. Kedélyét fenekestül felforgatta 1855. évi műbírálói csatározásainak meggyanúsítása, mely leginkább Tóth Kálmánnal való párbajában robbant ki. Ily izgalmak mellett elévült a visszasóhajtott múlt, s valóban 1854 óta Gyulai költészetében is elhallgatott az ábránd. Mint Csengery Antalhoz 1856. ápr. 3-án írt levelében megvallotta, azon a ponton volt, hogy örökre búcsút mondjon a költészetnek.

Nem sok ösztönt nyújtott a költői alkotásvágynak a külföld sem. Gyulai külső élete Berlinben megváltozott ugyan, de új feladatai s új benyomásai sem tudták sötét hangulatait eloszlatni. Csengery Antalhoz írt első berlini levelében is még min-

díg azokat az illúziókat és reményeket sajnálgatta, melyekről három évi nehéz küzdelem lemondani tanította. Később 1856. ápr. 3-i levele szerint mégis megpróbálta a költészetet, s pár Berlinben írt költeményének sikere újra felbátorította, úgyhogy nagyobb költői terveken is gondolkozott. Berlini költeményeiről írta Csengerynek: „Mindeniken melancholia vagy, ha jobban tetszik, kedélybetegség, egészségtelen vér vonul el, melyből nem tudom magam kigyógyítani.“ Ha azonban Gyulainak örömt szereztek is költői nyilatkozásai, nem sietett őket a világ elé bocsátani. Mikor Csengery a világgyűlölő versekből a Pesti Napló s A Magyar Nép Könyve számára kért valamit, Gyulai 1856. máj. 23-án Csengeryhez írt berlini levelében így védekezett: „Irod, hogy küldjek költeményt a Pesti Naplóba vagy a Népkönyvbe, de azon költemények, melyeket én itt és Párizsban írtam, igen szubjektívek, igen melanchólikusak nemcsak a Népkönyvbe, hanem a Pesti Naplóba is.“¹ Így maradt Gyulai külföldi tanulmányainak és élményeinek kora költeményeinek gyűjteményeiben szinte hangtalan. Valószínű, Gyulait világfájdalmas költeményeinek közzétételétől visszariasztotta az a szigorúság is, mellyel 1855. évi *Szépirodalmi szemléjében* épen ő ítélte el a magyar világgyűlölő költöket.²

¹ Lásd Gyulai Pálnak berlini kedélyhangulataira nézve Gyulai Pálnak Csengery Antalhoz 1855. nov. 7-én, 1856. ápr. 3-án írt leveleit s Csengery Antalnak 1856. máj. 20-án s júl. 11-én írt leveleit. Budapesti Szemle. 194. k. (1923.) 20., 32., 36., 38., 44. l.

² Gyulai Pál: *Kritikai dolgozatok*. 1908. 207. l.

A világfájdalom, mely Gyulai költői kedélyvilágát külföldi tartózkodása idején elfoglalta, nyomot hagyott irodalmi rokonérzéseiben. Így jutott el Gyulai Berlinben Lermontovhoz, a meghasonlott lelkű, orosz költőhöz. E korbéli orosz irodalmi tanulmányainak bizonyítéka könyvtárában Puskin költői munkáinak Bodenstedttől fordított három kötete s bennük e sajátkezű bejegyzés: „Gyulai Berlin, 1855.”¹ Mikor Gyulai 1856. máj. 23-án Csengery Antalhoz írt levelében azért mentegetőzött, mert szubjektív költeményeit s bennük legtitkoltabb érzéseit maga számára tartogatta, Lermontov egyik költeményének töredékét idézte, mely szerinte sokkal szebben fejezi ki mindazt, amit ő mondhatna a maga védelmére. Idézetéből egészen határozottan kiviláglik, mennyire együtt érzett a sötétkedélyű költővel, ki lelkének titkát sokkal többre becsülte, hogysen pénzen vagy dicsőségen áruba bocsátotta volna. Az együttérzés jeléül fordította le Gyulai 1857-ben Bodenstedt után Lermontovnak *A szerkesztő, olvasó és költő* című költeményét is, melyből idézetét vette, hogy fordítását 1861 decemberében Arany Szépirodalmi Figyelője számára küldje el.² Gyulai figyelmét Lermontovra elsősorban Bodenstedtnek 1852. évi, költői értékű

¹ Gyulai Pál könyvének címe a kolozsvári ref. kolégium könyvtárában: „*Alexander Puskins Poetische Werke*. Übersetzt von Friedrich Bodenstedt. 1854/55. I—III. B.”

² Lásd Gyulai Pálnak Arany Jánoshoz 1861. dec. 3-án írt levelét s a Szépirodalmi Figyelő második évfolyamának első felében a 11. (1862. jan. 16-i) számot.

fordítása hívta fel,¹ melyet a német műbíráló egy értelemmel a német irodalom nagy jelentőségű gazdagodásának tekintett. Érdeklődését még inkább kimélyíthette Schott Vilmos, a berlini egyetemen a keleti nyelvek tanára, ki Lermontov halála idején 1842-ben lelkes tanulmányban fejtegette a kiváló orosz költő költészetét,² s kivel Gyulai Berlinben bensőbb kapcsolatban volt. A szíves viszonyról tanúskodik az is, hogy Gyulai Mikó Imre gr. fiát, Mikó Ádám grófot és nevelőjét Schott tanárhoz ajánlással küldte, s hogy a fiatal gróf nevelője berlini levelében „a professzor Gyulai úr Schottját” emlegette.³

Még inkább elhatalmasodott Gyulai lelkén Németországban Heine iránt érzett tisztelete. Ő már 1855. évi *Szépirodalmi szemléjében* Heinet a világfájdalom legkijelöltebb képviselői közé sorozta, azon rendkívüli költők közé, kik korukat épűgy kifejezték, mint hatottak rá.⁴ Másrészt örömet tanult egyet-mást Heine költészetéből s Heinenek több költeményét fordította magyarra. Ítéletét Németországban különösen megvesztegette az általános részvét, melyet a beteg költőnek évekig tartó

¹ *Michael Lermontoffs Poetischer Nachlass* aus dem Russischen übersetzt von Friedrich Bodenstedt. I. II. k. 1852.

² Dr. Friedrich Dukmeyer: *Die Einführung Lermontows in Deutschland*. 1925.

³ Lásd Fazakas Józsefnek Mikó Imre grófhoz 1861. nov. 6-án Berlinből írt levelét az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárában.

⁴ Gyulai Pál: *Kritikai dolgozatok*. 1907. 197., 198. l.

szenvedése s 1856. febr. 17-én bekövetkezett halála keltett.¹ Gyulai Heineben egyúttal saját szellemi rokonára ismerhetett, hiszen a közvélemény mind-egyikükre rá akarta sütni a nemzetgyalázás bélyegét.

Valóban Gyulai érdeklődését leginkább Heine, a harcos költő, vonta magára, ki egész Németországgal nézett farkasszemet. Már azok a Heine-verssorok, melyekkel Gyulai Greguss Ágostot az 1856. évi Pesti Naplóban merészebb műbíráloi kirohanásokra ösztönözte,² nagy irodalmi harc képét tárják elénk. Az idézett verssorok ugyanis Heine költeményeinek *Zeitgedichte* című csoportjából a *Doktrin* című költeményből valók, melyben Heine magát a szabad eszmék dobosaként tünteti fel. Még inkább azonosította magát Gyulai Heine pártszempontjaival Csengeryhez Münchenből 1856. okt. 31-én írt levelében, mikor Heinevel együtt torzítva rajzolta a német életet, s mikor nagy gyönyörűséggel írta ki Heine utolsó satírájából, a *Höllenfahrt*-ból a német irodalmi világra vonatkozó, csúfondáros megjegyzéseket.³ Különösen teljes megértéssel fogadta a romantikus ízlésnek, a keletieskedő s a Redwitz Oszkár-féle költészetnek kipellengérezését. Gyulai észre sem vette elfogultságában Heine egyéniségének bántó ellentmondásait, úgyhogy Csengerynek

¹ Adolf Strodtmann: *H. Heines Leben und Werke*. II. k. 1867. 573. l.

² Gyulai Pál: *Néhány szó (Greguss Ágostnak)*. Pesti Napló. 1856. 326. (jún. 28.) sz.

³ Heinrich Heine: *Höllenfahrt*. Hannover. 1856. 38., 45., 49., 53., 54., 56., 57., 116. l.

kellett öt rájuk figyelmeztetnie. Csengeryt, mint 1856. nov. 19-én írta Gyulainak, már bántotta, hogy Heinenek oly jól esik hazáját gyalázni, azért Heinetől örömet fordult Hugo Viktorhoz. Heine példája kétségtelenül növelte Gyulaiban az ellentmondás vágyát, de őt irodalmi harcaiban sohasem vezették oly kétes értékű indítékok, mint Heinet gyakran sértett hiúságában.

Lermontov inkább magába vonuló, Heine inkább lázongó egyéniség volt, de mindkettőjük költészetében a világfájdalom nyilatkozott. A teljes megértés, melyet Gyulai költői pályájuk iránt tanúsított, azt bizonyítja, hogy költőileg néma korában az ő lelkén is átvonult az a nagy érzés, mely a kor legérzékenyebb költőinek szívét forrongásba hozta. Nem alaptalanul nevezte tehát magát még 1858. ápr. 2-án Szendrey Marihoz intézett szerelmi vallo-másában is csüggedő, meghasonlott léleknek. Bármily gyötrőnek érezte is azonban az eszmény és valóság közt levő ellentétet, éles ítélete egyaránt megmentette a gyáva lemondástól s a kétségbeesés cinizmusától. Lelki válságának legértékesebb eredménye épen az volt, hogy vágyai és törekvései számára ezentúl a valóságban keresett feret.

Mikor Gyulait 1857 elején ismét a magyar élet levegője vette körül, akkor már nagyrészt eloszlott kedélyéről a világfájdalom köde, s életének nagy valóságok adtak új tartalmat. A szerelem, mely lelkét oly bensőséges szálakkal kötötte Szendrey Marihoz, nem volt többé a képzelet játéka, inkább a felelősség teljes átérzése. Épily valóság volt a családi életért hozott áldozat, az iskolai kötelesség

terhe, valamint a családi boldogság, melynek örömetől visszhangzott a barátságos kolozsvári ref. kollégiumi tanári lakás. Jellemzően célzott azért Gyulai egykori világfájdalmas hangulataira, mikor a nagy elhatározások idején így írt Aranyinak: „Talán sokat, nagyon sokat kell szenvednem családomért, de valamiért szenvedni mindig jobb, mint tevéketlenségben s képzelt fájdalmakban fölemészteni.”¹ Megváltozott az életcél is, mely az önkényuralom megroppanásával a férfiú tettvágyának irányt adott. A politikai ábránd elvesztette Gyulai előtt minden becsét; annál valóbb értéket jelentett szemében az az államférfiúi gondolat, mellyel Deák Ferenc akarta az ellentétes politikai erőteényezőket összeegyeztetni.

Az a nagy fordulat, mely Gyulai életében 1855 őszétől 1862 nyaráig beállott, megváltoztatta Gyulai lírai költészetének alapvonásait. A nagy valóságok hatása nem kedvezett annyira a költői egyéniség romantikus elemeinek. Míg Gyulai lírája az ötvenes évek első felében még csupa gomolygó vágy, titkos sejtelen, komor merengés, addig az évtized második felében s a hatvanas évek elején a borongó ködöt napfény, a sejtelmes vágyat élmény, az álmodozást megfigyelés váltja fel. Ezt az átalakulást elősegítette a politikai életben a nemzeti kiábrándulás, az irodalmi mozgalmakban az uralkodó ízlés változása. A költészetet s a műbírálatot mindinkább a valóság szelleme hatotta át. A külföldi iro-

¹ Lásd Gyulai Pálnak Arany Jánoshoz 1858. ápr. 9-én írt levelét.

dalmi hatások is a realizmust erősítették a romantikával szemben. A valóság tisztelete már egész hódító erejével jelentkezett Arany János és Kemény Zsigmond br. költői alkotásaiban. A költészet és politika összhangját állapította meg Salamon Ferenc is, mikor szoros kapcsolatot látott a vezető irodalmi párt józansága s a Deák-párt eredete között.¹ Az irodalmi közszellem átalakításában maga Gyulai járt elől jó példával, amennyiben elbeszélései mindinkább a realizmus elveihez igazodtak, műbírálataiban pedig a költői felfogás történeti és lélektani igazságát hangoztatta.

Mindazáltal úgy tetszik, mintha Gyulait a valóság nem vonzaná annyira, mint egykor a romantikus ábránd, mintha az 1855. október elejétől 1862. június végéig terjedő kor Gyulai lírai költészetének fejlődésében nem volna oly termékeny, mint a megelőző hat év. Gyulai költészetének harmadik korszakát ugyanis mintegy harminc költemény alkotja; a sort a Berlinbe induló költőnek *Búcsú* című dala nyitja meg, s a *Marihoz elutazásakor* című költemény zárja be, mely a Szépirodalmi Figyelőnek 1862. jún. 17-i számában *A távolból* címmel jelent meg. A látszat azonban némi kiigazításra szorul, amennyiben Gyulai a valóságok korában szigorúbban bírálta meg költői eszméit s ritkábban indult el csalóka hangulatok lidércfénye után, úgy-hogy költeményei közül csak egy akadt kivetni való. Másrészt, bár egy-két költeménye a Nővilág-

¹ Salamon Ferenc: *Irodalmi tanulmányok*. I. 1889. IX. k.

ban s a Vasárnapi Ujságban jelent meg, a legtöbb Aranyinak Szépirodalmi Figyelőjében látott napvilágot; így azután legalább itt határozottabban érvényesülhettek a lírai költői egyéniség körvonalai.

Legfogytékosabban tükröződött Gyulai költeményeiben a költőnek világfájdalmas korszaka, minthogy Gyulai, mint Csengerynek 1856. máj. 23-án írta, épen legalanyibb s legsötétebb költői nyilatkozatait vontta el a nyilvánosság tekintete elől. Ez időből fennmaradt három költeménye nem sok jellemzőt árul el a költő belső életéből. Az egyikben a hazától való búcsúzás talán kelletténél komorabb eszméket vetett felszínre, a másikban meg az öröm, melyet külföldön a magyar nóta keltett, látszott a szokottnál szenvedélyesebbnek.¹ A harmadik: *A menyasszony* alig egyéb, mint Gyulai 1843-ból származó érzелgős románcának, a *Sírvirágoknak* változata.² Míg ugyanis az ifjúkori versben a búsongó leány kedvesének sírját ápolva, hajnalra virágai közt hervad el, addig az 1856. évi románcban a menyasszony a vőlegényének sírjáról leszákított virágokkal együtt hajnalra szintén elhervad. Így a felfordult lelkivilágnak legértékesebb költői emléke mégis Lermontov költeményének *A szerkesztő, olvasó és költő* című párbeszédnek fordítása maradt, melyet Gyulai a költeményeinek gyűjteményes kiadásában használt évszám szerint 1857-ben készített el. Valóban Gyulai berlini emlékeinek ha-

¹ *Búcsú. Külföldön.* Gyulai Pál *Költeményei.* I. 1904. 174., 175., 178. l.

² Papp Ferenc: *Gyulai Pál irodalmi emlékei.* 1926. 56., 57., 163. l.

tása alatt annyi líraiságot vitt a fordításba, mintha a meghasonlott lelkű, orosz költő eszméiben saját szívének mozgalmairól számolna be.

Amint Gyulai lelke mindinkább az élet való értékei felé fordult, abban az arányban nyert lírai költészetében mind nagyobb teret a jelen. Míg régebben boldog órák emlékein merengett s kedvvel rajzolgatta ki az álmok ködképeit, egyszerre szerette volna a tűnő percet megállítani, hogy annál tovább és annál mélyebben érezze, mi szívét megdobogtatja. Mintha lelkét a jelen gazdagsága kápráztatná el, boldogságának tetőpontján így kiált fel:

Ó mennyi érzés, mennyi kéj!
Leszünk-e még ily boldogok?

Költői világára ekkor már nem is igen illik Riedl Frigyesnek az a megállapítása, hogy a jelent vagy álmokképpel vagy emlékezéssel tartja magától távol.¹ Ha néhol alkalmazza is ezt a két lírai alakot, hangulata mindig a jelenből indul ki s a jelenbe tér vissza. Egyik szerelmi költeményében mondja ugyan, hogy mikor kedvesétől elválík, otthon álomba ringatja a búcsúhang édes csengése, de ez az álom már alig egyéb, mint a rajzolt benyomások utórezgése.

A napvilággal együtt, mely a költői tárgyak körén előmlött, Gyulai látása is mind élesebbé vált. Ha tekintete régebben könnyen elszállt az idő meszszeségébe, most inkább a valóság mélységeit kutatta. Itt érvényesült költői egyéniségének jellemző

¹ Riedl Frigyes id. m. 29. l.

eleme: biztos ítélőereje s tiszta erkölcsisége. Rokonerzését nem vesztegette meg sem csillogó fény, sem hangzatos jelszó, sem csalfa eszme; inkább vonzotta a rejtekben meghúzódó érték, melyet a nagyvilág nem igen méltatott figyelemre. Saját kedélymozgalmaait is megfosztotta a romantika bűvös világitásától; az örömet, bánatot úgy fogadta, amint az élet adta. Érzései egyszerűek, szinte átlátszók; hiányzik belőlük minden rejtélyes és kivételes, de bennük jut kifejezésre egy gyöngéd, férfias léleknek legigazabb valója.

Minél inkább elmerült Gyulai saját élményeinek rajzolásába, annál több valószínűségre törekedett lírai költészetének formai részében is. Erre ösztönözte nemcsak biztos elemző tehetsége, hanem költői alakító erejének fejlettsége is. Mint a kompozíció mestere, tudta, mit, hol és hogyan kell kiemelnie; kiművelt költői nyelve meg szinte csábította a minél hívebb árnyalásra. Így alakította át a realizmus Gyulai lírai költészetét a fejlődés harmadik korában. Természetesen következett ez a változás a költői egyéniség alapjelleméből s azért minden túlzás nélkül ment végbe. A különbség tulajdonképpen a fejlődés különböző fokai között az, hogy régebben az egyéniség romantikus elemeit korlátozta a költő józan világnézete, míg most a valóság szeretetét enyhítette az eszményiesebb költői felfogás.

A realizmus másként nyilatkozott Gyulai lírai költészetében a szerint, amint a költő lelkét a valóságnak más és más köre érintette. Egyelőre elvesztette szemében varázsát a természet, melyet a ro-

mantika oly önkényesen alakított át borongó hangulatainak vagy merész képzeletének képére és hasonlatosságára. A hegyek és völgyek, az erdők és mezők világa helyett inkább mozgásba hozták kedélyét az emberi élet végtelen változásai. Lírai eszméit részint a szerelem és családi élet, részint a nemzeti kibontakozás mozgalmai szolgáltatták.

A szerelem, mely Gyulainak Szendrey Marihoz írt költeményeiben nyilatkozik, tele van erkölcsi tartalommal és boldog izgalommal; derült a nélkül, hogy a féltés gyötrelmeitől ment volna; tartózkodó a nélkül, hogy kimért volna. Gyulait annyira igézete alatt tartja a női báj, hogy magányos otthonában is látja a karsú alakot és hallja a beszédes ajkakat. Kedélyének fénye minden kis mozzanatot beragyog. Mily áldott az ablakban nyíló rózsató, hol először látta kedvesét, s mily áldott a kis szobácska, hol oly sokszor beszélgetett vele! Mindazáltal szenvedélye oly gyöngéd, hogy az első szerelmi vallomás emlékét is a maga tisztaságában őrizte meg.

Ugyanezek a jellemvonások tűnnek fel Gyulai érzélemvilágán akkor is, mikor a családi élet örömeinek ad költői kifejezést. Szerelme itt is a kedély mélységeiből tör elő, mint régebben; a rohanó évek csak tiszteletét s háláját növelték neje iránt. Alig meri mérlegelni gyönyörűségét, mikor feleségének gyöngéd, karsú termetét ölelő karjai között érzi, mintha attól félne, hogy a sors megsokallja a szerető szívek boldogságát. Ily kedély megtalálja a költői értéket a mindennapi életben is. Valóban Gyulai meg tudja becsülni mindazt, amit a sors adott neki: a pohár bort, a dalt és ifjúságot s a né-

hány jó barátot. Épenséggel nem érzik hangján a lemondás fájdalma, mikor egyszerű életének valóját így állapítja meg:

Kedves nőmnek, családomnak élek,
Bút megosztok, örömet cserélek.

Hányszor foglalkoztatja Gyulai költői képzeletét a kis családi kör rajza, hol felesége esténként kis gyermeküket karjain ringatja! Mennyi gyöngédséget árul el egyik költeményében is, mikor otthonához közeledve, szeretné, ha neje lassan menne ki elébe, hogy fel ne riassza alvó kis leányukat!

Az a költői kedélyvilág, mely Gyulai szerelmi s családi lírájából tűnik élénk, maga a tisztaság. Hiányzik belőle mind a sértő kétértelműség, mind a lehangoló fásultság. Mozgékony kedélye, mely a családi életnek legkisebb érintésére is megmozdul, vonzó életeszményei, melyek költői világnézetéből csillannak meg, magukban véve is esztétikai hatást idéznek elő. Ily lírai anyag azonban alig elégítené ki azokat, kik valóságot csak érzéki szenvedélyek kitérítésében látnak. De vajon nagyobb valóság-e a képzelt szerelmi mámor vagy léha kaland, melyet Heine gyötrő vággyal vagy sértő szeszéllyel fest ki? Vajon nem joggal ítéli-e el Erdélyi János is 1859-ben Vajda János líráját a testiség kultuszáért, mikor Vajda költészetében az emberi természetnek megannyi ellentmondására bukkan?¹ S miért volna a költészetnek egyedül méltó tárgya az a nő, ki könnyelműen pazarolta el lelkének legértékesebb

¹ Erdélyi János: *Tanulmányok*. 1890. 151—153. l.

tartalmát? S ha nem önámítás a nő tiszta tekintete, szelíd mosolya s végtelen önáldozata, akkor épúgy nem hazugság az a tisztelet sem, mellyel a férfi hódol meg az örök nőiség előtt. Hogy Gyulai saját élményeiből merítette szerelmi és családi lírájának tartalmát, azt egyaránt bizonyítja költői rajzaiban a sok finom megfigyelés nyoma, valamint lírai nyilatkozataiban lelki világának egységes jelleme. S akit mindez nem győzne meg, az Gyulainak nevéhez írt leveleiből állapíthatná meg Gyulai lírájának való alapját. Mily megható nyilatkozatai ezek a gyöngéd hitvesi és apai szeretetnek! Sokszor szinte úgy tűnnek fel, mintha Gyulai lírai eszméinek prózai kidolgozásai volnának.

A valóság, bármennyire megragadja Gyulai lelkét, a legjobb esetben is kitűnő költői anyagot nyújt. Gyulainak is csak arra való, hogy belőle fejtsse ki lírai eszméit. Csendes, boldog szerelmének izgalmai s családi életének szelíd örömei szinte kíváncsoznak a dal formájába. Kiművelt ízlése azonban annyira kerül minden bonyolultat s bevégzetlent, hogy még a dalban is csak a legművészebb összhang, az egységes, teljes, kerek kompozíció elégíti ki. Költői eszközei elég változatosak. Dalai egyszer ellentétben, máskor fokozáson, egyszer a hangulat szétbontásán, máskor a részletek összefoglalásán épülnek fel, egyszer elbeszélések, máskor elmélkedések, de szerkezetük époly kecses, mint amilyen biztos.

Néha úgy tűnik fel, mintha Gyulai a forma csínosságának az érzelem közvetlenségét áldozná fel. *Kis bokrétám* című dala, melyben kis bokrétá-

ját kéri fel szerelmének szószólójául, alig egyéb, mint csillogó ötlet és mesterkélt fogás. Legtöbbször azonban egyéniségének erkölcsi tartalma s alakító erejének biztossága a teljes összhang búbájával nyilatkozik abban a költeménysorban, melynek első gyöngye a *Marihoz* című, kétség és remény közt ingadozó szerelmi vallomás. A költeménysor minden darabja a költő szerelmének egy-egy újabb mozzanatát emeli ki. A *Szeretlek* a kitörő szenvedély fokozatainak foglalata, míg az *Este tőled ha elváltam* és *Aldjon meg az Isten!* című dalok a viszonzott szerelem vonzó emlékei. Mélyebb jelentést nyer a sorban a *Mi hűn szeretsz* című kissé fellengősebb fogadalom, melyet 1853-ban a *Viszontlátás* című költemény részeként ábrándosabb szerelem sugallt. Még bensőségebben hatja át a költői világnézet egész nemessége az *Ölelve tartalak* kezdetű dalt, a szerető férj boldogságának rajzát. Bármily különböző anyagúak is azonban Gyulai dalai, művésziessen kiképzett dalformájuk egységes jellemet ad nekik. Bennük az érzelem fokozatai egy tetőponthoz vezetnek, a felvetett ellentétek egy eszmében egyenlítődnek ki, s a hangulat egységét semmi sem zavarja meg.

Amint Gyulai dalainak szerkezetében, épúgy lírai előadásában is arra törekszik, hogy a költői hatást a legegyszerűbb eszközökkel érje el. Annyira elmerül élményeinek, eszméinek s hangulatainak mélységeibe, hogy mindig megtalálja bennük a legjellemzőbb vonást s hozzá a legmegfelelőbb szót. Dal-költészete így tesz szert arra a pontosságra, mely egyaránt eredménye a biztos képzetnek s a kimű-

velt nyelvérzéknek. Már a szabatosságnak minden jelét magán hordja a *Marihoz* című dal, különösen a szerető szív gyötrelmeinek, a kétség és remény küzdelmének következő rajza:

Nem vagy velem, veled vagytok!
 El-elragad a báj, gyönyör,
 Majd a féltés, a bú gyötör,
 Atkozlak, áldlak, hervadok.

Még meglepőbb Gyulai lírai rajzának szabatossága, mikor a kedélyvilág bonyolultabb mozgalmait tükrözi vissza. Ily művészi biztossággal fejezi ki a szerelmes férj álomszerű hangulatait az *Ölelve tartalak* című dal első versszaka:

Ölelve tartalak, Istenem,
 Mi gyöngéd karcsú termeted!
 Hallgatsz, szíved beszél velem,
 S elringat, mint egy gyermeket.

Ez a költői stílus szűkszavú, mégis mindent elmond; képekben nem gazdag, mégis gyönyörködteti a szemet; egyszerű, mégis mélyen megindít. Mennyit kellett Gyulainak önmagával küszködnie, míg a költői kifejezésnek ily művészi szabatosságig emelkedett, míg megszerezte azokat az eszközöket, melyekkel költői kedélyvilágának értékeit napfényre hozhatta! Férfias egyéniségének nemes tartalmával mennyire nem illett volna össze a sok zavart kép, melyekért korának irodalmi divatját annyiszor támadta!

Az a tudatos művészet, mely a lírai kedélymozgalmakat valóságukban, költői befejezettségükben

epigrammai rövidséggel tárta elénk, egyéni jellemet adott Gyulai dalköltészetének. Ily fejlődés számára biztos alapul szolgált Petőfi irodalmi hatása. A Szépirodalmi Figyelőnek 1862. évi folyamában Arany János is Petőfi érdeméül tudta be, hogy az ötvenes évek költőnemzedékének a dalforma iránt már határozott érzéke volt. Nézetét így fogalmazta meg: „Senki oly határozott, oly szembeszökő típusban nem képezte ki a magyar dalformát, mint ő. Lehetetlen volt nem látni olvasóinak (s a mai nemzedék az ő olvasásában nőtt fel), hogy a vers nála nem csupán rímelő sorok aggregatuma, mint kalárisok egy hosszú cérnaszálon, hanem összeálló, kerekbe futó valami“.¹

Ha azonban Gyulai el is ismerte Petőfit mestérének, a hangulat egységén kívül alig van valami dalaiban, mi Petőfi költészetére emlékeztetne bennünket. Petőfi képzelete csapongóbb, sokszor a szilajságig merész, Gyulai inkább elmélyedő, néha túllontúl óvatos, de mindig pontos. Gyulai nem vetekedhetik Petőfivel a daleszmék változatosságára s gazdagságára nézve; a költői kedélyhangulatoknak viszont ő a szigorúbb bírója. Petőfi dalai legtöbbször azért kerekednek önként egésszé, mert egységes lelki mozgalom nyilatkozatai. Gyulainál a szerkezet mindig művészi számítás eredménye. A népdal elemei is inkább vegyülnek össze Petőfi dalai-
val, míg Gyulai dalaiban tovább folytatódik a nép-

¹ Y.: *Némi párhuzam*. Szépirodalmi Figyelő. 1862. júl. 17. szám. (Arany János *Prózai dolgozatai*. Harmadik kiadás. 1885. 95. l.)

daltól való elhajlás, mi már Petőfi dalköltészetének fejlődésében megindult.

Horváth János megállapítása szerint Petőfi azért alkotott tökéleteset a népdalban, mert műformája akkori érzelmi szükségletének megfelelt, vagy máskép, mert a népdal személytelensége illet az ő személyessé még ki nem forrott líraiságához.¹ Gyulai egészen máskép jutott a népdalhoz; egyrészt a népköltészet tanulmányozása vezette a naív lírai műfajhoz, másrészt a népdal épen személytelenségénél fogva módot adott neki a rejtettebb szerelmi vallomásra. Legegyszerűbbé tette Gyulai saját érzelmvilágát a *Szegény vagyok* kezdetű dalban, minthogy nem akart benne mást kifejezni, csak azt, hogy kedvesével még a kösziklán is megélne, nélküle viszont sehol sem érne neki az élet semmit sem. Ezért illet össze a naív lírai eszmével oly teljesen a népdalforma, valamint az első versszaknak egy pár sora, melyeket Gyulai népdalból kölcsönzött.² Már inkább megérzik a népköltészetnek tüntető utánzása Gyulainak *Ez a kis lyány* című dalában. Itt már egymásután tűnnek fel a népdal kedvelt tárgyai, fordulatai s külsőségei: a barna leány, ki hamis is, kevély is, az ej-haj-os felkiáltások s a pattogó ritmusú, visszatérő rímű sorok, úgyhogy Kríza János joggal felvehette a dalt népköltési gyűjteményébe, a *Vadrózsákba* az írótól származó népdalok közé.³ Még kevésbbé hangzottak össze a

¹ Horváth János: *Petőfi Sándor*. 1922. 143. l.

² Lásd Gyulai Pál *Költeményeiben* (I. 1904. 306. l.) a *Szegény vagyok* című költeményhez fűzött jegyzetet.

³ Kríza János: *Vadrózsák*. 1863. 283. l.

népdal külsőségei, főkép a változatos sorú versszakok a lírai költő céljával a *Jaj de szép vagy* kezdetű dalban; azért Gyulai évek mulva ezt ki is reszertette költeményeinek gyűjteményéből.

Mint Petőfi, Gyulai is sokkal inkább szerette Heinet, hogysen dalköltészetének hatása alól kivonhatta volna magát. Mindazáltal dalainak lírai anyagában csak ritkán akadunk Heine szellemének kétségtelen nyomaira. Még legtöbb rokonság tűnik fel a *Nyíló rózsza* című dal s Heine *Intermezzo*jának harmadik darabja között. Heine hat verssorban vallja meg, hogy egykor mennyire szerette a rózsát, lilomot, galambot és napot, de most csak kedvesét szereti, mert az maga egyben rózsza, lilom, galamb és nap. Hasonló vallomás Gyulainak hat verssorból álló dala is. Ő is egyaránt szereti a nyíló rózsát s nap sugarát, a csalogánydalt s lepke szárnyát, de mindezt kedvesében találja meg. Minél ritkábban követte Gyulai Heinet költői indítékaiban, annál többet tanult tőle a dal egységére és epigrammai stílusára nézve. Érzelmei sokkal egyszerűbbek, sohasem oly vegyes eleműek, mint Heinenek sokszor elmentétekből álló kedélymozgalmai, de lírai előadásában ugyanarra a szabatosságra törekszik, mint Heine.

Valószínű, Gyulait néha már korlátozta is a dalforma, s bizonyára egyetértett Arannyal, ki egyik 1862. évi cikkében a magyar lírának örökös dalszerűsége ellen tiltakozott.¹ Ezért választott for-

¹ Y.: *Némi párhuzam*. Szépirodalmi Figyelő. 1862. júl. 17-i szám. (Arany János *Prózai dolgozatai*. Harmadik kiadás. 1885. 96—99. l.)

dító művészete számára is jelentősebb költeményeket, hogy saját szerelmének értékeit csillogtassa meg bennük. Ilyenek voltak: Béranger-től *Mi szép, mi kedves!* Goethetől *Valódi élv.* Az idegen lírai eszmék Gyulai rokon lelkivilágában minden árnyalatukkal bontakoztak ki, úgyhogy fordításuk szinte eredeti költői alkotásként hatott. Gyulai híven ragaszkodott az idegen költői gondolatokhoz és képekhez, de egyúttal saját egyéniségének bélyegét is rajtuk hagyta. Hasonlókép vált Gyulainak *Barátom halálára* című költeménye a családi érzelmeknek nagyobbyszerű nyilatkozásává. Gyulai ugyan elsősorban barátjának, Nádasdy Tamás grófnak akart benne emléket állítani, de a költemény tetőpontját az anyai szív fájdalmának rajza s benne az anyai szeretet megdicsőítése foglalta el. A költemény lírai formája a tárgy természeténél fogva a visszaemlékezés, de a fiatal gróf jellemének s halálküzdelmének rajzában minden vonást a valósághoz való ragaszkodás szabott meg.

A valóság levegője azonban Gyulainak nemcsak szerelmi és családi költészetét, hanem hazafiúi líráját is átjárta.

A szabadságharc után Gyulai, a lírai költő, elmentéses világításban látta a magyar nemzet sorsát; egyfelől a szabadságharc dicsőséges emlékein merengett, másfelől lázongó szenvedéllyel fordult a zsarnoki uralom ellen. Nagyjában ilyenfajta lírai eszme jellemzi Gyulai hazafiúi költészetét 1857-ben *A hősök sírja* című költeményében is, amennyiben költői képzeletét ismét a nemzetnek élet-halálküzdeme, a szabadságharc tartja lenyűgözve. A

szabadság hőseinek jeltelen sírjára itt élő koszorút sző a zöld erdő, másrészt a bérc patakja, az ég világa s az egész természet mint végítéletet hirdeti:

Nem vezett el a szabadság,
Az igazság ünnepe!

Lényegesen átalakult Gyulai hazafiúi lírája, mikor az ötvenes évek végén az önkényuralom alatt megrendült a föld. A nemzeti búsongások kora lejárt. Az idők a hősi önfeláldozás helyett kitartó munkát, emlékezés helyett politikai tapintatot követeltek a nemzettől. Gyulai is kibontakozott romantikus lírai eszméinek kódéből s a nemzetet nem annyira a zsarnoki hatalomtól, mint inkább önmagától féltette. A költői hangulatváltozást már érezteti a Bach-kormány bukásának évében, 1859-ben a *Szeress édes Marim* című költemény, mely az óriás küzdelem mellett a haldokló magyarnak lassú pusztulását érinti. Még határozottabban céloz a kor viszonyaira a *Horatius olvasásakor* című óda.

A költemény azoknak a tanulmányoknak visszhangja, melyekkel Gyulai a kolozsvári ref. kollégiumban az 1858/59. iskolai évben latin óráira készült. Az iskolai év második felében a VIII. gimnáziumi osztályban olvastatta a lelkes tanár Horatius ódáit, leveleit és szatiráit.¹ Hogy örömet elmerült tárgyába, azt mutatják Horatiusból vett gyakori

¹ Lásd a kolozsvári ref. kollégium levéltárában *A kolozsvári ev. ref. gymnasium és elemi iskola növendékeinek névsora és osztályzata az 1859/60. iskolai egész évről* című kötetet.

idézetei.¹ A tanári munka csendjét azonban 1859-ben gyakran megzavarta a politikai küzdelmek zaja, főképp az az izgató kérdés, lesz-e a magyar nemzetnek elég ereje és belátása szabadságának kivívására. Ily benyomásokból alakult ki Gyulai költeménye, mely a gyűjteményes kiadás megjelölése szerint az 1859. évben keletkezett, de Arany János Szépirodalmi Figyelőjének első évfolyamában csak a 40. (1861. szept. 19.) számban jelent meg először.

A költői cél Gyulai költeményében látszólag a római és magyar költő felfogásának: az élvezetváagnak s a keresztyéni szenvedésnek szembeállítása, de a lírai eszmének mélyebb jelentést a hazafi aggodalma ad. Mikor Gyulai Horatius édes hangja ellen védekezik, valójában nemzetére gondol, őt óvja az önző életművészet csábító elveitől. Neki szólnak e verssorok:

Szenvedve, küzdve és lemondva élni...
Nem legnagyobb rossz börtön és halál,
Az igazságban ne szűnjünk remélni:
Egy-egy nagy eszme még utat talál...

Már Gyulai előtt más lírai költő is alkalmazta azt a fogást, hogy olvasmányaival kapcsolatban tárta ki lelkének tartalmát. 1850-ben *Ősszel* című költeményében Arany János is inkább nyúlt Ossian ködös, homályos éneke után, mely összehangzott a rémuralom sötét korával, mint Homér napfényes

¹ Gyulai Pál: *Szépirodalmi szemle*. 1855. (*Kritikai dolgozatok*. 1908. 109. l.) — Gyulai Pál: *Petőfi szülővárosáról*. Pesti Napló. 1857. 10. (jan. 14.) sz.

költészete után. Ez a közvetett előadásmód szinte önként kínálkozott oly korban, melyben a szabad véleménynyilvánítás szigorú rendszabályokba ütközött. Amivel azonban Gyulai az ismert lírai formát megtöltötte, teljesen övé. Övé az a finom elemző művészet, mellyel Horatius költészetének minden vonását kiemeli; övé az a tevékeny szellem, mely a fásult nemzetet hitre, lelkesedésre ösztönzi; övé az a világos elrendezés, mely a nyugodt szemlélettől természetes úton vezet el a szenvedély legmagasabb fokáig; övé az az emelkedett, mégis könnyed költői stílus, mely a lírai eszmének minden elemét besugározza. Így azután Tolnai Lajos, Gyulainak legelfogultabb bírálója is a méltánylásra érdemes költemények közé sorozta a *Horatius olvasásakor* című ódát, legfeljebb azt jegyezte meg róla, hogy igen hűz Aranyhoz.¹ Baráth Ferenc pedig az elnyomatás korának egyik legszebb költeményeként emlegette Gyulai ódáját s különösen kiemelte belőle a latin és keresztyén költő között levő ellentétnek találó festését.² Gyulai azonban, bármennyire szemmel tartotta ódájában saját korának politikai mozgalmait, nem ítélt meg oly szenvedélyesen, mint Heine; még a gúnyig sem jutott el. Nem izgatott, még kevésbé ejtett kétségbe; míg intett, egyúttal bízott is. Úgy bánt nemzetével, mint a lábadozó beteggel. E kímélet egyrészt annak a politikai éleslátásnak jele, mely a legbonyolultabb erőviszonyo-

¹ Tolnai Lajos: *Gyulai Pál. VIII.* Irodalom. 1887. 30. (ápr. 14.) sz.

² Baráth Ferenc: *Irodalmi dolgozatok.* 1895. 179. l.

kat is számontartja, másrészt jellemző példa arra, mint mérsékli Gyulai biztos ítélőereje a szenvedély ódai szárnyalását.

Az a mozgalmas korszak, melyet Gyulai 1855. okt. elejétől 1862. jún. végéig élt át, oly sokszor terelte Gyulai figyelmét saját belső világa felé, hogy költői nyilatkozatainak egyedüli formája a líra volt. Csak a korszak utolsó két évében engedett Gyulai költői egyénisége ez egyoldalúságából, mikor lírai költészetét jellemzően egészítette ki jelentős mese-költészete. Baráth Ferenc nézete szerint a népköltészeti gyűjtemény szerkesztése adott Gyulainak kedvet arra, hogy költői erejét a naív elbeszélő műfajban tegye próbára.¹ E mellett ösztönzően hatott Gyulaira az az elismerő megjegyzés is, melyet Arany Gyulainak *A tyúk és a farkasverem* című meséjéhez fűzött a Szépirodalmi Figyelőben.² Még inkább megszerette Gyulai a mesemondást, mióta kis leányának is annyi örömet szerzett vele.

Az első mese, melyet Gyulai népmeséből alkotott, *A tyúk és a farkasverem* című állat- és gyermekmese volt, mely a Szépirodalmi Figyelőnek 1861. aug. 8-i számában jelent meg. Gyulai maga is első kísérletnek nevezte Aranyhoz írt levelében. A mese anyaga Gyulai kidolgozásában ugyanaz, mint ahogyan azt később Arany László lejegyezte mesegyűjteményében;³ csak elmaradt a népmesei érdekeltetés eszköze, az indítékok ismétlése, másrészt a

¹ Baráth Ferenc id. m. 193. l.

² Szépirodalmi Figyelő. Első évfolyam. 1861. 40. (aug. 8.) sz.

³ Arany László: *Eredeti népmesék*. 1862. 290—294. l.

prózai előadást a rímetlen, de zengzetes magyar versforma váltotta fel, mely Gyulai szerint jobban illik a gyermekmesék naívságához.¹ Joggal írhatta tehát Gyulai Aranynak 1861. júl. 29-én, mikor meséjét elküldte neki: „A kidolgozás egészen enyém s a kompozícióból is egy rész, lényeges dolgot is változtattam, de a megadott alap szellemében“. A nép- és műköltészet szempontjainak ilyen teljes összeegyeztetését maga Arany ismerte el a Szépirodalmi Figyelőben. Gyulai naív meséjét ugyanis a hozzá fűzött megjegyzésében annál nagyobb örömmel üdvözölte gyermekköltészetünknek parlag mezéjén, mert szerinte egy Puskin sem tartotta méltóságán alul valónak népmeséket átdolgozni. Hasonló feladatot jelentett Gyulai számára *Az Igazság és a Hamisság* című mese azzal a különbséggel, hogy ez a mesének más fajához, az allegóriához tartozik. Ezt a Szépirodalmi Figyelőnek 1861. nov. 14-i száma hozta. Gyulai a népköltészet alapos ismeretével fejtette ki a népmese alapeszméjét: a Hamisság győzelmét s az Igazság megcsonkítását a nélkül, hogy a cselekmény eredeti fordulatait meghamisította volna. Alkalmazta a naív jellemzés- és előadásmódot is a nélkül, hogy felesleges kitérésekbe és szószaporításokba bonyolódott volna. Így emelkedett az elbeszélés a befejező, csattanó megjegyzésig: „Így járják a világot“. Az elbeszélés gyors menetéhez jól illett a rímes, hetes soroknak lüktető ritmusa. Arany egyik bírálatában csak azt

¹ Lásd Gyulai Pálnak Arany Jánoshoz 1861. júl. 29-én írt levelét.

sajnálta, hogy Gyulai kidolgozásában hiányzik a költői igazságszolgáltatás, a Hamisság bűnhődése.¹ Gyulai viszont azzal védekezett, hogy a mesének teljesebb változatát, melyben a Hamisság elveszi bűnhődését, csak utólag Kriza János gyűjteményéből ismerte meg.² A mese úgy, ahogyan Arany szerette volna, naívabb és gazdagabb lett volna, úgy pedig, ahogyan Gyulai dolgozta át, egységesebbé vált.

A változatos költői célok csábították Gyulait tovább a megkezdett úton, úgyhogy 1861-ben már megírhatta *A farkas és a szúnyogok* című meséjét. 1862. jan. 29-én Aranyhoz írt levelében ugyanis úgy beszél meséjéről, mint amely már hosszabb idő óta rejtőzhetett a szerkesztői asztalfiókban; azért gondolhatta, hogy Arany talán meg is sokallotta az ő meseköltészetét. Gyulai állatmeséjébe oly művészien illeszkednek bele a népköltészettől átvett alkotórészek, hogy összeforrasztásuknak helye sehol sem látszik meg. Különösen finom benne az a humor, mellyel az állatok saját gyengeségeiket tárják fel. A szúnyogok tudják, hogy Szent Andráskor már ők nem hegedülnek, a farkas meg azzal leplezi éhségét, hogy nagy bőjtje van. A jellemzés mélyebb értelmére mutatott rá Riedl Frigyes is, mikor Gyulai mesealakjaiban épúgy, mint La Fontaine állataiban a társadalmi osztályok vonásait fe-

¹ Arany János: *Eredeti népmesék. Összegyűjtötte Merényi László.* — Szépirodalmi Figyelő. Második évfolyam első fele. 1861. 4. (nov. 28.) sz.

² Gyulai Pál: *Adalék népmeséinkhez.* Szépirodalmi Figyelő. Második évfolyam első fele. 1862. 9. (jan. 2.) sz.

dezte fel. Így látta Gyulainál az éhes farkasban az elszegényedett magyar nemest s a szűnyogokban a ravaszkodó cigányokat, mint La Fontaine-nél az oroszlánban a királyt, a rókában az udvaroncokat.¹ Ily gazdag jellemrajzra a legfejlettebb műköltészet is büszke lehetne. Az állatmeséknek más fajtája hozta mozgásba Gyulainak költői képzeletét *A szarka és gilice* című mesében, — az, mely természeti jelenséget magyaráz meg. Erre Gyulai figyelmét Arany hívta fel a Szépirodalmi Figyelő második évfolyamának első felében a 4. (1861. nov. 28.) számban, hol a szarkáról és gilicéről szóló mesét el is mondta.² Hogy Gyulai Aranyt követte a mese kidolgozásában, arról tanúskodnak a tőle átvett kifejezések. Gyulai épúgy, mint Arany, a „gilice“ szót használja; mindkettőjük előadása szerint a gilice nem akar „szótalan ülni“, majd „búgó hangján“ szól, végül pedig „a gilice fészke csak darab a szarkáéhoz képest.“ Arany László nem is vette fel a mesét 1862. évi gyűjteményébe, az 1872-ben kiadott népmesék között meg *A vadgalamb és a szarka* címmel közölte.³ Mindezt figyelembe véve, Gyulai költeményének keletkezését az 1862. év első felére kell tennünk. Ha azonban Gyulai meséje sokat köszönt is Aranynak, azért a költői felfogásban nyilatkozó gyermeki jókedv, az elbeszélés drámai-

¹ Riedl Frigyes id. m. 34. l.

² Arany János: *Eredeti népmesék. Összegegyűjtötte Merényi László.* (Arany János *Prózaí dolgozatai.* Harmadik kiadás. 1885. 195. l.)

³ Arany László és Gyulai Pál: *Magyar népköltési gyűjtemény.* I. 1872. 492., 606. l.

sága, az egyszerű, mégis szemléletes előadás s a verselésből kizengő, élénk ritmus — mind Gyulai érdeme.

Némikép más szempontok vezették Gyulait *A gonosz mostoha* című népmeséjében. Ennek anyagát már 1859-ben ismerte; egyik jegyzete szerint, bár töredékesen, Kolozsvárott egyik tanítványától hallotta az eredeti népmesét.¹ Úgy látszik, csakhamar hozzáfogott a kidolgozáshoz. Csak ez lehetett az a 300 sorból álló költemény, melyről Gyulai 1861. jan. 28-án azt írta, hogy nemsokára elküldi Aranyinak. Mindazáltal Gyulai még 1862 januárjában is dolgozott rajta, s miután e hónapban eljuttatta Aranyhoz, egész májusig egyre-másra küldözte utána a javításokat.² *A gonosz mostoha* alapjául egy ősrégi népmese szolgált, melyben az ártatlanul elpusztultak új meg új életre ébrednek.³ Gyulai ennek változataira bukkanhatott volna Mailáth János gr. és Gaal György magyar népmese-gyűjteményeiben,⁴ de az a töredékes mese, melyet

¹ Lásd Gyulai Pál *Költeményeiben* (I. 1904. 306. l.) *A gonosz mostohához* fűzött jegyzetét.

² Lásd Gyulai Pálnak Arany Jánoshoz 1862. jan. 29-én, márc. 7-én, máj. 13-án írt leveleit. Csak *A gonosz mostoha* lehet az a népmese, mely az 1862. jan. 29-i levél szerint a lapban egy bíráló vagy novelladarab helyét elfoglalja.

³ Solymossy Sándor: *Mese a Jávorfáról*. Ethnographia. XXXI. 1920. 21., 22. l.

⁴ Mailáth János gr.: *Magyarische Sagen und Märchen*. 2. kiadás. 1837. — Magyarra fordította Kazinczy Ferenc. Kiadta Kazinczy Gábor. 1864. 187—202. l. — Gaal György *Magyar népmese-gyűjteménye*. Kiadták Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc. II. 1857. 54—73. l.

kolozsvári tanítványától hallott, teljesebben tűnhetett fel a Schott-testvérek oláh népmeséiben, még inkább Haltrich József szász népmeséiben. Itt is aranyhajú gyermekek szerepeltek, kik erőszakos haláluk után élőfákká, ágyakká, aranyszőrű báránnyokká, majd ismét aranyhajú gyermekekké váltak.¹

Ha azonban *A gonosz mostoha* költője népmesei nyomokon indult is el, nem elégedett meg az irodalmi újjáépítő szerepével, mintha a népköltészet alkotó képzeletével akart volna versenyezni. Sok ízlésre vall az árva királyfiúescáknak és meghalt anyjuknak párbeszéde, melynek mintáját Gyulai saját népköltési gyűjtéséből vette.² Sok finomság nyilatkozott a népmesei indítékok mérlegelésében is. Így az első kidolgozásban a szétvagdalt királyi ágyaknak két forgácsa hullott az aranyszőrű báránnyák anyjának gyapjára, míg a végső szöveg szerint a felvagdalt ágyak tűzéből pattant ki két szikra, s azokat kapta be a legszebbik anyajuh.³ A javítást Gyulai, mint Aranynak írta, a mesének egy más változatából vette, s ez leginkább a Haltrich-féle gyűjteményből *A két aranyhajú gyermek* című mese lehett, mely szerint az anyajuh szintén a be-

¹ Arthur und Albert Schott: *Walachische Märchen*. 1845. 121—125. l. (*Die goldenen Kinder*.) — Joseph Haltrich: *Deutsche Volksmärchen aus dem Sachsenlande in Siebenbürgen*. 1856. 1—8. l. (*Die beiden Goldkinder*.)

² *A három árva*. Arany László és Gyulai Pál: *Magyar népköltési gyűjtemény* I. 1872. 185. l.

³ Lásd Gyulai Pálnak Arany Jánoshoz 1862. máj. 13-án írt levelét.

kapott két szikrával hozta világra az aranyszőrű bárányokat. Nagyjelentőségű volt a költemény belső egységére nézve az alapeszmének művészi kiemelése, a gyilkos asszony lelkiismeretének folytonos megszólaltatása is.¹ Mégis Gyulai költői alkotásának szellemében mindvégig maradt valami kettősség. A jeleneteknek és lelkiállapotoknak művészi kivitelű rajzai ugyan díszére válhattak volna valamely költői elbeszélésnek, de a mesében a valóságnak túlzott éreztetésével minduntalan megzavarták a naív történet hatását. Ilyen szempontból Gyulai költeménye: *A gonosz mostoha* inkább megközelíti a műköltői népmesének azt az eszményét, mely Petőfi *János vitézéből* és Aranynak *Rózsa és Ibolya* című népmeséjéből rajzolódik le. Benne is megvannak a műköltészetnek azok a népmesétől elütő elemei, melyeket Horváth János Petőfi *János vitézében* állapított meg.²

A népies szellem s a mély költői kedély jellemzi Gyulai meseköltészetét. Különösen gyermekmeséiben olvadt e két elem vonzó összhangba. Gyulai híven követte a népnek természetes észjárását és formaszeretetét, másrészt az együttérzés erejével maga is gyermekké tudott lenni. Ez alapon állította róla Ferenczi Zoltán, hogy oly szépen tud gyermekverseket írni, mint kívülről irodalmunkban senki.³ Valóban csak sajnálhatjuk, hogy Gyulai Pestre

¹ Lásd Gyulai Pál *Költeményeiben* (I. 1904. 306. l.) *A gonosz mostohához* fűzött jegyzetet.

² Horváth János id. m. 114. l.

³ Ferenczi Zoltán: *Gyulai Pál gyermekverseiről*, Család És Iskola. 1882. 2. szám, 13., 14. l.

való átköltözése után egyre bokrosodó irodalmi gondjai között csakhamar hűtlen lett meseköltői terveihez. Így is, amit e téren alkotott, az mélyreható népköltészeti tanulmányainak becses emléke s a magyar gyermekköltészetnek állandó értéke marad. A költői egyéniség fejlődésének pedig azzal tettek Gyulai meséi nagy szolgálatot, hogy a romantikus költői hajlamok egyidőre bennük találtak ki-elégítést, másrészt a fejlett költői formaérzék bennük gazdagodott a népköltészet újabb értékeivel.

Bárhonnan vesszük szemügyre Gyulai költészetének harmadik korszakát, akár szerelmi és családi költeményeiből, akár hazafiúi lírájából, akár meséiből, mindenünnen ugyanaz a nemes vonalú költői lélek tekint felénk. Egész valója egyéni. Költői világnézete époly határozott, mint kifejezés-módja. Művészi készségének kétségtelen jele, hogy ismeri a lírai műfajok elméletének minden titkát, s hogy lírai eszméihez mindig megtalálja a megfelelő formát. Nem hiába dicsőítette 1855. évi *Szépirodalmi szemléjében* az ízlést, a széptani szabályt, főkép a tanulmányt, mint a költői tehetség kifejlésének leghathatósabb eszközeit.¹ Teljes felelősség-érzettel róta meg az 1862. évi Szépirodalmi Figyelőben is az ifjabb magyar költőket azért, hogy érzelmeik határozatlanságával a kifejezés bizonytalanságát idézik elő.² Széptani követeléseikhez legfényesebb példát saját költészetével nyújtott. Rája is

¹ Gyulai Pál: *Kritikai dolgozatok*. 1908. 222—227. l.

² —i: *Thalia*. Szépirodalmi Figyelő. 1862. jan. 9-i sz.

illik az igazi költőnek az a meghatározása, melyet Lermontov után *A szerkesztő, olvasó és költő* című költemény fordításában maga Gyulai így fogalmazott meg:

Művészi célzat mindenütt,
Erő és gyöngédség együtt,
Minden munkája lelke-mása,
Az örökszép nyilatkozása.

Ily költői egyéniség inkább számíthatott az irodalomban lassú, de értékes hódításokra, mint zajos diadalokra, hiszen a művészi célzatot csak avatott szem ismerhette fel. Valószínű, Gyulait nem is lepte meg az a szenvedélyes támadás, mely költészetét Liszniai Kálmánnak 1858. évi *Dalzongora* című verskötetében érte. Liszniai, a költői szabadságnak rajongó híve, csak önmagához maradt hű, mikor *Freskórímek* című versében Gyulai költészetét ócskahangúnak s szedett-vedettnek nevezte.¹ Annál inkább növelhette Gyulai önbizalmát Arany, mikor 1861 februárjában a *Barátom halálára* vagy *Horatius olvasásakor* című költeményekre célozva, így írta alá Gyulaihoz intézett levelét: „A te szép versedet bámulva szerető barátod”.² A hatás méreteit Gyulai lírájának alapjel-

¹ Liszniai Kálmán: *Freskórímek* (Gyulai Pálnak, mint kritikusomnak.)

² Lásd azt a levelet, melyet Arany János Gyulai Pálnak 1861. jan. 15-én kelt levelére körülbelül 1861 februárjában írt. Arany megjegyzése csak a *Barátom halálára* vagy *Horatius olvasásakor* című költeményekre vonatkozhatik, mert Gyulainak azon költeményei közül,

leme magyarázza meg. Gyulai nem annyira új utakat nyitott a magyar líra fejlődésében, mint inkább az irodalmi mozgalmak végső eredményeit foglalta össze művészi egységbe. A realizmust eszményiséggel töltötte meg, úgyhogy a valóságot szinte meg-nemesítette. A romantika gazdag tartalmát viszont olyan formaérzékkel szabályozta, minőt a klasszicizmus is megirigyelhetett volna. Így kapcsolódott Gyulai költői egyénisége mind szorosabban Aranyéval, amennyiben mindegyikük a való égi másának elvét hirdette az irodalomban. Gyulai költészetének általánosabb jelentősége is a fejlődés harmadik korszakában épen az, hogy Arany költői hatásával együtt elősegítette a magyar nemzeti költészetnek teljesebb kibontakozását.

melyek a fentieken kívül a Szépirodalmi Figyelő első évfolyamában megjelentek, az *Ó ha ki tudnám fejezni* 1853-ból való, *A tyúk és a farkasverem* és *Ölelve tartalak* pedig 1861 februárja után kerültek Aranyhoz.

A NOVELLAÍRÓ MŰVÉSZETÉNEK TETŐ- PONTJA.

Mint Gyulai lírai költészetének fejlődésében, épúgy novellaírói pályáján is vannak korszakok, melyekben úgy látszik, mintha költői tehetsége tétlenül pihenne. Ilyen az 1855. év első fele, melyben Gyulai szellemét műbírálói harcai foglalták le, valamint berlini éve, melyben értékes új benyomásai s nevelői gondjai vonták el a novellaírástól. Berlinben újra éledni kezdett ugyan költői alkotókedve, s 1856. máj. 23-i levelében ígérte is Csengery Antalnak, hogy A Magyar Nép Könyve számára mindenestre ír legközelebb egy novellácskát, de ígéretét mégsem váltotta be. Mindazáltal novellaírói egyénisége a nélkül, hogy a novella formájában nyilatkozott volna, mégis gyarapodott külföldi tanulmányai idején.

Ha Gyulai lelkialkatánál: józanságánál és éles ítélőerejénél fogva hajlott az irodalmi realizmus felé, Berlin e hajlamát csak növelte. Benyomásaiból mint nagy valóság bontakozott ki a berlini tudományos, irodalmi és színházi élet képe; tanulmá-

nyaiból és olvasmányaiból viszont erősebben tűnt szemébe a realizmusnak kedvelt eszköze, a lélekelemzés. Olvasmányai közül különösen Balzac regényei ötlenek fel. 1856. ápr. 3-án írt levele szerint Párizsban is ezeket olvasta betegsége alatt, s úgy látszott, a francia realizmus nagy mesterében régi ismerősét tisztelte. Emberismeretének gazdagságáról Nádasdy Lipót grófhoz és Nádasdy Lipótné grófnéhoz írt levelei tanúskodnak, melyekben neveltjére s a berlini előkelő világra vonatkozó megfigyeléseiről adott számot. A novellaíró szempontjából mégis legnagyobb érték volt novellaírói készségének fejlettsége, melyet fényesen igazolt a Ristóriról szóló, berlini hírlapi cikk. Benne Gyulai a nagy olasz színésznő egyéniségét oly behatóan elemezte, a színpadi játékból kiemelkedő szenvedélyt pedig oly művészien rajzolta, hogy novellaírónak is becsületére vált volna.

Az a novella, mely Gyulainak berlini benyomásai-
ból szövődött, a *Vázlatok és képek*nek 1901. évi, másod-
dik kiadásában származásának idejéül a szerzőtől
az 1856. évszámot kapta. Berlinben azonban alig
találta meg Gyulai azt a nyugalmat, melyre neki
novellájának megírásához szüksége lett volna. Ha
Csengeryhez írt levele szerint május végéig csak
ígérni tudott, júniusban és júliusban épen minden
idejét lekötötték ifjú barátjának, Nádasdy Tamás
grófnak kényes természetű ügyei, az egyetemi év
bezárásával járó teendők és az úti előkészületek.
Minthogy október közepén túl Münchenben is zak-
latott hetek vártak reá, leginkább arra a két hó-
napra tehetjük a berlini tárgyú novella keletkezé-

sét, melyeket Gyulai 1856 augusztusának közepétől kénye-kedve szerint töltött el Pesten. Erre vall költői rajzában a berlini benyomások frissesége s a derült hangulat. Müncheni sötét élményei után nem tudta volna Gyulai annyi humorral megírni novelláját. Ez a hangulatváltozás lehetett oka annak is, hogy Gyulai nem sietett novellájának megjelentetésével sem. Rajza *Magyar bál Berlinben* címmel Szelestey László 1857. okt. 4-én megindult folyóiratának, a Szépirodalmi Közlönynek, első könyvilletményében, a Szépirodalmi Albumban jelent meg, mely az 1857. évi karácsony táján került ki a sajtó alól.¹ Hogy Gyulai épen Szelesteynek adta át elbeszélését, kivel egykor annyi ellentéte volt, annak egyik rejtett oka az is lehetett, hogy a Szépirodalmi Közlönyre Szendrey Mari is előfizetett. Egy évtized múlva 1867-ben Gyulai beszélygyűjteményében, a *Vázlatok és képek*ben nyerte a rajz a *Glück-Szerencse úr* címet.

Joggal nevezte Gyulai rajznak novelláját, mint-hogy benne tulajdonkép a berlini magyar iparosok bálját, főkép Glück-Szerencse urat, a kecskeméti származású szücsmestert rajzolta, ki berlini viszonyai között megrendszabályozott polgárrá vedlett, a bor és visszaemlékezés hatása alatt azonban újra visszanyerte vérmes, magyar természetét. Az elbeszélés anyagát csak mellékesen egészítették ki Gyulai főhősének szerelmi kalandjai. Glück úr ugyanis, mikor még a „Szerencse“ nevet viselte, elszerette

¹ Pesti Napló. 1857. 287. (dec. 16.) sz. — Szépirodalmi Közlöny. 1857. 17. (nov. 29.), 24. (dec. 23.) sz.

kecskeméti mesterének, Ballószegi uramnak leányát, Zsuzsit, míg azonban Berlinben vándorúton volt, Zsuzsi máshoz ment férjhez. Hasonlóképen járt a berlini özvegy szücsmesterné leányával, Clärchen-nel is, ki szerette ugyan a szép bajszú, magyar szücslegényt, de kedvesének távollétében Hans felesége lett. Így került végre Glück-Szerencse úr feleségének, a kegyes és szigorú Lieschennek igája alá.

Már a mindennapi életből vett tárgy, az egyszerű iparosok társasága is mutatja, mily messzire tért Gyulai a romantika világától. Még inkább bizonyítja a valósághoz való ragaszkodását azzal, hogy élő minta után dolgozott. Mint a berlini Magyar Egylet történetéből kitűnik, Gyulai Nádasdy Tamás gróffal együtt az egylet kegyes adakozói közé tartozott. Innét szerezte rajzához pontos adatait. Helyes értesülése, hogy a társulatot a leírt bál előtt tízévvvel magyar mesteremberek alapították, s hogy 1855-ben a tizenöt tag közül szabómester volt az elnök. Glück úr, Gyulai hősének névrokona, is szerepelt az egylet történetében mint régi tag, még pedig 1855-ben és 1857-ben „Glück-de-Szerencse” néven.¹ Gyulai azonban az élő alaknak nemcsak nevét, hanem egy-két jellemvonását is felhasználta költői alkotásában. Kócsi Károly, Gyulainak berlini egyetemi hallgatótársa ugyanis a Hölgyfutárnak küldött 1856. febr. 17-i levelében szintén megemlítette az öreg Szerencse bácsit, ki még akkor sem békült ki német nevével.² Gyulaít tárgyában a

¹ Szakács Mózes id. m. 25., 26. l.

² Hölgyfutár. 1856. 46. (febr. 25.) sz.

nevetséges elem érdekelte, a rosszul értelmezett magyar, nemzeti önértzet, mely saját környezetével kerül ellentétbe, s ily szempontból emelte ki hősének jellemvonásait is. Minél büszkébb volt Glück-Szerencse úr pörge bajuszára, nagy borivására s duhajkodásaira, annál furcsábbnak tűnt fel borotvált arcával, hosszú nyakú sörös kancsójával s felesége előtt való meghunyászkodásával. A visszás vonásokat enyhítette az a rokonérzés, melyet Gyulai hősével szemben a legnevetségesebb helyzetben is megőrzött. Leginkább kimélyült e rokonérzés, mikor a megrendszabályozott, magyar szücsmestert az elnyomatás korának magyar nemzetével hozta kapcsolatba Gyulainak e borus megjegyzése: „Tűnődtem, vajon ha a kecskeméti ember is így elművelődhetik, mit remélhetünk még?” Így nemesítette meg a komikum hatását Gyulainak érzelmes humora.

Mint az értékes novellaterv, épúgy a terv megvalósítása is sokat elárult Gyulai költői felfogásából. Különösen jellemző volt, mily aprólékos gonddal kísérte nyomon azt a lelki folyamatot, melynek keretében hősének gondolat- és érzésvilágát élénk tárta. Glück-Szerencse úr az első bemutatkozásnál élénken mozgott és kérdezősködött, a vacsoránál még csak hörpintgette a bort s dévajkodott; minél inkább belemerült azonban a poharazásba, udvariassága házsártoskodásba, sőt verekedésbe csapott át. Gyulai jelezte a bor hatásának külső nyilatkozását is. Hőse eleinte jó kedvében levetette nyakkendőjét s frakkját, majd dühösen az asztalra ütött, egy idő múlva kifáradva dőlt székén hátra, miköz-

ben feje lekonyult, később állandóan mosolygott, akkor is, mikor a földre esett, végül szépen elaludt. Gyulai nem kerülte a visszataszítóbb részleteket sem, csak arra ügyelt, hogy rajza a valósághoz hű legyen, úgyhogy lélekrajzát a realizmus szelleme hatotta át. Ugyanaz a való vonás ötlött fel a novella hátterén, a bálozó társaság rajzán is, hogy bármily vázlatosan, annál élesebben különböztesse meg az egyik alakot a másiktól.

Már a főalak és a háttér viszonya összhangba foglalta a sokféle részletet. Még inkább biztosította a novella belső egységét a novellaíró humoros hangulata, melybe a tarka komédia mögött komoly gondolatokat vegyített a hazafi bánata. Mennyi borongó érzés tört ki a zene hatására Gyulai lelkéből is e sóhajban: „Vajon eljön-e valaha az az idő, mikor otthon Magyarországon is így fogunk mulatni?“ A novella minden eleme különösen tisztán érvényesült abban az átlátszó előadásban, melyben Gyulai évek mulva is csak egy-két nyelvtani hibát tudott kijavítani.¹

Ennyi igaz érték nem maradhatott rejtve s a novella megjelenésekor is nagyban hozzájárult Gyulai novellaírói hírének emeléséhez. Legbecsesebb volt az elismerésnek az a koszorúja, melyet Salamon Ferenc, mint a Szépirodalmi Album bírálója,

¹ Míg a Szépirodalmi Album szövege szerint tizenöt mesterember „van ide telepedve“, s a rend „helyre lőn állítva“, addig a *Vázlatok és képek* 1867. évi kiadása már a „telepedett meg itt“ és a „helyreállott“ kifejezéseket használja.

a Pesti Naplóban nyújtott Gyulainak.¹ Salamon Gyulai rajzának főelőnyeit a szabatos előadásban, a határozott vonásokban s az író humorában látta, de mint a realizmus híve teljes mértékben méltányolta Gyulai költői irányát is. Az irodalmi párt-ember ítélkezett Salamon bírálatában akkor is, mikor Jókait, ki a Szépirodalmi Albumban szintén szerepelt egy novellával, szembeállította Gyulaival, s mikor oly szigorúan róttá meg Jókai képzeletének kicsapongó szertelenkedéseit.

A berlini bál rajza Gyulai novellaírói pályájának kiemelkedő pontja. Benne a realizmust hódító fénnel sugározták be a költői tehetség jellemző erői: az éles megfigyelő tehetség, a mély kedély s a kiművelt formaérzék. Valójában Gyulai itt alakította ki azt a műformát, mely lelki tehetségeinek leginkább megfelelt, — azt a novellafajtát, melyben a jellemzés az elbeszélést eszközül használja, s mely hajlik a szigorú egység s az aprólékos kidolgozás felé. Ilyen egyéni novellaírásnak még teljesebb virága volt az *Egy régi udvarház utolsó gazdája*.

Hosszú időre volt szüksége e novellának, míg izes gyümölcsé érett. Keletkezését maga Gyulai arra az időre tette, mikor a szabadságharc lezajlása után másfél év múlva újra látta letiprott szülőföldjét, Erdélyt, s épületek romjai, feldúlt köz- és magánviszonyok, megtört szívek s csüggedező lelkek között bolyongott. Mint a novella 1884. évi, harma-

¹ Salamon Ferenc: *Két új zsebkönyv*. Pesti Napló. 1858. 12. (jan. 16.) sz.

dik kiadásának előszavában írta,¹ ily benyomások között fogamzott meg lelkében a beszély alapeszméje, főszemélye és cselekvénye. Még pontosabban kidolgozott költői tervről tanúskodik az a kijelentése, hogy tárgya nem lévén sem tisztán tragikus, sem tisztán komikus, hangulata némi búskomoly humorba olvadt, s hogy a pusztuló udvarház, mely végre idegen kézre jut, mintegy hazájának képeként tűnt fel előtte. Mindez Gernyeszegre mutat, arra az időre, melyet Gyulai 1851 májusától 1852 novemberéig Teleki Domokos gr. gernyeszegi kastélyában töltött. Valóban Gyulait a novellában ugyanazok a korviszonyok és koreszmék foglalkoztatták, melyeket 1851. évi erdélyi útirajzában oly meghatott lélekkel vázolt.² Itt is, ott is feltűnt előtte a feldúlt Erdély a tavaszi pompába öltözött bércék szépségével, a szabadságharc komor emlékeivel s az idegen tisztviselőkkel, mint az elnyomó hatalom eszközeivel. Ilyen alapon jelenthette ki Gyulai 1883-ban, hogy novellatervének kialakulásához az első lökést 1851. évi erdélyi benyomásai adták.

Különösen több becses anyagot szolgáltatott a tervező költői képzeletnek Gernyeszeg. Gyulai itt látta a kozákoktól kipusztított kastélyt s leginkább gernyeszegi emlékeiből rajzolta meg Radnóthynak az oláhoktól feldúlt udvarházát. A romboló tömeg épűgy elhasogatta s elesűfította az ősi képeket

¹ Gyulai Pál: *Egy régi udvarház utolsó gazdája*. Dörre Tivadar rajzaival. Harmadik kiadás. 1884. — Az „Előszó” keltezése: „Leányfalván, 1883. szeptember 23-án.”

² Gyulai Pál: *Erdélyi úti benyomások*. 1921. 26—46. l.

Radnóthy otthonában, mint Gernyeszegen, hol az olajfestményeken évtizedek múlva is lehetett látni az egykori lándzsadöfést vagy kardvágást. Gernyeszegen hallotta Gyulai déltájban a háromszori csengetést is, hogy novellájában Radnóthy merengjen el az ismerős hangokon, másrészt a gernyeszegi csengetyű is, mint a Radnóthyé, beillett volna holmi kis harangnak.¹ Gyulai maga említette 1897. évi gernyeszegi látogatásakor azt is, hogy gernyeszegi élő alak után mintázta a kis sánta Mányit, ki oly kitartással húzta a csengetyűt, valamint a fél-eszű bivalost, ki oly nagy feltűnést keltett vastag hangjával.² Mint Teleki Domokos gr. titkárának elég alkalmá nyílt a bonyolult erdélyi birtokviszonyok tanulmányozására is, melyeket novellájában annyiszor fejteget. A gernyeszegi udvarban elfoglalt helyzeténél fogva pedig oly közvetlen közelből figyelte meg a cselédség életét, hogy Radnóthy cselédeinek jellemzésében az udvari életnek hű rajzát adhatta. A novella alapeszméjéhez főképp azok a politikai ábrándok vezethették Gyulait, melyeknek lidérefénye Marosvásárhelyen és környékén annyi nemes hazafi ítéletét tévesztette meg. Az álmodozók, kik Kossuth hívó szavára vártak, 1852-ben mint összeesküvők jutottak börtönbe, köztük Gyulainak jó ismerősei: Andrássy Rafael, ferencrendi zárdafőnök s Deák Farkas ref. hittanhallgató, Te-

¹ Gernyeszegen a XX. század elején is láthatók voltak a képrombolás nyomai. Ugyanakkor megvolt még a régi csengetyű is, s délben külön csöngettek a cselédeknek és uraknak.

² Gyulai Pálnak szóbeli közlése.

leki Domokos gr. tudós munkatársának, Deák Ferencnek fia is.¹

A költői tervezgetések útját Gyulainak írói és költői vázlatkönyvében az *Alapgondolatok költeményekhez, töredékek* című részben a következő bejegyzés jelzi: „Egy rom leírása. Az oláhok pusztították el.”² Hogy Gyulai ezt Gernyeszegen írta, annak bizonyosságául következik a vázlatkönyvnek ugyanazon a helyén, a 37. levél első lapján néhány sorral alább a Pataki Emiliára vonatkozó verstöredék, az 1851. évi októberi deési látogatás emléke. Mint már Vértesy Jenő rámutatott, Gyulai a fent vázolt költői tárgyat dolgozta ki *Egy régi udvarház* című költeményében, melyet költeményeinek gyűjteményében 1852. évi költői alkotásai közé sorozott.³ Itt már a régi udvarház utolsó gazdája fiával együtt kardot kötött, fia elhullott a véres csatákban, maga Törökországba bujdosott, nejét s leányát meg martalóc kozákok ölték meg, azok gyújtották fel az udvarházat is, mely így rommá, baglyok, denevérek és véresék tanyájává lett. Amint a régi udvarház utolsó gazdája Gyulai novellatervében mindinkább felöltötte a politikai álmodozó jellemét, annál közelebbi rokonságba került Kemény Zsigmond bárónak egyik hősével, Jenő Eduárd

¹ Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*. Negyedik kötet. 1870. 156—159. l.

² Lásd Gyulai Pálnak „1988: Quart. Hung.” jelzésű írói és költői jegyzőkönyvét a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

³ Vértesy Jenő: *Gyulai Pál írói tervei*. Irodalomtörténet. 1912. 1., 2. füzet. 39. l.

gróffal, ki a *Ködképek a kedély láthatárán* című regényben lelki nyugalmát s családi boldogságát áldozta fel népboldogító rögeszméjének, s ki életének végén épúgy magára marad hűséges huszárjával, mint Gyulai novellájának hőse. Ez a szellemi rokonság annál könnyebben létrejöhetett, minthogy Gyulai Gernyeszegen az 1852. év második felében kezdte Kemény regényét olvasni, éppen akkor, mikor novellatervének körvonalai mind határozottabban bontakoztak ki lelkében.

Kemény Zsigmond br. szelleme azonban még biztosabb hatásokkal is irányította Gyulainak alkotó költői képzeletét. Gyulai maga emelte ki 1883. évi előszavában, mennyire megerősítette 1853-ban főszemélyének felfogásában Kemény Zsigmond bárónak egy cikke. Saját vallomása szerint különösen nagy hatással volt reá az a gondolat, hogy aki egy mostohának tartott korban nem veszi figyelembe a tényeket, az események logikáját, az saját képzelgéseit iktatja a tények helyébe s gyakorlati esze mellett is haszonvehetetlen ideológgá válik, kinek lelki tehetségei elsatnyulnak. A vallomás őszinteségét Gyulai azzal árulja el, hogy novellahőseinek jellemzésére nemcsak Kemény finom lélekelemzését használja fel, hanem a Ripp Van Winklére vonatkozó hasonlatot is, mellyel Kemény a politikai álmódózók gondolkodását világította meg.¹ Kemény Zsigmond cikke azonban nem 1853-ban, hanem 1852. nov. 30-án jelent meg a Pesti Naplóban, mint az

¹ Gyulai Pál: *Egy régi udvarház utolsó gazdája*. (Vázlatok és képek. II. 1867. 133., 134., 140., 141. l.)

Élet és irodalom című cikksornak hetedik része.¹ Ekkor olvasta Gyulai is a cikket Gyömrőn, hova november második felében érkezett meg Teleki Domokos gróffal együtt, s hol mint a gróf titkára decemberben is időzött. Ha tehát az 1883. évi előszóban Kemény hatásával kapcsolatban azt mondja, hogy elevenen élt lelkében beszélyének főszemélye s egész szerkezete, akkor kijelentésével az 1852. év végére céloz. Ekkor mondott le költői tervének kidolgozásáról, mert — saját szavai szerint — nem remélte novellájának kiadhatását az akkori sajtóviszonyok között. A költői alkotó munkába való elmélyedésre még kevesebb ideje és nyugalma lehetett 1853 első felében, mikor mint segédszerkesztő a Szépirodalmi Lapok szerkesztésének terhét is vállalta.

A csalódások, melyek Gyulait 1853. és 1854. évi novelláinak sorsában érték, visszatartották nagyarányú novellájának megírásától is, mely, mint a Bach-korszak társadalmi és politikai viszonyainak rajza, alig számíthatott volna a cenzúra jóindulatára. További gátló akadály volt 1855 első felében a szenvedélyes hírlapi csatározás, majd 1855-ben és 1856-ban a külföldi tanulmányút. Így hordozta Gyulai — saját szavai szerint² — mintegy hat évig magában értékes novellatervét s 1857-ben is csak Urház György barátjának és egykori tanuló társá-

¹ Pesti Napló. 1852. 819. (nov. 30.) sz. — Kemény Zsigmond br.: *Élet és irodalom*. VII. (Összes művei. X. 1906. 254. l.)

² Lásd az *Egy régi udvarház utolsó gazdája* 1884. évi, harmadik kiadásának előszavát.

nak felszólítására fogott a kidolgozáshoz, ki július 1-én meginduló lapjának, a Magyar Postának tárcája számára kért tőle beszélyt. Gyulai eleinte vonakodott, de mivel barátját vonakodásával szinte megsértette, rászánta magát a kérés teljesítésére. Újra vonzotta a régi novellaterv, a régi tárgy és hangulat, úgyhogy a súlyos sajtóviszonyokra való tekintettel minden szakaszt kétszer írt meg, egyszer kedve szerint, egyszer enyhítve, hogy a cenzor ne botránkozzék meg benne.

Ez leginkább 1857 áprilisának végén, májusban s júniusban történhetett. Minthogy a Magyar Posta tulajdonkép Emich Gusztáv vállalata volt,¹ Urházy jókor biztosítottnak tarthatta a lap sorsát s Gyulait annál könnyebben felszólíthatta a közreműködésre, mert mindketten a Pesti Napló munkatársai közé tartoztak. Másrészt miután Gyulai 1857. ápr. 21-én a Pesti Naplóban még egyszer felszólalt a Színházi Naptár ügyében, hosszabb időre beszüntette hírlapi vitáit s zavartalanabban merülhetett el régi novellatervének kidolgozásába, úgyhogy június végére be is fejezhette novelláját. E mellett szól az is, hogy az egész mű egyenletes, gondos munka eredménye, melyen az elsietésnek semmi nyoma sem látszik. Nem is hihető, hogy Gyulai a *Jó éjszakát!* című novellájához fűződő, szomorú emlékei után bevégzetlen novellájának közlését júl. 7-én megengedte volna. Úgy látszik, júliusban más feladatok vártak Gyulaira. Csengery Antal ugyanis ekkor már komolyan hozzálátott a Budapesti Szemle

¹ Pesti Napló. 1857. 141. (jún. 23.) sz.

szerkesztéséhez s teljesen tisztában volt az első füzettel, mely számára épen Gyulainak kellett *A Nemzeti Színház és drámairodalmunk* című tanulmányát megírnia.¹

A novella első része *Egy régi udvarház utolsó gazdája* címmel a Magyar Posta mutatóvényszámában jelent meg, melyről a lapok jún. 22-e táján emlékeztek meg.² Ugyanazt még egyszer közölte a 6. (júl. 7.) szám, míg a folytatásokat a következő számok hozták: 7. (júl. 8.), 8. (júl. 9.), 9. (júl. 10.), 12. (júl. 14.), 13. (júl. 15.), 15. (júl. 17.), 17. (júl. 19.), 20. (júl. 23.), 22. (júl. 25.), 23. (júl. 26.), 26. (júl. 30.), 28. (aug. 1.), 29. (aug. 2.), 32. (aug. 6.), 33. (aug. 7.), 34. (aug. 8.), 35. (aug. 9.) szám. A közlés megkezdésével azonban Gyulai költői munkája nem ért véget. A lapban minden szóra ügyelnie kellett, mert — Pompéry szerint — a mutatóvényszámot is lefoglalták, úgyhogy újat kellett helyette nyomtatni.³ Mint Gyulai említi a novella harmadik kiadásának előszavában, a cenzor, ki a novellát kefelevonatban számról-számra olvasta, eleinte nem tett ellenvetést, később, mikor egyet-mást kiérzett az író célzataból, megbosszankodott, itt-ott törölt is, bár nem lényegeset, a novella külön kiadását azonban egyenesen eltiltotta. Annál többet változtatott Gyulai a szövegen kiadás közben művészi szempontból.

¹ Lásd Csengery Antalnak bátyjához 1857. júl. 25-én írt levelét. Csengery Antal *Hátrahagyott iratai és feljegyzései*. 1928. 459. l.

² Hölgyfutár. 1857. 140. (jún. 22.) sz.

³ Angyal Dávid: *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése*. 1926. 620. l.

Így a Magyar Postának júniusi mutatóvényszámában az udvarházába visszatérő Radnóthynek csak közvetlen benyomásait érintette,¹ míg az egész novella közlése alkalmával a lapnak 6. (júl. 7.) számában lélekrajzát kiegészítette a hazatérő gazda szabadságharc előtti emlékeinek vázolásával. Radnóthy öreg huszárjának neve is a mutatóvényszámában István, majd néhány lapszámon át János, azután meg ismét István. Még mélyrehatóbb változtatásokkal érte el Gyulai 1867-ben, hogy novellája végre minden korlátozás nélkül jelenhetett meg a *Vázlatok és képek* című gyűjteményben. Saját szavai szerint a novella eredeti kidolgozását vette alapul, melyen valamit javított. Valószínű, a kiadás céljait szolgálta a Magyar Postának saját könyvtárában levő példánya is, főképp a novellának a kivágott lapokon megőrzött szövege, minthogy a Gyulai kezétől származó javítások az 1867-i kiadás szövegébe is belekerültek.² Az 1867. évi változtatások annál nagyobb jelentőségre tettek szert a mű fejlődésének történetében, minthogy a novellának nemcsak stílusában, hanem szerkezeti elemeiben is mélyebb nyomot hagytak.

Az a költői tárgy, mely Gyulait novellájának kialakításában az alapeszme felbukkanásától a végső simításokig másfél évtizednél tovább foglalkoztatta, főhősének, Radnóthy Eleknek tragikus

¹ A mutatóvényszám megvan a Magyar Postának abban a példányában, mely Gyulai Pál könyvtárából került a kolozsvári ref. kollégium könyvtárába.

² Lásd azt a Magyar Postát, mely Gyulai példánya volt, a kolozsvári ref. kollégium könyvtárában.

sorsa, melyen az őszinte részvét fénye ömlik el. Radnóthy a szabadságharc előtti korban élte legszebb éveit. Kis-Küküllő-menti udvarházában boldog egyetértésben töltötte napjait nejével, fiával s leányával együtt. Sokszor emlegette harminc évi megyei szolgálatát és alispánságának eseményeit. A szabadságharc vihora azonban a fényes multat teljesen romba döntötte. Meg kellett érnie a véres csaták gyászos végét, nemzetének megalázását s az elnyomó hatalom gögjét. Maga 1848 ősze óta majdnem egy esztendeig betegen feküdt Kolozsvárott, neje az oláh felkelésnek esett áldozatul, leányát sógornéja, egy osztrák ezredes özvegye, vitte magával Bécsbe, fiát, a vitéz honvéd hadnagyot meg osztrák katonának sorozták be. Minél inkább vonzotta Radnóthyt a mult, annál érthetetlenebbé vált előtte az új világ. Testileg, lelkileg megtörve érkezett haza az elpusztított udvarházba, hamar befáradt gazdasági ügyeinek rendezésébe s idegennek érezte magát az új társadalmi és politikai viszonyok között. A multért való rajongása mindent elsodró szenvedéllyé duzzadt s támadó cél nélkül is ellentétbe hozta az új kormányrendszerrel. Mikor curialistái közül a legkihívóbban viselkedő keretést földesúri jogánál fogva felfegyverzett cselédekkel házából kilakoltatta, a csendörök mint csendháborítót letartóztatták s a közeli városba szállították. Az ellentállás még inkább fokozta makacságát. Miután egyidőre a fogságból hazakerült, csak pereinek élt s folyton emlékiratán dolgozott, melyben a törvénytelen kormány bűneit leplezte le. Radnóthynak még saját családjában is át kellett

élnie az új világgal való ellentétet, mióta otthonában látta sógornéját és Erzsí leányát, kit a bécsi környezet teljesen kiforgatott régi, kedves, magyar valójából. Ettőlfogva napirenden voltak a viták a ház ura és vendégei között, minthogy az ezredesné Erzsí kezével mindenáron Kahlenberger osztrák kapitányt akarta boldogítani. E célt szolgálták az ezredesné estélyei is. Az elkeseredett apa felelete végrendelete volt, melyben főörökösévé fiát, annak halála után pedig a nagyenyédi ref. kollégiumot tette. Végre Erzsí inkább választotta nagynénjét, mint apját s búcsúzás nélkül hagyta el a szülei házat. Ugyanazon a napon értesült az apa Géza fia haláláról. Így maradt Radnóthy egyedül huszárjával, majd ennek halála után a kis sánta Mányival. Temetése napján hiába jelentek meg a csendőrök, hogy az elítélt felforgatót elfogják. Az udvarházat a kertész gyújtotta fel, kit a törvény üzött ki visszafoglalt házából. A jószágon Kahlenberger, az egyetlen Radnóthy-leány férje folytatta civilizátori munkásságát.

Radnóthy Elek kétségtelen szellemi rokonságot árul el Jenő Eduárd gróffal. Kemény Zsigmond bárónak tragikus regényhősével.¹ Mindkettőnek romlását a túlságba vitt szenvedély idézi elő, sőt tévedéseiknek következménye is ugyanaz: a rideg elhagyatottság s a feltartóztatathatlan hanyatlás. Valójában azonban Radnóthy tragikuma lényegesen különbözik lelki rokonának tragikumától. Jenő

¹ Kemény Zsigmond br.: *Ködképek a kedély láthatárán*. (Összes művei. IV. 1897. 123—328. l.)

Eduárd gr. sorsában Beöthy Zsolt találóan emelte ki a korlátlanságra törekvő, elbízott akarat romboló hatalmát, mely az emberboldogítás rögeszméjében robbant ki.¹ Radnóthy nem oly erőszakos jellem, mint Jenő gr., nem annyira támadásra, mint inkább szenvedésre van teremtve. Az ő végzete tulajdonkép szenvedélyének egyoldalúságában rejlik, amennyiben a mult ellenállhatatlanul uralkodik lelkén. Jellemzően mondja róla Gyulai: „Hánykódott a mult és jelen között; nem tudott feledni, mert minden a multa emlékeztette, és örömet feledte a jelent, ha a multon mélézhatott.“ A multnak ez az ábrándos tisztelete nemes érzésre vall s csak, mikor a való tényekbe ütközik, hívja ki maga ellen a hatalom bosszúját és pedig annál inkább, minél nemtelenebb hatalommal került szembe. Ezért játszik Radnóthy tragikumának hatásában a részvét oly nagy szerepet, ezért aranyozza meg az író érzelmes humora Radnóthy küzdelmeinek s hanyatlásának derűsebb jeleneteit. Ez a mély kedélyből fakadó írói hangulat egyúttal a szabadságharc után dúló önkényuralomnak is határozottabb elítélése. Ennyiben Gyulai novellája már nyiltabb állásfoglalás, mint Keménynek *Ködképek a kedély láthatárán* című regénye, melyben Jenő Eduárd grófnak világboldogító tervei céloznak a Bach-rendszer erőszakos reformjaira.²

A költői tárgy úgy, amint Gyulai felfogásában

¹ Beöthy Zsolt: *A tragikum*. 1885. 67., 68. l.

² Papp Ferenc: *Báró Kemény Zsigmond*. II, 1923. 152., 153. l.

élt, sok művészi és erkölcsi értéket rejtett magában, de egyszerűségénél fogva teljesen ellentétben állott azzal a hős-csodálattal, melyet Jókai regényeiben szokott meg a magyar olvasóközönség. Gyulai szinte tüntetően kerülte a meglepő helyzeteket, a szokatlan fordulatokat, s minél inkább megvetette a romantikus hatásvadászat eszközeit, annál szigorúbban ragaszkodott novellájában a mindennapi életnek, a szürke valóságnak törvényeihez. Ezért érezte novellájában egyik legfontosabb feladatának, hogy a cselekvény valószerűségét minél több indítóokkal biztosítsa.

Leginkább beleláthatunk ez aprólékos, gondos megokolásba a novella 1867. évi kiadása alkalmával, mikor Gyulai minden korlátozás nélkül egészítette ki művét. Hányszor feszélyezte 1857-ben, hogy a Bach-korszaknak politikai és társadalmi viszonyait, melyeknek ismerete nélkül főhősének elhatározásai és tettei érthetetlenekké válhattak volna, csak sejtetve és célozgatva érinthette! Ez akkor nem okozott nagyobb bajt, minthogy a közönség tudott a sorok között olvasni. A Magyar Postának 1857. évi olvasói megértették, ha Gyulai így beszélt Radnóthynak régi jó szomszédairól: „Egyik meghalt, a másikat baj érte, a harmadiknak hírét sem hallhatni.”¹ Tíz év múlva Gyulai már így fordította le a rejtett beszédet olvasóközönsége számára: „Egyik a csatatéren maradt, másik fogságban szenvedett, harmadik bujdosott”.² Így rakta

¹ Magyar Posta. 1857. 9. (júl. 10.) szám.

² Gyulai Pál: *Vázlatok és képek*. II. 1867. 141. l.

tele Gyulai novellájának 1867. évi kiadását kisebb-nagyobb betoldásokkal is. Az egyik terjedelmes betoldásban, Radnóthy kedélyállapotának rajzában, a vidéknek izgató politikai híreiről s Galicia szeméttét gúnyoló nótájáról szólt. Másutt részletesen ismertette Radnóthy olvasmányait, politikai nézeteit, a nemesség dicsőítését. Hosszasan kitért azokra a tapasztalatokra is, melyeket az ezredesné és Erzsi szereztek látogatásaik alkalmával a Kis-Küküllő mentén. A kiegészítések közül egyik a kormánynak pénz- és közigazgatásügyi intézkedéseit vette bírálat alá, a másik Radnóthy elfogatásának teljesebb képét nyújtotta.¹ Mindezek a betoldások szervesen illeszkednek a költői alkotásba s 1857-ben nem igen jelenhettek volna meg, azért valószínű, hogy a novella eredeti kidolgozásából kerültek az 1867. évi kiadásba.

Vannak azonban a novella 1867. évi kiadásában olyan új részek is, melyek 1857-ben sem ütköztek volna a sajtórendszabályokba s így újabb korból származnak. Ilyen betoldás, mely Radnóthy törvényes ügyeit új perrel, az elcsapott tisztartó pörével toldja meg, valamint az, melyben az ezredesné és Erzsi szabad teret engednek Saphirért való érzelgős rajongásuknak. Az eredeti tervtől még inkább eltérnek s ezért éppen újabb keletűek az 1867. évi kiadásban azok a helyek, melyekben Radnóthy ügyvédje kezdettől fogva mint ügyfelének tanács-

¹ Lásd a *Vázlatok és képek* 1867. évi kiadásának II. kötetében a 141., 142., 146–148., 204., 205., 160., 167., 179. lapokat.

adója szerepel.¹ Úgy látszik, Gyulai a Magyar Posta szövegében nem találta eléggé megokoltnak, hogy Radnóhty egy barátjának kezességére bocsátották ki a fogságból ideiglenesen; azért kellett számára hathatósabb pártfogókat keresni. Az 1867. évi kiadásban már az ezredesné írt sógora érdekében egy Erdélyben állomásozó tábornoknak s egyúttal Kahlenberger kapitányt is felkérte, hogy írjon ez ügyben nagybátyjának, a befolyásos kormányzékai tanácsosnak. Ennek a kiszabadító mozgalomnak megindítója tulajdonkép Radnóthy ügyvédje volt, ki Radnóthy sógornéjához, az ezredesnéhez fordult segítségért. Ily feladatokra való tekintettel lépett fel az ügyvéd a novellának 1867. évi kiadásában csakhamar Radnóthynak az udvarházban való megérkezése után, hogy a pereskedő táblabírónak minden ügyében részt vegyen, holott a Magyar Posta közleményei szerint Radnóthy már csak Géza fia halálhírének vétele után kapja barátjának azt az üzenetét, hogy derék ügyvédet fog hozzá kiküldeni a városból.² Nyilvánvaló, hogy Gyulai az ügyvéd szerepével valószerűbbé s gazdagabbá akarta tenni a cselekvényt, pedig az indítók hajszolásával itt-ott szinte megzavarta az egyszerűbb s világosabb, eredeti költői felfogást. Így a novellának 1867. évi kiadásában az ezredesné époly csodálkozva tekint az első találkozáskor sógorára, mintha semmit sem tudna róla, holott előzete-

¹ Lásd a *Vázlatok és képek* 1867. évi kiadásának II. kötetében a 185., 206—208., 165., 186—191., 234. lapokat.

² Magyar Posta. 1857. 29. (aug. 2.) sz.

sen az ügyvéd leveléből eléggé híven megismerhette Radnóthy viszonyait. Mindazáltal Gyulai sokat köszönt annak a lelkiismeretességnek, mellyel az események indítóokaira következetesen rámutatott; elsősorban ennek köszönte a cselekvénynek biztos alapját.

Még határozottabban tűnik elénk Gyulai novellaírói egyéniségének uralkodó jellemvonása, a valóság tisztelete, abból az átható tekintetből, melyet Gyulai főhősének jellemébe és belső életébe vett. Mint Kemény Zsigmond br. elbeszélő műveiben, épúgy Gyulai novellájában is a cselekvény a tragikum kivirágzása, mely a lélek mélységeibe ereszti gyökereit. Ezért vált költői alkotó munkájának irányadó elemévé a jellemzés. Ez nála époly bonyolult művészet, mint Keménynél, amennyiben a jellemet külső nyilvánulásaitól fogva erkölcsi valójáig megvesztegethetetlen figyelemmel kísérte végig. Így áll előttünk Radnóthy is meglepő külsejével, megszokott beszédformáival, régi hajlamaival, különös gondolkozásmódjával, megrögzött szenvedélyével, mint egyéni jellem, mely minden oldalról másnak mutatkozik, mégis mindig ugyanaz marad.

Mikor Radnóthy először lép fel a cselekvény színterén, elhanyagolt öltözete, hosszú szakálla, búskomor tekintete előre elárulja felfordult lelkivilágát. Erre mutatnak erős kifejezései is, mikor leányát azzal vádolja, hogy ihog-vihog, s mikor sógor-néjának nagy, bolond vukliját emlegeti. Lelke inkább hajolt a szemlélődésre és álmodozásra, mint a tevékenységre, s tornácán ülve, sokáig elnézett mindent, udvarházának árnyékát a folyóvízben, az esz-

terhaj fecskefészkeiket, a vándor felhőket s a nap lementét. Heves természete azonban hamar kitört egy-egy erőszakos mozdulatban. A novellának 1857. évi szövege szerint leányának komédiásnői ruháit lehasította s az öreg Istvántól felkínált új ruhát az ablakon vetette ki, bár az 1867. évi kiadás mindkét esetet enyhítve adta elő.¹ Egyébként máskor sem igen mérsékelte magát; mérgében majd kardot rántott, majd az ezredesné kutyáját rúgta fel. Mindez nem az erő jele. Erélyét apróságok kötötték le, mint a kő Neptun; haragja meg, amily hamar fellobbant, époly gyorsan lelohadt. Elfogatásakor is magánkívül volt, majd egyszerre megcsendesülten mutatott helyet kocsiján a csendőrtisztnek. Kedélyéből nem hiányzott a humor sem, mikor az ezredesnének földre esett vendégfürtjeit gúnyos udvarias-sággal emelte fel. Legállandóbb szenvedélye a mult csodálata volt. Szerette Erdélyt régi hagyományai-val, a megyét lelkes küzdelmeivel, s nélkülök az élet elvesztette minden értékét. Egész álmvilágban élt, melyből csak szenvedései riasztották néha fel.

Ez a jellem nem elvont eszme megtestesülése, felékesített eszmény sem, hanem igazi egyén, a költészet világába emelt szövevényes valóság. Benne Gyulai époly művészettel alkalmazza a bonyolult indítékokat, minőt egykor Kemény Zsigmond br. regényköltészetének elemzésében állapított meg.² Így hősének szenvedélyében, a mult-

¹ A *Vázlatok és képeknek* 1867. évi kiadása szerint Radnóthy csak fenyegette Erzsit, hogy lehasítja komédiásnői ruháit, az új ruhát meg ellökte.

² Gyulai Pál: *Emlékbeszédek*. I. 1902. 174. l.

nak túlzott csodálatában a nemzeti érzéssel a szokás hatalma, a férfiú becsvágya, az egykori diadalog emléke olvadt össze, s ezek együtt idézték fel a tragikus végzetet. Hogy Gyulai csakugyan nem eszményképet akart novellájában festeni, azt bizonyítják finom lélekelemzése is, melyekben hősének erényeire s fogyatkozásaira egyaránt rámutatott. A szenvedély egyoldalúságának ily találó kiemelése következő mondata: „Látköre korlátolt volt, a vármegyeháza ablakából szemlélte a világot“. Meny nyivel másképp rajzolta meg Jókai a nemzeti ellentállás képviselőjét Gyulai novellájának megjelenése után néhány évvel, 1863-ban *Az új földesúrban!* Míg Gyulai a nemzeti ellentállás tragikus áldozatának állított emléket novellájában, addig Jókai a nagy küzdelemnek győzelmes, époszi hőstét dicsőítette regényében. Garanvölgyi Ádám épúgy szembe kerül a Bach-korszak intézményeivel és hatalmi tényezőivel, mint Radnóthy Elek, de őt védi Jókai képzeletének varázsereje, úgyhogy a törvénytelen uralomnak semmiféle mesterkedése sem tudja nyugalmából kimozdítani.

Még inkább kimélyítette Gyulai a jellemzés valóságosságát lélekrajzainak biztos vonalaival. Különösen meglepő, mily pontosan érezteti költői képzelete a testi és lelki hanyatlás nyomait, mikor Radnóthy öregségének jeleneit vetíti elénk. Mily jellemző az öreg ember szórakozottságára, hogy reggelenként rég eltűnt holmijait, köztük cukorszelen-céjét keresi, miközben kávéja meghűl s cukrozatlan marad, holott a cukor ott van a pirított kenyér mellett! Amily sivárak reggelei, épolyanok estéi is,

hiszen ritkán vacsorált, sokáig künn ült a tornácon, mert került az álom, s ha elálmosodott, nem könnyen aludt el, s fel-felköltötte a zaj. Riedl Frigyes nagy megértéssel emelte ki azt a jelenetet, melyben Radnóthy egyetlen fiának halálát tudja meg.¹ A felriadt apa mohón kapott a levél után, melyet szolgálja hozott, lassan bontotta fel s olvasta kétszer, háromszor, négyszer, azután felnézett Istvánra és hallgatott, úgyszólván arcának buta érzéketlensége, meredt, fénytelen szeme megborzasztotta szolgáját is. Arra a kérdésre pedig: „Hát meghalt Géza úrfi?” azt felelte: „Meg!” s ajka nyitva maradt. Riedl nagy hasonlóságot talált e jelenet s azon óra között, melyben Gyulai époly halálsápadtan és époly megdöbbenő érzéketlenséggel hallja egyetlen fiának halálhírét.² S mennyire igaz az életcsapások alatt egészen meggörbedt, vén ember képe is, ki megbámulta a templom tornyát, nézte a körisfák hulló leveleit, azután ha mindezt megúnta, játszott a komondorral s pipáját, főképp pipájának szárát tisztogatta! Nem csoda, ha Gyulai maga is, mikor az öregkor terhére oly súlyosnak érezte vállain, magára ismert novellahősében s kétes értelmű elismeréssel állapította meg, hogy egykor mennyire jól figyelte meg s mily híven rajzolta az öreg ember életét.³ Gyulai nem tüntetett a testiség adataival, csak annyiban alkalmazta őket, amennyiben a lélek mozgalmait jelezték. Mindazáltal az a lélekábrázolás,

¹ Riedl Frigyes id. m. 40., 41. l.

² Kozma Andor: *Írói arcképek. IV. Gyulai Pál, az ember és költő*. Magyar Könyvtár 667. 7., 8. l.

³ Gyulai Pálnak szóbeli közlése.

mely Gyulai jellem- és lélekrajzaiból bontakozott ki, mégis realizmus, pontosabban lélektani realizmus. Benne az irodalmi irány szinte megnevesült, minthogy a valósággal a dolgok valóját kereste.

Radnóthy alakjában érte el Gyulainak jellemalkotó művészete a tetőpontot. Nincs összes novellahősei között egy sem, kinek jelleme gazdagabb s egyénibb lelki tartalmat valószerűbb s határozottabb vonásokkal foglalt volna össze. Már inkább homályba burkolóznak Radnóthy mellett a novella mellékalakjai. Ezeket Gyulai már csak vázlatosan jellemezte, de egy-egy felöltő mozdulat vagy hang megrögzítésével mindegyiknek tudott jellemzőbb vonást adni. Mennyi fénnel vette körül a kis sánta Mányi hűségét is, ki mindent megtett volna uráért, de csak a majorság őrzéséhez értett! Hajlott Gyulai a torzításhoz is, s egyik legteljesebb torzképe a vuklis ezredesné volt, ki untalan Bécsset emlegette s Saphirt idézte. Ha azonban Gyulai egyénítő ereje nem is vetekedhetett Kemény Zsigmond bárónak kimeríthetetlen alkotó képzeletével, a mellékalakok elmosódóbb rajzában művészi számítás is vezette. Költői eljárásával a legnagyobb figyelmet akarta főtárgyára fordítani, arra a tragikus küzdelemre, mely főhősének lelkében viharzott el.

Minél nagyobb valószerűsége törekedett Gyulai novellájában, annál pontosabban kellett megrajzolnia a környezetet, melynek hatását oly gyakran éreztette szereplő alakjainak lelki életében. Ennek mestere is volt. Megvolt hozzá két fontos tulajdonsága: az éles megfigyelő képesség s, ami amannak sokszor feltétele, a tárgy szeretete. Raj-

zőló művészetének nagyszerű eredménye a novella elején az a kép, melyet a virágkorában levő, Kis-Küküllő-menti udvarházzól fest. Mennyi fínóm megfigyelés, mennyi apró részlet, úgyhogy szinte keressük a mintaképet, mely után a novellaíró dolgozott! A gazdasági udvarban a porcsfű között kanyargó ösvények felsorolása már szinte túlzásnak tetszik, pedig valójában ezek éreztetik velünk az egykori jó módot. Époly egyéni az elpusztított udvarháznak, főkép az elvadult gazdasági udvarnak s felforgatott szobáknak rajza vagy a pusztá, romladozó épületben hallható éjjeli hangoknak leírása, melyet Riedl Frigyes is oly mesterinek tartott.¹ Mindazáltal Gyulai leíró művészete nem az a tudós tárgyiassággal gyűjtött részleteknek halmozása, mely sokszor Balzac regényeiben fáraszt bennünket, inkább az együttérző költői léleknek vonzó nyilatkozása, melyet Gyulai is annyira szeretett Gogoly leírásaiban. Gyulai époly megindult lélekkel rajzolja novellájában a megható erdélyi környezetet, mint Gogoly a kis-oroszországi vidéket az *Egy kép a régi jó időkből* című novellájában, melynek Sükei Károlytól készített fordítása 1853-ban Gyulainak, mint segédszerkesztőnek közreműködésével jelent meg a Szépirodalmi Lapokban. Gogoly-hatásnak látszik az is, hogy Gyulai főkép az első kidolgozásban épúgy végzi novelláját, mint Gogoly. Az orosz elbeszélésben az elárvult birtok örököse hadnagy-i rangot viselt s igen nagy újító volt, ki mindent rendbe szedett s hat hónap alatt csődöt hirde-

¹ Riedl Frigyes id. m. 42., 43. l.

tett. Gyulai novellájának alakja, Kahlenberger kapitány épúgy reformálja a falut s új örökség nélkül ő is csődbe jutott volna; csehországi telepesei pedig épúgy elrészegesedtek, mint Gogolynak megrendszabályozott parasztjai.

A nagy tartalmi értékekhez nagy alaki szépségek járultak Gyulai novellájában. A szerkesztés művésziességét szolgálta már a jellemzésnek az a módja, mely a legnagyobb gondot a főhős jellemére fordította. Még szorosabb kapcsolatba hozta Gyulai művének minden részét költői céljával, a tragikus mag kifejtésével azért is, mert — mint bírálatában fejtegette — a lazább és bonyolultabb regényi szerkezetet a novella természetével semmiképen sem tartotta összeegyeztethetőnek.¹ Így adott művének egészen drámai berendezést, melyben a bevezetés a színteret s a küzdő feleket mutatta be, míg a bonyodalom a mult lovagjának a jelennel való összeütközését, a katasztrófa pedig a magára hagyott apának hanyatlását foglalta magában. Így nyert a cselekvény is — különösen a novella 1857. évi kidolgozásában — szinte balladai menetet, mintha Gyulai benne egy ifjúkori gondolatát valósította volna meg, melyben a regény és novella közt levő különbséget az eposz és ballada viszonyához hasonlította.² A cselekvény rohanó árja sokszor magával sodorta az író kritikai kitéréseit s magyarázó

¹ Gyulai Pál: *Világ folyása. Beszélyek. Irtá Bérczy Károly. Három kötet.* Pesti Napló. 1854. 171. (júl. 29.) sz.

² Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1847. dec. 1-én írt levelét.

jegyzeteit is, úgyhogy Gyulai elbeszélésmódja is könnyedébbé s egyöntetűbbé vált, mint másutt.

Ugyanaz a művészi gond, mely Gyulai novellájának szerkezetében nyilatkozott, hozta létre Gyulai értékes kifejező eszközét, szépprózai nyelvét is. Évtizedeken keresztül dolgozott rajta Gyulai, míg az erdélyi magyar nyelv elemeiből s irodalmi tanulmányaiból megalkotta, úgyhogy a hosszú fejlődés alatt nagy ellentéteket egyenlített ki benne. Szépprózai nyelve többnyire egyszerű szó- és mondatfűzésekkel dolgozott, mégis a legelvontabb gondolatot is érvényre juttatta; leginkább világosságra törekedett, de a legfinomabb árnyalatokat is éreztette; természetesnek látszott, bár a leggondosabb csiszolás eredménye volt. Ez a nyelv már minden szépségével jelentkezett Gyulai novellájának 1857. évi kidolgozásában: a jellemző párbeszédekben, a finomvonalú rajzokban, még inkább a mesteri lélekelemzésekben. Gyulai kényes ízlését azonban nem elégítette ki az 1857. évi szöveg, úgyhogy novellájának 1867. évi kiadása alkalmával művének stílusát is átdolgozta. Változtatásai egyrészt az előadás enyhítését és szabatosságát célozták, nagyjából pedig a nyelvhelyesség és nyelvtisztaság körébe tartoztak. Itt már Radnóthy nem tépte szét, csak földhöz vágta Saphir költeményeit, az udvarház sem uralta a falut, hanem uralkodott a falun, az udvarbíró a „szám tartó“ címet vette fel, elmaradtak az idegenszerű szenvedő igealakok, a „bír“ igének magyartalan használata s a „melancholia, evocal, currens“ idegen szavak. Gyulai még az 1884. évi, harmadik kiadásban is talált kivetni va-

lót s a közelebbi 1898. évi, negyedik kiadásból már kiirtotta a „képez, rotunda, patronusi, disputál, saison morte, missio, quietált“ szavakat is.¹

Az *Egy régi udvarház utolsó gazdája* című novella kialakulásának történetéből egész nagyságában bontakozik ki előttünk az a nagy küzdelem, melyet egy kiváló költői egyéniség a költészet céljaiért, főképp a magyar novella eszményeiért önmagával folytatott. Amily szigorú követeléseket állított Gyulai elméleti megállapításaiban a magyar novellairó elé, époly következetesen igyekezett maga a saját elméletét megvalósítani. Novellájában a tragikum mély felfogását a jellemzés nemes realizmusa tette teljessé, a költői hatást meg a gazdag tartalomnak s a művészi formának összhangja biztosította. Ha tehát Gyulai 1854. évi műbírálata szerint még kevés igazi novellát talált irodalmunkban,² 1857-ben maga hozott létre oly költői alkotást, mely nemcsak saját novellairói pályájának tetőpontját jelezte, hanem mint messzire látszó útmutató a magyar novellairodalom számára is irányt jelölt.

Novellairodalmunk fejlődésének a múlt század ötvenes éveiben két irodalmi irány küzdelme adott

¹ A kolozsvári ref. kollégium könyvtárában van Gyulainak egykori tulajdona, az *Egy régi udvarház utolsó gazdájának* 1884. évi, harmadik kiadása, melybe minden levél mögé egy tiszta levél van kötve, hogy a szerző feljegyezhesse rajta javítanivalóit. A javítások belekerültek az 1898. évi, negyedik kiadásba.

² Gyulai Pál: *Világ folyása. Beszélyek. Irta Bérczy Károly. Három kötet.* Pesti Napló. 1854. 171. (júl. 29.) sz.

nagyobb lendületet. Legnagyobb hatása Jókainak volt, ki romantikus képzeletének tüzijátékával egészen elkápráztatta a korszakot. Ő regényben és novellában szerette a rendkívülit, sőt mikor, mint *A kedves atyafiakban*, a mindennapi életet rajzolta, akkor is túlozva emelte ki a valóság vonalait. Jókai romantikáját azonban költői egyéniségének varázslatos magyarsága és lebilincselő elbeszélő tehetsége ellenállhatatlan hatalommá avatta. A realizmust irodalmunkban regényben és novellában Kemény Zsigmond br. vezette diadalra. Őt költői alkotásában az emberi lélek mélységei, a szív örvényei vonzották, mikor a szenvedélyek eredetét legvégső forrásaikig nyomozta. Lélekábrázolásai igazságuknál fogva megdöbbenők voltak, de komor árnyékot vetett rájuk a költő sötét világnézete. Legművészebb novellája, a *Szerelem és hiúság* is az életnek csak tragikus oldalát mutatta. A két véglet között a novellaírói egyéniségeknek különböző árnyalatai tűntek fel. Degré Alajos Jókai irányát követte, de novellás kötetének különleges tárgykörével s könnyedséget mimelő stílusának mesterkéeltségével inkább a francia romantikusok hatását árulta el. Bérczy Károly viszont az angol realista elbeszélő írók útjain haladt, bár beszélyeinek gyűjteménye több ízlésről és műgondról, mint költői alkotóerőről tanúskodott. Gyulai ebben az irodalmi mozgalomban nagyjelentőségű szerepet töltött be, mely mindenkiel szemben határozott volt. Költői tehetsége vesztes maradt a versenyben Jókai gazdag képzelete és elbeszélő művészete mellett, de józan realizmusa jótékonyan korlátozta Jókai hatását, mely

a képzelet szabadságának elvével tág teret nyitott a hatásvadászatnak és a költői szeszélynek. Még élesebb ellentétbe került Gyulai Degré Alajos novellaírásával. Amint Bérczy novelláinak bírálatában a divatos franciás beszély kigúnyolásával részben Degré Alajosra is célzott, épúgy novellája tiszta magyar szellemével, kiművelt stílusával állandó tiltakozás volt a francia romantika hulladékai, a kéthárom szóból álló párbeszédek ellen, melyek Degré beszélyeinek gyűjteményeiben is felbukkantak. Kemény Zsigmond báróban mesterét tisztelte Gyulai; nem érte őt ugyan el világnézetének s egyénítő erejének nagyságára nézve, de a jellemzés és lélekelemzés művészetében egyenlőrangú volt vele, a szerkesztés és előadás szépségeivel meg fölül is múlta. Közös irodalmi eszmények kötötték össze Gyulait Bérczy Károllyal is, de kettőjük közül Gyulai volt a nagyobb és ösztönzőbb tehetség. Amint 1854. évi műbírálatának, épúgy 1857. évi novellájának is része van abban, hogy Bérczy magasabb költői célokat tűzött maga elé, s hogy *A gyógyult seb* című novellájában a lelki mozgalmaknak igazabb és művészebb rajzát adta.¹

Ennyi érték ellenére mégis hogyan történhetett, hogy Gyulai novellája egy évtizedig rejtőzött egy rövidéletű s hamar elfeledt lap hasábjain? A közönség együttérzésében és érdeklődésében nem volt hiba. Az 1857. és 1858. évi lapok egymásután hozták a hírt, hogy Gyulai összegyűjtve adja ki

¹ *A gyógyult seb* 1863-ban a Részvét Könyvében jelent meg, melyet Gyulai Pál szerkesztett.

novelláit, úgyhogy a lelkes híradás biztatásnak is beillt. 1857 szeptemberének végén először a Hölgyfutár nyilvánította Gyulai beszélyeinek összegyűjtésére vonatkozó óhajtasát, majd a Pesti Napló után jelentette, hogy a gyűjtemény kiadására Pfeifer Ferdinánd vállalkozott.¹ Ugyanabból a forrásból meríthették a Nővilág és a Szépirodalmi Közlöny is értesülésüket, míg azonban az egyik Gyulai beszélyeiben irodalmunk gyöngyeit látta, a másik csak a „remek“ szóval tudta kifejezni Gyulai beszélyeinek jellemző tulajdonságait.² Becses elismerést foglalt magában 1857 szeptemberének végén a Pesti Naplónak és Hölgyfutárnak az a híre is, hogy Gyulainak *Egy régi udvarház utolsó gazdája* című novelláját Dux Adolf sikerült fordításában az Oesterreichische Zeitung közölte.³ 1858 márciusában és ápr. elején ismét felbukkant itt is, ott is az az újsághír, hogy Gyulai sajtó alá adja vagy már adta is beszélyeit, a Pesti Napló értesülése szerint azonban csak Gyulai újabb, nagyobbbrészt kiadatlan életképeinek kiadásáról volt szó.⁴ Mindezekből a hírekből kiérezhette Gyulai a közönség megértő elismerését, s beszélygyűjteménye egyelőre

¹ Hölgyfutár. 1857. 222. (szept. 30.), 225. (okt. 3.) sz.

² Nővilág. 1857. 40. (okt. 11.) sz. — Szépirodalmi Közlöny. 1857. 1. (okt. 4.) sz.

³ Pesti Napló. 1857. 221. (szept. 29.) sz. — Hölgyfutár. 1857. 222. (szept. 30.) sz.

⁴ Hölgyfutár. 1858. 59. (márc. 13.) sz. — Vasárnapi Ujság. 1858. 12. (márc. 21.) sz. — Napkelet. 1858. 13. (márc. 28.) sz. — Pesti Napló. 1858. 54. (márc. 30.) sz. — Nővilág. 1858. 14. (ápr. 4.) sz. — Délibáb. 1858. 14. (ápr. 4.) sz.

mégsem jelenhetett meg. Az igazi akadály, melyre novellájának 1884. évi, harmadik kiadásában az előszóban maga is rámutatott, az volt, hogy a néhez sajtóviszonyok miatt beszélygyűjteményét nem jelentethette volna meg úgy, amint szeretete volna. Részben ez a csalódás idézte elő azt a nagyobb szünetet is, mely Gyulainak novellaírói pályáján állott be. Hasztalan kért ugyanis tőle Arany többször novellát a Szépirodalmi Figyelő számára, hasztalan ígérte Gyulai is újra meg újra Arany kérésének teljesítését, a kért és megígért novella csak nem érkezett meg Kolozsvárról Pestre. Gyulait azonban mégis leginkább napi gondjai és teendői tartották vissza a novellaírástól; másrészt a rohanó idő őt is erőinek összevonására intette s műbírálói és irodolamtörténetírói feladatainak megoldására ösztönözte.

Az irodalmi hatás mélységét már jelezték azok az 1857. és 1858. évi sajtónyilatkozatok, melyek az *Egy régi udvarház utolsó gazdjának* közlése után mind nagyobb hévvel sürgették Gyulai beszélyeinek gyűjteményes kiadását. Bennük egységes irodalmi közvélemény tükröződött. A Bach-korszak végén a magyar közönség rokonérzését Gyulai novellájának nemcsak művészi szépségei, hanem egyúttal nemzeti célzatai is meghódították. Gyulai ugyanis, míg egyfelől nemzetét akarta a sorvasztó lázálmodtól megóvni, másfelől gúnyjának nyilaival az önhitt, törvénytelen uralmat is célba vette. Amint a politikai ábrándok szellemes bírálatával tulajdonkép Deák kijózanító politikájának tett szolgálatot, épúgy tiszteletet parancsolt az elnyomó hata-

lommal szemben tanúsított bátorsága is, s nem egy magyar lélekben erősítette meg a nemzeti ellentétlenség gondolatát. Ily szempontból Gyulai *Az új földesúr* szerzőjének is méltó előfutója volt. Gyulai novellája azonban a kiegyezés után is megőrizte eleven hatóerejét, hiszen Dörre Tivadar rajzaival díszítve külön háromszor jelent meg, novellagyűjteményekben pedig nyolcadik kiadását is megérte.¹ Ezekben az évtizedekben a humoros fényű, tragikus költői alkotás úgy állott a magyar közönség előtt, mint eszményi irodalmi törekvés emléke s mint egy nagy korszak erkölcsi tartalmának művészi kifejezése. A jövőben is kettős hivatás vár reá. Egyrészt figyelmezteti a késő magyar nemzedékeket azokra az áldozatokra, melyek a magyar földet megszentelik, másrészt minden idők magyar novellaírói számára mutatják azt a küzdelmes utat, mely a magyar szépprózai elbeszélés tökéletesítéséhez vezet.

¹ Az *Egy régi udvarház utolsó gazdája* című novella kiadásai: 1.) Magyar Posta. 1857. 2.) *Vázlatok és képek*. I., II. 1867. 3.) *Egy régi udvarház utolsó gazdája*. Dörre Tivadar rajzaival. Harmadik kiadás. 1884. 4.) *Egy régi udvarház utolsó gazdája*. Dörre Tivadar rajzaival. Negyedik kiadás. 1898. 5.) *Vázlatok és képek*. Második bővített kiadás. 1901. 6.) Magyar Regényírók. 32. kötet. 1911. 7.) *Egy régi udvarház utolsó gazdája*. Dörre Tivadar rajzaival. Ötödik kiadás. 1912. 8.) *Vázlatok és képek*. Harmadik bővített kiadás. 1913.

A MŰBÍRÁLÓ RENDSZERÉNEK KIBONTAKOZÁSA.

A magyar irodalmi műbírálat fejlődése nagy lendületet vett az ötvenes évek közepén túl, mikor az irodalmi élet mindinkább kezdte visszanyerni régi terjedelmét, melyre a szabadságharc előtt tett szert. A Kisfaludy-Társaság újra átvette irodalomirányító szerepét, a M. T. Akadémia pedig, mint a Kazinczy-ünnep mutatta, a magyar irodalom eszményeinek mélyreható bírálatával élesztgette a nemzet hitét. A műbírálat magasabb követelményeit elégítette ki a Csengery Antaltól alapított Budapesti Szemle, amennyiben szabad teret engedett a tárgyias véleményeknek s a szélesebbkörű áttekintéseknek. Még nagyobb haladást jelentett Arany János Szépirodalmi Figyelője, mely már határozott irodalmi pártnak s kimagasló írói és költői egyéniségnek eszméit képviselte az irodalomban. A műbírálat nem függött többé a napilapok szerkesztőinek szeszélyétől, szabadabban érvényesült s az irodalmi életnek nélkülözhetetlen tényezőjévé vált.

Mennyire összeillett a kornak merészebb szel-

lemével az a jelentős változás, melyen Gyulai írói egyénisége ment keresztül! Külföldi tanulmányai megszerezték neki a szélesebb látókört; Berlinben, Párizsban, Münchenben belelátott az irodalmi élet mélységeibe, úgyhogy éles ítélőereje még biztosabban felismerte az irodalmi értékeket. Régebben irodalmi harcaiban inkább a bátorság vezette, újabban viszont inkább a kötelességérzet készítette erőinek összpontosítására. Férfias egyénisége hódításra utalta, életének kedvezőtlen viszonyai pedig gyakran lemondásra kényszerítették. A hat évre terjedő időszakból körülbelül csak másfél évet töltött Pesten, ezt az időt is szívének nagy kérdése, házassága foglalta le. Berlinben szinte egészen elszakadt a magyar irodalmi élettől, Kolozsvárott pedig az irodalmi középponttól való távolság s a nagy elfoglaltság bénította meg irodalmi hatását. Ha így Gyulai irodalmi vezérkedése gyakran elhomályosult is, ily szerep számára annál nagyobb biztosítékot nyújtott műbírálói rendszerének minél teljesebb kibontakozása.

Az a harc, melyet Gyulai 1855. évi *Szépirodalmi szemléjében* műbírálói eszméiért folytatott, sokkal szenvedélyesebb jellemet öltött, hogysen valamelyes egyoldalúság ne tapadt volna hozzá. Gyulai annyiszor emelte ki Petőfi és Arany költői reformjának s benne a népnemzeti költészetnek jelentőségét, mintha küzdelmeinek egyetlen célja a népies elem jogainak kivívása lett volna. Másrészt, mivel *Szépirodalmi szemléje* félbemaradt, úgy tett, mintha érdeklődése a lírai és elbeszélő költészet határain túl nem terjedt volna. Ennek az egy-

oldalúságnak Berlin teljesen véget vetett. Tekintetét itt annyira lekötötték színházi élményei s a világirodalom nagy drámai alkotásai, hogy berlini műbírálatainak uralkodó tartalmát is ezek adták meg.

A *Signora Ristori* című cikk, melyet Gyulai 1855. nov. 26-án a nov. 13- és 14-i berlini színházi estékről írt, a nagy olasz művésznő egyéniségének s színjátékának művészi rajza.¹ Gyulai pontosan feljegyezte a nőies alaknak szép vonásait, szoborszerű tagmozdulatait s annyira elmerült a kiemelkedőbb jeleneteknek lélektani elemzésébe, mintha semmi más nem lelkesítette volna, mint nagyszerű színházi élményeinek pontos leírása. A kép, melyet a lenyűgöző színpadi jelenségről írói eszközeivel festett, magában véve is remek; a nagy színésznő művészetének belső és külső mozgalmait egyaránt feltárta s a művészi hatást híven érezte. Tulajdonképpen azonban Gyulait berlini cikkeiben a tragédia lelke foglalkoztatta, a tragikum szépsége, amint egy nagy színésznő művészetében öltött testet. Mint maga megvallotta, Ristori adta neki vissza a tragédiába vetett hitét.

A tragédia iránt érzett nagy tisztelet sodorta Gyulait a pesti magyar irodalmi élettel is ellentétbe. Különösen rossz néven vették azt a kijelentését, hogy az újabb magyar drámai költészetből és színészetből a tragikus szellem kihalni készül. Jókai Mór a Vasárnapi Ujságnak 1855. évi 51. (dec. 23-i)

¹ Gyulai Pál: *Signora Ristori*. Pesti Napló. 1855. 143. (dec. 10.), 144. (dec. 12.) szám.

számában,¹ Egressy Gábor pedig Török Jánosnak, Gyulai engesztelhetetlen ellenfelének lapjában, a bécsi Magyar Sajtónak 1855. dec. 30-i számában támadta meg Gyulai cikkét.² Mindketten a magyar irodalom és színészet lealacsonyítását olvasták ki Gyulai műbírálataból s az önteltség és hazafiatlanság vádját akarták írói egyéniségére rásütni. Gyulai mindkét támadásra válaszolt a Pesti Naplóban, Jókainak *Védelem és tiltakozás* címmel az 1856. évi jan. 8-i számban, Egressynek *Vita és felhívás* címmel az 1856. évi febr. 7-i számban.

A gyakorlott vívó ügyességével használta ki Gyulai mindkét ellenfelének gyöngeségeit. Gúnyja előtt kártyavárakként omlottak össze Jókai érvei. Mindazáltal a magyar műbírálat szempontjából fontosabb az, amit Gyulai a tragédia elméletéről, főképp a magyar drámai irodalom és színészet fejlődéséről írt. Drámatörténeti vázlatában Katona József, mint elődök és utódok nélkül való jelenség emelkedik ki, utána 1830-tól 1848-ig a költői jellemű, majd színszerű drámai művek is haladást mutatnak ugyan, az újabb korban azonban a fejlődésnek semmiféle mozzanata sem tűnik szemébe. Hasonló szigorúsággal róttta meg Gyulai az újabb magyar színészet jellemzésében a pátosz hiányát. Mint a nagy stílus hívének, Ristori volt eszményképe, kiben a lángelme a tanulmánnyal egyesült. Mindezek az eszmék már fejlettebb drámaelmélet nyilatkozásai,

¹Jókai Mór: *Egy kis vitatkozás*. Vasárnapi Ujság. 1855. 51. (dec. 23.) sz.

²Egressy Gábor: *Levelek a színvilágból*. VII. Magyar Sajtó. 1855. 149. (dec. 30.) sz.

s egészen határozottan felismerhetjük bennük Gyulai 1857. évi tanulmányának: *A Nemzeti Színház és drámai irodalmunknak körvonalait*. A másik műbírálati eszme, mely Gyulait Jókaihoz intézett válaszában lelkesítette, a kritika függetlensége volt. Cikkének vége ünnepies tiltakozás minden olyan törekvés ellen, mely az ellenkező véleményt hazafiatlanságnak bélyegzi, s mely irodalmi dolgokban a szabad véleménynyilvánítást korlátozza.

Az Egressyvel folytatott vita nagyjában ugyanazon eszmekörben mozgott, mint Jókai válaszában cáfolata, csak Egressynek rosszhiszemű ferdítései sokszor felesleges kitérésekre adtak okot. Gyulai méltóbb tárgynak tartotta volna a tragédia elméletét, de Egressy gögösen utasította vissza az eszmei harcot, melyhez szerinte Gyulainak sem szellemi ereje, sem szakértelme nincs. Ennek ellenére Egressy a Magyar Sajtóban hónapokon keresztül ócsárolta Gyulai cikkeit s mindenáron bizonyítani akarta Gyulai tudatlanságát.¹ Gyulai a vitát a Pesti Naplónak 1856. évi 271. (máj. 1.) számában *Még egyszer és utoljára* című cikkével zárta le, s mint-hogy az eszmék polémiáját nem tudta kierőszakolni, ellenfelét, mint fennhéjázó és eszme nélküli polémikust álarcozta le.

Az irodalmi vita fényes bizonyosságot tett Gyulai szellemi felsőbbbsége mellett: valójában ő képviselte a tisztultabb erkölcsiség és magasabbrendű iroda-

¹ Egressy Gábor: *Levelek a színvilágból*. X—XIV. Magyar Sajtó. 42. (febr. 20.), 52. (márc. 2.), 58. (márc. 9.), 76. (ápr. 1.), 87. (ápr. 13.) sz.

lom érdekeit. Drámaelméleti nézetei is nagy fejlődést árultak el, mióta az 1855. évi Pesti Naplóban júliustól októberig a Nemzeti Színháznak újabb francia és franciás ízlésű drámáit megbírálta. Míg ezekben a színi bírázataiban leginkább Kemény Zsigmond br. drámaelméleti nézeteire támaszkodott, addig berlini cikkeiben saját színházi élményei alapján sokkal önállóbban és sokkal gazdagabban állapította meg a tragédia valóját. Önállóságát a német kritikával szemben is megőrizte, mikor a természetesség, a német színpad kedvelt elve nem elégitette ki, s mind a tragédiában, mind a tragédiának színpadi előadásában egyaránt nagyra becsülte a lélek felindulását, a pátoszt. Gyulai maga beismerte, hogy Ristori művészetének ismertetése előtt olvasta a berlini lapoknak színházi jelentéseit, sőt mikor Ristorit Schiller Stuart Máriájának szerepében rajzolta, Relstab Lajos cikkéből egy-két fordulatot is felhasznált,¹ mégis cikke, mint a megértő műbíráló lelkesültségének művészi nyilatkozása eredeti eszmemenetével s fejlett stílusával magasan kiemelkedik berlini színi bíráló társainak Ristorit tárgyazó dolgozatai közül.

A berlini cikkek hatását Pesten több körülmény zavarta meg. Gyulai rendszeren későn vett tudomást az ellene intézett támadásokról, úgyhogy nem tudott kellő időben visszavágni. Egressy ellen írt utolsó cikkét meg épen úgy írta meg, hogy a Pesti Naplóban megjelent előző válaszának szöve-

¹ Relstab L.: *Signora Ristori*. Vossische Zeitung, 1855. 269. (nov. 16.) sz.

gét semmiképen nem kapta kézhez.¹ Ellenfelei annál inkább kihasználták a sajtót. Jókai a Vasárnapi Ujságnak 12000 előfizetője elé vitte Gyulaival folyó pörét s Gyulai válaszára a lapnak 1856. febr. 24-i számában is egyre nyilatkozott.² Egressy is szabadon rendelkezett Török János lapjával s könnyen túltette magát a vitában a lovagiasság szabályain. Harcmodorára különösen jellemző az a megállapítása, hogy Gyulai utolsó válasza egy verembe bukott szegény állatnak lázas vonaglása.³ Ezek után érthető, ha Gyulai céltalannak tartotta berlini cikkeinek folytatását, s ha — mint Egressyvel való vitájában írta — egyidőre a műbíráloi pályáról lelépett. Még inkább kedvét szegte Szilágyi Ferencceel, a Budapesti Hirlap szerkesztőjével való kapcsolata, mely kezét kötötte. Hasztalan élesztgette azért Csengery Gyulai írói becsvágyát, Gyulai Csengeryhez 1856. máj. 23-án írt levelében így fejtette ki álláspontját: „Egészen más volna, ha Pesten lennék lap mellett s folytonosan s hevenyében küzdhetnék a gög, ostobaság és ármány ellen, melyek az érettség, tudomány és hazafiság címei alatt szerepelnek irodalmunkban. Ennek megvolna a maga haszna.”⁴ Igazában Gyulait megtévesztette a

¹ Lásd Gyulai Pálnak Csengery Antalhoz 1856. ápr. 3-án és máj. 23-án írt leveleit. Budapesti Szemle. 194. k. (1923.) 32., 36., 37. l.

² J. M.: *Ristori Adelájd*. Vasárnapi Ujság. 1856. 8. (febr. 24.) sz.

³ Egressy Gábor: *Levelek a színvilágból*. XVI. Magyar Sajtó. 1856. 109. (máj. 10.) sz.

⁴ Budapesti Szemle. 194. k. (1923.) 37. l.

nagy távolság, s kelleténél sötétebbnek látta a pesti irodalmi élettel való kapcsolatait. Csengery egyik levelében gyönyörűnek mondta a Ristoriról írt cikket s örömmel jelentette, hogy az irodalom avatottjai mind helyeselték Gyulai polémiáját, míg Jókainak és Egressynek érezniök kellett a közvélemény súlyát.¹ Leginkább igazolta Gyulait maga Ristori, kinek pesti vendégszereplése 1856 novemberében valóságos diadalünneppé vált. Ekkor hivatkozott Salamon Ferenc Gyulaira, mint az első magyar műbírálóra, ki Ristorit művészi szemmel s romlatlan műérzéssel nézte, s ki Ristori művészetével a magyar drámaügyet állította szembe. Salamon szerint akkor többen vádolták Gyulait, de Ristori látása után alig akad valaki, aki Gyulai Pál szavainak igazságát s érzelmeinek őszinteségét kétségbe vonhatná.² Hasonlóképp vette védelmébe Gyulainak Ristoriról szóló cikkeit Tóth Kálmán lapja, a Hölgyfutár is azzal a kijelentéssel, hogy azok, akik gyönyörű és igaz szavait megtámadni merészkedtek, most már szégyenlhetik magukat.³

Amily elszigeteltnek érezte magát Gyulai berlini tartózkodása idején a magyar irodalmi életben, annyira megváltozott helyzete külföldi tanul-

¹ Lásd Csengery Antalnak Gyulai Pálhoz 1855. dec. 24-én és 1856. júl. 11-én írt leveleit. Budapesti Szemle. 194. k. (1923.) 28., 41., 42. l.

² Salamon Ferenc: *Ristori. Alfieri és Silvio Pellico drámáiban*. Budapesti Hírlap. 1856. 280. (dec. 3.) sz. (*Dramaturgiai dolgozatok*. I. 1907. 437., 438. l.)

³ Hölgyfutár. 1856. 272. (nov. 25.) sz.

mányútjának végeztével. Mihelyt 1857 elején Pesten elhelyezkedett, a Pesti Naplóban bármely irodalmi kérdéshez bármikor hozzászólhatott. Pompéry János, ki a lapot 1857. dec. 10-éig szerkesztette, valamint Kemény Zsigmond br., ki ekkor vette át a lapszerkesztést, egyaránt örömet láttak munkatársaik között. Még jelentősebb hatáskörre tett szert Gyulai az 1857. év második felében, mikor Csengerynek segítette a Budapesti Szemlét megalapítani. Gyulai teljes mértékben élt műbíráói jogával, s határozott, nyílt állásfoglalása nagy mozgalmat idézett elő az irodalomban. Ahol feltűnt harcias egyénisége, megindult a vita mellette és ellene, s folyt a harc végkimerülésig. Minthogy minden ferdeség hamar kihozta sodrából, sokszor szinte úgy tűnt fel, mintha a vita tárgyai között nem is válogatna.

Már 1857 elején több felszólalásra adott alkalmat Gyulai Petőfi szülővárosáról szóló tárcacikkeivel.¹ Az elsőben Kiskörössel szemben Fél-egyházát tartotta Petőfi szülőhelyének, a másodikban pedig a kiskörösi ev. egyház adatai arról győzték meg, hogy Petőfi mégis Kiskörösön született. Ennek az irodalomtörténeti kérdésnek mellékhatása volt az a szóváltás, mely Gyulai és Vahot Imre között támadt. Gyulai ugyanis első cikkében gúnyos megjegyzést tett azokra, kik, mint Vahot Imre és Jókai, Petőfi mecénásaiként mutatják be

¹ Gyulai Pál: *Petőfi szülővárosáról*. Pesti Napló. 1857. 10. (jan. 14.) sz. — Gyulai Pál: *Még egyszer Petőfi szülővárosáról*. Pesti Napló. 1857. 25. (jan. 31.) sz.

magukat; Vahot Imre meg époly gúnyosan vetette Gyulai szemére lapjában, a Napkeletben, hogy valamikor, mint a Pesti Divatlap szerkesztője, Gyulai Pálnak is volt mecénása, csak tiszteletdíj nélkül.¹ Hasonló kisebb jelentőségű vitába elegyedett Gyulai a Színházi Naptár miatt, melyet Szigeti József részint a nyugdíjintézet javára, részint saját nyereségére szerkesztett. Gyulai ily eljárástól az irodalom erkölcsi tekintélyét féltette s többször felszólalt ellene 1857 áprilisában.² Török Jánossal, Szigeti Józseffel és Fényes Elekkel szemben³ azt vitatta, hogy a jótékony céllal nem illik össze a nyereszkesedés, s hogy az egész tiszta jövedelem a nyugdíjintézetet illeti meg.

Még több felesleges izgalmat keltettek azok a fejtegetések, melyeket Gyulai a Pesti Naplóban 1858 áprilisában és májusában Flóra ötven költeményének és Szendrey Júlia Andersen-fordításának bírálatához fűzött.⁴ Amily rokonérzéssel ítélte meg a két író irodalmi munkásságát, époly sötét

¹ Napkelet. 1857. 3. (jan. 22.) sz.

² Gyulai Pál: *A színházi naptár ügyében*. Pesti Napló. 1857. 82. (ápr. 10.) sz. — Gyulai Pál: *Egy kis polemia*. Pesti Napló. 1857. 84. (ápr. 12.) sz. — Gyulai Pál: *Még egyszer a színházi naptár ügyében*. Pesti Napló. 1857. 90. (ápr. 21.) sz.

³ Lásd Török János, Szigeti József és Fényes Elek nyilatkozatait a Magyar Sajtó 1857. évi 83. (ápr. 11.), 84. (ápr. 12.), 85. (ápr. 15.) számaiban.

⁴ Gyulai Pál: *Flóra 50 költeménye*. — *Andersen meséi. Fordította Szendrey Júlia*. Pesti Napló. 1858. 61. (ápr. 8.), 62. (ápr. 9.), 65. (ápr. 13.), 70. (ápr. 18.), 92. (máj. 15.) sz.

színekkal festette általában az író nő lelki életét. A nőemancipáció tanának érvényesülését látta benne s az érte fizetett árat, az elvesztegetett női boldogságot, aránytalanul nagynak tartotta. Nagy határozottsággal és sok elmeéllel alkalmazta szigorú erkölcsi szempontjait, de kevésbé számolt a modern társadalmi élet bonyolult követeléseivel. Épen azért merev következtetései, főképp az író nőség korlátozására irányuló törekvései a nyilatkozatoknak valóságos pergőtüzét vonták magukra. Arany János levélben figyelmeztette Gyulait a nőiróság ellen folytatott harc céltalanságára.¹ A Délibábban Szabó Richárd cáfolgatta rendre Gyulai érveit, a Magyar Sajtóban Jókai szegődött az író nők lovagjául, Brassai Sámuel viszont áprilisban a Szépirodalmi Közlönyben, júniusban a Pesti Naplóban lépett az író nőség jogosultságáért sorompóba, Szendrey Júlia pedig a Nővilág két számában rajzolta Gyulai cikksorának végzetes következéseit.²

A műbíráloi egyéniség fejlődésének már sokkal határozottabb jelei azok a tanulmányok és viták, melyekben Gyulai a drámára és a műbírálatra

¹ Lásd Arany Jánosnak Gyulai Pálhoz 1858. ápr. 11-én írt levelét a M. T. Akadémia levéltárában.

² Szabó Richárd cikke. Délibáb. 1858. 15. (ápr. 11.), 16. (ápr. 18.), 17. (ápr. 25.), 18. (máj. 2.) sz. — Jókai Mór: *Bajza Lenke munkái*. Magyar Sajtó. 1858. 75. (jún. 24.), 77. (jún. 29.), 79. (júl. 3.) sz. — Brassai Sámuel: *Felnyitott levél Gyulai Pálhoz*. Szépirodalmi Közlöny. 1858. 33. (ápr. 25.), 34. (ápr. 29.), 35. (máj. 2.) sz. — Brassai Sámuel: *Tiltakozás*. Pesti Napló. 1858. 127. (jún. 27.) sz. — Szendrey Júlia: *A Pesti Napló 61., 62. s 65. száma*. Napkelet. 1858. 25. (jún. 20.), 26. (jún. 27.) sz.

vonatkozó nézeteit fejtette ki teljesebben. A dráma és a színpad viszonya foglalkoztatta *A Nemzeti Színház és drámai irodalmunk* című tanulmányában, mely a Budapesti Szemlének első számában jelent meg s ezért minden jel szerint az 1857. év júliusának irodalmi terméke.¹ Benne Gyulai irodalomtörténeti távlatba állította saját korának magyar színészetét és drámaköltészetét, s amint az újabb színésznemzedék művészetében, épúgy az újabb drámai irodalomban is csak régi törekvések halvány nyomai tünedeztek fel előtte. Maga Gyulai elismerte, hogy bevezető tanulmánya eszméinek csak körvonalait tartalmazza, melyek pontosabb kirajzolásra szorulnak. Így szolgált drámaelméletének kiegészítéséül az a színi bírálat, melyet Jókai *Dózsa Györgyéről* a Budapesti Szemle III. füzeté számára írt,² s az a felelet, melyet Jókai felszólalására a Pesti Napló 1858. évi jan. 13- és 14-i számában adott.³ Gyulai színi bírálatának vezető gondo-

¹ Csengery Antal, mint bátyjának 1857. júl. 25-én írta (*Hátrahagyott iratai és feljegyzései*. 1928. 459. l.), a Budapesti Szemle első füzetének megjelenését szept. végére tervezte. A Pesti Napló csakugyan okt. 1-én jelentette a füzet nyomtatásának befejezését. E szerint Gyulai leginkább júliusban készítette el tanulmányát.

² A Budapesti Szemle III. füzetének megjelenéséről a Pesti Napló 1858. dec. 30-án adott hírt.

³ Jókai Mór: *Egy kis felelés Gyulaival*. Magyar Sajtó. 1858. 2. (jan. 5.) sz. — Csengery Antal *Egy kis pörpatvar* címmel terjesztette a Pesti Napló közönsége elé a Jókai és Gyulai közt folyó pert: először Gyulai bírálatát, majd Jókai válaszát, a 9. (jan. 13.) és 10. (jan. 14.) számokban pedig Gyulai válaszát.

lata, hogy Jókai tragédiája csodálatosan egyesíti magában a Kisfaludy-, Vörösmarty- és Szigligeti-Czakó-féle tragédiák gyöngeségeit, azért idejét múlta. Szerinte Jókai a színpadi hatás elvét sokkal vakmerőbben alkalmazta, mint Szigligeti, amennyiben sem a történeti hűséggel, sem a tragikummal nem törődött s az arisztokráciát a politikai éretlenek kedvéért ellenérzéssel rajzolta. Mikor Jókai hírlapi nyilatkozatában Gyulait elfogultsággal vádolta s Eötvös József br. példaadásával mentegetőzött, Gyulai egyrészt saját, tisztán széptani nézeteire, másrészt Eötvös József br. regényének mély történeti alapjára mutatott.

Azokból a drámaelméleti alapelvekből, melyekhez Gyulai tanulmányában és színi bírálatában igazodott, itt is, ott is kiütköznek még Kemény Zsigmond br. széptani nézetei. Gyulai ő utána tartotta tragikusnak azt a hőst, ki tévedtté, bűnössé válván a nélkül, hogy eltörpülne, nemezist idéz föl maga ellen; ő utána nevezte a költői igazságtételt a művészi világ gondviselésének.¹ Kemény Zsigmond br. hatása azonban egységes széptani világnézetté olvadt össze mindazzal, amit Gyulai Berlin, Párizs és München színházaiban látott és hallott. Mennyivel biztosabban hivatkozott saját benyomásai alapján a német és francia színházi viszonyokra! Irodalomtörténeti távlatai is mélyebbekké váltak világirodalmi ismereteinek gazdagodásával. Mily élesen világította meg a magyar szí-

¹ Kemény Zsigmond br.: *Eszmék a regény és dráma körül*. (Összes művei. X. 1906. 216. 1.)

nészet és drámairodalom fejlődését, miután a német színészet és drámairodalom fejlődésével hasonlította össze! Tisztábban látta a dráma természetét is, miután a dráma törvényeit a színpadi előadás körülményeiből vezette le s élesen megkülönböztette a drámai hatást a színpadi hatástól. Amint a színpadon nem elégítette ki a természetesség, a drámaírótól is a pusztá élet rajzán túl megkívánta a tragikum és komikum iránt való érzéket. Így érvényesült az eszményiségtől korlátozott realizmus Gyulai drámaelméletében s dráma-bírálataiban, főkép a magyar dráma fejlődésének megítélésében. Széptani nézetei nagyjában azt a realizmust tükrözték vissza, mellyel Gyulai Berlinben oly gyakran találkozott drámaelméleti tanulmányokban. Könyvtára számára már Berlinben megszerezhetette Hettner Hermannnak a romantikus iskoláról és a modern drámáról szóló köteteit, melyek közül az első 1850-ben, a másik 1852-ben jelent meg.¹ Valóban Gyulai épúgy gondolkodott a költői cél s a történeti anyag viszonyáról, mint Hettner; mindketten Lessingre támaszkodva, védtek a költői igazságot a történeti hűség ellenében.² Így egészítették ki Gyulai felfogásában Kemény Zsigmond br. hatását Berlinben szerzett drámaelméleti ismeretei.

Jókai tragédiájában Gyulai egy egész irodalmi

¹ *Die romantische Schule in ihrem inneren Zusammenhange mit Goethe und Schiller.* 1850. — *Das moderne Drama.* 1852.

² Hermann Hettner: *Das moderne Drama.* 1852. 49. 1.

irányt támadott meg, mely a francia romantika eszközeit alkalmazva, a magyar tragédia fejlődését akasztotta meg. Műbírálatának határozott célját semmi sem bizonyítja inkább, mint az, hogy a színpadi hatás veszedelmét az irodalmi iránynak legnépszerűbb képviselőjén szemléltette. Volt is felzúdulás Gyulai nézetei miatt. Jókai szenvedélyes cikkben gyanúsításokkal felelt a Magyar Sajtóban Gyulai bírálatára s egyúttal megróttta a Budapesti Szemle szerkesztőjét, Csengeryt, a bírálat közléséért.¹ A Szépirodalmi Közlönyben Szegfi Mór vállalta el az ifjú irodalom vezérének, Jókainak védelmét.² Egressy Gábor is tulajdonkép Jókai ellenfelével akart végezni a Magyar Sajtó 1858. évi folyamának első felében, mikor hosszú cikksorban adta elő végnélküli kifogásait Gyulai drámatörténeti tanulmányáról.³ Gyulai azonban nyugodtan bízhatta ügyét a közvélemény ítéletére. A Pesti Naplóban is Csengery zárta be a vitát azzal, hogy a magyar történet szorgalmas tanulmányozását ajánlotta Jókai figyelmébe.⁴

Hogy mennyire szívéen hordta Gyulai a magyar színpad ügyét, annak bizonyítéka *Egy kis ku-*

¹ Jókai Mór: *Egy kis feleselés Gyulaival*. Magyar Sajtó. 1858. 2. (jan. 5.) sz.

² Szegfi Mór, mint Jókai védője a Szépirodalmi Közlöny 1858. évi folyamának 6. (jan. 21.) számában kezdi a csatát s a 14. (febr. 18.) számban végzi.

³ Egressy Gábor: *Levelek a színvilágból*. XXXI—XXXVII. Magyar Sajtó. 1858. 1. (jan. 2.), 5. (jan. 12.), 8. (jan. 19.), 50. (ápr. 27.), 58. (máj. 15.), 63. (máj. 27.), 72. (jún. 17.) sz.

⁴ Pesti Napló. 1858. 13. (jan. 17.) sz.

riózum című cikke is, mely oly nagy port vert fel a pesti hírlapirodalomban.¹ A cikk tárgya Bulyovszkyné Szilágyi Lillának egy nyilatkozata volt, főképp az a terve, hogy a magyar színpadot a némettel cseréli el. Bulyovszkynét senki sem tudta komolyabban méltányolni, mint Gyulai; ő védte meg egykor Török János kíméletlen támadásaival szemben is. Legtöbb joga volt tehát arra, hogy a művésznőt végzetes tévedésétől visszatartsa s szép tehetségét megmentse a magyar színpad számára. Bulyovszkynével ellentétben mint a költészetet, a színészetet is nemzeti művészetnek tartotta, melynek egyaránt ereje és korlátja a nemzeti nyelv minden titkával és árnyalatával. Gyulai érvei nem tudták ugyan a becsvágyó művésznőt meggyőzni, de cikke, mint a biztos színpadi ismereteknek bizonyítéka, jellemzően egészítette ki drámaelméletét.

A dráma elméletén kívül Gyulait a műbírálat kérdései is mélyen foglalkoztatták. Keresve kereste azért az alkalmat, hogy a vele ellentétes nézeteket megtámadhassa. Így tette meg ellenfelének Erdélyi Jánost, ki Arany János kisebb költeményeiről szóló bírálatában a Pesti Napló 1856. aug. 31-i számában egészen általánosságban hibáztatta azokat a műbírálókat, kik művészi hatásra törekednek s a forma kedvéért a tartalmat hanyagolják el. Gyulai a célzást magára vette s a Pesti Napló-

¹ Gyulai Pál: *Egy kis curiosum*. Pesti Napló. 1858. 23. (jan. 29.), 24. (jan. 30.) sz. — Bulyovszky Lilla: *Válaszom Gyulai Pál „Egy kis curiosum” című cikkére*. Pesti Napló. 1858. 38. (febr. 17.) sz.

nak 1857. évi három februári számában a *Polemikus levelek*ben védte a tudománynak, különösen a kritikának irodalmi formáit.¹ Amennyire ingadozó volt elmélete a tudomány formáira nézve, époly biztosan állapította meg és osztályozta a kritika irodalmi formáit. A művészi forma jogát azzal biztosította, hogy a kritika elemei között nemcsak az értelem analízisének, hanem az érzés élnkségének s a képzelem erejének is helyet adott. A kritika formáira nézve különösen találó volt a műbírálok két osztályának: az epétlen és epés műbírálóknak jellemzése, annyira, hogy az utóbbiak jellemrajzában magának Gyulainak lelki vonásai tűnnek szemünkbe. E kritikuskok felett külön osztály illette meg az irodalomtörténetírót. Az a mód azonban, ahogyan Gyulai Erdélyi személyéhez kötötte elméletét, Erdélyit teljesen felháborította. Erdélyi azzal érvelt, hogy a magyar szépirodalom negyedszázadáról írt tanulmányában egyenes vádakát intézett Gyulaihoz a nélkül, hogy választ kapott volna rájuk; annál inkább tiltakozott tehát kiragadott szavainak félreértése ellen, főkép az ellen, hogy bárki úgy tüntesse fel őt, mint a forma jogának ellenségét.² A Pesti Naplónak 1857. évi júl. 24-i számában ily ingerülten utasította vissza Gyulai támadását: „A formának van oka, van joga, de önnek ellenem ez alkalommal sem oka, sem joga.“

¹ Gyulai Pál: *Polemikus levelek*.(Erdélyi Jánosnak.) Pesti Napló. 1857. 45. (febr. 25.), 46. (febr. 26.), 47. (febr. 27.) sz.

² Erdélyi János: *Én, a forma és a próza*. (Gyulai Pálnak. I.) Pesti Napló. 1857. 167. (júl. 24.) sz.

Gyulai néhány nap múlva kiadott nyilatkozatában inkább védekezett, mint vádolt s Erdélyinek előre bejelentett tanulmányát: a forma és próza elméletét olyan nagy nyereségnek tartotta, melyért joggal várhatott bocsánatot.¹ Mint megvallotta, a vitát saját töprengése hagyatta vele félbe. Valóban Gyulai akkor is hallgatott, mikor Erdélyi a Pesti Naplónak 1858. évi folyamában kíméletlen logikával szedte szét Gyulainak a tudomány irodalmi formáira vonatkozó nézeteit.² Gyulai nem vetekedhetett Erdélyivel a bölcséleti eszmék elemzésében, de a kritika valójának és eszközeinek tisztázásával maga is nagyban hozzájárult a magyar kritika fejlődéséhez, elsősorban a kritika művészi formájának kialakításához.

Ha Gyulai végigtekintett azokon az irodalmi vitákon, melyeknek Pesten másfél év alatt annyi időt és gondot áldozott, alig lehetett az elért eredménnyel megelégedve. Irodalmi harcai annyi személyi és pártérdeket érintettek, hogy eszmei tartalmuk sokszor elhomályosult. A harcizgalmak füstje gyakran Gyulai ítéletét is megzavarta, úgy-hogy 1858 tavaszán csalódott szívvel vett búcsút elvesztegetett írói ábrándjaitól.³

¹ Gyulai Pál: *Válasz. (Erdélyi Jánosnak.)* Pesti Napló. 1857. 171. (júl. 29.) sz.

² Erdélyi János: *En, a forma és a próza. (Gyulai Pálnak. II.)* Pesti Napló. 1858. 25. (jan. 31.), 27. (febr. 4.), 34. (febr. 12.), 35. (febr. 13.), 36. (febr. 14.), 38. (febr. 17.), 39. (febr. 18.) sz.

³ Lásd Gyulai Pálnak Szendrey Marihoz 1858. ápr. 2-án s Arany Jánoshoz 1858. ápr. 9-én írt leveleit.

Pest után Kolozsvár új műbíráloi feladatokat tartogatott Gyulai számára. Mindenekelőtt a magyar irodalom fejlődésének kimagasló mozzanatai követeltek lelkivilágában mind nagyobb helyet. Ily tárgy különösen figyelmet kelthetett olyan helyen, hová a pesti irodalmi élet zaja csak tompítva hatott el. Gyulai tekintetét még inkább a múlt felé fordították a letűnt századoknak magyar irodalmi emlékei, melyeket a kolozsvári ref. kollégium könyvtárában talált, valamint azok a kollégiumi, magyar irodalomtörténeti előadások, melyekre oly lelkiismeretesen készült.

A magyar irodalom reformátorának állított Gyulai emléket Kazinczyról szóló emlékbeszédében, melyet 1859-ben az okt. 27-i kolozsvári Kazinczy-ünnep számára írt; ekkor kísérelte meg először erejét abban az irodalmi műfajban, melynek avatott mesterévé vált. Egyik nyilatkozatában rögtönzöttnek mondta emlékbeszédét, mivel három nap alatt kellett megírnia;¹ mindazáltal tárgyát annál alaposabban ismerte, minthogy már 1853-ban a Szépirodalmi Lapok bevezető cikkében is megvonta Kazinczy írói pályájának körvonalaait. Mint Eötvös József br., a M. T. Akadémia Kazinczy-ünnepének szónoka, ő is Kölcsey nyomdokaiban járt, ki 1832-ben a M. T. Akadémia közülésén mondott Kazinczyról emlékbeszédet.² Mindhárman szó-

¹ Lásd Gyulai Pálnak 1859. nov. 3-i nyilatkozatát. Pesti Napló. 255. (nov. 9.) sz.

² Eötvös József br. beszéde a Pesti Napló 1859. évi 246. (okt. 28.) számában jelent meg. (*Összes munkái.* VIII. 1902. 74—94. l.)

noki hatásra törekedtek s inkább a nemzetiség hőseit ünnepelték Kazinczyban, bár Eötvös báró és Gyulai emlékbeszédében a klasszikus szónoklatnak még azok a hagyományai is elhalványultak, melyeket Kölcsey még tiszteletben tartott. Másrészt amíg Eötvös József br. a társadalmi, történelmi és politikai eszmék bölcsesete mellett könnyen szem elől tévesztette az egyént, addig Gyulai emlékbeszédében hősével szemben is minden tekintetben érvényesítette műbíráói jogait s reális rajzban mutatta be Kazinczyt, a költőt, az irodalmi vezért s a nyelvújítót. Hangulat tekintetében Gyulai közelebb állott Kölcseyhez, mint Eötvös báróhoz. A M. T. Akadémia Kazinczy-ünnepének szónoka nemes hévvel buzdította ugyan nemzetét a nemzetiségi eszméhez való törhetetlen ragaszkodásra, de az izgatott politikai helyzetben, melyet Bach báró bukása idézett elő, minden szót latra vetett, nehogy a kormányhatalmat a nemzeti ügy ellen ingerelje. Gyulaiban, mint Kölcseyben, keserű érzelmeket ébresztettek Kazinczy gyötrő önáldozatai, a nemzet-hálátlanság jelei, s amily szigorúan elítélte a letűnt kor tévedéseit, époly sötét kedéllyel kötötte saját korának lelkére a nemzeti irodalom tiszteletét, mely erőszak nélkül is tud az erőszaknak ellentálandani. Az emlékbeszéd jellemét leginkább visszatükrözte közvetlen hatása. A Kolozsvári Közlöny s a Pesti Napló tudósítója — Halmágyi Sándor — a legnagyobb elismeréssel emelte ki a beszédnek rendkívüli irodalmi értékeit, de egyúttal megrótt a benne uralkodó kritikusi hangot, melyet a nemzeti ünnep szellemével sehogy sem tudott össze-

egyeztetni.¹ Az ünnepi szónok lobogó nemzeti érzését a közönségen kívül a rendőrség is megérezte. Csengery Antal ugyanis a Budapesti Szemlének 1860. évi első füzetében közölte Gyulai emlékbeszédét,² s mint 1860. febr. 23-án írta Gyulainak, a rendőrbiztos a cikket izgatónak mondta s két ívnyi felterjesztést tett ellene. Csengery is csak ügyvédi fogással, a hírlapi tudósításokra való hivatkozással érte el, hogy a cikk mégis változtatás nélkül jelent meg.³

Már a Kazinczyról szóló emlékbeszéd nagy irodalomtörténeti értékelést foglalt magában, hiszen Gyulai benne Zrinyitől Petőfiig a magyar irodalom fejlődésének több fontos kérdését érintette. Még nagyobb szolgálatot tett Gyulai a magyar irodalomtörténetnek, mikor *Katona József és Bánk bánja* című akadémiai székfoglaló értekezésében oly költői alkotást iktatott a magyar költészet remekei közé, melynek értékét ellentétes ítéletek homályosították el. Már 1855. évi *Szépirodalmi szemléjében* akart Katonával behatóbban foglalkozni s azóta is irodalmi vitáiban gyakran emlegette *Bánk bánt*, mint a legjobb magyar tragédiát. 1858-ban egy nagykörösi látogatása alkalmával úgy nyilatkozott Arany előtt, hogy tárgyát ki fogja

¹ Kolozsvári Közlöny. 1859. 112. (okt. 30.) sz. — Pesti Napló. 1859. 253. (nov. 6.) sz.

² Gyulai Pál: *Emlékbeszéd Kazinczy felett Kolozsvárt okt. 27. 1859.* Budapesti Szemle. XXIV—XXV. füzet, 3—15. l.

³ Budapesti Szemle. 194. k. (1923.) 96. l.

dolgozni,¹ de tervének megvalósításához mégis csak 1859 elején fogott, mikor akadémiai székfoglalójához méltó tárgyat keresett. Saját vallomása szerint Arannyal egy időben kezdett hasonló tárgyú értekezéséhez,² Arany pedig, mint Szász Károlynak írta, 1859. márc. 19-éig már hosszabb időt fordított *Bánk bán*-tanulmányára. Szász Károly Arany kedvéért mondott le *Bánk bán* magyarázatáról,³ Arany viszont, mikor Gyulai életrajzi adatokért fordult hozzá s *Bánk bán* első kiadásának megküldését kérte tőle, Gyulainak engedte át az egész írói feladatot. Ekkor került Gyulai kezébe *Bánk bán* első kiadásának az a példánya, melyet Arany saját jegyzeteivel látott el; Gyulai maga is elismerte a kért könyv megküldését.⁴ Ha azonban Arannak finom megjegyzései Gyulait Katona költői alkotásának sok rejtett értékére figyelmeztették, minden jel szerint egyúttal olvasta Arannak félbemaradt *Bánk bán*-tanulmányát is.⁵ Erre legtöbb alkalma nyílhatott 1860 májusának végén nagyörösi látogatása alkalmával, vagy mikor

¹ Lásd Arany Jánosnak Szász Károlyhoz 1859. márc. 19-én írt levelét. Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 77. l.

² Gyulai Pál: *Katona József és Bánk bánja*. 1883. VI. l.

³ Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 76., 79. l.

⁴ Gyulai Pál: *Katona József és Bánk bánja*. 1883. VI. l.

⁵ Arany János jegyzeteit és *Bánk-bán*-tanulmányát 1898-ban Arany László adta ki Gyulai Pál Olesó Könyvtárában. Második kiadás. 1314–1318. sz. 1904.

1860-ban október közepén Pestre utazott s első élményei között emlegette Arany Jánosnál tett látogatását. Kolozsvárott többször megzavarta munkájában nagy elfoglaltsága, úgyhogy székfoglaló értekezését Pesten mintegy két heti, megfeszített munkával közvetlenül az 1860. okt. 29-i felolvasó ülés előtt végezte be.¹ Az egész tanulmány *Katona József és Bánk bánja* címmel a Budapesti Szemlének 1860. évi 35. és 36. kettős füzetében a 72—168. lapokon jelent meg.²

Az a feladat, mely Gyulait akadémiai székfoglalójában lelkesítette, rokon azzal az írói céllal, mely *Petőfi Sándor és lyrai költészetünk* című tanulmányában vezette. Míg azonban Petőfi költészetének értelmezése az irodalmi életnek napi mozgalmával kapcsolódott, addig Gyulainak Katonára és *Bánk bánra* vonatkozó eszméi az irodalomtörténet korlátai között maradtak. A feladat kettőssége szerint a tanulmány is két részre oszlik; az első rész inkább életrajzi természetű s a költői egyéniség kialakulását mutatja be, a másik inkább műbírálat s *Bánk bán* esztétikai elemzését foglalja magában.

Az első részben Gyulai, bár folytonos akadályokkal küzdött, nagy odaadással egészítette ki Katona életének addig ismert adatait. A környezetrajzhoz néhány becses vonást azok a hetek szolgál-

¹ Lásd Gyulai Pálnak nejéhez 1860. okt. 18-án írt levelét.

² A Budapesti Szemle 35. és 36. kettős füzetének megjelenését a Pesti Naplónak 1860. évi 288. (dec. 18.) száma s a Budapesti Hirlapnak 1860. évi 150. (dec. 15.) száma jelentette.

tattak neki, melyeket 1853 nyarán Szilágyi Sándorral együtt Kecskeméten töltött el. A költő gyermekkorába Katona versein keresztül nyert bepillantást, melyeket Horváth Döme révén szerzett meg.¹ Nagy szüksége lett volna Katona ifjúkori színműveire is, melyeket a Nemzeti Színház könyvtára őrzött, de saját szavai szerint elég zaklató utánjárása után is csak *Ziskát* és *Luca székét* olvashatta. Hasonlóképp vallotta meg, hogy három nagy könyvtár hírlapjait és folyóiratait hányta fel a hatás megállapítása végett, melyet Katona tragédiája keltett. Még inkább tanúságtételre kényszerítette Katona tudományos cikkének részleteit, hogy annál biztosabb tájékozáspontokat nyújtson Katona lelkivilágához. Ha azonban Gyulai szorgalma az elkallódott életrajzi adatokat nem is teremthette elő, a hiányokat fényesen pótolta nagy léleklátó tehetsége, azaz nagy lélekismerettel s tisztult erkölcsi érzékkel felfegyverzett képzelete. Így vonulnak el előttünk határozott vonalú rajzokban a magába vonult gyermek ábrándjai, a fiatal színész és drámaíró első kísérletei, az Erdélyi Múzeum drámapályázatának körülményei, majd *Bánk bán* kialakulása és bukása, a sebzett lelkű költő visszavonulása s a kecskeméti fiskális komor magánya. Gyulai szilárd alapokon építi fel következtetéseit, azért ritkán téved. A költői lángelmének tisztelet-

¹ Katona József verseinek gyűjteménye, melyet 1842-ben Katona József atyja, id. Katona József írt össze, s melyet Gyulai Pál saját nevének aláírásával látott el, a kolozsvári ref. kollégium könyvtárába került.

tel adózott ugyan, de ugyanazt az erkölcsi törvényt alkalmazta reá, mint közönséges halandóra. Mikor Katona visszavonulásának megokolásában kiemelte Katonának szüleivel szemben érzett kötelességét, egyaránt védte hősét a gyávaság és korlátoltság vádjá ellen. Gyulai Goethet sem tudta volna menteni a sesenheimi papkisasszony könnyeiért. Menynyivel alaptalanabb ily szempontú ítélet mellett Heinrich Gusztáv kifogása, ki Gyulaival szemben Katona visszavonulását a beteges egyéniség jellemző tünetének tartotta.¹ Azok a biztos vonások, melyekkel Gyulai mutatta be Katona egyéniségét, ki is állották az idő pusztító rohamát.

Katona egyéniségének rajza új jelentőséget nyert azzal, hogy megfelelő háttérül szolgált *Bánk bán* értékelésének. Itt is kettős feladatot oldott meg Gyulai. Mindenekelőtt szemügyre vette *Bánk bánnal* szemben Katona korának viselkedését s a későbbi műbírálok ítéltetését. Hogyan tudta volna méltányolni Katonának erővelteljes drámai nyelvét s egyéni jellemrajzát Kazinczy költői iskolája a nyelvújítás szempontjaival s az eszményiség elvével? A kor a nemzet dicsőítését várta a drámaírótól s ezt inkább megtalálta Kisfaludy Károlynál. A későbbi bírálókat is megtévesztették fogytékos drámaelméleti nézeteik. Ily cáfoló munkával ért el Gyulai feladatának legalkotóbb részéhez: *Bánk bán* nagy költői értékeinek kifejtéséhez. Ő

¹ Heinrich Gusztáv: *Katona József és Bánk bánja. Irta Gyulai Pál.* Egyetemes Philológiai Közlöny. VII. 1883. évi folyam. 936—945. 1.

állapította meg először Katona hősenek sorsában a tragikum elemeinek teljességét; különösen sok művészi tapintatot fedezett fel a katasztrófa tervezésében, Bánk bán benső megsemmisülésének rajzában. Az öntudatos művész lépteit kísérte nyomon akkor is, mikor Bánk jellemének fejlődésében a szenvedély nyilatkozataiban részletesen mutatott rá a sokszor rejtett lélektani következetességre. Ily aprólékos jellemzés győzte meg Gyulait arról, hogy Katona épúgy a szenvedélyek egész szövedékéből állítja össze jellemeit, mint Shakespeare; a jellemalkotásnak e nehéz módja mentette előtte Katona egy-két tévedését is. E mellett Gyulai egyaránt látta Katona tragédiájában a történelmi hűség finomságait, a Shakespeare szabadságától eltérő, fejlettebb szerkesztőmódot s ez alapon hirdette, hogy *Bánk bán* legjobb tragédiánk, drámairodalmunkban egyetlen, melyet a külföld jobb drámáival szembeállíthatunk.

Igazi felfedező munkát végzett Gyulai, bár figyelembe vette azokat a nyomokat is, melyeket Aranynak *Bánk bán*hoz fűzött jegyzeteiben s töredék *Bánk bán*-tanulmányában talált. Leginkább követte Aranyt, mikor Bánk bán jellemének fejlődését áttekintve, a szenvedély rajzának lélektani mélységeit méltatta. Legfeljebb a királyné megítélésében tértek el nézeteik, amennyiben Gyulai Bánk bán tragikus bukása szempontjából kevésbé emelte ki Gertrud bűnösségét, mint Arany. Gyakran Gyulai a gondolatmenettel együtt még a kifejezést is megtartotta; így nála épúgy, mint Aranynál „külső és belső okok“ igazolják Vörösmarty felfogásával

szemben Bánk bánnak első felvonásbeli visszavonulását. Találóan mondhatta azért Voinovich Géza: „Néhol szinte egyazon elme művének tetszik a két tanulmány.”¹ Teljesen egyéni utakat tört azonban Gyulai irodalomtörténetünkben, mikor Katona József egyéniségének rejtelmeibe világított be, s mikor a tragikus felfogásnak, a bonyolult jellemalkotásnak, a történeti hűségnek s a drámai szerkesztésmódnak titkait tárta fel. Mindezekre nézve Arany akkor is alig adott volna felvilágosítást, ha *Bánk bán*-tanulmányait befejezte volna is; Gyulait ellenben gazdag drámaelméleti ismeretei szinte egyenesen vezették felfedező útjaira. Mennyire finoman értelmezte a történeti hűséget is, mikor Katonának érdemül rótt fel, hogy tragédiája hű rajza a XIII. század Magyarországának, de a XIX. század magyarjainak van írva! Ilyesmit olvashattott egykor Berlinben Hettner Hermann drámaelméleti tanulmányából is, ki a történeti drámában épúgy megkövetelte a költő korának eszmevilágát, mint a történeti hős környezetének szellemét.² Gyulai elemzéseinek irányt itt is a műfaj szabályai s a valóságosság és eszményiség egyesített elvei adtak, amennyiben Katona költői alkotásában a tragédia valóját s az egyéni és eszményi összhangját csodálta. Ilyfajta dogmatizmusát azonban rendkívül enyhítette az a művészet, mellyel esztétikai eszméit érvényesítette. Gyulai a költő és esztétikus

¹ Voinovich Géza: *Arany János életrajza*. 1849—1860. 1931. 397. l.

² Hermann Hettner: *Das moderne Drama*. 1852. 59., 60. l.

között csak eszközeikben látott különbséget, s amint — saját szavai szerint — nem tudott elképzelni műbírálót némi költői fogékonyság és erő nélkül, saját esztétikai és irodalomtörténeti fejtegetéseiben is a művészi elem volt uralkodó. Mennyire értett Katona költői jellemrajzában a fénypontok elosztásához s az árnyaláshoz! Mily nagy költői erőre volt szüksége, hogy Katona alkotó képzeletének útjait mind kinyomozza! A művészi elem azonban Gyulai értekezésének nemcsak tartalmában, hanem formájában is érvényesült, főképp az arányos szerkezetben s a művészi prózában, úgyhogy Gyulainak irodalomtörténeti felfedezése drámai erővel hatott korára. A szerkezet arányait a későbbi betoldások, mikor az értekezés két évtized múlva könyvalakban jelent meg, szinte megbonthaták.¹

Legszigorúbb bírója volt a dolgozatnak maga a szerző. Gyulai a cikk megjelenése után Csengery Antalhoz írt levelében így foglalta össze ítéletét: „Van benne egy pár jól írt lap, néhány jó gondolat, de az egész, kivált az utolsó három ív otrombán van dolgozva.”² A közvélemény azonban nem osztozott a szerző nézetében. A hatás nagyságát leginkább bizonyította az, hogy Gyulai székfoglaló értekezése 1860 végén a sorsdöntő politikai események mellett is általános feltűnést keltett. A lapok mint irodalmi eseményről emlékeztek meg róla. A

¹ Gyulai Pál: *Katona József és Bánk bánja*. 1883.

² Lásd Gyulai Pálnak Csengery Antalhoz 1861. jan. 1-én írt levelét. Budapesti Szemle. 194. k. (1923.) 106. l.

Pesti Naplóban, hol az akadémiai tudósításokat Csengery Antal szokta írni, terjedelmes cikk foglalkozott vele s eszméinek gazdagságánál s művészi formájánál fogva a szó teljes értelmében műnek nevezte.¹ Hasonlóképp nyilatkozott a Hölgyfutár tudósítója is.² A széleskörű érdeklődés jeléül közölt a két lap Gyulai értekezéséből hosszabb részleteket, míg Arany meginduló lapjának, a Szépirodalmi Figyelőnek első számában egész hosszú szakasz szolgált mutatványul. Mikor Gyulai tanulmánya a Budapesti Szemlében megjelent, a Hölgyfutár külön felhívta reá a színészek figyelmét, hogy belőle értsék meg igazán Bánk bán jellemét.³ A Szépirodalmi Figyelő pedig hónapok mulva is visszatért Gyulainak a Budapesti Szemlében megjelent tanulmányára, mely akár teljesség, akár előadás tekintetében versenytárs nélkül áll irodalmunk ilyenmű termékei között.⁴

A közvetlen hatásnál azonban sokkal jelentősebb az a szerep, melyet Gyulai *Bánk bán*-tanulmánya saját írói pályáján s a magyar irodalomtörténet fejlődésében töltött be. Gyulai Katona egyéniségének s tragédiájának elemzése közben ismerte meg egész mivoltában azt az irodalomtörténeti műfajt, mely saját írói egyéniségére szinte rá volt szabva, az irodalmi életrajzot. A magyar irodalomtörténetre Gyulai, a Katona-kutató, kettős

¹ Pesti Napló. 1860. 253. (okt. 31.) sz.

² Hölgyfutár. 1860. 132. (nov. 3.) sz.

³ Hölgyfutár. 1860. 150. (dec. 15.) sz.

⁴ *A Budapesti Szemle*. Szépirodalmi Figyelő. Első évfolyam. 1861. 45. (szept. 12.) sz.

hatással volt. A legjobb magyar tragédia felfedezésével ugyanis a magyar irodalomnak egyik legnagyobb értékét állapította meg; másfelől egyéni módszerével, művészi elemzésével s fejlett formaérzékével a magyar irodalomtörténetírás számára új területeket hódított meg, úgyhogy követőinek nagy serege az ő példaadása után indult. Gyulai, mint irodalomtörténetíró egyaránt beható tanulmány tárgyává tette a kor szellemét s a költő egyéniségét, a környezetnek azonban sohasem tulajdonított olyan túlzott jelentőséget, mint Taine környezetelméletében. Bármily nagyra becsülte a fejlődés történetét, hitt az esztétikai ítéleteknek örökévaló törvényeiben s vaskövetkezetességgel alkalmazta ezeket az irodalmi alkotásokra. Mindebben Gyulait nem merev elmélet, inkább művészi érzék vezette, úgyhogy az irodalomtörténetet megközelíthetővé tette a nagyközönség számára is. Joggal mondhatta róla Riedl Frigyes: „Mint Toldy Ferenc a történeti alapot, úgy adta meg Gyulai irodalomtörténetünknek az esztétikai alapot.”¹ Joggal állította vele szembe Császár Elemér is *A magyar irodalomtörténet százéves fejlődése* című tanulmányában az ötvenes évek irodalomtörténetírásának két irányadó vezérét: Erdélyi Jánost, ki az irodalomban bölcselő szemmel nyomozta az egyetemesebben ható erőket, valamint Arany Jánost, ki korát megelőzve, mintaszerűen alkalmazta az összehasonlító irodalomtörténet módszerét.²

¹ Riedl Frigyes id. m. 18. l.

² Császár Elemér: *A magyar irodalomtörténet száz éves fejlődése*. Irodalomtörténeti füzetek. 29. sz. 1928. 9., 10. l.

Ha Kolozsvár ösztönzően hatott Gyulai irodalomtörténeti kutatásaira, époly nagy része volt Gyulai népköltészeti tanulmányainak kimélyítésében is. Minél inkább elmerült Gyulai az erdélyi népköltészet termékeinek gyűjtésébe, annál többször felvetette maga előtt a népköltészet irodalmi értékének kérdését. Erre keresett feleletet *Adalék népköltészetünkhöz* és *Két ó-székely ballada* című értekezéseiben. Az elsőt az Erdélyi Múzeum-Egyletnek 1860. febr. 25-i tudományos ülésén olvasta fel, majd a Budapesti Szemlében közölte;¹ a másik 1862. júl. 24-étől aug. 21-éig a Szépirodalmi Figyelőnek öt számában jelent meg,² de mivel Gyulainak kolozsvári népköltési gyűjtésével szoros kapcsolatban áll, inkább a kolozsvári tartózkodás emléke. Csak ez lehetett az az igen érdekes cikk, melynek közlését Gyulai 1862. jún. 22-én írt levele szerint szerette volna Arany lapjában a júliusi második vagy harmadik számban megkezdeni.³ Gyulai érdeklődésének főtárgya az ó-székely ballada volt. Ilyenül mutatta be cikkeiben saját gyűjtésének eredményét, *Molnár Annát*, majd Kriza János gyűjteményének több szép darabját. A nép

¹ Gyulai Pál: *Adalék népköltészetünkhöz*. Budapesti Szemle. 1860. évi XXX. füzet, 272—303. l. — Gyulai Pál: *Adalék népünk költéséhez*. Kivonat. Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyvei. I. (1859—1861.) 46—48. l.

² Gyulai Pál: *Két ó-székely ballada*. Szépirodalmi Figyelő. Második évfolyam második fele. 12. (júl. 24.), 13. (júl. 31.), 14. (aug. 7.), 15. (aug. 14.), 16. (aug. 21.) sz.

³ Lásd Gyulai Pálnak Arany Jánoshoz 1862. jún. 22-én írt levelét a M. T. Akadémia levéltárában.

költői alkotásait esztétikai szempontból bírálta, s fejtegetésein veres fonálként húzódott végig az a gondolat, hogy a népballada az alapeszme gyöngédségére, a kompozíció biztosságára s a kifejezés erejére nézve kiállja a versenyt a műballadával. Ez a gondolat állította Gyulait ismét éles ellentétbe Toldy Ferencel, ki Kazinczy Gáborral együtt Gaal György mesegyűjteményének előszavában a műköltészet tudatos szerkesztésmódját többre becsülte a nép költői alkotó erejénél.¹ Gyulai a vitát azzal akarta eldönteni, hogy párhuzamot vont a népköltészet és műköltészet között, kiemelve fény- és árnyékoldalaikat. Egyaránt látta a népköltészet szűk körét és nemzeti szellemét, egyszerű, de kipróbált eszközeit s hatásától a hanyatló műköltészet megújhódását várta. Ezért tiltakozott újból az ellen, hogy Toldy magyar irodalomtörténetében az önkényesen megállapított aranykor után a népies mozgalmat a süllyedés korának bélyegezze meg.

A régi irodalmi harc felújítása Gyulai részéről erőszakoltnak látszott. Toldy Ferenc és Kazinczy Gábor ugyanis egy évvel előbb megjelent mesegyűjteményben dícsérték fel a népmesék művészi kiegészítését. Ez nem jelentett a népies költői mozgalomra oly nagy veszedelmet, mikor a mozgalom képviselői az imént vonultak be az irodalom főörhelyeire: A M. T. Akadémiába és a Kisfaludy-Társaságba. Nagyobb veszedelem volt ennél az, hogy a népies költői eszme első győzelmei

¹ Gaal György *Népmesegyűjteménye*. Kiadták Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc. 1857/59. I–III. kötet.

óta sokat veszített hódító erejéből. Az egykori romantikus lelkesedést józanabb felfogás váltotta fel. Maga Gyulai is a művelt ízlésű, tudós kutató szenvedélyén keresztül nézte a népköltészetet s összehasonlításaival is inkább a védekezés álláspontjára helyezkedett, mikor a népköltészetben mindenáron a műköltészet értékeit akarta kimutatni. Mennyi tárgyiasságról tanúskodik a népköltészet határainak megvonása is! Gyulai tanulmányai biztos alapot nyújtanak az irodalmi hatás kiszámítására, de előre jelzik a népköltészet visszaszorítását a műköltészet térhódításaival szemben.

Kevesebb alkalmat nyújtott Kolozsvár Gyulainak arra, hogy az irodalom jelenségeit bírálataival kísérje nyomon. A Szépirodalmi Figyelő számára küldött három bírálata is az irodalmi életnek épen csak fodrait érintette. Az első cikk egy angol átdolgozással: *Kukliné prédikációival* kapcsolatban tért ki a magyar humoristákra, köztük Jókaira; a második a *Thalia* színházi zsebkönyvnek egy-két elbeszélését s lírai költeményét vette számba; a harmadik azokat az életrajzi adatokat rostálta meg, melyekkel Szeberényi Lajos *Néhány év Petőfi életéből* című könyvében Petőfi tanulóéveit s ifjúkorát világította meg.¹ Annál többet gondolkodott Gyulai Kolozsvárott a műbíráló feladatairól, veszedelmeiről s a magyar irodalmi műbíráló viszonyairól. Ezek a gondolatok törtek ma-

¹ Szépirodalmi Figyelő. Második évfolyam első fele. 1861. 5. (dec. 5.) sz., 1862. 10. (jan. 9.) sz. — Második évfolyam második fele. 1862. 1. (máj. 8.), 2. (máj. 15.), 3. (máj. 22.) sz.

guknak utat abban a cikkben, melyet Gyulai Jósika Miklós br. *Regény és regényítészet* című röpiratáról írt a Budapesti Szemlének, melyet azonban Deák Ferenc és Kemény Zsigmond br. kifogásai miatt visszavett s a Szépirodalmi Figyelőnek engedett át.¹ Gyulait a kritika szabadsága lelkesítette. Ezt féltette Jósika Miklós br. röpiratának alapgondolatától, főképp annak a kritikai lapnak indítványozásától, mely a pártonkívüli szerkesztő alkalmazásával mind az illetlen modort, mind a pártoskodást lehetetlenné tette volna. Gyulai kimutatta ily terv kivihetetlenségét s haszontalan-ságát. Egyrészt az irodalom magas céljait nem volt hajlandó feláldozni a társadalmi illem szabályaiért, bár a kritika egyik korlátjául ő is elismerte a magánviszonyok érintetlenségét, sőt az igazságos ítélet mellett vallotta az igazságos modor jogosultságát is. Másrészt a pártosságtól élesen elkülönítette az elvek és erős meggyőződések küzdelmét. Ezt annál inkább óhajtotta, mert azóta, hogy 1855-ben egy nagytekintélyű lap elvtelenségét leleplezte, nem sok változást látott a magyar irodalmi viszonyokban.

Mindezeket az eszméket még élesebb világításba helyezte Gyulai abban az irodalmi vitában, melybe Szász Károly kifogásai sodorták. Szász már a Szépirodalmi Figyelőnek 1861. évi jan. 2-i és 9-i számaiban Zalár verskötetének bírálatában hibáztatta Gyulait, mint Zalár régebbi bírálóját;

¹ Gyulai Pál: *Néhány szó a kritikáról*. Szépirodalmi Figyelő. Első évfolyam. 1861. 17. (febr. 27.), 18. (márc. 6.) sz.

következetlenséggel, igazságtalansággal vádolta s 1855. évi *Szépirodalmi szemlét* famózus cikkso-rozatnak nevezte. Gyulai ekkor csak Aranyra való tekintettel hallgatott.¹ Közben megjelent a lapban *Néhány szó a kritikáról* címmel Gyulainak Jósika röpiratáról szóló elmélkedése, majd valamivel később a márc. 27-i és ápr. 3-i számokban Szász Károlynak *Még néhány szó a kritikáról* című cikke, melynek célja Gyulai nézeteinek cáfolata volt. Szász nem helyeselte ugyan Jósika Miklós br. indítványát, de lehetségesnek tartotta, hogy kritikai lapba a szerkesztő felfogásával ellentétes szellemű cikk is kerüljön; erre hozta fel például Arany Szépirodalmi Figyelőjét. Egyúttal állította, hogy a műbírálónak nincs joga az író erkölcsi céljait vizsgálni, sem az illem határait átlépni. Ez épen Gyulai ellen irányult. Gyulai ugyanis, amint Jósika báró röpiratának elemzésében maga célzott rá, egykor Jókait a politikai éretlenek tapsainak hajhászásával vádolta.² Másrészt mikor Szász illetlennek tartotta, ha a kritikus valakinek azt mondja, hogy számár, úgy tetszett, mintha Jókainak az 1856. évi Vasárnapi Ujságban közölt s Gyulait vádoló nyilatkozatából idézett volna.³ Ezekután Gyulainak

¹ Lásd Gyulai Pálnak Arany Jánoshoz 1861. márc. 28-án írt levelét. Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 319. l.

² Gyulai Pál: *Néhány szó a kritikáról*. (Kritikai dolgozatok. 1908. 353. l.)

³ Jókai *Ristori Adelájd* című cikkében a Vasárnapi Ujságnak 1856. évi 8. (febr. 24.) számában így vitatkozott Gyulaival: „Valakinek azt mondani, hogy számár, nem kritika.”

— mint 1861. ápr. 6-i levelében értesítette Aranyt — lehetetlen volt nem válaszolnia.¹ Saját szavai szerint a kérdést annyira nevezetesnek tartotta, hogy mind a közönséget, mind Szászt fel kellett világosítania. Ezt a munkát végezte el *Megint a kritikáról* című cikkében, melyet Arany a Szépirodalmi Figyelőnek 1861. évi 29. (máj. 30.), 34. (jún. 27.) s 35. (júl. 4.) számaiban közölt. Gyulai itt újra feltárta 1855. évi *Szépirodalmi szemléjének* céljait és eszközeit, hogy mint Zalár bírálója visszautasítsa a következetlenség és igazságtalanság vádját. Főgondja mégis Szász kritikai elveinek kiigazítása volt. Majd rásütötte Szászra, hogy elve ellenére maga is kutatta Gyulainak erkölcsi céljait, majd meg a közösen támogatandó, elvtelen lap elméletével szembeállította azt a lapot, melynek elvei vannak, s mely az elvet és mértéket következetesen alkalmazza. Különösen sok finom megfigyeléssel rajzolta meg annak a szerkesztőnek szerepét, ki ilyen lap egységes vezetését biztosítaná, hogy végül a Szépirodalmi Figyelőre is alkalmazza megállapításait. Gyulainak műbírálói hitvallása az emberi léleknek s az irodalmi életnek biztos ismeretén alapult s az egyéni szabadságot s az irodalom érdekét egyensúlyban tartotta. Gyulai felfogása főképp a józan ész uralmát jelentette s teljesen összeillett azzal az eszményies realizmussal, mely Aranynak és Gyulainak közös irodalmi irányát jelölte meg. Így azután Arany *Visszatekintés* című

¹ Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 321. l.

cikkében épúgy magáévá tette Gyulai vezető elvét,¹ mint ahogy Gyulai a *Visszatekintés* című cikkhez fűzött jegyzeteiben csak elismeréssel nyilatkozhatott Arany szerkesztésmódjáról.² Gyulai eszméinek diadalát egészítette ki a Szépirodalmi Figyelőben *Az ember és író* című cikkben Salamon Ferencnek az a kijelentése is, hogy az egyéni indítékok kutatását az irodalom életbevágó érdekének tartja s e kérdésben a Szász Károlynál sokkal szabadelvűbb Gyulai mellett szavaz.³ A szellemi győzelem adott Gyulainak később is jogot a kitűzött elvek érvényesítésére.

Az az út, melyet Gyulai, a műbíráló, Berlinton Kolozsvárig megtett, néha elkanyarodott az irodalmi élet napvilágából, máskor meg irodalmi viták bozótjában veszett el, de mindig felfelé, a fejlődés csúcsai felé hajolt. Gyulai hat éves műbírálói korszakának minden pontjából nem hagyott ugyan hátra egyenlő értékű irodalmi alkotásokat, de míg ízlését tovább fejlesztette, míg kritikai elveit tisztázta s írói fegyvereit élesítette, épúgy szolgálta a magyar irodalom jövőjét, mint remekműveivel. Az ő műbírálói egyénisége volt a magyar kritika legnagyobb ígérete. Ki ismerte volna inkább a dráma,

¹ A. J.: *Visszatekintés. I. Szépirodalmi Figyelő.* Első évfolyam. 1861. 36. (júl. 11.) sz.

² Gyulai Pál: *Egy pár jegyzet a „Visszatekintés” című cikkre.* Szépirodalmi Figyelő. Első évfolyam. 1861. 44. (szept. 5.), 45. (szept. 12.) sz.

³ Salamon Ferenc: *Az ember és író.* Szépirodalmi Figyelő. Első évfolyam. 1861. 43. (aug. 29.) sz. [*Dramaturgiai dolgozatok.* II. 1907. 447. l.]

főkép a tragédia titkait, mint ő? Ki tudta volna a valóság szeretetét teljesebben összeegyeztetni az eszmény tiszteletével, mint ő? Reá várt a magyar irodalom multjának értékelése, a népköltészetnek és műköltészetnek igazságos mérlegelése s a kitűzött kritikai elvek uralmának biztosítása.

A kor gazdag volt gondolkodó elmékben s kiváló egyéniségeket rendelt a magyar irodalom szellemének bűváraiul és őreiül, de Gyulai a szellemi rokonság kétségtelen jelei mellett valamiben mind-egyiket túlszárnyalta. Gyulai épúgy nagyra becsülte az irodalomtörténeti adatot és épúgy fáradt érte, mint Toldy Ferenc, azért teljes mértékben méltányolta azt a rendkívüli munkát, mellyel Toldy Ferenc a magyar irodalomtörténet anyagát összegyűjtötte és rendezte. A magyar költészetnek rejtett értékeit azonban csak olyan mozgékony költői képzelet s oly fejlett elemző tehetség fedezhette fel, minővel Gyulai hatolt Katona költői alkotásának mélységeibe. Greguss Ágostot, mióta Arany költészetének varázskörébe került, közös irodalmi rokonérzések kapcsolták Gyulaihoz, amint erre Gyulai az 1856. évi Pesti Naplóban némi éllel célzott is.¹ Greguss azonban irodalmi ítéleteiben inkább bölseleti és széptani elveinek következéseit vonta le, Gyulai viszont bírálataiban inkább kiművelt ízlésére támaszkodott s azért mindig közvetlenebb hatásra számíthatott. Salamon Ferenc a kri-

¹ Gyulai Pál: *Néhány szó. (Greguss Ágostnak.)* Pesti Napló. 1856. 326. (jún. 28.) sz. — Lásd Csengery Antalnak Gyulai Pálhoz 1856. júl. 11-én írt levelét. Budapesti Szemle. 194. k. (1923.) 42. l.

tikáról — saját szavai szerint — époly szabadelvűen gondolkodott, mint Gyulai, de tárgyiassága annál inkább eltért a szenvedély költészetétől, mely Gyulainak irodalmi nyilatkozatain előmlött. Gyulai egyetérthetett Erdélyi Jánossal is, mikor Erdélyi a magyar lírának 1859. évi bírálatában a realizmust s az idealizmust egymást kiegészítő fogalmaknak nevezte, s mikor Vajda János túlzott anyagiasságával szemben az eszményiséget vette védelmébe.¹ Mindazáltal Gyulai Erdélyi cikkei ellen mégis fel akart szólalni, csak Csengery óhajtására mondott le tervéről.² Erdélyi ugyanis — mint maga megvallotta — inkább volt cikkeiben bölcész, mint esztétikus,³ míg Gyulai a költői alkotást költői szempontból ítélte meg. Legteljesebben összehangzottak Gyulai műbírálói elvei Arany János esztétikai nézeteivel, azért meggyőződésből írta 1861. jan. 15-i levelében, hogy Aranynek a *Pörös atyafiakról* írt bírálat a legjobb regénybírálat, melyet nálunk valaha olvasott.⁴ Mint leveleiben és cikkeiben kifejtette, legfeljebb a lapszerkesztésre nézve tért el Aranytól, amennyiben a lap szellemének szorosabb egységét követelte, mint aminőt a

¹ Erdélyi János: *A magyar lyra, 1859. (Tanulmányok. 1890. 178., 151—153. l.)*

² Lásd Gyulai Pálnak Arany Jánoshoz 1860. aug. 20-án írt levelét. Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése. IV. 1889. 313. l.*

³ Erdélyi János: *A magyar lyra, 1859. (Tanulmányok. 1890. 164. l.)*

⁴ Lásd Gyulai Pál levelét a M. T. Akadémia levéltárában.

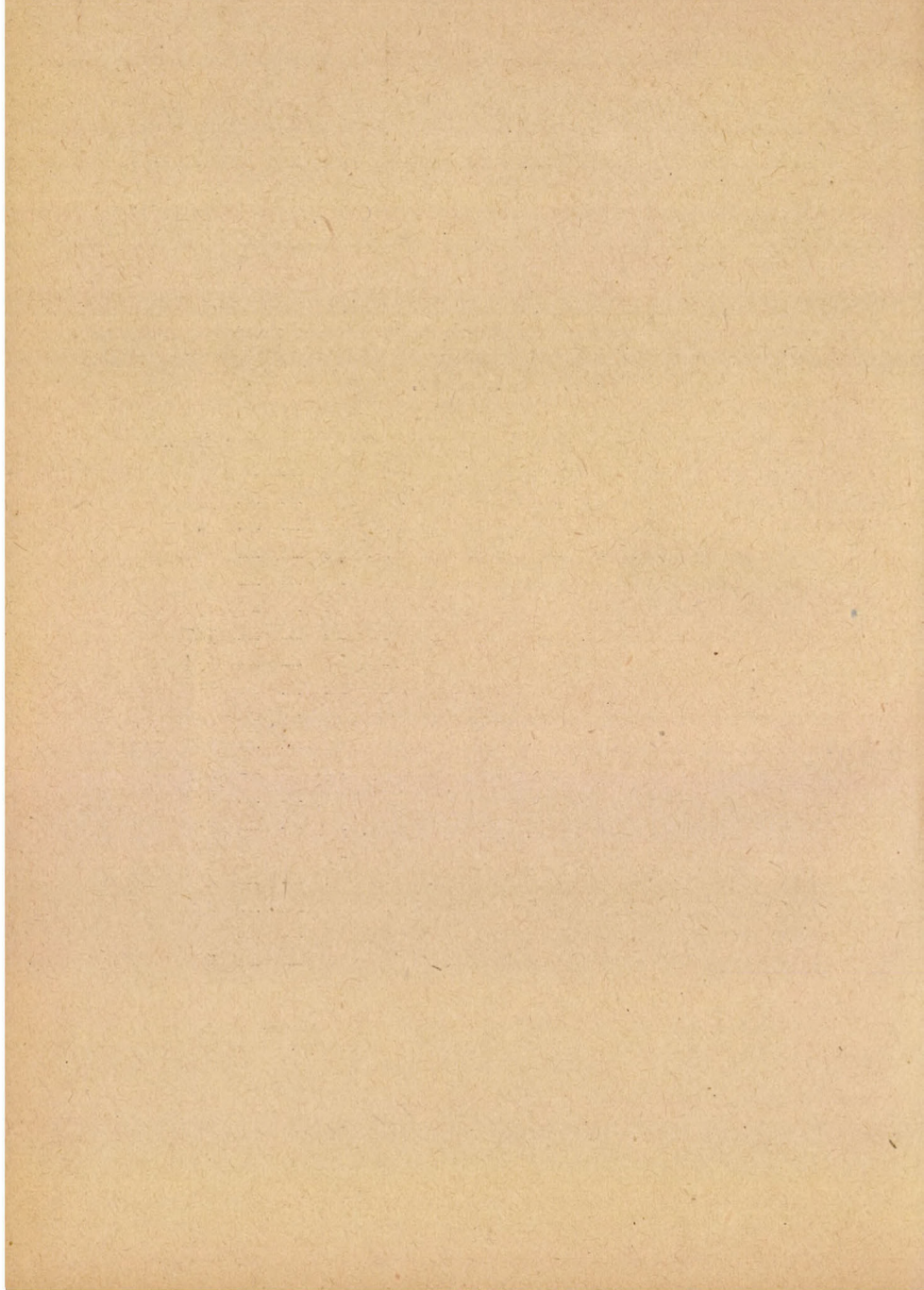
Szépirodalmi Figyelőben talált. A két írói egyéniség közül Gyulai volt a harciasabb természet; az ő szellemének életeleme volt az irodalmi küzdelem, s a kritikai lap berendezésével is a viharokra számított. Így minden összehasonlítás Gyulai számára jelölte ki életének hivatásául az irodalmi vezérséget; Kolozsvár azonban semmiképen sem felelt meg ily nagyarányú élettervnek. Sokkal közelebb jutott Gyulai műbíráloi pályájának tetőpontjához, mikor 1862 júniusának végén Pestre költözött, s újra feltárult előtte egész nagyságában a pesti irodalmi élet.

JAVÍTANDÓK.

A 8. lapon a 6. sorban *azzel* helyett *azzal*. — A 35. lapon az 1. jegyzetben 869 h. 1869. — A 131. lapon a 17. sorban *örekvéseiről* h. *törekvéseiről*. — A 195. lapon a 21. sorban *Bánffy* h. *Bánffay*. — A 227. lapon a 21. sorban és a 274. lapon az 1. sorban *Jó éjszakát* h. *Jó éjszakát!* — A 420. lapon a 13. sorban *július végi* h. *júliusvégi*. — A 482. lapon az 1. jegyzetben *aranyosgyéresi* h. *aranyosgyéresi*. — Az 523. lapon a 24. sorban *lehett* h. *lehetett*.

TARTALOM.

	Lap
1. Családi vonások és gyermekkori hatások. — —	1
2. A kolozsvári református kollégiumban. — —	24
3. Az iskola falain túl. — — — — —	52
4. Pataki Emilia. — — — — —	74
5. Id. Bethlen János gróf körében. — — — —	102
6. A szabadságharc mozgalmaiban. — — — —	125
7. Az irodalmi pálya kezdete. — — — — —	147
8. A rémuralom idején. — — — — —	184
9. Gernyeszeg. — — — — —	212
10. A pesti irodalmi mozgalmak középpontjában. —	245
11. A romantikus ábránd költője. — — — —	282
12. A novellaíró és az irodalmi irányok. — — —	310
13. A magyar irodalmi műbírálat reformja. — —	343
14. Külföldi tanulmányok és élmények. — — —	384
15. A hazatért író és Szendrey Mari. — — — —	417
16. A kolozsvári tanári évek. — — — — —	457
17. A valóság szeretete a lírában. — — — — —	495
18. A novellaíró művészetének tetőpontja. — —	528
19. A műbíráló rendszerének kibontakozása. — —	563

SYLVESTER
NYOMDAI INTÉZET RT.
—
BUDAPEST
VI. Hermina-ut 37.
—
TELEFON: A. 166—48.